

Інститут політичних
і етнологічних досліджень ім. І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

Всеукраїнський Центр
вивчення Голокосту «Ткума»

Канадський Інститут Українських студій

Програма вивчення модерної української
історії та суспільства ім. Петра Яцика

Vladyslav Hrynevych

UNBRIDLED DISSONANCE:

**The Second World War
and Socio-Political Identities
in Ukraine, 1939 – June 1941**

Kyiv – Dnipropetrovs'k

2012

Гриневич Владислав

НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ:

**Друга світова війна
і суспільно-політичні настрої
в Україні, 1939 – червень 1941 рр.**

**Київ – Дніпропетровськ
2012**

УДК 94 (477)“1939/41”

ББК 63.3(4 УКр) 66.3

Г85

Гриневич Владислав

Г85 НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – Київ–Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.

ISBN 978-966-383-412-2

В книзі представлено авторське осмислення контекстів того різноголосся українського суспільства, яке комуністична влада протягом міжвоєнного періоду намагалася приборкати. Широко розпропагована політико-ідеологічна теза про «морально-політичну єдність радянського народу напередодні Великої Вітчизняної війни» не відповідала дійсності. Українське суспільство увійшло у Другу світову війну значною мірою розколотим. Комуністичній владі так і не вдалося сформувати в УРСР гомогенне суспільство з єдиною радянською ідентичністю. Переважно селянська за своїм соціальним складом Україна, переживши Голодомор, залишалася потенційно «слабкою ланкою» сталінської імперії. Ex post facto, саме неояльність вагової частини населення до сталінської влади була зумовлена й воєнно-політична катастрофа СРСР 1941 року.

Розрахована на науковців, викладачів, студентську молодь, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

УДК 94 (477)“1939/41”

ББК 63.3(4 УКр) 66.3

Рецензенти:

Станіслав Кульчицький – доктор історичних наук, професор

Ярослав Грицак – доктор історичних наук, професор

**Книга побачила світ за сприяння та фінансової підтримки
Пилипа Миколайовича Тараненка, який виступив ініціатором і натхненником
цього проекту, а також наступних установ та організацій:**

- Американський єврейський розподільчий комітет «Джойнт»
- Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума»
- Голландський Єврейський Гуманітарний Фонд
- Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Вічний фонд ім. Дмитра та Стефанії Куп'яків)
- Конференція з матеріальних вимог євреїв до Німеччини
Фонд підтримки вивчення, викладання та зберігання матеріалів з історії Шоа ім. рабина Ізраєля Міллера
- Програма вивчення модерної української історії і суспільства
ім.Петра Яцика Альбертського університету,
Львівського національного університету ім. Івана Франка, Українського католицького університету (Львів)

*На обкладинці використано плакат В. Дені та М. Дологорукова
«Сталинским духом крепка и сильна армия наша и наша страна!» (1939 р.)*

Усі права застережено.

Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено.

© Владислав Гриневич, 2012

© Видавництво «Ліра», 2012

© Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума»
 («Відродження»), 2012

ISBN 978-966-383-412-2

*Світлій пам'яті мого батька,
Анатолія Андрійовича,
присвячується*

ЗМІСТ

Передмова.....	9
Розділ I	
МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	
Чи існувала громадська думка за тоталітарного режиму?	
Методологія дослідження	13
Суспільні настрої в історичних дослідженнях	22
Джерела для вивчення громадської думки:	
які вони, і як з ними слід працювати	37
Розділ II	
СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН	
У РАДЯНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ	
ТА ВОЄННИХ КАМПАНІЙ 1939–1940 рр.	
«Для знищення небезпеки капіталістичної інтервенції	
необхідно знищити капіталістичне оточення»	49
Європейські політичні кризи 1938 та 1939 рр.	
і реакція на них радянського суспільства.....	55
«Оце новина так новина!»: шок від пакту.....	66
«Казали, нам не треба чужої землі...»: радянські	
воєнні кампанії 1939–1940 рр. в оцінках населення	79
«Я заражений червоним імперіалізмом...»	103
«Як заклятий ворог може стати найщирішим другом»:	
суспільна реакція на радянсько-німецьке зближення	109
Розділ III	
ЗА ЛАШТУНКАМИ «ВИЗВОЛЬНИХ ПОХОДІВ»:	
БОЄЗДАТНІСТЬ І МОРАЛЬНИЙ СТАН РСЧА	
Вплив «великої чистки» на Червону армію	125
Вереснева війна: «переможна хода»	
й «дезорієнтація на місцевості»	130
«Дружба, скріплена кров'ю»:	
радянсько-німецька військова взаємодія	140
«Полякам, панам-собакам – собача смерть!»:	
класова помста чи воєнні злочини?	146
«Незнаменита» фінляндська й «тиха» румунська кампанії	157
«З-поза залізної завіси»:	
босоніж звільняти Європу від капіталізму.....	177
«Армія дружби народів»: національні проблеми у РСЧА	187

Розділ IV

ІНКОРПОРАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Зустріч із «советами»:

Червона армія очима західноукраїнців208

Легітимація приєднання:

«місіонери в підкутих чоботях»219

Радянізація: кадри зі Сходу вирішують усе238

Сталінський терор та опір йому268

Євреї Західної України напередодні Голокосту290

Розділ V

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ОЦІНКАХ

УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

«Драконівські закони» щодо дисципліни302

«Жодного трудящого без облігацій нової позики!».

Плата за освіту312

«Друга хвиля» колективізації села321

«Яскраве погіршення життя та його подорожчання».....337

Déjà vu: Голодомор 1933 р. у пам'яті

українського суспільства.....346

Розділ VI

УКРАЇНА ПІД ВПЛИВОМ ТОТАЛІТАРНИХ ІДЕОЛОГІЙ:

ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ Й ПАТРІОТИЗМУ

Від пролетарського інтернаціоналізму

до великодержавності: зміни в радянській ідеології

та національній політиці353

Еволюція моделі радянського патріотизму359

Творення «уявної спільноти» та «винайдення традицій»

в Українській РСР374

Партократія та інтелігенція

як будівничі українського радянського патріотизму397

Українська політична еміграція в очікуванні на війну.....423

Висновки438

Примітки449

Список скорочень506

*Початок Другої світової війни.
Територіальні прирощування Німеччини і Радянського Союзу
(1939–1940 рр.)*

Передмова

Як і більшість пострадянських суспільств, українське переживає системну кризу, однією зі складових якої є криза історичної свідомості. Руйнування після розвалу СРСР старих і формування у процесі розбудови сучасної української державності нових суспільних ідеалів та ціннісних орієнтацій винесли на поверхню гостру проблему «розколо-тої історичної свідомості». Вирішення її неможливе без кардинальної переоцінки суспільством власного історичного минулого, зокрема місця й ролі України у світовій війні 1939–1945 рр.

Друга світова (Велика Вітчизняна) як історична подія, і як історичний образ, міф-символ, продовжує відігравати суттєву роль у духовному й політичному житті соціуму, є невід'ємною частиною його історичної свідомості. Тема війни постійно перебуває в епіцентрі палких суспільних дискусій і гострої політичної боротьби, достатньо чітко відбиваючи відсутність у державі об'єднувальної «української ідеї», невизначеність стратегічних орієнтацій у системі координат Захід – Схід. Власне кажучи, Друга світова війна в історичній пам'яті українців залишається тим вододілом, який усе ще розколює їх політично, ідеологічно та світоглядно.

Multa, non multum. Попри вражаючі кількісні показники виданих в Україні наукових праць – дисертацій, монографій, статей у збірниках і журналах, чимало питань, надзвичайно важливих для розуміння суті минулих подій і створення повної наукової картини історії Другої світової війни, усе ще залишаються недослідженими, або ж ґрунтуються на старому фундаменті радянських міфів. Ідеться, насамперед, про специфіку суспільно-політичних настроїв різних верств населення України в роки війни, зокрема і про рівень лояльності його до сталінського режиму.

Загальноприйнятим за часів СРСР було твердження про «морально-політичну єдність радянського народу» в роки війни, його «безперечну відданість ідеалам соціалізму» та високий авторитет правлячої комуністичної партії. Однак виведені зі спецхранів у ході «архівної революції» документи про трагічну історію передвоєнного десятиліття (Голодомор 1932–1933 рр., масові репресії 1930-х рр.), а також чималий корпус матеріалів, що проливають світло на старанно замовчувані раніше «темні сторінки» історії війни, поставили під сумнів вищезазначені політико-ідеологічні тези.

Справді, якщо у країні Рад існувала гармонія у взаємостосунках між владою і суспільством, якщо народ свято вірив у Й. Сталіна й переваги соціалістичного ладу, якщо сталінська влада спиралася на беззастережну підтримку всього населення, то чому ж пакт Ріббентропа-Молотова та «визвольні походи» Червоної армії 1939 – 1940 рр.

помітною частиною суспільства оцінювалися як «агресія», «захоплення»? Чому частина українського суспільства з нетерпінням очікувала війни, а зустріч німців влітку 1941 р. в Україні була безпрецедентною в історії європейських воєн? Чому маси українських селян чинили опір радянським евакуаційним заходам і нерідко раділи приходу німців? Чому навіть у містах німецьких окупантів частина населення вітала із квітами в руках? Чи можна лише стратегічними прорахунками сталінського керівництва або суто військово-технічними чинниками пояснити катастрофу Червоної армії на початковому етапі війни? Чому маси призовників України не бажали йти в армію, а сотні тисяч уже мобілізованих не виявляли особливого ентузіазму, віддавши перевагу полону та можливості розійтися по власних домівках? Чи лише раптовий напад та організаційні вади евакуаційної політики зумовили те, що понад 90% населення УРСР, у тому числі мільйони військовозобов'язаних, залишилися на зайнятій німцями території? Чому тих, хто співпрацював з новою владою, виявилось більше, ніж «радянських народних месників», і чому серед цих останніх, навіть на піку піднесення партизанського руху в 1943 р., етнічні українці-селяни становили непропорційну меншість порівняно з їх загальною кількістю у структурі населення України? Як корелюється з тезами про «морально-політичну єдність радянського суспільства», «відданість усіх народів СРСР ідеям соціалізму», «сповідування» ними «ідеології пролетарського інтернаціоналізму» й несприйняття «буржуазного націоналізму» масовий антикомуністичний повстанський рух під гаслами національного визволення у щойно приєднаних до СРСР західних регіонах? І чому його пік припав саме на період звільнення радянськими військами цих територій від німців?

Відповідь на ці та інші, не менш важливі, питання вочевидь слід шукати в дещо іншій площині, ніж та, яку традиційно пропонує політична історія. Необхідно вивчати реакцію суспільства, тобто громадську думку й суспільно-політичні настрої, або, ширше, суспільну свідомість. Однак вивчати громадську думку і суспільно-політичні настрої неможливо без аналізу політико-ідеологічних, соціально-економічних та культурних заходів влади. Політичні настрої й політична поведінка людей не існують поза соціальним контекстом.

Ця книжка аналізує суспільно-політичні настрої населення на початку Другої світової війни, охоплюючи період, який у радянській історіографії традиційно вважався «несуттєвим», «проміжним», таким собі передоднем Великої вітчизняної війни. Між тим в історії Другої світової війни, зокрема й України він мав особливе значення. В умовах європейської кризи західні демократії, потураючи гітлерівській Німеччині, намагалися каналізувати її агресію на схід. Своєю чергою, сталінський СРСР прагнув не лише убезпечити свої кордони, але й,

скориставшись ситуацією, значно їх розширити. На відміну від західних демократій комуністична влада була готова не лише до переговорів, але також і до спільної військової та економічної взаємодії з нацистським режимом. У цьому, власне, полягала докорінна відміна між Мюнхеном і пактом Молотова-Ріббентропа.

Два роки поспіль сталінський і гітлерівський режими кроїли карту Європи. Однак результатом воєнних кампаній РСЧА 1939–1940 рр. стало і те, що більшість українських етнічних територій нарешті стали єдиним цілим. Парадоксально, проте факт: возз'єднання західноукраїнських земель із Великою Україною – мрія, яку десятиліттями плекали українські патріоти, нарешті була здійснена Й. Сталіним. Возз'єднання етнографічних земель для України стало подією історичного значення, адже зросла геостратегічна, політична та економічна вага «другої радянської республіки» СРСР. На союзному рівні це водночас підвищило й роль української радянської політичної еліти, яка з розширенням кордонів УРСР та додаванням потужного галицького національного ферменту стала дедалі більше усвідомлювати себе українською національною елітою. Возз'єднання Заходу і Сходу об'єктивно посприяло й піднесенню національно-етатистської свідомості пересічних українців. До того ж здійснювана комуністами у західноукраїнському регіоні «українізаційна політика» проводилася на фоні загасання відповідних процесів у східних областях республіки, які вже встигли відчутти на собі потужний тиск російщення. Тож, до певної міри, приєднання Західної України до СРСР врятувало східноукраїнців від остаточної асиміляції та розукраїнення. Процес возз'єднання де-факто надав «другого дихання» тим прихильникам національного відродження, які спромоглися вижити за умов сталінського терору. Проте якби позитивно в контексті українських інтересів ми сьогодні не оцінювали возз'єднання українських територій, усе ж не можна забувати й того, що відбулося це у ході війни, характер якої був загарбницьким і несправедливим.

Попри безсумнівну політичну й наукову актуальність, стан суспільної свідомості за часів сталінського режиму – раціональних та ірраціональних поглядів людей – наразі усе ще залишається недостатньо дослідженим. Це пов'язано зі слабким розвитком відповідних напрямів студіювань, передусім ментальної і соціальної історії та політичної антропології. Як зауважує Ю. Левенець, брак політичного антропоцентризму є своєрідною «ахіллесовою п'ятою» вітчизняного політичного й історичного дискурсу*. Пропонована читачеві праця має на меті до певної міри заповнити цю прогалину.

* *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX– початок XX століття). – К., 2001. – С. 458.

Ця книга не могла би відбутися без моральної підтримки моєї родини – дружини Людмили Гриневич, якій я вдячний також як колезі за конструктивне обговорення наукової концепції праці, і сина Владислава. Неабияк допомогли у процесі роботи плідні поради та продуктивні дискусії з колегами з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Інституту історії України НАН України, Канадського інституту українських студій (Едмонтон – Торонто), Центру досліджень Голокосту та геноциду при Амстердамському університеті, Інституту Кеннана при Центрі Вудро Вільсона (Вашингтон). Важливим було спілкування з багатьма колегами, які успішно працюють в царині української історії: Карелом Беркгофом, Кейт Бравн, Степаном Величенком, Володимиром В'ятровичем, Сергієм Гавришем, Сергієм Грабовським, Ярославом Грицаком, Мартою Дичок, Іриною Захарчук, Богданом Клідом, Юлією Кислою, Станіславом Кульчицьким, Андрієм Макухом, Мироном Стаховим, Юрієм Ніколайцем, Романом Сербиним, Каєм Струве, Олегом Павлишиним, Ярославом Пилинським, Тетяною Себтою, Валерієм Тетерятником, Ігорем Щупаком, Іваном Яворським. Особлива вдячність В'ячеславі Григор'єву, Наталії Островській, Улянї Густей за допомогу у підготуванні рукопису до видання.

Розділ I

Методологія, історіографія, джерела дослідження

Чи існувала громадська думка за тоталітарного режиму?

Методологія дослідження

Вивчення громадської (суспільної) думки часів сталінізму в Україні потребує окреслення певного дослідницького поля. У найзагальнішому плані предметом цієї праці є суспільна свідомість, вивчення якої допомагає здійснити реконструкцію ментальної картини соціуму, що робить зрозумілішими мотиви та причини поведінки людей. Епіграфом до неї могли б стати слова відомого англійського історика Алана Тейлора: «Те, що люди думають, більш важливе в історії, ніж об'єктивні факти». Тобто, іншими словами, вирішальним є не те, що сталося насправді («правдиві факти»), а сприйняття цих фактів, «віра» людей у те, що сталося¹.

Під суспільною свідомістю розуміють філософську категорію, яка визнає фундаментальну здатність соціальних об'єктів відображати соціальну і природну дійсність при визначальному впливі суспільного буття. Суспільна свідомість – це сукупність ідеальних образів, понять, ідей, поглядів, уявлень, ілюзій, почуттів, переживань, які виникають у процесі відображення соціальним об'єктом світу, у тому числі й самої суспільної свідомості. Марксова сентенція про те, що суспільне буття в кінцевому рахунку визначає суспільну свідомість, залишається одним із найбільш логічних пояснень цього феномену, а відтак і джерелом походження ідей, поглядів, емоцій, настроїв є суспільна практика. Завдяки традиціям, звичаям, настроям, звичкам, громадській думці, через науку та ідеологію суспільна свідомість зворотно впливає на суспільне буття, спрямовуючи його одним із можливих шляхів розвитку, відповідно прискорюючи чи гальмуючи цей розвиток. Роль суспільної свідомості особливо зростає в переломні епохи, коли з'являються нові відкриття та ідеї чи відбуваються буремні історичні події – революції, війни тощо.

Суспільна свідомість має складну і розгалужену структуру, в якій співіснують рівні та форми². По-перше, із погляду носія, суб'єкта, вирізняють індивідуальну, групову (класову, національну), суспільну, загальнолюдську. По-друге, із погляду конкретно-історичного підходу – міфологізовану, релігійну, філософську, а за епохами – античну, середньовічну тощо. По-третє, виходячи з різних форм діяльності, у процесі яких складається суспільна свідомість – політичну, правову, моральну, наукову, естетичну. По-четверте, за рівнем і глибиною

проникнення в дійсність – побутову й теоретичну. Перша має форми емпіричної свідомості (складається у процесі пізнання) та суспільної психології, яка формується при оціночному відображенні дійсності. Натомість друга існує у формах науки й суспільної ідеології. Ідеологія – це система поглядів, ідей, теорій, принципів, що відбивають суспільне буття крізь призму інтересів, ідеалів, цілей соціальних груп, класів, націй, суспільства. Ідеологія, якщо вона не підміняє у суспільстві всі інші форми суспільної свідомості та не стає самодостатньою, як це було за періоду тоталітаризму, є своєрідним механізмом приведення ідей у дію, активізує людей, відтак сприяє нормалізації суспільного розвитку й консолідації соціуму. Своєю чергою, суспільна психологія має складну структуру – психічний склад, до якого відносять соціальні характер та звички, психічні стани й звичаї, соціальні настрої, почуття, умонастрої. Усі форми та види суспільної свідомості мають велике значення в духовному та громадському житті й суттєво впливають на практичну діяльність. Саме суспільна свідомість надає форму, вигляд і напрямок будь-якій політиці, у тому числі тоталітарній.

Одним зі станів суспільної свідомості є громадська думка, в якій знаходять свій вияв як повсякденна, так і теоретична свідомість. Сам термін «громадська думка» («public opinion») походить з Англії, де у XVII–XVIII ст. так позначалося уявлення про політичну думку публіки й виборців, що виявлялася поза парламентом на протигагу негласному обговоренню в ньому політичних питань. Із кінця XVIII ст. цей термін став загальноприйнятим³. У своїй основі – як сукупність різних думок із суспільних питань – це поняття дійшло до наших часів. Зокрема, польський соціолог Єжи Вятр визначає громадську думку як «сукупність публічних думок із суспільних питань, висловлених представниками різних груп даного соціуму»⁴.

Громадська думка як поняття відноситься до сфери політичної теорії. У західних політичних науках вона ототожнюється із загальною волею, що впливає на справи державного управління, є джерелом політичного авторитету влади й водночас засобом її обмеження⁵. Заразом вона належить до царини політичної психології, адже завжди відбиває психічно-емоційне ставлення людей до вирішення тих чи інших питань суспільного життя, до діяльності уряду, політичних партій, поведінки окремих осіб, певних подій тощо. Проте громадська думка відбиває ті ж самі явища дійсності, що й політична, моральна, естетична та інші види свідомості, і не має своєї специфіки. Безсумнівно, громадська думка – одне зі складних явищ суспільного життя, адже, як зазначав свого часу директор Британського інституту громадської думки Г. Дюрент, «вона не піддається опису, невловима для визначення, її складно виміряти й неможливо побачити»⁶. Дискусії довкола визначення самого поняття тривають уже понад сорок років, а кількість нових дефініцій дедалі

зростає. Один із перших дослідників цього феномена Гарвуд Чайлдс нарахував до п'ятдесяти різних його визначень⁷. Серед найповажніших дослідників громадської думки слід згадати ще й Волтера Ліппмана, книга якого перекладена основними європейськими мовами⁸.

До найголовніших ознак громадської думки можна віднести:

- артикуляцію ставлення до важливих суспільних проблем у формі схвалення чи засудження, побажання або вимоги;
- формування її з питань, що зачіпають спільні інтереси людей; відповідно, де немає інтересів – там не складається громадська думка;
- виникнення її у зв'язку з розходженням поглядів людей із питань, котрі їх цікавлять: думка – вираження судження зі спірних питань, тож за цілковитої спільності ідей про громадську думку не йдеться.

Із погляду німецького соціолога Ф. Ленца, громадська думка за своєю природою завжди плюралістична, тобто множинна, оскільки індивідуальні та групові думки відносно одного й того ж предмета не можуть не відрізнятися за змістом. Виникнення єдиної думки можливе, але це досягається лише шляхом насильства над особистістю, що вже аж ніяк не є повноцінною громадською думкою⁹. Не може бути й одностайної думки, адже монолітність і громадська думка – поняття несумісні, оскільки перше не передбачає наявності протилежного погляду. Натомість радянська наука завжди наголошувала, що громадська думка має трактуватися саме як «одностайне судження народу з питань соціального життя, котрі зачіпають спільні інтереси й вимагають практичного рішення»¹⁰.

До числа проблемних можна віднести й такі аспекти: чи обов'язково громадська думка є думкою більшості та наскільки вона має бути поширеною, щоби, власне, уважатися громадською? Приміром, чи варто офіційну позицію влади, тиражовану через засоби масової інформації, трактувати як справжню суспільну думку?

Отже, під громадською думкою можна розуміти колективне судження, в якому відбивається певне ставлення у формі схвалення чи засудження, побажання або прямої вимоги, котре виникає у зв'язку з наявністю протилежних суджень із суспільно значущих питань і висловлюється публічно¹¹. Лише обнародована думка є фактом суспільної свідомості¹². У цілому визначення «громадська» в даному контексті має два значення: як синонім публічного і суспільно значущого. Елізабет Ноель-Нойман звернула увагу на соціально-психологічну функцію громадської думки, яка справляє вплив на поведінку людини, та засоби висловлювання нею своїх думок і емоцій. Отже, громадська думка артикулюється публічно, у голос, за присутності інших людей, не боячись опинитися в ізоляції¹³. Відтак при дослідженні тоталітарних суспільств ми стикаємося з проблемою: а чи могла в них існувати громадська думка взагалі?

«Класики радянології» вважали, що громадська думка – це явище, притаманне лише громадянському суспільству, і що навряд чи доцільно вживати цей термін відносно тоталітарних суспільств, у яких, як уважається, думка нав'язується чи навіюється «згори», а не визріває всередині загалом аморфного й пасивного соціуму. Тож якщо у сталінському суспільстві була відсутня свобода висловлювання своїх думок і суджень, так само, як і не існувало боротьби думок у владі, то фактично були відсутні базові умови для формування громадської думки. До того ж за даними, наведеними у пресі, чи за результатами виборів до органів влади не можна судити, яка саме громадська думка превалювала в тоталітарному суспільстві, адже всі політичні й культурні інститути були підконтрольними партії-державі. З огляду на це, думка більшості в тоталітарному суспільстві – поняття доволі відносне. Отже, якщо у СРСР громадська думка й існувала, то вона не мала самостійності, а її роль зводилася до слухняного схвалення «лінії партії» та державної політики¹⁴.

Останнім часом щодо подібних поглядів висловлюються сумніви, адже навіть тоталітарний режим потребує підтримки з боку громадської думки, яку він нерідко сам же й формує – зусиллями пропаганди або методами терору¹⁵. Однак, чи можна вважати це повноцінною громадською думкою? Автор схиляється до того, що, попри все, варто говорити про наявність громадської думки у сталінському СРСР. Вона висловлювалася переважно у приватній розмові, іноді пошепки, чи у вигляді чуток і була альтернативою владній позиції.

Система взаємозв'язків і взаємовпливів між владою й соціумом у закритих, на кшталт радянського, суспільствах була доволі складною. Дієздатність та авторитет влади зазвичай залежать від легітимності, котра є її основним стратегічним ресурсом і, водночас, являє собою тонку, майже невловиму матерію, де важливе все – від пропаганди у засобах масової інформації, загальної й політичної культури народу, рівня його добробуту до звичок, поведінкових стереотипів, фольклору та чуток. Легітимність влади значною мірою має спиратися на думку народу (або чималої його частини) про законність цієї влади, отже, остання сама залежна від суспільної свідомості та громадської думки. Відтак дослідження громадської думки (суспільно-політичних настроїв) у закритих суспільствах принципове для розуміння всієї системи відносин між владою і народом. Ставлення людей до влади, її рішень, а також до носіїв цієї влади (політика у суб'єктивному вимірі) відбивається в їхніх настроях і поведінці та є однією з центральних проблем студіювання історії тоталітаризму. Зазначимо, що коли автор уживає термін «тоталітаризм», він має на увазі передусім цілі й практику урядування, а не стан суспільства, адже тоталітарним був панівний політичний режим, натомість українське суспільство, попри всі намагання

влади, ним так і не стало. Ідеологія не мала всезагального характеру й владі не вдалося нав'язати її переважній частині соціуму. Однак для того, щоби керувати, тримати країну в покорі, загальна підтримка не потрібна – достатньо принаймні до 10% прихильників влади та активістів, а також вишколений і добре керований репресивний апарат.

Суспільні (суспільно-політичні) настрої («general mood», «public feeling») – соціально-психологічне явище, що відбивається в певному стані почуттів і свідомості тих чи інших соціальних груп у визначені періоди й накладає відбиток на їхню поведінку. Суспільні настрої характеризуються предметною спрямованістю: політичною, естетичною, національною, релігійною тощо та рівнем емоційної напруги: апатія, депресія, піднесення, ентузіазм. Саме в суспільно-політичних настроях найбільш виразно й концентровано відбиваються умонастрої¹⁶ і психологічні орієнтації людей щодо влади. У політико-психологічному розумінні це особливий психологічний стан; однорідна для певної кількості людей суб'єктивна сигнальна реакція, особливі переживання комфорту чи дискомфорту, що в інтегрованому вигляді відбивають три основних моменти: по-перше, ступінь задоволення чи незадоволення загальними суспільно-політичними умовами життя (політичний лад, ідеологія тощо); по-друге, суб'єктивну оцінку можливості реалізації соціально-політичних прагнень людей за наявних умов; по-третє, прагнення до зміни умов життя заради здійснення своїх намірів¹⁷. Політична сторона (масових) політичних настроїв задана тим, що вони виникають як реакція саме на соціально-політичні фактори, існують як переживання соціально-політичних аспектів буття, пов'язані з розумінням і усвідомленням цих аспектів і відбивають готовність до політичних дій. Відтак потреба дослідження умонастроїв і психологічної орієнтації людей виходить із того, що вони є самостійним фактором політичного розвитку, оскільки впливають на особливості соціальної поведінки, значною мірою визначають механізм прийняття рішень, у тому числі у владних структурах.

Суспільно-політичні настрої являють собою специфічну форму функціонування масової політичної свідомості на буденному рівні, а також первинний, емоційно-оціночний і безпосередньо дієвий компоненти такої свідомості¹⁸. Означені настрої – це стан, в якому можуть домінувати оптимістичні сподівання та песимістичні передчуття стосовно тієї чи іншої події чи суб'єкта політики; готовність до рішучих дій, нерішучість, свідоме ухиляння від участі в політичній акції, пасивне очікування; ціннісно-змістовне ставлення до політичних реалій, критична оцінка їх з прагненням змін у кращий бік¹⁹.

Суспільні настрої у структурі соціальної психології відносяться до більш рухливих елементів порівняно зі стабільними – звичаями, традиціями, звичками. Адже на них безпосередньо й активно впливає

зовнішній фактор, особливо соціальне середовище. Тож суспільно-політичні настрої акумулюють результати всієї психічної діяльності людини чи спільноти в певних конкретно-історичних умовах. Відтак вони відбивають не лише «дух епохи», а й сутнісні риси суспільної свідомості, і саме такі суспільно-політичні настрої свідомо чи підсвідомо фіксуються історичними джерелами.

Тут також є складнощі з термінологією, адже при вивченні суспільної свідомості дослідники вживають як тотожні, так і доволі різні за змістовим наповненням поняття. Наприклад, «суспільна свідомість» нерідко підміняється «масовою свідомістю», що має значно вужче й ідеологізоване значення. Масова свідомість – це лише один із видів суспільної свідомості, реальна форма її практичного існування, однак така, що характеризується звичайним, буденним наповненням. За рахунок своєї розмитості це поняття має дуже широкий зміст, під який підпадає все – від реакції більшої частини соціуму на якесь суспільно-політичне явище до тоталітарної психології мас. Масова свідомість стосовно тоталітарних суспільств має свій специфічний контекст – це свідомість, сповнена політичних калёк і штампів, сформованих державною ідеологією. Масова свідомість не потребує виявів сміливості та громадянськості у висловлюванні думок, адже здебільшого вона артикулює думки влади. У нашому контексті саме у цьому й полягає кардинальна відмінність «масової свідомості» від «суспільної свідомості».

Є певні різночитання й щодо поняття «суспільна думка» («public opinion»). У західній історіографії побутує ряд його еквівалентів: «народна думка» («popular opinion»), «народні настрої» («popular mood») та ін.

За змістом поняття «громадська думка» часто корелюється також із виразом «соціальна психологія й політична поведінка» («social psychology and political attitudes»). В українській мові йому частково відповідає поняття «суспільно-політичні настрої». Як синонімічні до «громадської думки» і «суспільно-політичних настроїв» у західній історіографії вживаються терміни «політична ідентичність», «соціальна ідентичність» («political identity», «social identity»). При цьому під першою розуміють лояльність або нелояльність до влади, а під другою – усвідомлення належності до якоїсь певної соціальної страти, класу чи групи.

Поняття «морально-політичний стан» у документах радянських спецорганів зазвичай представляло оцінку політичної лояльності населення. Усталеним за часів СРСР, починаючи з кінця 1930-х рр., став концепт «морально-політична єдність», що мав відбивати удавану монолітність насправді дефрагментованого радянського суспільства.

Дослідження громадської думки й суспільно-політичних настроїв неможливо проводити поза контекстом владної політики, її соціально-політичних, економічних та ідеологічних заходів. Політичні настрої,

політична поведінка людей не існують поза соціальним контекстом. Політика постійно відчуває на собі тиск повсякденності, побутових потреб населення. Відтак соціальна історія визначає не лише настрої, але і їх впливи на поведінку людей, політичну активність чи пасивність, ставлення до влади загалом. Останнє може виявлятися у широкому спектрі моделей поведінки – від беззастережної відданості режиму, через умовну лояльність чи то її імітацію, до прихованої й відкритої ворожості.

Ключовим у дослідженні суспільної свідомості доби сталінізму слід уважати питання про ступінь тоталітарності самого соціуму й те, якою мірою такі моделі суспільної поведінки були накинута йому владою. Із цієї проблеми випливає наступна: якими заходами влада досягала покори, нехай навіть умовної та позірної? Більш вузько це можна акумулювати у площину проблем легітимності влади й ступеня лояльності до неї суспільства – питань, які в умовах війни вкрай загострюються.

Дослідження громадської думки та політичних настроїв і соціальної поведінки в роки Другої світової війни суттєво ускладнюється рядом моментів. По-перше, через моральний аспект – цю поведінку слід намагатися зрозуміти, а не, приміром, безоглядно засуджувати, адже люди діяли під тягарем украй складних обставин²⁰; по-друге – через проблему джерел, їх малодоступність та складність для інтерпретації. Тривалий час «на поверхні» перебували лише офіційні виступи керівників, передовиці радянських газет, а також деякі інші матеріали, що створювали вигляд суцільної однотайності влади та соціуму. Саме на цьому ґрунті творився міф про «морально-політичну єдність радянського суспільства». Натомість матеріали, що відбивали реальні настрої, перебували в режимі таємного зберігання.

Важливим моментом вивчення суспільно-політичних настроїв населення є необхідність їх співвідношення з іншими студіями в царині суспільної свідомості, зокрема політичної культури²¹. Слід урахувати, що дослідники політичної культури більше переймаються з'ясуванням того, як сталінський режим цю культуру намагався формувати, а не власне реакцією суспільства на певні події. До того ж, з огляду на доступність і специфіку джерел, у фокус уваги науковців в основному потрапляло населення великих міст, і саме та його страта, яка вважалася «типовою» для радянського суспільства, – молодь, активісти партії чи комсомолу, передовики виробництва, герої війни тощо, натомість майже не досліджувалася політична культура селянства, а його настрої й поготів. Тим часом, напередодні війни саме у селі мешкала переважна більшість жителів України, і саме тут попри все зберігалася відмінна від «нової» сталінської «стара» народна культура. Не варто ігнорувати й новітні дослідження з масової чи то народної культури («popular culture»), в яких, зокрема, ідеться про те, як веселилися люди, як вони проводили свій вільний час за доби сталінізму тощо²². Народну

культуру, на відміну від політичної, складно відокремити від ідентичності, адже народна культура є дозвіллям, а його використання – атрибут чиеїсь ідентичності²³. У цьому плані цікава студія професора Торонтського університету Анни Штерншис «Радянське і кошерне»²⁴, де аналізується єврейська народна культура у СРСР міжвоєнного періоду. Авторка зробила спробу простежити, як відбувалося становлення нової моделі єврейської радянської ідентичності, в якій, попри все, продовжувала зберігатися традиційна єврейська національна культура. Схожі процеси, безумовно, відбувалися і з «перемодельованням» української ідентичності. Однак на відміну від євреїв, які стрімко втрачали культуру містечок (штетлів) та перебиралися до зросійщених міст, українці напередодні війни залишалися здебільшого сільськими мешканцями, що значно ускладнювало й гальмувало процес їх радянзації.

При дослідженні суспільної свідомості та громадської думки важливо також урахувати принцип наступності (спадковості) політичних настроїв і соціальної поведінки в різних регіонах та серед різноманітних верств населення. Складно зрозуміти настрої й мотивацію поведінки людей, скажімо, під час колективізації сільського господарства чи Другої світової війни, ігноруючи особливості встановлення та функціонування радянської влади в кожній конкретній місцевості. Зокрема, опір колективізації був сильнішим у тих районах, які під час громадянської війни активно протистояли більшовикам – Дон, Кубань, Північний Кавказ, Сибір, Центральний чорноземний регіон Росії та, ясна річ, Україна. Причому важливу роль у цьому опорі відігравала певна комбінація соціальних і національних факторів. З огляду на це, італійський історик Андреа Граціозі наголошує на необхідності досліджувати селянські повстання 1930-х рр. крізь призму періоду 1917–1922 рр. та вивчати певні регіони (зокрема Україну) з погляду зв'язку між селянським рухом і національним питанням²⁵. Під цим кутом зору логічно було б розглядати й взаємовідносини між українським населенням та сталінською владою в роки Другої світової війни. І це стосується не лише опору радянзації у Західній Україні до та після війни, але й поведінки мешканців східних областей УРСР у 1941 р. і під час німецької окупації.

Наразі не існує спеціального дослідницького проекту, який би дозволив поглибити наше розуміння щодо існування різноманітних форм опору та прихильності до сталінської влади в Україні – як пасивних, так і активних, на кшталт Баварського проекту в Німеччині щодо доби націонал-соціалізму²⁶. Не розроблено й відповідної типології форм опору. Однією з перших розвідок у цій царині стала стаття французького дослідника Ніколя Верта, в якій подано типологічний огляд «соціального опору» сталінізму в суспільстві та проведено порівняння різних форм спротиву²⁷. Слід особливо підкреслити той факт, що західні дослідники широко й досить плідно використовують

метод компаративного аналізу сталінського та гітлерівського режимів²⁸. Остання робота з цієї тематики вийшла нещодавно під редакцією Пола Корнера. У ній розглядається громадська (народна) думка за часів тоталітарних режимів у Німеччині, Італії, СРСР, а також у НДР та Народній Польщі²⁹.

Стосовно визначення форм опору за тоталітаризму слід зважати, що між спонтанним протестом і активним актом пролягає довга дистанція. Ті, хто здатен кинути виклик режиму, становлять у суспільстві меншість. При вивченні питання опору владі західна історіографія вказує на різницю між особистою та суспільною поведінкою; між інстинктивною реакцією й організованим актом; між оборонними і наступальними діями; поведінкою, що відбиває фундаментальне заперечення режиму та поведінкою, котра виявляє часткове незадоволення тощо. У книзі Яна Кіршоу, присвяченій громадській (народній) думці та політичному інакомисленню у Третньому райху згадується декілька моделей опору тоталітарному режиму. Детлет Пекерт розглядає опір як модель піраміди, в основі якої лежить базис «неконформізму», вище – «відмова співпрацювати», далі – «протест», а увінчує конструкцію вузький вершечок реального опору, що зводить поведінку до відмови-заперечення системи. Ще одна класифікація, за Гергардом Ботом, складається з трьох елементів: девіантна поведінка – соціальний протест – політичний опір³⁰.

Специфіка України полягає в тому, що впродовж існування радянської влади вона постійно являла собою територію найбільш активного опору режиму. Спочатку під час Української революції 1917–1921 рр., потім за колективізації, далі, у роки Другої світової війни, у формі повстанської боротьби ОУН та УПА. Документи вказують і на активну роль українців у русі опору, котрий вівся у сталінських таборах. Протестні дії ґрунтувалися на глобальному запереченні комуністичного режиму або певної складової його політики. З одного боку, це свідчило про масовий характер неприйняття сталінізму, з іншого – стало наслідком надзвичайно жорстоких форм репресій із боку влади, яка не лише винищувала найбільш активних своїх супротивників, а й справляла потужний психологічний вплив на суспільну свідомість, залякуючи населення та привчаючи його «тримати язика за зубами». Відтак, як видається, причини воєнної катастрофи 1941 р. доцільно шукати в тому числі й у подіях 1933 р., у тих колосальних втратах і тій психологічній травмі, що її повною мірою відчуло на собі українське село.

Методологічною основою праці є філософсько-антропологічна теорія пізнання суспільних процесів, згідно з якою у центр дослідження поставлена людина в усьому багатстві її соціальних та духовно-інтелектуальних проявів. Як пояснює сутність цього підходу Н. Яковенко: «Оптика [...] антропологічного погляду, відкриваючи нескінченну

інформативну еластичність джерел, водночас досить чітко обмежує коло своїх повноважень: не війна, а гама свідчень про війну; не інститути й форми влади, а уявлення про владу та своє їй (владі) підпорядкування; не церква, а сприйняття віри та прояви побожності; не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків»³¹. Суспільно-політичні настрої населення (громадська думка) – це багатовимірний складний феномен, який потребує комплексного вивчення. Тож при дослідженні теми слід застосовувати як загальнонаукові, так і методи конкретних наук – історії, політології, соціальної психології, історичної та політичної антропології. Важливими також є методи історичної реконструкції, компаративістський, логічний, емпіричний та комплексного аналізу. Новим перспективним напрямом дослідження й водночас методологічним підходом, у межах якого вивчаються питання трансформації масової психології, є соціальна історія. В її рамках досліджується «суб'єктивна історія», що вивчає такі фактори розвитку історичного процесу, як масова свідомість, менталітет, моральний стан народу, його суспільні настрої та духовний розвиток. При цьому найбільш повно відтворити картину минулого можна якщо студіювання історії включатиме особу, умонастрої й суспільство водночас³².

Суспільні настрої в історичних дослідженнях

У радянській історіографії наукова проблема суспільно-політичних настроїв населення СРСР періоду Другої світової війни розглядалася крізь призму історико-ідеологічного міфу, котрий ґрунтувався на аксіоматичному твердженні про «морально-політичну єдність радянського суспільства». Наголошувалося, що в СРСР у передвоєнний період було сформовано гомогенну спільноту людей – радянських патріотів, які в роки «Великої Вітчизняної війни всі як один стали на захист своєї соціалістичної Батьківщини». Тезами про високий рівень патріотизму і героїзму «всіх радянських людей», «небувалий рівень готовності до самопожертвування», їх «єдність і згуртованість» були просякнуті практично всі історичні праці³³. «Доказовою базою» цих ідеологічних положень, як правило, є традиційні набори прикладів героїзму представників різних національностей.

Водночас радянські історики фактично не досліджували пасивні й активні форми опору сталінській владі в різних регіонах СРСР, не кажучи вже про різноманітні прояви співпраці місцевого населення з німецьким окупаційним режимом. І це зрозуміло, адже неупереджений аналіз подібних проблем міг розвінчати ще один міф – про «єдність партії й народу». Через ті самі причини практично не вивчалася динаміка суспільно-політичних настроїв під час війни. Пояснення характеру стосунків між

владою і населенням, моделей поведінки людей вписувалося у жорстку чорно-білу схему, яка не передбачала жодних напівтонів – учасник і свідок війни мав бути або героєм, радянським патріотом, або ж зрадником. Перші, за твердженням партійних ідеологів, становили абсолютну більшість населення, другі репрезентувалися «купкою запродавців», «недобитих класових ворогів», «буржуазних націоналістів» тощо.

За межами наукового пошуку залишалися численні «темні сторінки» німецько-радянської війни – наприклад, пов'язані з її провальним початковим періодом 1941 р. Однак й історія «визвольних походів» Червоної армії 1939–1940 рр. виявилася багатою на сюжети, відверто непривабливі та «політично незручні» для радянської пропагандистської машини. Насамперед це стосувалося самого факту змови двох диктаторів. Винести на суд громадськості обставини укладання радянсько-німецького договору про ненапад не наважився навіть «батько перебудови» М. Горбачов. Оригінали секретних протоколів, що свідчили про союз Й. Сталіна й А. Гітлера, стали надбанням гласності вже в незалежній Росії. Ці документи виявили й принципову відмінність між Мюнхеном – 1938 і пактом Молотова – Ріббентропа. Попри проведення західними політиками лінії на «умиротворення» агресора, вони ніколи не діяли спільно, в союзі з нацистами, на відміну від Й. Сталіна.

Таємними тривалий час залишалися сюжети військового співробітництва райхсверу та Червоної армії в 1920-х – на початку 1930-х рр., бойова взаємодія вермахту й армії «першої у світі соціалістичної держави» під час розгрому Польщі в 1939 р. До ідилічної картини «тріумфальної ходи» радянської влади у приєднаних західноукраїнських регіонах зовсім не вписувалися масові репресії, які майже відразу там розпочалися, а також депортації «політично неблагонадійних елементів», котрі охопили сотні тисяч осіб. У числі тих, хто потрапив під каток сталінського терору, виявилися, зокрема, 22 тис. взятих у полон польських офіцерів, закатованих у радянських концтаборах. Одягнені у шкіряні фартухи вбивці з НКВС ночами пострілом у потилицю страчували зв'язаних колючим дротом поляків, скидаючи трупи до таємних могил. Символом цієї трагедії стала Катинь – місце під Смоленськом, де в такий спосіб було «поховано» 4 тис. чол. Документи про цей злочин сталінізму проти людства також упродовж довгих десятиліть ретельно приховувалися у кремлівських архівах і впливали на світ Божий лише 1996 р. Нарешті геть непарадний вигляд мала й війна з Фінляндією 1939–1940 рр., розв'язана після організованої радянськими спецслужбами провокації у прикордонному селищі Майніла – майже так, як це зробили німці у Гляйвіце перед вторгненням у Польщу. Світове співтовариство справедливо оцінило Зимову війну як акт неприхованої агресії, а після бомбардувань червоною авіацією цивільного населення фінських міст «країну Рад» із ганьбою вигнали з Ліги Націй.

Зауважимо при цьому, що сам т. зв. передвоєнний період (1939–1940 рр.) традиційно розглядався радянською історіографією як переддень «Великої Вітчизняної війни», під час якого «миролюбний» СРСР, що перебував у «ворожому капіталістичному оточенні», старанно готувався до майбутніх «грізних випробувань», нарощуючи військово-економічну могутність та зміцнюючи свої західні кордони у ході «визвольних походів» РСЧА до Західної України й Західної Білорусії, Північної Буковини та Бессарабії, Прибалтики, Фінляндії. Свідоме перенесення акцентів із початку Другої світової на «Велику Вітчизняну війну» порушувало цілісність історичного процесу, зате вдало вписувалося в політико-ідеологічний контекст радянського міфотворення, маючи на меті маскування безпосередньої причетності сталінського режиму до початку світової війни та непривабливої участі в ній СРСР, зовнішня політика якого до червня 1941 р. мала виразно експансіоністський, загарбницький характер.

Щодо загального стану радянської історіографії у справі вивчення суспільно-політичних настроїв, то, як відзначає О. Зубкова, вона до початку 1990-х рр. традиційно тяжіла до історико-політологічних тем. У працях того періоду радянська історія була представлена, головним чином, як результат ізолюваних дій «верхів», тоді як умонастрої й особливості сприйняття пересічних громадян залишалися надбанням щоденникових спостережень, записів, мемуарів тощо і перебували поза колом інтересів дослідників³⁴. Майже ніколи не враховувався гуманітарний фактор катастрофи 1941 р., але без цього годі зрозуміти феномен масової здачі червоноармійців у полон, дезертирство, «коллабораціонізм» і т. ін. Звісна річ, що праць, в яких досліджувалися б суспільно-політичні настрої, менталітет, стереотипи мислення, особливості поведінки радянських людей напередодні гітлерівського нападу на СРСР, практично не існувало.

У західній історіографії проблематика суспільно-політичних настроїв і морального стану радянського суспільства розглядалася в контексті вирішення наукової проблеми з'ясування механізмів функціонування самої системи сталінського тоталітаризму. У перші повоєнні роки у США, зокрема, сформувалася особлива школа радянологів – тоталітаристська, засновником якої став гарвардський професор Мерл Фейнсон. Його книга «Як правлять Росією»³⁵ фактично стала «канонічним текстом» для численних учнів і послідовників³⁶.

Зосереджуючись на дослідженні механізму дії репресивного тоталітарного режиму, західні науковці – представники школи – певний час не звертали уваги на проблему опору суспільства владі. Уважалося, що в державі, яка контролює всі аспекти соціального життя, де існує потужна іддоктринація свідомості, ані дисидентська думка, ані інші форми непокорі, не кажучи вже про акти відкритого опору, просто не

могли існувати. Однак перенесення уваги з абстрактного теоретизування на конкретно-історичні дослідження, залучення до наукового обігу нових документальних матеріалів поступово спричинилися до серйозних змін в оцінках радянської системи. М. Фейнсон став автором новаторської праці, написаної на матеріалах захопленого німцями в 1941 р. і згодом перевезеного до США Смоленського обласного архіву ВКП(б)³⁷. Історик одним із перших серед західних дослідників дійшов висновку про те, що сталінська система являла собою «неефективний тоталітаризм», а перманентний тиск, контроль і репресії з боку влади викликали різноманітні форми соціального опору у суспільстві. Він також довів існування певних «зон автономії» чи навіть опору в економічній, соціальній і політичній царинах сталінської імперії.

Вплинуло на дослідження морально-психологічного стану радянського суспільства й залучення до аналізу якісно нових соціологічних даних – матеріалів опитування післявоєнної хвилі емігрантів із СРСР, отриманих завдяки здійсненню т. зв. Гарвардського проекту. Ще навесні 1950 р. центр російських студій Гарвардського університету спільно з одним з інститутів ВПС США (штат Алабама) розпочали масштабний проект із дослідження соціальної системи в Радянському Союзі на основі інтерв'ю радянських емігрантів післявоєнного періоду. Було зібрано понад 30 томів таких матеріалів, проінтерв'ювано декілька тисяч осіб. Наслідком роботи, яка завершилася 1954 р., став вихід майже півсотні публікацій у провідних американських журналах і декілька монографій керівників проекту – Клайда Клакгона, Алекса Інкельса та Раймонда Бауера. Зокрема, А. Інкельс написав працю «Громадська думка в радянській Росії»³⁸. У співавторстві з Р. Бауером він також підготував студію «Радянські громадяни: Повсякденне життя в тоталітарному суспільстві», що засвідчила складність і неоднозначність проблем, пов'язаних із дослідженням громадської думки у СРСР³⁹.

Важливе значення мав вихід у світ класичної праці Александра Далліна «Німецьке правління в Росії: Дослідження окупаційної політики», написаної із залученням значного масиву розсекречених документів Райху⁴⁰. Автор приділив увагу проблемі політичної ідентичності та лояльності радянського населення сталінському режиму. Зокрема, він звернув увагу на неоднозначність морально-політичного стану Червоної армії в 1941 р., в якій, з одного боку, були поширені пораженьські настрої, а з іншого – проявлялися патріотичні почуття. Дослідник також звернув увагу на відмінності у зустрічі вермахту населенням Західної та Східної України. На його думку, на колишніх польських територіях прони́мецькі симпатії були більш вираженими, і якби німці «вмілою пропагандою» залучали незадоволених комунізмом до боротьби зі сталінським режимом, це могло б мати для Німеччини суттєве, а впродовж перших місяців війни – навіть вирішальне значення⁴¹.

Схожі думки щодо лояльності до радянської влади українського населення висловив і Джеральд Райтлінгер у своїй праці про німецьку окупаційну політику⁴². Проблему українського націоналізму як потужної опозиції сталінізму докладно розглянув Джон Армстронг⁴³. До поодиноких досліджень історії України часів тоталітаризму слід віднести також монографію Роберта Саліванта⁴⁴. Хоча через брак джерел тема війни зайняла в ній порівняно скромне місце, автор висловив чимало слушних ідей про взаємостосунки між радянською владою й українським населенням. Зокрема, на підставі дослідження сталінської політики він дійшов висновку про те, що напередодні та під час війни проблема лояльності українського населення залишалася досить складною для союзного центру. Певною мірою це обумовило ряд скромних поступок Москви національним почуттям українців. Головну ставку, однак, сталінський режим робив на російський націоналізм, коли радянське правління почали ідентифікувати суто з російським, натомість національні меншини – з розкольницькими й опозиційними тенденціями⁴⁵.

Загалом прихильниками тоталітаристської школи позиціонувала себе значна частина дослідників із числа українських емігрантів, зусилля яких у 1950–1960-х рр. увінчалися низкою досить цікавих, хоча й не позбавлених певного суб'єктивізму, праць з історії радянського тоталітарного минулого (Б. Дмитришин, М. Прокоп, Г. Костюк та ін.)⁴⁶.

Питання про ставлення радянського суспільства до комуністичної влади, точніше, з'ясування механізмів «підживлення і зміцнення» радянського режиму стало однією з ключових у радянологічному дискурсі. Саме це й розкололо західну наукову спільноту на два непримиренні табори. Один із найбільш здібних учнів М. Фейнсода – Джері Гаф, переосмисливши погляди свого вчителя, видав працю «Як управляють Радянським Союзом» і невдовзі став лідером опозиційної до тоталітаристської т. зв. ревізіоністської школи⁴⁷.

Якщо тоталітаристи стверджували, що радянський режим виживав передусім за допомогою репресивних методів, то ревізіоністи наполягали на твердженні, що радянські люди самі забезпечували владу необхідною підтримкою, завдяки чому та і «трималася на плаву». У концептуальному плані розбіжність між школами полягала в тому, що тоталітаристи наголошували на приматі партійної влади, котра діяла в радянському суспільстві й формувалася «згори», натомість ревізіоністи вбачали рушійні сили революції у соціальних та економічних факторах, розглядаючи їх як народні дії «знизу». У цій академічній дискусії існував також певний генераційний підтекст. «Батьки» (тоталітаристи) позиціонували себе як беззастережні антикомуністи, а «сини» (ревізіоністи) – як анти-антикомуністи. Зважаючи на це, обидві групи кардинально розходилися в оцінках політики Заходу у «холодній війні». Зокрема, ревізіоністи розглядали тоталітаристський підхід

як брутально-політизований, натомість свій уважали революційним і об'єктивістським⁴⁸.

На цьому суспільно-політичному тлі дослідження української тематики у сталінській імперії не виглядало надто привабливим. Молоді науковці – ревізіоністи – розглядали її як політично та ідеологічно заангажовану, а до праць українських професорів-емігрантів ставилися принаймні скептично. Тож тривалий час українською історією часів сталінізму й, зокрема, періоду Другої світової війни, крім поодиноких випадків, опікувалися лише західні дослідники українського походження⁴⁹. Деякі з праць усе ж привернули увагу ширшого наукового світу. Приміром, подією став вихід у світ монографії канадського історика Б. Кравченка «Соціальні зміни та національна свідомість в Україні ХХ століття», де досліджувалася проблема української ідентичності⁵⁰. Окремий розділ книги автор присвятив Другій світовій війні, указуючи, що пораженьські настрої у Червоній армії зумовлювалися незадоволенням населення сталінською політикою 1930-х рр.⁵¹ Розвал СРСР тоталітаристи сприйняли майже як «власну перемогу», адже сам цей факт мав показово засвідчувати, на їхню думку, що режим таки не був стабільним і не мав широкої народної підтримки.

Відкриття раніше таємних радянських документів – «архівів зла», як назвав їх професор Мартін Маля, здавалося, може поставити крапку у тривалій дискусії. Проте цього не сталося. Публікації нових архівних матеріалів, підготовлених представниками різних шкіл, лише додали доказів на користь старих аргументів. Скажімо, виданий тоталітаристом Ричардом Пайпсом (Сльський університет) том документів про В. Леніна міг бути сприйнятий майже як звинувачувальний вирок більшовизму, водночас у збірці про «Великий терор» у СРСР, упорядкованій його опонентом – ревізіоністом Арчем Гетті, сталінські репресії не виглядали такими вже й жахливими⁵².

Насправді обидві школи й підходи, які вони використовували, не були взаємовиключними, а значною мірою доповнювали одне одного. Як зазначає професор Майкл Девід-Фокс – редактор відомого журналу російських студій «Критика», і ревізіоністи, і тоталітаристи мали значно більше спільного, ніж вони самі про це гадали. У своєму запереченні тоталітаристської «тези» ревізіоністська «антитеза» використовувала фундаментальну логіку свого «тоталітарного батька»: ревізіоністи замінювали примат ідеології й політики приматом соціальних сил. Тож насправді ці дві школи були «концептуальними близнюками». Сучасні дослідники вже давно зрозуміли, зазначає М. Девід-Фокс, що не варто шукати якоїсь однієї визначальної «першості» чогось, що розглядається як єдиний ключ до розуміння феномена сталінського тоталітаризму⁵³.

Попри деякі прогнози, дискусії відносно проблеми взаємостосунків між сталінською владою та суспільством не припинилися й після

розвалу СРСР. Більше того, до них залучилося покоління «онуків» – тих, хто прийшов у науку після 1991 р. Новий підхід до дослідження суспільства за часів сталінізму запропонував американець Стівен Коткін. Його монографія «Магнетична гора» присвячувалася будівництву міста Магнітогорськ⁵⁴. Однак насправді ця капітальна праця має значно ширший зміст. Уже у самій назві криється певний підтекст, адже вона передусім про магнетичну силу сталінізму. Основне питання, на яке прагнув відповісти у своїй книзі автор, можна сформулювати в такий спосіб: якими були форми прихильності населення до режиму та інтеграції суспільства за умов суцільної суспільної руйнації? Спираючись на ідеї Мішеля Фуко, який вважав опір найважливішим елементом формування особи, С. Коткін запропонував розглядати пасивну поведінку радянських громадян, у тому числі й у повсякденні, як одну з форм протесту. Знов-таки, використовуючи методологію М. Фуко, котрий стверджував, що влада не знаходиться у центральному апараті навіть тоді, коли, здається, не існує розділу між державою та суспільством (як, приміром, у СРСР, де все було частиною держави), а спирається на поведінку людей, С. Коткін робить висновок, що, таким чином, сталінізм є не лише політичною системою, але й системою цінностей, певною соціальною ідентичністю та способом життя. Держава і люди, «знизу» та «згори» сходяться в його книзі разом в одній «радянській цивілізації». Теза С. Коткіна зводиться до того, що оскільки перша сталінська п'ятирічка зробила партійний ідеологічний дискурс повсюдним, незворотним і неминучим, маси селян, які перетворилися на робітників, дійшли до того, що їм треба «розмовляти більшовицькою» як своєю власною мовою, і наслідком цього стало створення дивної, але, попри все, цілком функціонуючої сталінської цивілізації⁵⁵. Зауважимо, що автор аж ніяк не стверджує, що «говорити більшовицькою» – це обов'язково самому вірити в те, що кажуть. Для влади передовсім ішлося, щоб вони так говорили. Проте з цієї праці ми не можемо довідатися, що ж насправді робітники думали, адже С. Коткін ґрунтує свої висновки здебільшого на відкритих джерелах, практично не використовуючи важливі документи органів держбезпеки щодо політичних настроїв населення.

Тим часом ці раніше втаємничені матеріали є дуже цінним джерелом, здатним значно змінити наші уявлення про радянське суспільство. Принагідно зазначимо, що в Німеччині на основі дослідження подібних документів уже давно ведеться вивчення суспільної думки періоду націонал-соціалізму, що значно розширило діапазон розуміння науковцями цієї проблеми⁵⁶.

Хоча визнаний лідер ревізійністської школи та найвидатніший фахівець у галузі соціальної історії СРСР Шейла Фіцпатрик свого часу стверджувала, що для неї загальна картина радянського минулого

після розпаду СРСР радикально не змінилася, проте саме вона на підставі аналізу нових радянських документів зробила висновок про існування в 1930-х рр. масової нелояльності всередині радянського суспільства до сталінського режиму. Передусім це стосувалося села, де влада була значно менш популярною, ніж у місті⁵⁷. Народне ставлення до неї в російському місті, на думку дослідниці, варіювалося загалом від пасивного сприйняття до обережної ворожості. Відсутність гарантій особистої безпеки, гоніння на релігію, поява нових привілейованих класів, поліцейські методи стеження й терору без сумнівів додавали підстав для критики режиму населенням у 1930-х рр.⁵⁸ «Проте першими і головними причинами таких настроїв, – твердить Ш. Фіцпатрик, – були економічні: люди жили погано, гірше, ніж 10 чи 20 років тому. “Раніше (під час непу, за царя) було краще” – з усіх критичних зауваг ця, мабуть, найчастіше зустрічалася у зведеннях НКВС про настрої населення, і вона вочевидь пов’язувалася з проведенням індустріалізації та колективізації». Ш. Фіцпатрик розвінчує міф про «всенародну любов» радянських людей до «вождя всіх народів». Попри підтримуваний пропагандою культ власної особи, Й. Сталін навіть у місті явно програв у порівняннях із В. Леніним. Останнє було викликане не стільки тим, що кремлівський господар був більше схильним до репресій, скільки тим, що він змусив людей голодувати. «Маленька людина» радянського міста, – робить висновок дослідниця, – яка думала лише про добробут, свій і своєї родини, була незадоволена радянською владою. Щоправда, це незадоволення було дещо фаталістичним і здебільшого пасивним⁵⁹.

Ревізіоністи зазвичай розглядали суспільство як автономну й активну силу, котра аж ніяк не є повністю підкореною державі. Тож Ш. Фіцпатрик не вважає, що сталінський режим зовсім не мав підтримки. Навпаки, його активно підтримувала молодь, відповідальні працівники, партійці, пролетарські висуванці й такі обрані групи, як стахановці⁶⁰. Загалом праці американської дослідниці містять низку важливих положень щодо дослідження соціальної історії СРСР напередодні війни, а її висновки стосовно політичних настроїв радянського суспільства залишаються актуальними й зараз.

Одним із наслідків відкриття доступу науковцям до колись закритих архівів стало формування у західній історіографії двох нових напрямів у дослідженні сталінізму – резистентного та суб’єктивістського. Спираючись на документи спецслужб та інших інститутів тоталітарної системи, представники т. зв. резистентної школи (або школи опору) зробили висновок, що в радянському суспільстві існувала потужна опозиція сталінізму та що «опір» був ключовим елементом радянського соціуму за Й. Сталіна.

Різноманітні форми опору сталінізму в Росії 1930-х рр. у річищі соціальної історії висвітлює у своїх працях Лінн Віола, яка, зокрема,

показала широкий спектр селянських повстань проти сталінського режиму в період колективізації сільського господарства⁶¹. Авторка доводить, що це був не лише наступ на соціальний лад, а й заперечення селянських культури та способу життя. За Л. Віолою, режим вів справжню війну проти традиційного соціуму. Найбільший безлад провокувало адміністративне закриття церков та конфіскація дзвонів, антирелігійний вандалізм молодих комуністичних активістів, а також пропагування апокаліптичних чуток та привида «другого закріпачення».

У пострадянський період з'являються перші дослідження, присвячені суто суспільним настроям у СРСР, в яких розглядається ставлення народу до режиму, вождів тощо. До таких піонерських розвідок слід віднести студії американки Леслі Риммель і британки Сари Дейвіс, які спиралися на розсекречені архіви Ленінграда та Ленінградської області (зведення про настрої населення, підготовлені партійними органами та спецслужбами). Ці документи відкрили іншу грань у питанні взаємостосунків влади та суспільства, справивши сильне враження на дослідників. «Найбільш захопливим при читанні сотень зведень, – зазначає Л. Риммель, – була маса прикладів незгоди, опору, героїзму і простої людської порядності за умов опортунізму та нелюдськості»⁶². Дослідження суспільної думки в Ленінграді 1930-х рр. поставило перед авторкою низку питань, зокрема, який відсоток радянського суспільства підтримував режим, чинив йому опір, боявся чи зрештою був байдужим до дій влади?

Відповідь на ці питання у своїй монографії «Народна думка у сталінській Росії: терор, пропаганда та інакомислення, 1934–1941» намагалася дати С. Дейвіс⁶³. Серед висновків, яких вона дійшла, варто виділити наступні: сталінська пропаганда не стала всеохоплюючою, а сама пропагандистська машина (як через брак ресурсів, так і кадрів) не могла справляти на населення домінуючий вплив напередодні війни; у суспільній свідомості дедалі збільшувалася прірва між поняттями «ми» (народ) та «вони» (влада й нова більшовицька еліта); ставлення до «вождів» було амбівалентним – якщо для одних вони були батьками-захисниками, то для інших – об'єктом для образ, адже вони не відповідали їхнім сподіванням. С. Дейвіс зазначає, що у суспільній свідомості продовжували циркулювати альтернативні політичні ідеї: популістські, ленінські, робітничої опозиції, фашистські, царистські та інші, а саме радянське суспільство не було позбавлене націоналістичних і релігійних настроїв. У написаній на матеріалах Ленінградської області праці майже не приділено уваги міжетнічним проблемам, натомість виразно підкреслено селянські. Дослідниця наголошує, що впродовж 1930-х рр. у радянському суспільстві влада не мала міцної підтримки, а пораженьські висловлювання про війну як таку, що пришвидшить кінець колгоспів, були особливо поширеними серед російських селян⁶⁴.

Як і решта дослідників, С. Дейвіс пише про соціальну пасивність та аполітичність переважної більшості радянського суспільства й у цьому її висновки кореспондуються зі зробленими під час здійснення Гарвардського проекту.

Критика резистентного напрямку за «перебільшення» рівня нелояльності до влади в радянському суспільстві призвела до формування суб'єктивістської школи. Дослідників тут цікавили не стільки «зведення» про суспільні настрої, скільки еґодоменти – приватне листування, щоденники, записи тощо. Суб'єктивісти спиралися на новомодні концепції постмодернізму, зокрема ідеї М. Фуко, адже вони приділяли особливу увагу вивченню процесу формування «нової людини», яка становила, на їхню думку, основу сталінізму. Представники цього напрямку вважають, що суб'єктивне розуміння світу – ключове для вивчення сталінського режиму, що радянські громадяни були інкорпоровані до нього «серцем і думкою», що їх навчили не тільки розмовляти, а й думати та діяти «по-більшовицькому». Джерела приватного характеру мали допомогти «зазирнути у глиб душі» молодих людей – передовсім містян, комсомольців і членів партії, свідомість яких формувалася за часів сталінізму. Одним із перших у цьому напрямі почав працювати Йохен Гельбек, який написав монографію на підставі щоденника лише однієї людини⁶⁵.

Хоча прихильники обох цих течій зробили значний внесок у дослідження сталінізму, парадоксальним виглядає те, що на підставі доступних нових джерел було зроблено діаметрально протилежні висновки. Якщо представники школи опору особливо наголошують на нелояльності суспільства до сталінської влади, то суб'єктивісти тяжіють до творення ідеальної картини радянської утопії. Відомий американський дослідник Гіроакі Куромія вважає, що це є наслідком, з одного боку, некритичного використання джерел, а з іншого – того, що предмет дослідження ще не достатньо чітко концептуалізовано⁶⁶.

Проте й безвідносно до якихось наукових шкіл на Заході існують різні підходи щодо рівня лояльності населення СРСР у часи сталінізму. Приміром, авторитетний фахівець із радянської історії Марк фон Гаген в одній зі своїх статей наголосив на перманентній кризі радянського режиму – від часів більшовицької революції та, принаймні, до смерті Й. Сталіна⁶⁷. Дослідник також одним із перших звернув увагу на розбіжність у ступені відданості радянській владі у Червоній армії між її кадровою частиною та новим поповненням. На думку М. фон Гагена, особливо нелояльними до сталінського режиму виявилися призовники зі щойно приєднаних до СРСР регіонів⁶⁸.

Американський історик Роджер Різ у своїй праці «Сталінські солдати мимоволі: соціальна історія Червоної армії 1925–1941» порушив тему причин катастрофи 1941 р. у контексті людського чинника⁶⁹. Автор обстоює думку про те, що поразки сталінської влади на початку

німецько-радянської війни зумовлювалися не лише слабкою підготовкою, а й низьким рівнем лояльності мобілізованих, зокрема невдоволених радянською владою селян. Останній розділ книги має красномовну назву: «Передбачувана катастрофа і кінець Червоної армії, 22 червня 1941 – грудень 1942»⁷⁰.

Водночас серед відомих дослідників не бракує й прихильників тези про масову лояльність населення до сталінського режиму. Так, британський історик Річард Овері у своїй праці, присвяченій порівняльному аналізу диктаторів гітлерівської та сталінської імперій, зробив висновок про те, що радянський уряд досяг значних успіхів (зокрема, здобув перемогу у війні) лише тому, що більшість населення підтримала його політику⁷¹. Роберт Тарстон у праці «Життя й терор у сталінській Росії, 1934–1941» також твердить про лояльність до режиму більшості населення, особливо в роки війни⁷². Ідея про масову підтримку населенням влади є визначальною у виданому за його редакцією збірнику статей «Народна війна»⁷³. Звернімо увагу й на студію Джона Барбера про настрої мешканців блокадного Ленінграда, що побачила світ 2000 р. в Мілані – у збірнику «Росія у столітті воєн»⁷⁴. Автор стверджує, що попри серйозний удар по легітимності сталінського режиму, завданий німецькою навалою, мешканці оточеного міста виявили лояльність до влади.

Переважна більшість згаданих вище праць виконана на «російському матеріалі», у них майже не порушуються національні проблеми, що існували в Радянському Союзі. Тим часом розпад СРСР у 1991 р. красномовно засвідчив безпосередній взаємозв'язок між етнічною ідентичністю та лояльністю до влади. Відтак без аналізу сталінської національної політики напередодні й у роки війни складно зрозуміти проблеми суспільної свідомості чи політичної лояльності радянського населення.

Серед у цілому нечисленних досліджень, що стосуються питань національної політики у СРСР міжвоєнного періоду, вирізняється монографія американського дослідника Террі Мартіна «Імперія позитивної дії»⁷⁵. (Насправді назву цієї книги проблематично перекласти адекватно, адже в її основу покладено сучасний політичний термін «Affirmative Action» і вже тут закладено суперечність, адже не можна пояснити сталінські методи тоталітарного правління через терміни ліберальної демократії). Головну увагу автор приділив дослідженню того, за допомогою яких політико-адміністративних засобів Кремль керував підлеглими націями. Загалом виглядає так, що радянська брутальна практика національного будівництва розглядається Т. Мартіном як у цілому успішний управлінський проект. Причому найбільш важливим моментом його стало, на думку автора, використання у сталінському державотворенні великодержавного російського фактора. У книзі висвітлюється історія формування політико-ідеологічних штампів і кліше сталінської

імперської «політики підтримуючої дії» – «дружба народів», «великий російський народ – старший брат народів СРСР» тощо⁷⁶.

Знаковою працею з історії національного питання у СРСР стала також монографія Девіда Бранденбергера «Націонал-більшовизм: Сталінська масова культура і формування сучасної російської ідентичності»⁷⁷. Автор дослідив витoki і становлення «росієцентричної форми етатизму»⁷⁸. Він демонструє, як, починаючи з середини 1930-х рр., у СРСР відбувся «великий відхід» від комунізму та відродження російського націоналізму. Причиною цього стала невпевненість влади у лояльності населення та пошук нею нової легітимності, заснованої не стільки на класовій, скільки на національній основі. Війна з Німеччиною, наголошує Д. Бранденбергер, стала кульмінацією «ідеологічного зсуву», під час якого сталінський режим «замінив риторику пролетарського інтернаціоналізму і символізму росієцентричною образністю». Саме націонал-більшовизм і дав Й. Сталіну можливість мобілізувати в умовах війни майже втрачену раніше народну підтримку з боку росіян.

Специфіка сталінської політики пам'яті в Україні в роки Другої світової війни та після її завершення аналізується у книзі канадського історика Сергія Єкельчика «Сталінська імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянському історичному уявленні»⁷⁹. Науковець дослідив участь у цьому процесі Кремля та місцевих бюрократів, дійшовши висновку, що радянська влада так ніколи й не примирила численні національні історії народів. СРСР не став «спільнотою однієї пам'яті», завжди залишаючись конгломератом націй із незграбно скоординованими та внутрішньо нестабільними національними пам'яттями. А трималась ця «імперія пам'яті» вкупі лише завдяки державному залякуванню. Щойно було усунуто загрозу політичного насильства – вона почала розвалюватися.

У контексті з'ясування морально-психологічного стану радянського суспільства вкрай важливим також є питання сталінської політики щодо релігії та церкви. Цьому присвячено працю Стівена Майнера «Священна війна Сталіна: Релігія, націоналізм та політика союзників, 1941–1945»⁸⁰. Автор зазначає, що з початком війни офіційна атеїстична пропаганда практично зійшла нанівець, натомість «релігійний словник» посів важливе місце в радянській масовій культурі. Це, і навіть сама назва війни – «Священна» – мало, на думку дослідника, сприяти посиленню патріотичних почуттів і мобілізації російського населення на відсіч ворогові. Водночас автор стверджує, що в роки Другої світової війни Російська православна церква відігравала імперську роль. Відновлення патріархату РПЦ у вересні 1943 р., на думку С. Майнера, свідчило не стільки про намагання влади отримати більшу підтримку з боку найменших симпатиків режиму – віруючих, скільки про продовження політики російщення. Із 1943 р., коли радянська влада

почала повертати втрачені території, Й. Сталін використовував православну церкву як інструмент бюрократичного контролю та відновлення централізації на відвойованих землях. Насамперед Москва прагнула в такий спосіб поширити свою владу над парафіями в Україні й Білорусії, які вийшли з-під її контролю, відновивши під час німецької окупації діяльність своїх національних церков. Отже, робить висновок автор, Кремль чітко усвідомлював зв'язок між проблемами політичної лояльності та етнічної ідентичності та був неабияк занепокоєний станом справ в Україні.

Серед загалу західних студій, в яких приділяється певна увага політичним настроям і громадській думці в Україні, слід виокремити також книгу згаданого вище Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки». Автор робить висновок про те, що такий суцільно радянізований і зросійщений регіон, як Донецький басейн, не став у роки війни опорою сталінського режиму, і що лояльність населення Донбасу до радянської влади не була високою⁸¹.

На пострадянському просторі дослідження питань трансформації масової психології в добу тоталітаризму розпочалося лише за «перебудови». Зауважимо, що у час розвалу СРСР історична наука не опинилася «на згарищі». Радше навпаки – перед нею відкрилося неоране поле наукових питань. Російські вчені одними з перших отримали доступ до раніше недоступних архівних джерел, що дало їм можливість переглянути ряд корінних положень радянської історії. Зокрема, у контексті Другої світової почали активно розроблятися такі раніше заборонені теми, як сталінізм і війна, доля радянських військовополонених, депортації народів, колабораціонізм тощо⁸². Нова російська історіографія активно долучилася до вивчення проблем соціальної історії та антропології, в яких широко використовувалися документи про настрої населення, зібрані партійними та чекістськими органами. Робота із закритими раніше документами й матеріалами дала можливість історикам поступово заповнити лакуни радянської історіографії. Водночас оволодіння західним методологічним арсеналом сприяло звільненню науковців від старих ідеологічних штампів і стереотипів. Зокрема, це стосувалося традиційного для історіографії часів СРСР погляду на історичні події «згори» як ізольовані дії влади. Т. Томан порушила питання про невідповідність суспільної свідомості в роки війни офіційній радянській пропаганді⁸³. С. Шинкарчук у своєму дослідженні про громадську думку в радянській Росії 1930-х рр., яка була написана на матеріалах органів держбезпеки Ленінграда, довів, що реальне ставлення населення до внутрішньої і зовнішньої політики сталінської влади суттєво відрізнялося від тієї ідилічної картини, яку створила радянська історіографія⁸⁴. До числа виданих у Росії

й дотичних зазначеної проблематики робіт належить також збірка «Радянська влада – народна влада? Нариси історії народного сприйняття радянської влади у СРСР». Це – результат спільного проекту західних і російських фахівців з історії сталінізму, зокрема Г. Куромії, Г. Ріттер-спорна, Т. Виховайнєна, Н. Барона, С. Дейвіс, Дж. Сміта, Д. Шляпен-тоха, С. Журавльова, Н. Ломагіна та ін. Автори поставили перед собою завдання з'ясувати причини народної підтримки сталінської влади та вплив цієї підтримки на репресивний режим. Одним з основних джерел досліджень стали інформаційні огляди і зведення НКВС⁸⁵. Окрему увагу в книзі привертає розвідка Н. Ломагіна, яка містить ґрунтовний аналіз західної та російської історіографії з проблем суспільно-політичних настроїв радянського населення в роки війни⁸⁶.

Чимало авторів використовують матеріали стосовно настроїв у своїх загальноісторичних дослідженнях як певного роду ілюстрацію. Абсолютно органічним це виглядає в монографії О. Осокіної про розподіл і ринок у справі забезпечення населення в роки індустріалізації, в якій досліджуються умови життя у СРСР напередодні гітлерівської агресії⁸⁷. Авторка впевнено спростовує сталінський міф про заможне життя радянських людей і стверджує, що в мирні часи вони пережили те, що населення багатьох воюючих держав не відчуло навіть під час Другої світової війни⁸⁸. У праці використано чимало документів з архівів радянських спецслужб, передусім щодо настроїв населення. Простежується взаємозв'язок між падінням рівня життя та зростанням негативного ставлення населення до влади.

Деякі автори, досліджуючи воєнні кампанії Червоної армії 1939–1940 рр., також зачіпають проблему морально-політичного стану військ і загалом суспільства⁸⁹. Так, М. Мельтюхов у своїй монографії робить висновок про те, що «Радянський Союз в основному вирішив завдання військово-економічної модернізації й консолідації радянського суспільства та був готовий відстоювати свої зовнішньополітичні інтереси»⁹⁰. Однак ця теза практично не спирається на аналіз документів про настрої населення і мало чим відрізняється від застарілої формули про «морально-політичну єдність радянського народу напередодні війни». Інший московський автор – В. Невежин – у праці, присвяченій ідеологічно-пропагандистській підготовці СРСР до майбутньої війни (це питання неабияк загострилося у зв'язку із започаткованою Віктором Суворовим дискусією довкола «теорії превентивної війни»), наголошує не сприйнятті більшістю населення сталінського курсу на зближення та дружбу з Німеччиною⁹¹.

В Україні процес звільнення від радянської ідеологічної спадщини відбувається вкрай непросто. Від самого початку він був ускладнений як політичною боротьбою, так і наявністю різних, здебільшого конфліктуючих, ідентичностей. Процес «націоналізації історії» – вичленення

з загальносоюзного контексту української складової – проходив складно. «Велика Вітчизняна війна» як міф і символ і досі залишається тим ідеологічним тягарем, позбутися якого багатьом дуже важко. Це пов'язано не стільки з феноменом історичної пам'яті («народної пам'яті»), скільки з особливостями цілеспрямованого шістдесятирічного насадження цього міфу. Справді, сталінська колективізація і Голодомор справили не менш жакхливий вплив на українське суспільство, ніж війна, але через планомірну «політику забуття» ця пам'ять хоча й збереглася, проте не закріплена у суспільній свідомості такою величезною кількістю художніх творів, меморіалів, пам'ятників, кінофільмів тощо, як «Велика Вітчизняна війна».

За часів СРСР дослідники цієї війни становили чи не найбільший «загін» радянських істориків. Водночас вони були чи не найбільш заідеологізованими і виступали такими собі «політбійцями», котрим не дозволялося виходити за межі встановлених партією рамок. Це позначилося атрофацією притаманного історикові інстинкту нищителя міфів та спроможності до критичного мислення. Через постійне побоювання порушити певні ідеологічні табу та «образити пам'ять ветеранів», проявити «непатріотизм» тощо, такі історики виявлялися несміливими, зомбованими та обтяженими численними ідеологічними упередженнями. Не позбавилися тягара «радянської школи» такі історики війни й після розвалу СРСР, подеколи лише змінивши в своїх працях комуністичну фразеологію на націоналістичну. Оптимізму, втім, додає, що нині в Україні формується нова генерація українських дослідників, які позбавлені усіх цих забобонів.

Наостанок ще декілька зауваг про характер і назви війн. У пострадянські часи історіографія початкового періоду Другої світової поповнилася рядом нових праць, в яких на багатому архівному матеріалі досліджуються проблеми участі Червоної армії у війнах і воєнних конфліктах 1939–1940 рр.⁹² Їх автори ретельно проаналізували низку військових і військово-політичних аспектів сталінської агресії на захід, значну увагу приділивши ролі армії. Відтак було спростовано ряд навіяних радянською історіографією міфологем, приміром про миролюбний та суто оборонний характер передвоєнної політики і пропаганди «країни Рад»⁹³, про те, що РСЧА перед зіткненням із Німеччиною не мала достатнього досвіду⁹⁴ й т. ін. У цілому можна констатувати значний прорив у дослідженні цієї проблематики, проте в ній ще залишається чимало нез'ясованих, суперечливих питань. Приміром, про наукове визначення (дефініцію) подій вересня 1939 р. на польсько-радянському кордоні, які в історіографії часів СРСР здобули назву «визвольного походу Червоної армії». Якщо серед польських дослідників тут зазвичай панує однастайність («війна», «агресія»)⁹⁵, то у сучасній українській та російській історіографіях існує певна невизначеність

у поняттях. Поряд зі словосполученням «радянсько-польська війна», «неоголошена війна» й т. ін., які дедалі більше використовуються фаховими істориками, деякі автори наполягають на доцільності поняття «польсько-радянський збройний конфлікт»⁹⁶.

Сутність цієї проблеми, на думку автора, виходить за рамки простого термінологічного визначення, адже це безпосередньо стосується питання про ступінь відповідальності (співвідповідальності) СРСР у розв'язанні Другої світової війни. Справді, радянське вторгнення у Східну Польщу у вигляді такого собі локального воєнного конфлікту, який, мовляв, спровокувала гітлерівська агресія проти цієї країни, та викликана нею потреба «забезпечення захисту своїх західних кордонів», а також місцевого українського й білоруського населення, з одного боку, і заздалегідь спланована сталінським режимом та узгоджена з новим військово-політичним союзником – нацистською Німеччиною – спільна воєнна кампанія проти незалежної країни, наслідком якої стала її повна ліквідація, і, відтак, розв'язання Другої світової війни, – це зовсім різні речі. У цьому конкретному випадку вирішальними щодо визначення подій вересня 1939 р. мають виступати не стільки характер інтенсивності бойових дій чи їх масштаби. Головним, таким, що характеризує цю подію саме як війну, вважаємо фактор геополітичний, адже внаслідок місцевого, локального конфлікту з мапи світу не зникають цілі держави. До того ж, висвітлюючи події Вересневої (радянсько-польської 1939 р.) війни⁹⁷ як «локальний конфлікт», ми фактично потрапляємо в тенета старої радянської концепції, котра, подаючи сталінську агресивну і загарбницьку політику як незмінно «миролюбну» та суто «оборонну», наголошувала, що Друга світова війна для СРСР почалася фактично з нападу Німеччини 22 червня 1941 р.

Джерела для вивчення громадської думки: які вони, і як з ними слід працювати

Вивчення суспільно-політичних настроїв населення у роки Другої світової війни потребує опрацювання досить широкої джерельної бази – документів офіційного походження, що нині формують архівні фонди ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Політуправління РСЧА, НКВС-НКДБ УРСР, мемуарів, щоденників, періодичних видань – газет і журналів та ін. Ці документи зберігаються у багатьох архівах, зокрема у Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), Архіві Міністерства оборони Російської Федерації (АМО РФ), Російському Державному військовому архіві (РДВА), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центральному Державному архіві громадських об'єднань

України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державному архіві Львівської області (ДАЛО), Державному архіві Харківської області (ДАХО), Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО), Державному архіві Запорізької області (ДАЗО) та ін.

Для управління суспільством влада постійно потребує правдивої інформації та прагне отримати її в будь-який спосіб. Соціополітичний зондаж негласно здійснювався фактично з перших років існування більшовицького режиму. Цим займалися партійні структури та спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ і державної безпеки (НКВС–НКДБ). Здобуті ними дані про реагування населення на ті чи інші події суспільно-політичного життя оформлювалися у вигляді спеціальних зведень. Інформацію про настрої суспільства збирали також державні, громадські організації. Ці дані завжди проходили під грифом таємних і кардинально відрізнялися від інформації, що публікувалася в газетах чи озвучувалася по радіо.

Нині в своїй переважній більшості ці документи стали доступними дослідникам. Частина з них зберігається в колишніх партійних архівах. Ідеться про інформаційні зведення відділів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, доповідні записки інспекторів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, інформаційні матеріали й зведення місцевих партійних органів (передовсім обкомів), переліки питань, що задавали слухачі під час лекцій і зібрань, матеріали обговорень населенням партійних або урядових рішень (стенограми зібрань, інформаційні зведення, листи), записки про настрої населення, підготовлені в надрах різних державних відомств, громадських організацій. У ЦК ВКП(б) узагальненням вищезазначеної інформації опікувалися переважно два відділи – пропаганди й агітації та організаційно-інструкторський, матеріали яких зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії (ф. 17, оп. 125 і 122). У Центральному державному архіві громадських об'єднань України такі документи містить фонд ЦК КП(б)У (ф. 1, оп. 23 (загальний відділ), оп. 70 (відділ пропаганди й агітації)). Заслужують на увагу документи про політичні настрої у Червоній армії, що нині зберігаються в Російському державному військовому архіві. Ідеться насамперед про матеріали періоду радянсько-польської війни 1939 р. (ф. 35084, оп. 1), а також про зведення спецорганів щодо настроїв військовослужбовців у червні – грудні 1941 р. (ф. 9, оп. 39 (Головне управління політичної пропаганди Червоної армії, секретаріат НКО, матеріали 3-го управління НКО про політико-моральний стан військ)). Важливі документи зосереджено в Архіві Міністерства оборони Російської Федерації. Це, зокрема, доповіді політорганів та особливих відділів НКВС ряду військових округ, фронтів, армій і дивізій стосовно морально-політичного стану, політичних настроїв червоноармійців і цивільного населення.

У структурі НКВС–НКДБ СРСР та УРСР існували аналітичні відділи, які готували детальні звіти про реагування населення на ті чи інші події. Тут узагальнювалася специфіка настроїв робітників, селян, інтелігенції (окремо творчої й технічної), представників різних національностей, людей різного віку, мешканців регіонів, міст, сіл тощо. Ретельно оброблені дані надсилалися «до відома» вищому партійному керівництву. Такого роду документи зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ф. 16, оп. 32, 33).

Слід зважати на певну відмінність між партійними й «чекістськими» матеріалами. Керівники парторганізацій були об'єктивно зацікавлені в тому, аби показати «вищим інстанціям» свою активну й ефективну діяльність, тож подеколи вони дещо прикрашали стан справ, зокрема й настрої населення, видаючи їх за «одностайні». Як правило, наприкінці інформаційних зведень, підготовлених партійними органами, «для форми» констатувалася наявність певних проблем («поряд із позитивом є окремі випадки нездорових, а подекуди й відверто ворожих проявів»). Натомість у документах НКВС – організації, діяльність якої спрямовувалася насамперед на виявлення й боротьбу з «внутрішніми» та «зовнішніми» ворогами, значно більша увага приділялася саме негативним настроям. Через те, що різні відомства мали відмінну мотивацію при збиранні інформації, між ними нерідко виникали конфліктні ситуації. Подібне мало місце, наприклад, у 1944 р., коли органи НКВС УРСР надіслали до Москви звіт про поширення антисемітських настроїв у республіці, зазначивши в документі, що проявляються навіть «тенденції до погромницьких дій». Натомість партійні структури у своїй доповіді категорично спростували цю інформацію⁹⁸.

У першій половині 1990-х рр. чимало з доти втаємничених документів спецорганів про політичні настрої населення було надруковано у пресі й різних наукових виданнях⁹⁹. Публікацію матеріалів про морально-політичний стан українського населення в роки війни розпочав і відомчий архів Служби безпеки України¹⁰⁰.

У зв'язку з використанням вищезазначених документів виникає питання: наскільки репрезентативне це джерело і як його аналізувати? Адже не можна бути абсолютно впевненим, що висловлювання, які цитуються у зведеннях, точно передані дописувачем і адекватно відбивають думки конкретної людини. На цю методологічну складність звернув увагу французький дослідник Ніколя Верт. Далеко не завжди соціальна поведінка чи зафіксовані спецслужбами фрази, стверджує він, насправді мали під собою політичний підтекст. Існує певна закономірність: чим більше влада прагне тотального контролю в різноманітних сферах соціального та економічного життя, тим більшим стає опір із боку суспільства. Унаслідок цього влада сама починає розглядати певну соціальну поведінку як акт резистенції, опозиції, девіації, тоді як

за іншого політичного контексту певний вислів або тип поведінки міг би залишитися непоміченим. Відтак доволі важко розрізнити оцінки дії від її мотивації, зокрема, де саме пролягає межа між індивідуальними намірами – свідомим вчиненням девіантного акту й надмірною політизацією цієї поведінки владою¹⁰¹.

Деякі науковці наголошують, що зведення спецорганів про політичні настрої населення слід використовувати з великою обережністю. «Скільки б їх не було, – зазначає російський історик Ю. Аксютін, – вони можуть дати матеріал тільки для складання мозаїки суспільних настроїв, їх спектру, але не для з'ясування, які з цих настроїв тоді превалювали»¹⁰². З цим твердженням, звичайно, можна погодитися лише до певної міри. Справді, самі по собі зведення спецорганів про настрої населення не можуть вважатися достатніми для визначення їх масштабності. Утім, такого роду документи на це, так би мовити, і не претендують. Натомість виходити на певні узагальнення стосовно превалювання тих чи інших настроїв можна, наприклад, на підставі статистичних матеріалів, які готували спецоргани за результатами перлюстрації кореспонденції – скажімо тієї, яка надходила до Червоної армії. Як правило, особистими перевірялася абсолютна більшість, якщо не вся кореспонденція, при цьому спеціально визначалося коло питань, визначення ставлення до яких було важливим для влади. Тож і підрахунки, зроблені на основі цього аналізу, вочевидь заслуговують на довіру науковців.

Крім того, дослідник має чимало й інших способів визначити з документів, наскільки ті чи інші висловлювання могли бути поширеними, а отже, з'ясувати міру їх типовості. Ми можемо, наприклад, перевірити подібну інформацію про настрої, порівнявши її з документами іншого відомства чи іншого регіону, провести «перехресну перевірку» офіційних документів і джерел особистого походження. Зокрема, про «визвольні походи» можемо скласти уявлення на підставі значної кількості свідчень – як мемуарного характеру, так і військових документів. Важливим принципом перевірки інформації такого роду є її співвідношення з конкретним історичним тлом і вже накопиченими знаннями. Підтвердженням тих чи інших політичних настроїв населення можуть бути й конкретні дії людей, рівень їхньої лояльності чи проявів опору до влади, скажімо, участь у підпіллі, повстанській боротьбі тощо. Ці матеріали також містяться в партійних документах¹⁰³.

Коли ми говоримо про різноманітні висловлювання пересічних людей за радянських часів, маємо усвідомлювати, що вони вже самі по собі виступають важливим джерелом інформації. У 1950–1951 рр. серед 2700 утікачів із СРСР в Європі й США було проведено соціологічні опитування з приводу джерел інформації, доступних їм у 1940 р. Дослідження показало, що для майже 50% респондентів отримання

повідомлень «з вуст у уста» («word of mouth») було регулярним, а для 33% – основним каналом. При цьому навіть серед освічених прошарків суспільства воно вважалося найбільш вірогідним порівняно з офіційними медіа¹⁰⁴. Із цього можемо зробити важливий висновок: настрої та висловлювання окремих людей, так само, як і чутки й т. ін., про які ми говоримо, виступали за сталінських часів не меншим, а можливо, з огляду на ставлення радянських людей до офіційної інформації, і значно більш важливим джерелом інформації, ніж газета, мітинг чи радіозвернення вождів.

Важливе значення мають матеріали особистого походження (егодокументи) – листи, щоденники, мемуари. При аналізі цих джерел необхідно враховувати соціальну обумовленість мислення їх творців та розрізняти загальні уявлення, притаманні даній епосі, ідеї та уявлення того соціального середовища, до якого належить автор, і, урешті-решт, його особисте індивідуальне ставлення до дійсності. Попри безперечну суб'єктивність (а радше, завдяки цьому), вищезазначені джерела є вкрай важливими для осмислення настроїв суспільства, оскільки відбивають персональне сприйняття сучасниками тих чи інших подій суспільно-політичного життя. За часів існування СРСР було видано чимало збірників листів, зміст яких мав доводити панування в масі населення героїко-патріотичних, комуністичних настроїв¹⁰⁵. Зауважимо, що листи «радянського походження» мають свої особливості: судження авторів стосовно тих чи інших політичних подій, як правило, не виходили за межі загальноприйнятих норм. Це зрозуміло: за панування тоталітарного режиму та ще в умовах жорсткої військової цензури за висловлення «ворожих думок» можна було втратити не лише свободу, а й життя¹⁰⁶.

Однак ми практично не маємо радянських збірок листувань т. зв. «передвоєнного періоду». Натомість такі епістолярні корпуси видавалися на Заході. Однією з перших спроб дослідження настроїв населення СРСР на основі аналізу листування стала праця російського емігранта та військового кореспондента В. Зензинова «Зустріч із Росією: Як і чим живуть у Радянському Союзі», видана в Нью-Йорку 1944 р.¹⁰⁷ Тут було опубліковано 277 оригінальних листів (з них лише 18 з України¹⁰⁸), а також ряд щоденників, автобіографій та деякі інші документи, знайдені в роки радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. у кишенях загиблих червоноармійців. Дослідження дописів занурює в радість та турботи повсякденного життя пересічних радянських громадян, ще глибше – у психологію людей сталінської епохи. За цими скупими рядками автор побачив і аполітичність, і соціальну пасивність, викликану вкрай складними та нужденними умовами існування в радянському тилу, і приховане незадоволення владою. Наголошуючи на непопулярності «незнаменитої» фінляндської війни, низькому рівні патріотизму в радянських військах тощо, В. Зензинов висловив припущення, що німецький напад у 1941 р. значно змінив на

краще подібні настрої в Росії. Характерно, що в період розквіту союзницьких стосунків між СРСР і країнами Заходу в роки німецько-радянської війни це видання не помітили. Натомість у російському емігрантському середовищі його зустріли вороже, адже у цій книзі російські патріоти не знайшли героїчного образу Росії та російського солдата, а радянська дійсність виглядала доволі непривабливою. «Можливо, це і правда, проте навіщо нам це знати? Ми не хочемо цього знати!», – таким був лейтмотив подібних настроїв¹⁰⁹.

Останніми роками в Росії побачило світ чимало епістолярних збірників. Здебільшого вони вже позбавлені однобічного політико-ідеологічного навантаження та відображають більш широкий спектр думок і почуттів людини на війні. З огляду на це, вони безперечно цікаві для науковців, що досліджують суспільно-політичні настрої й моральний стан населення в роки війни¹¹⁰. Цікавим джерелом, котре показує взаємостосунки між владою і населенням, є листування між самими державними органами¹¹¹. Сучасні російські історики виробили певну методіку дослідження епістолярних джерел у комплексі з документами офіційного походження, що дає можливість вивчати «діалог влади і суспільства»¹¹². Побачили світ видання, де зібрано як офіційні, так і особисті документи, що стосуються розгляду масової свідомості радянського суспільства в роки війни з Німеччиною¹¹³. На підставі аналізу цих матеріалів автори роблять важливий висновок, що уявлення «про безумовне єднання партії й народу», «непорушну єдність суспільства», «відсутність настроїв протесту» тощо були міфами, далекими від реальності¹¹⁴.

«Український вимір» війни має свої суттєві особливості, адже в Україні існував потужний рух опору сталінізму. Цінним джерелом для дослідження настроїв населення республіки у цьому контексті є листування учасників збройного підпілля та діячів української політичної еміграції¹¹⁵. Ці документи відбивають опозиційну до офіційної радянської систему поглядів і уявлень. Значна кількість джерел такого роду міститься в багатотомній серії «Літопис УПА» та ряді сучасних видань¹¹⁶.

Окремим шаром документів особистого походження є щоденники. У них автори доволі точно фіксують певні події з приватного та суспільно-політичного життя, влучно передаючи дух епохи. У роки «перебудови» та в Росії було надруковано чимало щоденників радянської творчої й наукової еліти воєнного періоду. Тут можна знайти багато цікавих роздумів інтелігенції щодо її взаємостосунків із владою, оцінок суспільно-політичних настроїв у країні, поглядів найближчого оточення автора. Приміром, відомий дитячий письменник К. Чуковський занотовував висловлювання своїх друзів і знайомих. Водночас, побоюючись небажаних читачів, автори нерідко приховували свої відверті думки, і на це дослідники обов'язково слід зважати¹¹⁷. Натомість

академік В. Вернадський доволі відверто висловлювався щодо влади, а подеколи дуже неупереджено. Його щоденник являє собою цінне джерело, за яким можна простежити не тільки зміни в настроях відносно подій у радянському суспільстві найбільш знаного науковця, а й трансформації у суспільних настроях країни загалом¹¹⁸.

Щоденників українського походження не так багато. З огляду на це, значну цінність для дослідження ментальної історії та політичних настроїв у радянській Україні становлять надруковані щоденникові записи О. Довженка¹¹⁹, А. Любченка¹²⁰, О. Гончара¹²¹. Цікаво, що ці автори репрезентують абсолютно різні моделі політичної свідомості. Щоденник О. Довженка написано з позиції «безпартійного партійця», як він сам себе називав. Натомість А. Любченко – ненависник радянської влади, а О. Гончар (який на той час ще не був визнаним класиком) – є яскравим прикладом українського радянського патріота. У щоденниках Олександра Довженка відбито багато замовчуваних і сфальсифікованих комуністичним режимом сторінок війни і не випадково ці записи тривалий час не друкувалися. Автор розповідає про настрої української інтелігенції, яка опинилася в евакуації у глибокому радянському тилу, подає гіркі роздуми про причини катастрофи 1941 р. Він схильний розглядати трагедію масового полону й дезертирства як провину партії, котра «вчила класам, а не патріотизму». У його щоденниках відбито жахи другої (1943–1944 рр.) радянської мобілізації в Україні, драматичну долю жінки в роки війни, складні стосунки між партократією й українською інтелігенцією, надії суспільства на післявоєнний «ренесанс» тощо.

Аркадій Любченко належав до тієї доволі значної частини української творчої інтелігенції, яка свідомо, через політичні переконання, залишилася на окупованій німцями території. На сторінках його щоденника проявилася ненависть письменника до сталінської антиукраїнської влади. У ньому подається широкий спектр настроїв населення на сході й заході України в період німецького правління, простежується діалектика змін у ставленні до німців тих, хто очікував на них як на «визволителів». Важливим моментом у записах А. Любченка є характеристики відомих письменників і поетів – Євгена Маланюка, Святослава Гординського, Уласа Самчука, Григорія Костюка та ін.

На відміну від щоденників О. Довженка та А. Любченка, які практично не редагувалися, записи Олеся Гончара зазнали суттєвих зовнішніх втручань, тому-то подеколи важко визначитися, що саме у цих текстах є пізніми нашаруваннями. О. Гончар належав до категорії тих молодих українців, які добровольцями пішли у Червону армію, пройшли з нею дорогами Батьківщини та інших країн Європи, пройнялися радянською ментальністю. Його записи супроводжує образ солдата-миротворця і визволителя, вони відзначаються піднесено патетичним тоном

висловлювань про «героїчну місію радянської армії», демонструють палку ненависть до ворогів. До числа останніх належать, за О. Гончаром, не тільки німці, але й власівці – «негідники, ще гірші за німців», українці, котрі співпрацювали з окупантами, «наші» жінки, які мали статеві контакти з ними тощо. У своїх записах український радянський письменник постає як типова радянська людина і сталінський імперський солдат. Автор щоденників виразно переймається радянськими фільмами, ушановує радянські свята, має схильність до «соціально-класових» характеристик людей, хитку етнічну ідентичність і т. ін. Ранній Гончар цілковито інтегрований до російської культури – пишається і захоплюється нею. Виразним моментом його тогочасної ідентичності є й те, що попри пошану до української мови, його щоденники написано здебільшого російською. Невипадково створена автором уже після воєнного лихоліття трилогія «Прапороносці» стала однією з віх у формуванні пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» як офіційного радянського міфу¹²².

Деякі щоденники воєнного часу зберігаються в українських архівах і ще ніколи не друкувалися¹²³. До їх числа, зокрема, належать «Денник» молодого українського націоналіста О. Повшука¹²⁴, витяги зі щоденника часів окупації київської вчительки Л. Нартової¹²⁵, щоденник комісара партизанського з'єднання С. Руднева¹²⁶ та ін. Крім того, чимало спогадів і цінної інформації про настрої населення містять фонди Українського штабу партизанського руху (ф. 62), Комісії при АН УРСР (ф. 166), «Колекція спогадів про Жовтневу революцію, громадянську війну, соціалістичне будівництво та Велику Вітчизняну війну» (ф. 59) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Серед документів особистого походження найбільш критичного ставлення до себе вимагають мемуари, адже на зміст цих документів впливають і пам'ять, і світогляд, і політичні вподобання автора, і прагнення представити себе самого та власну політичну силу в найкращому вигляді. Прикрашеними чи, навпаки, прихованими відносно політичних уподобань можуть виступати тут оцінки стану суспільства. Водночас у мемуарах нерідко можна знайти те, що не відшукаєш в інших джерелах – те, що залишилося за рамками офіційних документів, поза контекстом подій. Вони дозволяють краще зрозуміти психологічне тло подій і водночас відтворюють живий образ людини епохи. Скажімо, доволі некритичні, а подекуди й відверто неправдиві мемуари М. Хрущова містять багато цікавих моментів і фактів¹²⁷.

У перші повоєнні роки з'явилося чимало спогадів учасників партизанського руху в Україні – Сидора Ковпака, Олексія Федорова, Петра Вершигори та ін. Пізніше вони неодноразово передавалися великими тиражами¹²⁸. Багато мемуарів було написано представниками радянської партійно-державної і творчої еліти, військовими, однак усі вони вимагають критичного вивчення¹²⁹. До особливих рис типових

«радянських» спогадів справедливо відносять ідеологічну заангажованість, обмежене коло тем і сюжетів, стандартизацію особових характеристик, формування образу ворога тощо¹³⁰.

Останнім часом в Україні видано чимало окремих збірок спогадів і щоденників пересічних радянських людей¹³¹. Проте їхня цінність із плином часу значно зменшується, натомість ступінь суб'єктивізму різко зростає. Нерідко ці видання демонструють не стільки те, що думали люди під час війни, скільки те, що вони зараз думають про війну.

Українська мемуаристика часів Другої світової війни є, з одного боку, не дуже численною, а з іншого – ті спогади, які залишилися, маловідомі й часом не введені до історіографічного обігу. Причому це стосується як виданих у СРСР, так і за його межами, тобто радянської та антирадянської складових. Слід зазначити, що мемуари радянських українців нерідко дуже складним шляхом потрапляли до читача. Згадаємо хоча б спогади генерала П. Григоренка, яким судилося бути оприлюдненими лише в еміграції за кордоном¹³².

Проте складнощі з донесенням своєї правди війни виникали не лише в підрадянських українців, а й у тих, хто опинився в еміграції. У демократичних країнах суспільна думка в післявоєнний період формувалася довкола засудження злочинів Голокосту та переслідування нацистських злочинців. Відтак ті з українців, хто брав участь у боротьбі проти сталінської імперії у складі вермахту, а тим більше ваффен-СС та навіть і УПА, часто воліли публічно про це не говорити. Зрозуміло, що подібна ситуація справила певний вплив і на хід наукових досліджень. Відсутність певної «критичної маси» українських еґодокументів не давала можливості науковцям скласти більш-менш об'єктивну картину того, як і про що думали ці українці під час війни, що їх радувало, а що бентежило, що вони бачили й чого воліли не помічати, загалом, що власне специфічного було в українському погляді на війну.

Натомість в УРСР створилася ситуація, коли пам'ять про війну для українців по суті творилася у Москві. І справа полягала навіть не в тому, що поза увагою дослідників залишилися десятки й сотні тисяч людей (нечисленні спроби дослідити це питання робилися в діаспорі), які за різних причин у роки війни опинилися у складі німецьких збройних формувань (вермахт, люфтваффе, криґсмаріне, дивізія ваффен-СС «Галичина» та ін.) – проблема в тому, що з історичного процесу випадали ті українці, які зробили спробу вибороти незалежність власної країни від сталінської імперії, ставши на бік її потужного ворога.

У контексті досліджуваної проблеми на особливу увагу заслуговують мемуари, написані українськими політичними емігрантами, що опинилися поза межами СРСР після Другої світової війни¹³³. Приголомшіві факти злочинів, які наводили автори цих спогадів, і різке неприйняття комуністичного режиму спричинили критичне ставлення

до такого роду джерел із боку західних істориків – особливо представників ревізійністської школи. Після відкриття радянських архівів багато фактів, наведених у таких мемуарах, підтвердилося. Ідеться, наприклад, про репресії у Західній Україні в 1939–1941 рр., розстріли НКВС в'язнів у 1941 р., панічну втечу місцевої влади в перші місяці війни, негативне ставлення до неї населення, масове дезертирство з Червоної армії, жорстокі форми радянської мобілізації в 1943–1944 рр., каральні дії влади проти повстанців і населення Західної України тощо. Тож, дійсно, подібні спогади були «творчим використанням досвіду мемуаротворення задля фіксації в автокомунікативних джерелах трагічних сторінок української історії, навмисно замовчуваних і перекручуваних радянськими „бійцями ідеологічного фронту”»¹³⁴.

Саме це і надає спогадам українських емігрантів цінності, адже, формуючи окремий джерельний масив, вони постають альтернативою «радянським» спогадам, дають можливість для здійснення компаративного аналізу. Переважна більшість подібних матеріалів зберігається за кордоном і далеко не всі з них стали надбанням широкої громадськості. Приміром, у Вінніпезі (Канада) є зібрана Осередком української культури й освіти у 1947–1948 рр. колекція спогадів із радянських часів. Вона складається з 64 рукописів, які нині становлять окрему справу архіву осередку (Вох 49–64 ССМ). Перлиною колекції можна вважати працю Федора Пігіда-Правобережного «П'ять років, або „Велика Вітчизняна війна”, роки 1941–1945», яка була видана 1954 р.¹³⁵ Автор, уродженець Київщини, на підставі власних спогадів і свідчень сотень очевидців описав події передодня та початкового періоду війни і подальших воєнних років. Він порушив проблему використання самого терміна «Велика Вітчизняна війна», наголошуючи на тому, що це поняття було нав'язане українцям сталінським режимом.

Як і ревізійністи часів «холодної війни», які не довіряли емігрантським джерелам, адже вбачали в них упередженість до сталінізму, деякі сучасні західні дослідники також скептично ставляться до цих праць, але вже через т. зв. «націоналістичні перегини». Приміром, аксіоматичний підхід Ф. Пігіда-Правобережного до питання про українську ідентичність селянства викликало недовіру і заперечення одного молодого західного вченого¹³⁶. Проте саме те, що автор не прагне доводити читачеві «українськість» селян Київщини, і те, що для нього й тих, до кого він звертається, вона є цілком природним моментом, радше підтверджує, аніж заперечує позицію Ф. Пігіда. Зазначимо, що останнім часом в Україні видається дедалі більше мемуарів і спогадів часів війни, написаних у критичному до радянської системи ключі¹³⁷. Зовсім недавно почали з'являтися «нередаговані» спогади українців, котрі воювали у Червоній армії, але які часто не вписуються у сталінський міф «Великої Вітчизняної війни»¹³⁸.

Певну кількість мемуарів, важливих для розуміння суспільно-політичної ситуації й настроїв населення в Україні в роки війни, залишили іноземці, чий погляд «ззовні» доволі цікавий. Приміром, чимало матеріалів про настрої українського населення міститься у спогадах югославського комуніста Милована Джиласа¹³⁹, англійського військового кореспондента Александра Верта¹⁴⁰ та ін. Безумовну цінність мають окремі збірки спогадів очевидців тих чи інших суспільно-політичних подій¹⁴¹.

Важливим для дослідження суспільних настроїв є фольклор: пісні, частівки, анекдоти тощо. Багатими на фольклорні матеріали є, зокрема, численні спогади колишніх мешканців Західної України. Вони цікаві не лише в суто історичному контексті, але також і тому, що відбивають мовні особливості населення цього регіону як спільноти. Як зазначає видатний історіософ Р. Козеллек, у системі соціальної свідомості – одним із наперед сформованих феноменів, через які переступити дуже важко, є належність до певної мовної спільноти. Мова чи діалект накладають свій відбиток на можливості досвіду відповідно до параметрів, заданих наперед мовними образами, метафорами сталими зворотами, поняттями, засобами текстуалізації, взагалі здатністю до артикуляції та вираження в мові, які водночас і формують, і обмежують свідомість. Існують колективні задані наперед мовні параметри, які хоча й зазнають змін під впливом війни, але які так і не вдається «пробити» наскрізь (*Козеллек Райнгарт. Часові пласти: Дослідження з теорії історії*. – Київ: Дух і Літера, 2006. – С. 295).

Належне місце в дослідженні посідає й періодична преса – газети і журнали. Зокрема, у відкритій пресі активно друкувалися статті та виступи партійних і радянських керівників, творчої інтелігенції¹⁴². У такого роду публікаціях висловлювалися певні політичні та ідеологічні настанови влади, що мали пропагандистський характер. Звісно, це джерело не можна вважати таким, що адекватно передає настрої людей відносно певних подій і заходів влади – сталінські медіа цього не робили, вони самі мали формувати в країні громадську думку, причому таку, якою її хотіли бачити партійні ідеологи. Водночас у пресі наводилися також зразки певних негативних дій і думок, які треба засуджувати. Узагалі, немає «некорисних» джерел, адже навіть через свою тенденційність, недостовірність, викривлення фактів тощо джерело може стати предметом спеціального дослідження і багато розповісти про людей та епоху.

Важливим, проте дедалі загасаючим джерелом, є «усна історія» – інтерв'ю з очевидцями подій. Автор має у своєму архіві добірку таких спогадів.

Last but not least. Сучасну історіографію неможливо уявити без іконографічного ресурсу, що в науковому сенсі презентує зображаль-

ні джерела (фото, кінофільми, картини, портрети, рисунки, плакати, карикатури тощо). Іконографічні джерела подеколи (зокрема там, де не вистачає прямих джерел) мають статус надзвичайно актуальних і практично необхідних. У праці, що стосується громадської думки, це особливо важливо, адже ілюстративний ряд слугує тут окремим, незалежним від автора розповідачем про те, як жили, якій обробці піддавалися пересічні люди. Проте він не тільки демонструє ті меседжі, котрі влада посиляла суспільству через кінофільми, плакати, карикатури, а й свідчить про певні лакуни, слабкі місця у пропаганді та ідеології, які влада вважала за необхідне заповнювати. Отже, у цій студії ілюстративний матеріал виступає як цілком самостійний вид джерел, що суттєво відрізняє її від праць, де кінофотозображувальний ряд має другорядне значення, виступаючи лише способом прикрашення.

Розділ II

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН У РАДЯНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ТА ВОЄННИХ КАМПАНІЙ 1939–1940 рр.

**«Для знищення небезпеки капіталістичної інтервенції
необхідно знищити капіталістичне оточення»**

У Радянському Союзі питання зовнішньої політики та міжнародних відносин ніколи не перебували на периферії суспільного життя. Цьому сприяли як комуністична пропаганда, котра тримала людей у постійній напрузі щодо загрози іноземного воєнного втручання чи то очікування на неминучу «світову революцію», так і політична ситуація у країні. Експерименти сталінського режиму в галузі соціальної інженерії, які проводились упродовж тривалого часу, не могли не датися взнаки. Примусова колективізація сільського господарства і Голодомор 1932–1933 рр. залишили глибокий слід у свідомості селянства. Серед вагомій частини цієї найбільшої соціальної верстви спостерігався низький рівень лояльності до влади, а антиколгоспні настрої нерідко були пов'язані з очікуванням на війну. Розуміючи, що самотужки звільнитися від режиму неможливо, селяни сподівалися, що лише майбутня війна та поразка в ній СРСР, байдуже, від якого потенційного супротивника – Польщі, Німеччини, а, можливо, і Японії, – зможуть урятувати їх від знавіснелих «комуній»*.

* Новітні дослідження свідчать, що під час колективізації і штучного голоду у селі створився стійкий ворожий образ Й. Сталіна. Селяни бажали смерті головному організаторові своїх бід, сподівалися на провал колективізації бодай ціною війни та іноземної інтервенції. Практично впродовж 1930-х рр. у селі мусувалися чутки про те, що незабаром розпочнеться війна та колгоспи розженуть. «І дійсно, – зазначає американський історик Шейла Фіцпатрик, – коли почалася війна з Німеччиною, багато селян на окупованих землях України й Півдня Росії попервах вітали загарбників, чи, принаймні, були згодні терпіти їх у надії, що вони знищать колгоспи» (див.: *Фіцпатрик III. Сталинские крестьяне: Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. – Москва, 2001. – С. 320–348, 351*). Те, що пораженьські висловлювання про війну, як таку, що пришвидшить кінець колгоспів, були особливо поширеними серед селян, відзначає у своєму дослідженні Сара Дейвіс, наводячи один характерний вірш, складений після вбивства С. Кірова:

*Кірова убили – туди ему дорога
Іх не жаль угробить даже всех
Только жаль, что много*

*Вампиры расстреляли
Это расстреляли за него
Скоро власть советов*

Після приходу 1933 р. до влади в Німеччині націонал-соціалістів, які не приховували своїх антикомуністичних поглядів, загроза війни, про яку не втомлювалися говорити більшовицькі пропагандисти, справді набула реальних обрисів¹. Уже в березні 1935 р., порушуючи норми Версальського мирного договору, Німеччина запровадила загальну військову повинність. Роком пізніше вермахт увійшов до демілітаризованої Рейнської області, опинившись, таким чином, на кордоні з Францією.

На шлях агресії у цей час стала також Італія, яка протягом 1935–1936 рр. захопила Абіссінію (Ефіопію). Крім того, після розв'язання громадянської війни в Іспанії (червень 1936 р.) Б. Муссоліні та А. Гітлер організували воєнне втручання у справи цієї країни.

На Далекому Сході 1931 р. Японія окупувала північно-східні провінції Китаю, а з 1937 р. розпочала війну за підкорення цілої Піднебесної. У 1938 р. стався воєнний конфлікт між Японською імперією та СРСР у районі озера Хасан, а 1939 р. – на річці Халхін-Гол у Монголії.

25 жовтня 1936 р. Італія та Німеччина у Берліні підписали протокол про співробітництво («вись Берлін – Рим»). А за місяць Німеччина і Японія уклали «Антикомінтернівський пакт», до якого 6 листопада 1937 р. приєдналася Італія, завершивши таким чином створення «трикутника Рим – Берлін – Токіо». Усі ці події підштовхували радянський уряд до проведення більш активної міжнародної політики. Західні демократії також були зацікавлені у союзі з СРСР із метою протидії А. Гітлеру. Усі ці події вписувалися в контекст політики створення системи колективної безпеки в Європі.

Ще на початку 1930-х рр. радянська дипломатія здійснила ряд заходів щодо впорядкування стосунків із сусідами по західному кордону. У 1932 р. СРСР уклав договори про ненапад і мирне залагодження конфліктів із Фінляндією (21 січня), Естонією (4 травня), Польщею (25 липня). У 1934 р. було пролонговано договори про ненапад із трьома прибалтійськими країнами (4 квітня), Фінляндією (7 квітня), Польщею (5 травня; мав зберігати чинність до 31 грудня 1945 р.²). (Зазначимо, що Польща, яка

*Вылетит что пробка
из пивной бутылки на панель
Нам так жить в неволе
Жить уже не долго
Жить осталось только до войны
Не надолго все пройдёт*

*Противник Сталина убоёт
Скоро будет ведь война
И тогда, тогда, тогда
Будет Сталин ласков навсегда
Когда его не будет
стихнет навсегда.*

Докладніше про це див.: Davies S. Popular opinion in Stalin's Russia. Terror, propaganda and dissent, 1934–1941. – Cambridge, 1997. – Р. 94–95. Про пораженьські настрої в українському селі у міжвоєнний період див.: Гриневич Л. Ціна сталінської «революції згори»: українське селянство в очікуванні на війну // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 287–306.

підписала з СРСР і Німеччиною договори про ненапад, з жодною з цих країн не уклала союзних договорів і дистанціювалася від обох).

9 червня 1934 р. відбувся обмін нотами про встановлення дипломатичних стосунків між урядами СРСР та Румунії, і цього ж дня – між СРСР та Чехословаччиною³. У вересні 1934 р. Радянський Союз вступив до Ліги Націй, у травні 1935 р. підписав договір про взаємодопомогу з Францією, а у вересні – з Чехословаччиною. Кремль активно підтримував іспанських республіканців в їх боротьбі з франкістами.

Однак усі зовнішньополітичні ініціативи СРСР виявилися малоефективними. Західні демократії не довіряли Й. Сталіну, вбачаючи у створеній ним комуністичній імперії не меншу загрозу, ніж у гітлерівському Третьому Райху. І такі занепокоєння не були безпідставними. Як слушно зазначає Тімоті Снайдер, упродовж 1930-х рр. Радянський Союз був єдиною державою в Європі, що здійснювала політику масового вбивства. Перед Другою світовою війною, за перші шість з половиною років після приходу до влади А. Гітлера, нацистський режим убив більше, ніж 10 тис. осіб. Натомість Сталінський на той час уже заморив голодом мільйони і мало не мільйон розстріляв⁴. Із 1936 р., після ухвалення нової Конституції, яка зафіксувала «побудову соціалізму», боротьба з «внутрішнім ворогом» у СРСР дедалі більше почала ув'язуватися з потребою протистояння «зовнішній загрози». При цьому під останньою у «країні Рад» мали на увазі не лише «фашистські» держави, а й західні демократії – одним словом, чи не весь «капіталістичний Захід»⁵. Зокрема, на лютнево-березневному 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б) К. Ворошилов заявив, що «світ запеклих класових ворогів радянського народу» – це «решта світу – світ капіталу»; що боротьба з ним далеко не завершена, мовляв, «або ми їх, або вони нас»⁶. На цьому ж пленумі як центральну проблему Й. Сталін назвав небезпеку для СРСР від «капіталістичного оточення».

Відтак у радянській пропаганді на повну силу залунала теза: «Для знищення небезпеки капіталістичної інтервенції необхідно знищити капіталістичне оточення»⁷. А наприкінці 1938 р. «вождь народів» заявив, що «друга імперіалістична війна фактично вже розпочалася»⁸. Це був висновок, який мав непересічне значення, адже радянські ідеологи завжди розглядали світову війну як переддень та потужний катализатор «світової революції». Виступаючи 4 квітня 1939 р. на зібранні партактиву Київського особливого військового округу начальник політуправління РСЧА армійський комісар 1-го рангу Л. Мехліс спеціально зупинився на цій проблемі. «Якщо друга імперіалістична війна обернеться своїм вістрям проти першої у світі соціалістичної держави, – зазначив він, – то ми зобов'язані будемо перенести воєнні дії на територію супротивника, виконати свій інтернаціональний обов'язок і примножити число радянських республік у всьому світі. Товариші, якщо спробувати коротко, проте дохідливо, щоби зрозуміли широкі

маси, сформулювати сутність сталінської теорії соціалістичної держави, то треба сказати, що це є теорія ліквідації капіталістичного оточення, це є теорія перемоги світової пролетарської революції»⁹. Свою промову Л. Мехліс завершив такими словами: «Соціалістичний корабель потужний, усесильний, непереможний. Не страшні йому негоди й бурі. Великий керманіч Сталін веде корабель на останній і вирішальний бій, на штурм капіталізму, до світової комуні!»¹⁰.

Слід особливо підкреслити, що Червона армія була одним із головних інструментів Й. Сталіна в реалізації його планів. Радянська зовнішня політика не лише спиралася, але й значною мірою творилася з допомогою армії. Дослідник воєнної доктрини СРСР А. Кокошин вважає, що у цей період було яскраво виражено її наступальний характер¹¹. Наприклад, у проєкті армійського польового статуту 1939 р. йшлося: «На будь-який напад ворога Союз Радянських Соціалістичних Республік відповість нищівним ударом усієї моці своїх Збройних Сил [...]. Якщо ворог нав'яже нам війну, Робітничо-Селянська Червона Армія стане найбільш нападаючою армією з усіх армій, що будь-коли нападали. Війну ми будемо вести наступально, переносячи її на територію супротивника. Бойові дії Червоною армією вестимуться на знищення, з метою повного розгрому противника»^{12*}. Показово, що у жовтні 1938 р. на нараді пропагандистів марксизму-ленінізму Й. Сталін прямо заявив: «Не виключено, що за певних умов більшовики самі почнуть (справедливу) війну»¹³.

Цим політичним намірам відповідав і військово-технічний розвиток РСЧА. Одним із головних засобів забезпечення успіху стратегічних наступальних операцій були потужні механізовані корпуси – до 1108 танків і 37 200 чол. особового складу в кожному. Наказ про формування таких з'єднань, вважається, віддав особисто Й. Сталін. Повністю укомплектовані, ці корпуси мали б на озброєнні 32 тис. (!) танків. Такого масштабного виробництва бойових машин не передбачалося у жодній країні світу. Напередодні війни танковий парк радянських збройних сил налічував 22,6 тис. одиниць різних типів¹⁴. Утім, із них лише третина була «на ходу». Зокрема, на озброєнні західних прикордонних округів СРСР перебувало 508 KB і 963 T-34 – нових танків, що становили доволі потужну силу порівняно з німецькими панцерваффе¹⁵.

Наступальні прагнення Й. Сталіна у військово-морській сфері втілювалися в ухваленій 1937 р. великій кораблебудівній програмі, що передбачала спуск на воду таких потужних надводних кораблів, як лінкори та важкі крейсери – головним чином для Балтійського, Чорноморського та Північного флотів. До цього рішення вождя підштовхнула

* Видається, що подібна стратегія не останньою мірою була пов'язана з непевністю влади у підтримці її з боку населення в разі іноземного вторгнення і ведення бойових дій на території СРСР.

громадянська війна в Іспанії, коли СРСР не міг контролювати доставку республіканцям своїх вантажів по морю внаслідок гострої нестачі кораблів і плавучих баз. Нова програма мала на меті кинути виклик морській могутності Великобританії. І не тільки їй, адже за умов контролю над протоками Босфор і Дарданелли Кремль міг оволодіти всім Середземномор'ям. Планувалося збудувати по п'ятнадцять лінкорів і важких крейсерів. 15 липня 1938 р. було закладено головний лінійний корабель – «Советский Союз», а в 1938–1939 рр. – ще три («Советская Украина», «Советская Россия» і «Советская Белоруссия»). Важкі крейсери типу «Кронштадт», «Севастополь», «Сталинград» фактично проектувалися як лінкори та були здатні на рівних змагатися з німецьким лінійним флотом. Улітку 1940 р. почалося згортання будівництва. Радикальний перегляд програми відбувся восени цього ж року, проте роботи зі спорудження трьох лінкорів і двох важких крейсерів тривали на верфях Ленінграда, Миколаєва та Молотовська (так у 1938–1957 рр. називалося місто Северодвінськ в Архангельській області – В. Г.). Замість лінкара «Советская Белоруссия» на стапелях суднобудівних заводів було закладено чотири нових есмінці¹⁶.

Суттєві пертурбації відбулися і в радянській пропаганді. На зміну пануючій досі істерії з приводу ймовірного «ворожого нападу» прийшов «синдром наступальної війни», як влучно визначив це явище російський дослідник В. Невежин¹⁷. Із середини 1930-х рр. пропагандистська машина взяла «на озброєння» установку про майбутню війну як воєнні дії «на чужій території», перемогу в яких буде здобуто «малою кров'ю». У надрукованій улітку 1939 р. в Москві (видавництво НКО СРСР) популярній повісті М. Шпанова «Перший удар: Повість про майбутню війну», німці, які вторглися на радянську територію, були «відкинуті» і розгромлені лише за 11 (!) годин. Наприкінці операції командувач ВПС доповідав головному: «Авіація, оберігаючи наші війська від німецьких повітряних ударів, сприяла просуванню Червоної армії за лінію кордону, військово-промислові об'єкти Фюрта – Нюрнберга в основному знищено!».

Із пропагандистською метою було створено й художній фільм під промовистою назвою «Якщо завтра війна» (1938 р., колектив кінорежисерів під керівництвом Ю. Дзигана), в якому йшлося про готовність СРСР до нападу агресора і було використано документальні кадри, зняті під час військових маневрів. Спеціально для стрічки композитори брати Дм. і Дан. Покраси на слова поета В. Лебедева-Кумача написали дуже популярну в СРСР однойменну пісню, де, зокрема, були такі слова:

*«Если завтра война,
если враг нападёт,
Если тёмная сила нагрянет,*

*Как один человек,
весь советский народ
За свободную Родину встанет».*

*Корецький В. «Якщо завтра війна...»
(радянський політичний плакат, 1938 р.)*

Цю ура-патріотичну картину високо оцінив нарком оборони СРСР К. Ворошилов. Фільм також сподобався Й. Сталіну, відтак у 1941 р. він здобув Сталінську премію II ступеня.

Кінокартина мала великий вплив на населення. Багато хто з пересічних громадян саме так і уявляв собі майбутню війну. «Ми за мир. Але до бою готові, – говорив у жовтні 1938 р. службовець обласного земельного управління технік-інструктор Олійник, – причому до такого бою, як показано у картині “Если завтра война”. І на війні тільки дим піде з Польщі, у першу чергу, а потім і з Німеччини»¹⁸.

Проте загалом уся ця пропаганда надалі позначиться згубними наслідками. Скажімо, радянський авіаконструктор О. Яковлев у своїх мемуарах зазначав: «Чимало командирів із гіркотою згадували про недобру “фантастику”, якою, на жаль, була просякнута наша довоєнна пропаганда, сіючи ілюзії про те, що війну, коли вона таки відбудеться, буде виграно швидко, малою кров’ю і на території противника»¹⁹.

Важливою складовою радянської пропаганди була її «антифашистська» та антинімецька спрямованість. На кінець 1930-х рр. зусиллями більшовицьких ідеологів і творчої інтелігенції у суспільній свідомості сформувався образ Німеччини як агресивної країни, що безпосередньо загрожує інтересам радянської держави та є найбільш вірогідним супротивником у майбутній війні. У такому трактуванні практично повністю зливалися образи внутрішнього і зовнішнього ворога. Зокрема, знищення відомих своїми минулими заслугами радянських воєначальників пояснювалося їх «зв’язками» з командуванням німецьких збройних сил, а репресії серед найближчих соратників В. Леніна – боротьбою зі «зрадою» напередодні ймовірної війни²⁰.

Колишній член радянської закупівельної комісії у Вашингтоні не поверненець В. Кравченко у надрукованих за кордоном мемуарах згадував (тут і далі цитати наводяться за українським діаспорним перекладним виданням – В. Г.): «Ненависть до націонал-соціалізму впомповувано у нас цілими роками. Ми ж бачили, як наших провідних генералів, між ними й Тухачевського, постріляли якраз за згогядну змову

з Гітлеровою Райхсверою. Великі судові процеси за державну зраду, що в них погинули найближчі співпрацівники Леніна, були збудовані якраз на тім założенні, що наці-стична Німеччина і її приятелі, Італія і Ніпон, готувлять на нас напад. А ті нації, казали нам, це тільки передова стежа світової коаліції капіталістів, що запрягли знищити нашу соціалістичну батьківщину. Брутальність гігант-чистки виправдувано яскраво небезпекою нахабного наці-стичного на нас нападу. Віра в злочинства Гітлера стала для нас така священна, як наша віра в чесноти Сталіна. Наші совєтські діти бавились у фашистів-комуністів»²¹.

У згаданий період преса регулярно писала про «героїчну боротьбу» німецьких комуністів та їхнього лідера – ув'язненого нацистами «незламного» Ернста Тельмана. Державний антисемітизм гітлерівців викривали зняті в 1938 р. радянськими постановниками на основі творів німецьких євреїв-емігрантів фільми – «Сім'я Оппенгейм» режисера Г. Рошала (екранізація роману Ліона Фейхтвангера), «Професор Мамлок» режисера Г. Раппапорта (екранізація п'єси Фрідріха Вольфа).

Радянські карикатуристи на шпальтах журналу «Крокодил» і в центральних газетах висміювали А. Гітлера та його союзників. На тлі СРСР вони виглядали підкреслено жалюгідними, потворними та безсилими. Зокрема, на одному з малюнків німецький фюрер своїми закороткими руками марно намагався дотягнутися до «країни Рад», «фашистська» свиня безпорадно порпалася під високим радянським парканом, німецький «фашист» за шкільною партою вчив уроки історії (битва на Чудському озері 1242 р.), географію (де розташоване озеро Хасан), арифметику (динаміка зростання промислового виробництва у СРСР). Міністр пропаганди Третього Райху доктор Й. Геббельс зображувався в образі Міккі Мауса, який старанно диригує антирадянським хором, а Німеччину представляли у вигляді лютого кабана (1936 р.), павука, що чигає на нейтральні Голландію, Бельгію, Швейцарію (1937 р.), або ж вовка з казки братів Грімм про Червону Шапочку (причому, «Червоних Шапочок» було аж чотири – Австрія, Румунія, Угорщина, Югославія (1937 р.)) тощо²².

Європейські політичні кризи 1938 та 1939 рр. і реакція на них радянського суспільства

У 1938 р. в Європі назріла політична криза. 11–12 березня німецький вермахт вступив на територію Австрії. Відбувся аншлюс – приєднання цієї країни, яка відтепер стала «провінцією німецького Райху». Цей перший акт нацистської агресії не зустрів зовнішніх перешкод. Невдовзі розпочався німецько-чехословацький конфлікт, приводом до якого стали Судети – область на півночі Чехії, де більшість населення становили етнічні німці. У квітні там відбулися провокаційні антиурядові виступи. У самій Німеччині було розгорнуто шалену

античехословацьку пропаганду. А. Гітлер погрожував знищити країну, якщо Прага не передасть Судети Німеччині. Усе це до краю розігріло політичну ситуацію в Європі.

29–30 вересня 1938 р. у Мюнхені відбулася конференція, покликана розв'язати т. зв. Судетську кризу. 30 вересня було укладено угоду, яку від Великобританії, Франції, Італії і Німеччини підписали, відповідно, Н. Чемберлен, Е. Даладье, Б. Муссоліні та А. Гітлер (представників Чехословаччини на конференцію навіть не запросили). Згідно з цією домовленістю, Німеччині було передано Судетську область, що стало початком розчленування чехословацької держави. Під тиском Берліна празький уряд 7 жовтня ухвалив рішення про надання автономії Словаччині, а 8 жовтня – Підкарпатській Русі.

Мюнхенська угода, яка мала на меті запобігти загальноєвропейській війні, стала кульмінаційною точкою британської «політики умиротворення» А. Гітлера. Утім, слабкість і поступливість Н. Чемберлена та Е. Даладье не ліквідували загрозу війни, лише на рік відтягнувши її початок. 3 жовтня 1938 р. В. Черчилль вимовив пророчі слова про те, що Англії було запропоновано вибір між війною і безчестям – вона обрала безчестя й отримає війну. (Водночас перемога А. Гітлера в Мюнхені зламала плани німецьких генералів відсторонити фюрера від влади²³).

Польща також долучилась до розподілу Чехословаччини. У день підписання Мюнхенської угоди її війська ввійшли в Тешинську область, яка

Мюнхенська конференція.

Зліва направо: Б. Муссоліні, А. Гітлер, Е. Даладье, Н. Чемберлен (1938 р.)

була предметом територіальних спорів між цими країнами після завершення Першої світової війни (тут мешкало 120 тис. чехів і 80 тис. поляків).

Слід також зазначити, що навіть якщо західні демократії й були не проти того, щоб два тоталітарні режими побилися між собою, ні про який єдиний спільний фронт і спільні дії з А. Гітлером ніколи не йшлося. У цьому полягала докорінна відмінність між Мюнхеном і пактом Молотова – Ріббентропа.

У період загострення європейського конфлікту спостерігалось підвищене зацікавлення населення радянської України міжнародними подіями. У спецповідомленнях НКВС відзначалося, що громадяни висловлювали «глибоке обурення агресивною політикою Німеччини і зрадницькою політикою Англії та Франції», виявляли симпатії до Чехословаччини, наголошували на необхідності мобілізувати всі сили на оборону країни тощо²⁴. При цьому Польща й Німеччина розглядалися як найбільш вірогідні противники. Висловлювалися також думки, що одними лише територіальними загарбаннями не обійдеться. Наприклад, військовослужбовець із Харкова Забродін уважав цілком передбаченим, що А. Гітлер надалі претендуватиме на Ельзас і Лотарингію, на французькі й англійські колонії, що він прагнучиме «сколотити» довкола СРСР кільце «ворожих» держав. «Його плани простягаються далі – на СРСР, на Україну. Але тут він знайде свою загибель», – був переконаний Забродін²⁵. Командир запасу з Кам'янець-Подільської області обурювався діями поляків: «Я із задоволенням піду в армію. Понад усе мене злить Польща. Вона забуває будьонівський рейд, так ми їм можемо нагадати. Добре було б поговорити з ними нашими кулеметами»²⁶. Патріотично налаштована молодь поривалася в бій із «фашистами». Під час аншлюсу Австрії в березні 1938 р. курсант навчальної роти танкового батальйону з Полтави Євтушенко говорив: «Скоріше б видалася нагода поїхати та провчити цю наволоч!»²⁷. «Моїх братів Віктора й Анатолія призывали цими днями в армію. А мене чомусь не беруть, – нарікав восени 1938 р. шофер із Києва Іванов. – Сьогодні ж піду до військкомату і якщо відмовлять, дам телеграму тов. Ворошилову, я не можу вдома сидіти, коли з дня на день може початися рішуча боротьба з фашистами»²⁸. Його земляк, художник із Києва Меламед, також був сповнений патріотичними почуттями: «Якщо товариш Сталін скаже воювати, весь народ готовий виступити. Чому мені не захищати партію й уряд, адже вони мене підняли з дна. Я ж був безпритульний. Я великий патріот Радянського Союзу, проте таких, як я, у перших рядах під час війни буде 170 млн патріотів. Де ще є така армія у світі?! Нехай фашисти цього не забувають»²⁹.

Поряд із проявами обурення діями «фашистів» і демонстрацією патріотизму у суспільстві спостерігалися панічні настрої відносно майбутньої війни. Показником цього стало стрімке зростання черг біля магазинів – люди розкуповували хліб, сірники, сіль, гас тощо. Спецслужби

пояснювали це «провокаційними діями контрреволюційних елементів, на які піддаються маси». В Івангороді Бахмацького району на Чернігівщині за чотири доби було продано 1020 (!) пудів солі, тоді як раніше за такий самий час продавали не більше 50–60 пудів³⁰. Як діяв механізм паніки свідчить, зокрема, випадок, що трапився у селі Будище Козелецького району. Одного дня тут з'явилося кілька людей із сусіднього села, які прийшли по сіль із мішками. «Дивна купівля» наполохала місцевих мешканців. У результаті усього за кілька годин у магазині зник весь запас солі – 300 пудів³¹.

Серед населення ширилися чутки, що невдовзі розпочнеться війна і А. Гітлер переможе, адже він «сильніший», лунали «поради» скоріше «скидати» радянські гроші, запасати продукти й т. ін. Почалося масове зняття вкладів в ощадних касах – лише за першу декаду жовтня 1938 р. населення УРСР зняло 200 тис. руб.³²

У такий атмосфері народжувалися різноманітні фантастичні чутки. Наприклад, робітник Полтавської панчішної фабрики С. Кривобок висловлював припущення, що папанінці (вони саме в цей час відвідували Україну) отримали нагороду за те, що заклали на Півночі селище, де сховається радянський уряд під час війни, яку він програє, а народ дурять, ніби вони зробили якісь наукові відкриття³³.

Концепція ведення війни «малою кров'ю на чужій території» раптово знайшла відмінне від офіційного трактування. Робітник Карлівського машинобудівного заводу на Полтавщині П. Манжос стверджував, що «газети абсолютно неправильно дають аналіз подій в Австрії.

На Мюнхенській конференції (політична карикатура, *Evening Standard*, 1938 р.)

Сталін: «А що, для мене стільця не знайшлося?»

Захоплення цієї країни Німеччиною й наміри Польщі поглинути Литву – це не агресія, а один із заходів з боку європейських держав захистити себе від нападу Радянського Союзу. Адже наші газети підкреслюють постійно, що ми війну проведемо на чужій території, інакше кажучи Червона армія в будь-який момент може нападати на яку-завгодно державу. Тому Європа тихо об'єднується, щоби зуміти себе захистити від нападу з боку СРСР»³⁴.

В умовах очікування на війну між пересічними громадянами нерідко обговорювалося питання про «міцність» радянського тилу. Майстер цвяхового заводу з Черкас Олександр Колодочка заявив: «Як тільки спалахне війна, то станеться цікаве діло. Усі добре вивчили радянську владу й за неї не підуть»³⁵. Поширеними були думки про те, що селянство в разі війни виявить нелояльність до влади. «У майбутньому не все селянство піде воювати, позаяк є чимало незадоволених радянською владою», – зазначав робітник київського заводу №215 Дзюба³⁶. Це пояснювали наслідками колективізації та голоду в Україні. Викладач робітфаку інституту сільського господарства Грецька розповідала, що коли вона гостювала у своєї рідні у селі, то переконалася, що настрої селян дуже опозиційні, мовляв, вони «не скоро забудуть 1932-й рік, коли стільки людей померло з голоду»³⁷. А мешканець села Гуменці Кам'янець-Подільського району прямо заявив у бесіді: «Якщо б спитати всіх червоноармійців, що тут розміщені, то виявилося б, що більша половина в разі війни готова розбігтися, а потім почати воювати проти радянської влади. По селах залишився б тільки спомин про колгоспи. Та й активістам би перепало за їх роботу на користь радянської влади»³⁸.

Найбільш радикально налаштована частина суспільства, невдоволена радянською владою, нетерпляче очікувала на війну, сподіваючись, що вона змінить існуючий лад. Колишній «куркуль» Макар Ларченко з села Корчового Любецького району на Чернігівщині говорив: «Ось скоро буде війна і тоді радянська влада полетить у трубу, встановиться нова влада і життя піде значно ліпше, ніж тепер»³⁹.

Чимало людей, що постраждали від більшовиків, чекали на можливість помститися. Мешканці села Міцівці Проскурівського району на Поділлі Л. Валичур та М. Соколовський говорили: «Якщо б почалася

*Чехословаччина. На схід!
(радянська політична карикатура,
1938 р.)*

війна, то ми б перші виступили проти радянської влади й почали видавати полякам усіх комуністів»⁴⁰. Житель Кролевецького району Ф. Грищенко, який характеризувався спецслужбами як «куркуль», висловився так: «Кажуть, що фашисти знушаються над народом. А як на мене, то більшого знушання, як знушаються комуністи, немає. Добре було б, якби почалася війна, ми б показали комуністам, як народом правлять»⁴¹.

Подібні настрої були поширені також серед родичів репресованих, які сподівалися, що в разі війни буде звільнено їхніх близьких і прийде час відплати. «Мого чоловіка забрали, проте нічого, невдовзі буде війна, – говорила Є. Бондар із села Кривчик Дунаєвецького району на Поділлі. – Повернуться наші й тоді ми покажемо активістам»⁴². Дружина репресованого Кваско з Жовтневого Коропського району Чернігівської області грозилася: «Скоріше б війна! Я буду рубати активістів за свого чоловіка»⁴³. А О. Хвостикова з міста Любеч обіцяла у разі війни видавати полякам активістів, які заслали її чоловіка⁴⁴. Серед дітей репресованих також було чимало вороже налаштованих до існуючого ладу. «Я радянській владі так наслужу, як вони з моїм батьком обійшлись», – говорив син колишнього царського урядника з Києва Ткаченко⁴⁵.

Негативно налаштовані до влади були й серед представників національних меншин. Наприклад, поляк Адамський із Кам'янець-Подільської області говорив: «Царство більшовиків має закінчитися. Радянську владу ніхто не буде захищати. Мій син, хоча і служить у Червоній армії, проте в поляків стріляти не буде і захищати ненависну йому владу не збирається»⁴⁶.

Звільнення від більшовиків їх противники очікували передусім від А. Гітлера та Німеччини. Зокрема, житель Бахмацького району Чернігівської області З. Буряк прямо заявив: «Хоча б скоріше Гітлер забрав Україну. Тоді б мали чоботи й одяг, а то в Радянському Союзі дожилися до того, що ходимо голі та босі»⁴⁷. А мешканець села Терешки Антонінського району на Поділлі Лясота навіть «історично» обґрунтовував потребу в німецькому визволенні. «Якщо подивитись історію, – говорив він, – то Україна була раніше самостійною, а після її роздробили [...]. Скоро німці Україну знову об'єднають і будуть нею володіти. Ось тоді життя буде добре. А зараз порядку в нас нема. У колгоспі задурно працюємо, іще не розрахувалися за 1937 р. Німці люди розумні й наведуть тут потрібний лад»⁴⁸. «Нам війни боятися не слід, – заспокоював земляків одноосібник М. Бугера з села Яромирка Смотрицького району, – прийдуть німці – ми їм маємо допомогти і вони нам повернуть усе, що було відібране радянською владою»⁴⁹. Д. Ямський із села Радковиці Сатанівського району мріяв про те, що невдовзі будуть розпущені колгоспи і селяни зможуть самі господарювати, як це було раніше. «Це буде здійснено Німеччиною, – говорив він, – яка вже підкорила Австрію, Чехословаччину, а тепер на черзі СРСР»⁵⁰.

У цьому контексті лунало чимало позитивних висловлювань на адресу нацистського фюрера. Службовець Полтавського відділення «Книгокульторгу» Канівець у жовтні 1938 р. говорив: «Гітлер – це геніальна людина. Він створює єдиний фронт і в першу чергу проти СРСР. Його план дуже вдалий, Польшу буде фашизовано по-німецьки. А потім Литва. Я таких людей, як Гітлер, дуже поважаю»⁵¹. «На з'їзді будуть впевнено віщати, що комунізм переможе в усьому світі, що фашизм загине і що немає кращої країни за СРСР, – стверджував напередодні відкриття XVIII з'їзду ВКП(б) уповноважений артлі «Хімфото» в місті Ромни Сумської області Агранович (за інформацією органів держбезпеки – колишній хазяїн млина – великий домовласник). – А вийде якраз навпаки: переможе в усьому світі фашизм, а Росія буде жебрацькою країною і колонією»⁵². В останньому висловлюванні поряд з антирадянськими проглядали й неприховані антиросійські мотиви.

Мюнхенські події несподівано порушили питання українського Закарпаття. Згідно з проведенням 2 листопада 1938 р. Першим Віденським арбітражем, до Угорщини було приєднано 11,9 тис. кв. км від Словаччини і Закарпатської України. Остання втратила 1,5 тис. кв. км і 182 тис. населення, у т. ч. 30 тис. українців. До Угорщини відійшли міста Берегове, Ужгород, Мукачеве. Уряд закарпатської автономії на чолі з відомим українським діячем А. Волошиним переїхав з Ужгорода у Хуст. Але Угорщина вимагала весь край. Польща її підтримувала, адже побоювалася перетворення карпатоукраїнської автономії на незалежну державу, яка могла б впливати на відповідні настрої серед українського населення II Речіпосполитої. Справді, у Галичині ці події викликали національне піднесення, що супроводжувалося хвилею мітингів і демонстрацій. 11 жовтня 1938 р. після молебну у львівському храмі Св. Юра вулицями міста рушила 20-тисячна демонстрація, учасники якої з вигуками «Хай живе Україна!», «Геть мадярів!» прямували до консульства Угорщини. Поліція розігнала маніфестантів, але частина їх таки промарширувала повз консульство⁵³. Прагнучи взяти участь у творенні та захисті молодого української державності до Закарпаття вирушила значна кількість галичан, які вступали до місцевої парамілітарної організації – «Карпатської Січі». Організація українських націоналістів надавала Карпатській Україні всіляку допомогу, зокрема й військовими кадрами. 12 лютого 1939 р. під час виборів до місцевого парламенту – Союму – Українське національне об'єднання, яке проводило проукраїнський курс, здобуло переконливу перемогу, отримавши голоси понад 86% виборців⁵⁴. Про події у Закарпатті говорили в багатьох країнах світу, лише у СРСР ця інформація замовчувалася. Хоча на землі Карпатської України зазіхала Угорщина, складалося враження, що протекторат над ними має намір встановити Німеччина. У західній пресі навіть висловлювалася думка, що Третій Райх, заволодівши

У підкреслено войовничій радянській політичній карикатурі часів європейської кризи насправді відбивалося занепокоєння намірами відторгнути Україну від СРСР (1938 р.)

Л. Б. Київ. Пам'ятники інтервенції

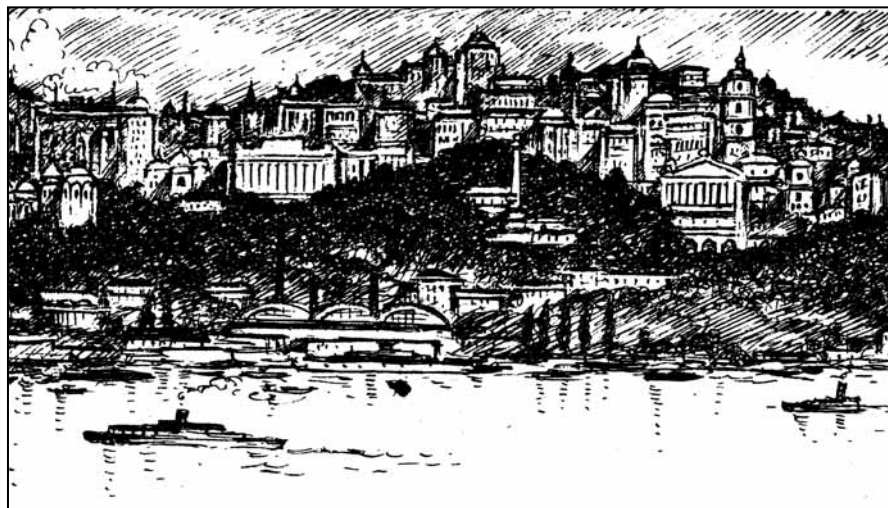
Єфимов Б. Бенкет, що не відбувся

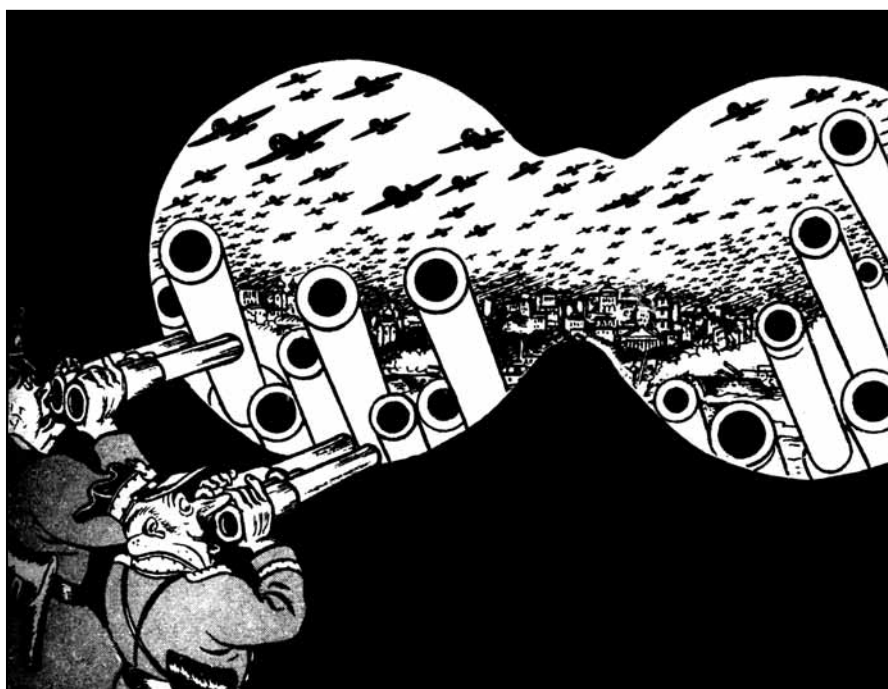
Ганф Ю. Старі рахунки з Києвом

Німецький господар: «Тепер підрахуємо наші результати на Україні».

Польський прикажчик: «Рахуйте, пане, рахуйте... Я вже рахував: одні суцільні збитки!»

Так виглядає Київ, якщо на нього дивитися неозброєним оком

І ось таким стає він, коли на нього дивляться озброєним оком

Єфимов Б. Київ неозброєним і озброєним оком

Августин Волошин (у 1939 р. – президент Карпатської України)

Закарпаттям, звідти рушить на завоювання радянської України.

Й. Сталіна так само, як і польських політиків, непокоїла ідея створення незалежної української держави, яка могла стати центром «сепаратистської» пропаганди, спрямованої на УРСР. Особливу увагу подіям довкола Закарпаття генсек приділив на XVIII з'їзд ВКП(б), що відкрився 10 березня 1939 р. «Характерним є галас, який зчинила англо-французька і північноамериканська преса з приводу радянської України, – зазначав у доповіді більшовицький вождь. – Діячі цієї преси до хрипоті галасували, що німці йдуть на ра-

дянську Україну, що вони мають тепер у руках так звану Карпатську Україну, яка налічує близько 700 тис. населення, що німці не пізніше, як весною цього року приєднають радянську Україну, яка має понад 30 млн населення, до так званої Карпатської України. Схоже на те, що саме цей підозрілий шум мав своєю метою підняти лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт із Німеччиною без видимих на те підстав. Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто радянську Україну, до козявки, тобто до так званої Карпатської України. І якщо дійсно є там такі сумасброди, можна не сумніватися, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних. Але якщо відкинути геть божевільних і звернутися до нормальних людей, то хіба не ясно, що смішно і нерозумно говорити серйозно про приєднання радянської України до так званої Карпатської України? Подумайте тільки. Прийшла козявка до слона і говорить йому, взявшись в боки: “Ех ти, братець ти мій, до чого мені тебе жалко [...], живеш ти без поміщиків, без капіталістів, без національного гніту, без фашистських заправил, – яке ж це життя [...]. Дивлюся я на тебе і не можу не зауважити, – нема тобі порятунку, крім як приєднатися до мене [...]. Ну що ж, так і бути, дозволяю приєднати свою невелику територію до моєї неосяжної території”»⁵⁵.

Крім глузувань над західною пресою Й. Сталін висловив припущення, що, мовляв, німцям віддали райони Чехословаччини як ціну за зобов'язання розпочати війну з Радянським Союзом. А німці відмовляються тепер платити за векселем. Він стверджував, що Захід розчарований у своїх очікуваннях відносно походу Німеччини на радянську

Україну, і що саме це й становить зміст – «справжню підкладку», як висловився Й. Сталін, політики невтручання⁵⁶.

Український дослідник В. Коваль вважає, що ніякої антирадянської «підкладки» «мюнхенська» політика не мала. Заяви Й. Сталіна були пов'язані з тим, що він боявся ізоляції і бачив ворогів та небезпеку там, де їх не було. Пасажі ж генсека, в яких радянський вождь ладен був вважати «провокаторами війни» не Німеччину, а англо-французьких керівників, були сигналом для А. Гітлера на зближення, які той відразу зрозумів і легко пожертвував Закарпатською Україною, котра виступала головною перепорою для радянсько-німецького зближення. 13 березня 1939 р. нацистська Німеччина дала Угорщині дозвіл на захоплення Закарпаття⁵⁷.

Далі події розгорталися стрімко. 14 березня 1939 р. розпочалося угорське вторгнення. 15 березня Сойм Карпатської України проголосив її незалежність, схваливши герб (ним став тризуб), прапор (синьо-жовтий стяг) і гімн («Ще не вмерла України»). У краї оголосили мобілізацію. Але бійцям «Карпатської Січі», крім угорців, протистояли ще й поляки та румуни, тож сили були нерівними. Попри те, збройна боротьба проти угорської окупації тривала до кінця березня, а в гірських районах – до травня 1939 р.

У період між проведенням XVIII з'їзду ВКП(б) і до підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною «воєнна тривога» сягнула свого апогею. Радянська «політика миру» перманентно виявляла власну безпорадність. Республіканська Іспанія, попри значну допомогу Москви, впала під натиском підтримуваних німцями й італійцями військ генерала Ф. Франко, який установив у країні диктаторський режим. 14 березня 1939 р. Німеччина окупувала рештки Чехословаччини, проголосивши створення тут свого протекторату Богемії і Моравії. 21 березня А. Гітлер зажадав від Польщі передати Третьому Райху Данциг (Гданськ). 22–23 березня

Карпатська Україна (1939 р.)

*Передвиборча кампанія УНО
у м. Хуст*

*Поховання загиблих у зіткненнях з
угорськими військами*

«Подумайте тільки. Прийшла козявка до слона і говорить йому, взявшись в боки...»
(з виступу Й. Сталіна)

*Прийєднання
(радянська політична карикатура, 1939 р.)*

«Мораль? Всього проста она:
Козявкам всем да будет ясно:
Брать в плен невыгодно слона:
А вдруг чихнет? Небезопасно...»

німецькі війська окупували портове місто Мемель (Клайпеду), яке за умовами Версальського миру було передане Литві. Прибувши сюди на борту важкого крейсера «Дойчланд» (із січня 1940 р. перейменований у «Лютцов»), фюрер проголосив «возз'єднання» Мемельської області з Німеччиною. 7 квітня фашистська Італія загарбала Албанію.

Однак занепаду морально-політичного стану в радянському суспільстві сприяли не лише міжнародні події, а і якоюсь мірою рішення останнього перед війною партійного з'їзду. Попри те, що на ньому було проголошено незмінність «політики миру» та ставилося завдання не дати «втягнути» себе в конфлікт, деякі із прийнятих тут рішень вочевидь свідчили про невпевненість влади у власних силах. «Після розгрому іспанських військ наша країна самотня і перебуває у суцільному ворожому кільці, – ділився своїми враженнями з друзями український радянський письменник О. Сорока 11 березня

1939 р. – Усі проти нас. Та обставина, що в плані третьої п'ятирічки передбачене будівництво великих підприємств у глибині Росії, що площі зернових культур особливо будуть розширюватися на Волзі й у Сибіру, що зорганізується “Друге Баку” – усе це говорить про те, що уряд намагається зосередити все найбільш цінне і потрібне у центрі країни. А значить, що не впевнений, що ми втримаємо свою територію під час війни. Я з жахом думаю про майбутню війну. Якось опускаються руки й не хочеться нічого робити»⁵⁸.

«Оце новина так новина!»: шок від пакту

Експансіоністські дії нацистської Німеччини та фашистської Італії спонукали Великобританію й Францію до пошуку активних контактів із СРСР, союз з яким міг стати «гамівною сорочкою» для А. Гітлера.

Проте сталінська «політика миру» полягала не стільки в його збереженні, скільки у підштовхуванні до воєнного зіткнення в Європі. На тлі загострення ситуації на континенті Й. Сталін отримував можливості для реалізації імперських амбіцій, які він ототожнював з інтересами безпеки своєї країни. Кремлівський вождь очікував, що конфлікт Німеччини з англо-французьким блоком дозволить йому у зручний момент втрутитися, забезпечивши «розширення фронту соціалізму». В опублікованому щоденнику генерального секретаря Комінтерну Г. Димитрова сталінська концепція зовнішньої політики викладалася таким чином: «Війна йде між двома групами капіталістичних країн [...] за переділ світу, за панування у світі, – зазначав він 7 вересня 1939 р. в розмові з болгарським комуністом, що відбулася у присутності В. Молотова та А. Жданова. – Але ми не проти, щоби вони побилися добренько й послабили одна одну. Непогано, якби руками Німеччини було розхитане становище найбагатших капіталістичних країн (особливо Англії). Гітлер, сам того не розуміючи й не бажаючи, розхитує, підриває капіталістичну систему [...]. Ми можемо маневрувати, підштовхувати одну сторону проти іншої, щоби краще чубилися»⁵⁹. Перспективу знищення Польщі, яка у цей час стікала кров'ю під ударами німецької армії, Й. Сталін оцінював позитивно, мовляв, «однією фашистською державою менше». «Що поганого було б, – заявляв він, – якби внаслідок розгрому Польщі ми поширили соціалістичну систему

Угорські війська на вулицях м. Хуст (1939 р.)

Період підготовки радянсько-німецького союзу виявився напрочуд коротким. Уже 20 серпня 1939 р. райхсканцлер А. Гітлер надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну листа, в якому вітав факт укладання радянсько-німецької торговельної угоди від 19 серпня та висловлював сподівання на підписання з СРСР пакту про ненапад і додаткових протоколів. «Я приймаю, – зазначалося в посланні, – пропонуваній головою Ради народних комісарів і народним комісаром СРСР паном Молотовим проект пакту про ненапад [...]. Додатковий протокол, який бажає уряд СРСР, на моє переконання, може бути по суті з'ясовано в короткий термін, якщо відповідальному державному діячеві Німеччини буде надано можливість вести про це переговори в Москві особисто»⁶¹.

Після полудня 23 серпня Й. фон Ріббентроп прилетів до Москви. Крім того, що його літак випадково обстріляли радянські зенітники, у приймаючої сторони ще й виникла проблема з державним прапором Німеччини, яким мали прикрасити летовище. Оскільки такого в офіційних установах знайти не вдалося, позичили реквізит з «Мосфільму», де він використовувався для зйомок антифашистських фільмів. А британський письменник А. Кестлер побачив у цьому знак того, що Радянський Союз уже не є державою ідеології і був так шокований, що порвав із комунізмом⁶².

У ніч із 23 на 24 серпня 1939 р. радянсько-німецький договір про ненапад терміном на 10 років (пакт Молотова – Ріббентропа) було підписано. У ст. 1 документа вказувалося: «Обидві сторони, які домовляються, зобов'язані утримуватися від усякого насильства, від усяких агресивних дій і всякого нападу стосовно одна одної, як окремо, так і спільно з іншими державами»⁶³. Тоді ж було підписано таємний додатковий протокол про розподіл сфер впливу у Східній Європі. Зокрема, на випадок «територіально-політичних змін» до зони інтересів СРСР відходили Фінляндія, Естонія, Латвія та східні райони Польщі по лінії річок Нарев, Вісла, Сан. Визнавалися також пріоритети щодо «впливу» Москви на Бессарабію. До сфери інтересів Німеччини відносилися Литва і Західна Польща⁶⁴. Коли А. Гітлер дізнався про підписання пакту, він задоволено ударив кулаком по стіні, вигукнувши: «Ну, тепер весь світ у мене в кишені!»⁶⁵.

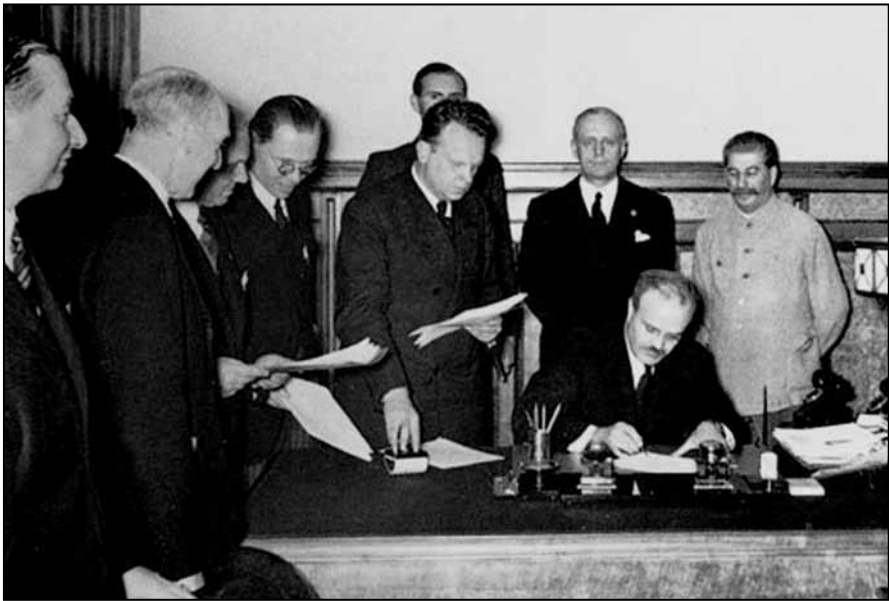
Пакт Молотова – Ріббентропа було ратифіковано 31 серпня 1939 р. одночасно Верховною Радою СРСР і райхстагом Німеччини. І в цей же день А. Гітлер підписав таємну директиву №1 про початок війни з Польщею, т. зв. план «Вайс».

Раптова переорієнтація радянської політики від конфронтації з Німеччиною на дружбу, що відбулася у серпні 1939 р.⁶⁶, ясна річ, не могла не збурити суспільну свідомість. Це добре розуміли у Кремлі. Намагаючись пом'якшити неминучий психологічний шок, Й. Сталін під час

московських переговорів із Й. фон Ріббентропом закликав нових союзників зважати на громадську думку у СРСР та Німеччині, з «більшою обачливістю» інформувати народи «про зміни, що відбулися у відносинах між обома країнами, і не підносити німецько-російську дружбу як таку, що тільки-но виникла»⁶⁷.

Натомість негайно після укладання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад саме кремлівське керівництво почало на рівні пропаганди активно мусувати тему «дружби з Німеччиною». У передовиці «Правди», що вийшла наступного дня після підписання пакту, зазначалося, що різниця в ідеології й політичних системах обох держав не має стати перешкодою для встановлення добросусідських відносин. «Дружба народів СРСР і Німеччини, – підкреслювалося у статті, – загнана в кут стараннями ворогів [...], віднині має отримати необхідні умови для свого розвитку й розквіту»⁶⁸.

31 серпня 1939 р., виступаючи на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР, В. Молотов повторив думку про створення «нових умов для розквіту дружби» між СРСР і Німеччиною, прозоро натякнув на необхідність згортання «антифашистської» та антинімецької пропаганди й підкреслив, що «в нашій країні були деякі короткозорі люди, які, захопившись спрощеною антифашистською агітацією», забували про «провокаторську роботу наших ворогів»⁶⁹. «Радянсько-німецький договір про ненапад, – наголосив глава союзного уряду, – означає поворот у розвитку Європи, поворот у бік поліпшення відносин між двома

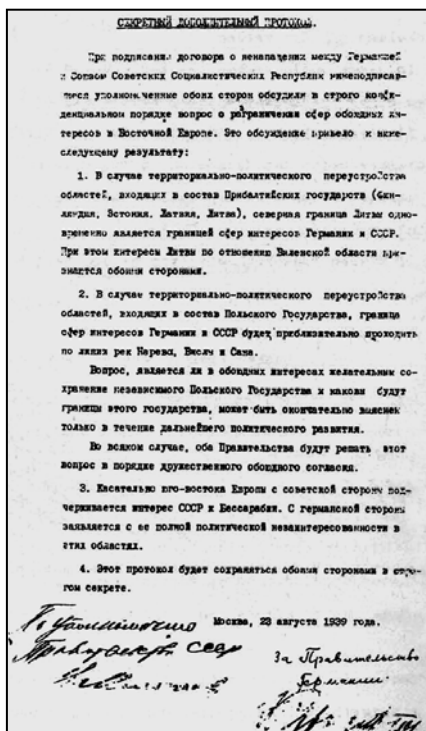
Підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною (Москва, 23 серпня 1939 р.)

найбільшими державами Європи. Цей договір не тільки дає нам усунення загрози війни з Німеччиною, звужує поле можливих воєнних сутичок в Європі, і служить, таким чином, справі загального миру, – він повинен забезпечити нам нові можливості росту сил, зміцнення наших позицій, подальше зростання впливу Радянського Союзу на міжнародний розвиток»⁷⁰.

У радянській історії, мабуть, знайдеться небагато подій, що внесли б таку плутанину у громадську свідомість. «Оце новина так новина, – дивувалися в Києві. – Думали й очікували, що на днях розпочнеться війна з Німеччиною, а тут вийшло зовсім навпаки!»⁷¹. Військовослужбовці КОВО і члени їхніх родин, дивлячись на газетні повідомлення та світлини з нагоди візиту німецького міністра закордонних справ Й. фон Ріббентропа до Москви, запитували один одного: «Як заклятий ворог може стати найширшим другом?»⁷². «Тяжко бачити поруч зі Сталіним пана Ріббентропа та єзуїтську пику доктора Гауса (помічник статс-секретаря міністерства закордонних справ Німеччини – В. Г.)»⁷³, – говорили вони.

Ця подія буквально поставила все з ніг на голову – ворог раптом став другом і союзником, а «політику миру», яку досі підносила на щит радянська пропаганда, невдовзі змінили агресивні воєнні дії проти сусідніх країн. Навіть «свята святих» – комуністична ідеологія – після укладання пакту з А. Гітлером, здавалося, опинилася під загрозою девальвації⁷⁴.

Попри все, перші повідомлення органів держбезпеки про настрої населення СРСР після підписання договору були в цілому позитивними. Заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов, доповідаючи 26 серпня 1939 р. першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову щодо настроїв киян із приводу торговельної угоди з Німеччиною та пакту про ненапад, зазначав, що підписання цих документів і поява у закордонній пресі відгуків «викликали жваве реагування серед різних прошарків населення». Як характерні А. Кобулов виділив розмови про «пророчі слова, сказані на XVIII з'їзді ВКП(б) про те, що хто хоче

Тайний протокол до пакту
Молотова – Ріббентропа (1939 р.)

миру з нами, той у будь-який час зустріне підтримку з боку СРСР», про «перемогу радянської дипломатії», адже «Німеччина змушена визнати міць СРСР», а також про те, що договір «зменшить загрозу війни»⁷⁵. Відзначалося також, що населення сприйняло цей крок радянського уряду «як найсерйознішу політичну подію, що виключила можливість війни з Німеччиною»⁷⁶. «Добре, що відбувся цей договір, – говорив один шкільний учитель із Києва, – тепер не буде такої напруженості»⁷⁷. В армії також спочатку позитивно відреагували на радянсько-німецькі домовленості. Зокрема, начальник особливого відділу ГУДБ НКВС ХВО полковник М. Ростомашвілі доповідав заступнику наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулову, що «договір про ненапад викликав серед бійців і політпрацівників виняткове піднесення і зустрінутий із великим задоволенням як акт величезного світового значення, спрямований на справу зміцнення миру й соціалістичного будівництва нашої великої, могутньої Батьківщини»⁷⁸. Червоноармійці раділи, що загроза воєнних дій відсувається на невизначений термін. Деякі командири бачили гарну новину від радянсько-німецького договору в можливості уникнути ведення війни на два фронти – на Заході й на Сході. «Єдиний позитив, – висловив характерну думку військовий інженер 2-го рангу Степ'єв, – це удар по Японії і дуля Англії та Франції»⁷⁹. Підписання договору з Німеччиною підсилювало антизахідні й англофобські настрої у СРСР, адже саме на країни західної демократії радянська пропаганда намагалася перекласти провину за цей пакт. «Вічна гра Англії призвела до договору з Німеччиною», – зазначив той самий Степ'єв⁸⁰. Такі настрої були характерними й для частини радянської інтелігенції, зокрема української. Дехто зловтішався з того, що цим договором СРСР «покарав Англію, Францію та Японію». А співробітники Академії наук УРСР, наприклад, розглядали цю подію як важливий крок, що «обеззброїть Японію», «вдарить по Англії», «ізолює нашу сусідку Польщу»⁸¹. Інші характеризували пакт як «тимчасовий перепоочинок» на шляху до «неминучої війни з Німеччиною». Майже пророчою виявилася думка, висловлена поетом М. Рильським, про те, що пакт «надасть можливість принаймні на два роки відкласти війну з німцями»⁸².

Водночас цей дипломатичний хід радянського уряду багатьох вразив своїм політичним цинізмом. «Не уявляю собі, як тепер буде з антифашистською пропагандою, – задавався питанням письменник А. Шиян. – Радянському уряду доведеться зараз іти на великі поступки і миритися з фашистами. По-новому обробляти суспільну думку громадян, адже кожен піонер знає, що фашист – це наш заклятий ворог і раптом – дружба»⁸³. «Гарненьке дільце, – говорив письменник Торин, – співдружність із фашистськими бандитами, погромниками, що переслідують євреїв, ні, ми затіяли якусь темну гру»⁸⁴. «Укладання договору з Німеччиною означає відсутність із боку уряду СРСР політичної етики», – зазначала

вчителька Петрова, яку спецслужби характеризували як «близьку родичку відомих українських націоналістів Леонтовичів»⁸⁵. «Дорікали Англії та Франції, що вони зрадили в Мюнхені Чехословаччину, а те, що ми тепер зрадили в Москві Польщу перед Німеччиною, про це не кажуть», – твердив типографський наборщик киянин Кухарчук⁸⁶.

Радянське суспільство сприйняло цю подію вкрай неоднозначно. Те, що у країні відсутнє розуміння щодо підписаного 23 серпня 1939 р. договору про ненапад між Москвою та Берліном, визнавало й вище керівництво «країни Рад». Так, В. Молотов у своїй промові 31 серпня зазначав: «Тепер лунають голоси, в яких прозирає нерозуміння найпростіших основ поліпшення політичних відносин між СРСР і Німеччиною, яке розпочалося»⁸⁷.

Слід зазначити, що радянсько-німецький пакт став струсом передусім для свідомих комуністів. І хоча останні становили доволі незначний відсоток населення України, з огляду на те, що це була найбільш впливова й активна частина суспільства, її голос лунав гучніше. У Червоній армії, де частка членів партії була високою, нерідко фіксувалися критичні висловлювання щодо підписаного в Москві документа. Органи держбезпеки вчасно сигналізували стосовно проявів «нерозуміння суті договору»⁸⁸. Зокрема, науковий співробітник управління обозно-речового забезпечення НКО Чувилінков заявив: «Лигатися з Гітлером – значить зрадити тов. Тельмана». На його погляд, треба було йти на загострення відносин із Німеччиною й воювати з цією країною. Він засуджував укладання пакту, кваліфікуючи це як акт «боягузтва і зрадництва»⁸⁹. «Уклали договір із фашистською країною – значить СРСР підтримує фашизм»⁹⁰, «чому країна соціалізму пішла на мир із капіталізмом, чи не відхід це від комунізму?», «чому в СРСР забули про нацистські концтабори та про комуністичних в'язнів у них», – такими були деякі характерні висловлювання про пакт, зафіксовані у середовищі військовослужбовців. «Політика партії та уряду стосовно німецько-радянських відносин несумісна з програмою партії, – наголошував один “правовірний” комуніст. – ЦК пішов на поступки Гітлеру, а це означає спілку з фашизмом»⁹¹. «Німеччина – найлютіший наш ворог, – обурювався інший, – а ми панькаємося [з нею], договір укладаємо. Що на це скаже пролетаріат інших країн?»⁹². Поширеною була також думка про те, що «договір із Німеччиною сприятиме закріпленню фашизму, а це віддаляє перемогу німецького пролетаріату»⁹³, себто світової революції.

Проте не лише комуністи вбачали небезпеку в цьому, як видавалося на перший погляд, дивному й неприродному союзу. «Я вражений тим, що СРСР почав ділові переговори з фашистською Німеччиною, – говорив інженер квартирно-експлуатаційного управління РСЧА інтендант 2-го рангу Малаховський. – Та з історії відомо, що німці завжди вважали слов'ян гноєм, і наш уряд повісився нерозумно, починаючи переговори»⁹⁴.

*Радянсько-німецький пакт
у зарубіжній політичній карикатурі (1939 р.)*

*Шлюб двох
диктаторів.
Цікаво, як довго
триватиме медовий
місяць?*

Сталін і Гітлер. Вальс закоханих

Будьмо!

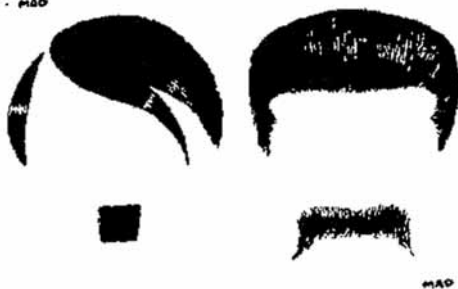

Рандеву

Гітлер: «Брудний покидьок, прошу пана?»
Сталін: «Кривавий убивця робітників, якщо не помиляюсь?»

Гітлер: «Нас порівнюють з гангстерами... Який абсурд. Гангстери свою кар'єру закінчують у в'язниці, а ми її там розпочинали...»

Тільки й різниці

У повідомленнях НКВС про настрої селянства після укладання радянсько-німецького пакту крім шаблонних висловлювань про «міць СРСР» часто лунали сподівання на швидку війну. «Як набридло мені працювати в колгоспі, – говорив мешканець Тараші Корсунського району Київської області Д. Васильченко (органами держбезпеки характеризувався як “син куркуля, засуджений за зрив політичної кампанії”). – Працюєш, і не знаєш, за що. Тут ще з війною нічого не чутно, Гітлер і поляки мовчать. Скоріше б війна з Радянським Союзом, стріляти я вмію, чоловік із п’ять відправив би на той світ, тому що так жити неможливо»⁹⁵. «Тепер ми спокійні, позаяк закріплені за колгоспами на 10 років, – прореагував на укладання радянсько-німецького пакту колгоспник В. Барило з Кагарлика на Київщині, – можна працювати й отримувати по 50 коп. та 2 кг на трудовень. Надій на визволення від радянської влади за допомогою війни очікувати не слід»⁹⁶.

Зазначимо, що відверто вороже ставлення селян до уряду загалом не було таємницею для радянського суспільства. Ось чому пакт із Німеччиною інколи тлумачився як побоювання з боку влади ненадійності тилу: «Ми спасували перед Гітлером тому, що хоча наша армія й міцна, проте тилу в нас немає: у разі війни тил буде проти радянської влади»⁹⁷.

Для тих, хто розраховував на війну Німеччини проти СРСР, союз А. Гітлера та Й. Сталіна виглядав катастрофою, адже це означало, що німці в найближчий час не почнуть «визволяти Україну від комуністів». Серед українських націоналістів, які у приході А. Гітлера до влади вбачали крок на шляху до вирішення «українського питання», панувало розчарування. «Якщо з Гітлером у більшовиків буде дружба, – говорив викладач із Харкова Іваненко (за визначенням спецслужб – “націоналіст”), – то справу українців буде відсунуто у довгу шухляду»⁹⁸. Деякі вірили, що ця «дружба» не буде тривалою. «Німеччина рано чи пізно воюватиме з СРСР, і воюватиме за Україну, за її самостійне існування», – зазначала завідувачка однієї з київських бібліотек Біляшівська (за оцінкою органів держбезпеки – «відома українська націоналістка»)»⁹⁹.

Серед незадоволених союзом із А. Гітлером були й звичайні громадяни, далекі від якихось політичних уподобань. Для переважної більшості городян, які потерпали від матеріальних негараздів і нестачі продуктів харчування, радянсько-німецький пакт, крім усього іншого, означав подальше зниження життєвого рівня. Виникали цілком резонні занепокоєння (органи держбезпеки характеризували це як настрої «обивательських та антирадянських елементів»), що укладання між Москвою та Берліном торговельних угод обернеться невпинним погіршенням економічного стану, оскільки СРСР в обмін на промислове обладнання буде змушений відправляти до Німеччини хліб, масло та інші продукти¹⁰⁰. Подейкували навіть, що ціною за мир, як це було у 1918 р., стане Україна («Очікуй подій – аж до передання Німеччині радянської України»¹⁰¹).

Симпатичні західних демократій, які траплялися серед представників української радянської інтелігенції, також були збентежені. Домовленість Й. Сталіна з А. Гітлером вони розглядали як надання Німеччині свободи дій стосовно Польщі та інших країн¹⁰². «Цей факт говорить про те, що СРСР відмовився від підтримки демократичних держав», – висловлював свою тривогу з приводу укладання пакту службовець Наркомзему УРСР¹⁰³. «Нічого не розумію, – говорив професор медицини Ф. Богатирчук, – адже це справжня зрада загальної справи миру з Францією й Англією. Усе це має негативно вплинути на демократичні – робітничі кола Франції, навряд чи вони тепер особливо будуть довіряти СРСР»¹⁰⁴.

Найбільш далекоглядних непокоїли політичні наслідки альянсу Й. Сталіна й А. Гітлера для загального миру в Європі. Неважко було спрогнозувати, що ціною радянсько-німецького порозуміння може стати розв'язання великої війни: «Тепер Німеччина воювати з нами не буде, бо Радянський Союз забезпечуватиме її сировиною на випадок війни з Англією й Францією. Домовившись із нами, Німеччина спокійно забере Данциг»¹⁰⁵.

Ті, хто повірив заявам радянських керманичів, що договір від 23 серпня 1939 р. сприятиме «зміцненню миру в Європі», були прикро вражені, коли лише за тиждень після його підписання, 1 вересня, Німеччина напала на Польщу. Натомість кремлівські верховоди у своїх заявах щодо цих подій випромінювали цілковитий спокій і впевненість. «Після одержання повідомлення про напад Гітлера на Польщу в Москві виступив по радіо Молотов, – згадував Ф. Пігідо-Правобережний, – і з неприхованою зловтішністю, цинічно сказав, що от, мовляв, і почалася бійка між буржуазними країнами, почалося взаємне кровопускання, ну... а ми, подивимося тепер, як поведеться тим панам, як то вони, ті буржуї, покажуть себе»¹⁰⁶.

І хоча офіційна радянська пропаганда продовжувала стверджувати, що пакт став «важливою подією у зміцненні миру», багато хто з цим не погоджувався. «Договір із Німеччиною веде до війни. Його укладання розв'язало руки Гітлеру для агресивних дій проти країн Західної Європи»¹⁰⁷, «Радянський Союз дав можливість розпочати другу імперіалістичну війну. Якщо б не уклали з Німеччиною договір, то вона побоялася б напасти на Польщу. Війна почалася з благословення Радянського Союзу»¹⁰⁸, «завдяки радянсько-німецькому договору про ненапад Німеччина проковтне Польщу»¹⁰⁹ – такі висловлювання фіксувалися, зокрема, серед військовослужбовців.

Після 1 вересня особливі відділи ГУДБ НКВС СРСР у своїх донесеннях із військових округів прямо зазначали, що «укладання договору про ненапад між Німеччиною й СРСР та початок воєнних дій між Німеччиною і Польщею викликає ряд негативних настроїв серед командно-політичного складу частин РСЧА»¹¹⁰. Наприклад, викладач Військово-

політичної академії ім. В. Леніна Стеркін назвав радянсько-німецький пакт «сараєвським убивством», натякаючи на відомі події літа 1914 р., що стали приводом для початку Першої світової війни¹¹¹. Нерозуміння й засудження викликало також те, що від початку нападу Німеччини на Польщу радянські газети відразу ж зайняли односторонню, прони-мецьку позицію. Деякі військовослужбовці висловлювали думки, що це, мовляв, «принижує авторитет СРСР»¹¹². Як крайній прояв негативного реагування на пакт Молотова – Ріббентропа можна назвати самогубство червоноармійця Шевцова – розслідування довело, що той «повісився на знак протесту проти укладання договору з Німеччиною»¹¹³.

Цікаво, що й у гітлерівському Райху ставлення до пакту було не менш неоднозначним, ніж у СРСР. За інформацією Комінтерну від 23 листопада 1939 р., у зв'язку з укладанням радянсько-німецького договору серед цивільного населення Східної Пруссії, окрім членів нацистської партії та молодих солдатів, фіксувалися пригнічені настрої, оскільки люди боялися, що війна з Польщею затягнеться. Після ж вступу на польську територію Червоної армії пересічні німці почали висловлювати побоювання, пов'язані з можливим зіткненням із СРСР¹¹⁴. Ясна річ, укладання угоди між Й. Сталіним та А. Гітлером неабияк збентежило німецьких комуністів і соціалістів, які одразу ж розцінили цей акт як «зраду комунізму з боку СРСР». «Зрадник ти, Сталін!», – сказав тоді відомий німецький комуніст В. Мюнценберг і порвав зі сталінізмом¹¹⁵. «Я ніколи не чекав, – говорив один соціал-демократ, – що Радянський Союз тягатиме каштани з вогню для західних імперіалістів»¹¹⁶. Надалі, усвідомивши тактичний характер альянсу з А. Гітлером, ліві дещо заспокоїлися. Той самий соціал-демократ, поміркувавши, дійшов протилежного висновку: «Тепер я впевнений у перемозі. Щойно прочитав книжку Макса Зейде-виця, як почалася війна. Я все зрозумів. Польща, яка мала розширити прірву між німецьким народом і Радянським Союзом, стає мостом. Тепер ідеться про боротьбу соціалізму проти західних капіталістичних держав». Комуністи, що сиділи в нацистській в'язниці, стверджували: «Пакт був несподіваним лише у перший момент. Він правильний і прискорює хід подій»¹¹⁷. За такими висловлюваннями проглядалися сподівання німецьких лівих на те, що існування спільного кордону між СРСР і Німеччиною призведе до скорішого зіткнення цих країн.

Між тим у військових літніх таборах, де ще до підписання пакту в рамках великих навчальних зборів було зосереджено десятки тисяч військовозобов'язаних, чекали відправки на війну. Незрозуміло було тільки, з ким саме доведеться воювати – з японцями чи з «німцями-фашистами»? Після нападу Німеччини на Польщу принаймні стало зрозуміло, що воювати доведеться в Європі, проте знову-таки потенційного супротивника в уявленнях військовиків чітко визначено не було. Серед мобілізованих, вихованих на «антифашистській» пропаганді,

панували настрої «бити фашистів», тоді як Польща вважалася потенційним союзником. «Чи буде СРСР допомагати Польщі?», – запитували приписники однієї з частин БОВО¹¹⁸. Проте навряд чи командири здатні були відповісти на таке запитання, адже самі не могли збагнути, що ж відбувається? «Кому в цій війні ми більше симпатизуємо: Польщі чи Німеччині? – задавався непростим питанням полковник Болознев із 13-го стрілецького корпусу. – Ми більше подаємо в газетах інформації по Німеччині тому, що уклали з нею договір?»¹¹⁹.

Непокоїлися з приводу раптового проведення військових зборів і в радянській Україні – мовляв, кепські наші справи, якщо довелося так спішно мобілізуватися. Очікували на війну з Німеччиною. Ходили чутки, що німці домовилися з Польщею, пообіцявши Варшаві взамін Данцизького коридору інший вихід до моря, а також із Великобританією та Францією, і мають намір разом піти на СРСР, що пакт був лише для «замилування очей» – порожній папірець. Говорили, що повним ходом роздаються повістки про явку на призовні пункти, що є розпорядження про звільнення шкільних приміщень під шпиталі й т. ін.¹²⁰ «Тепер найкороткозорішому видно, що ми будемо воювати з нашим “союзником”», – стверджував науковий співробітник академічного Інституту українського фольклору Онопой¹²¹. Польща також розглядалася як потенційний противник. Студент меліоративного інституту Деметсьєв розповідав друзям, що чув по польському радіо, ніби справи на фронті йдуть непогано, висловлювалася впевненість у перемозі над німцями, а наступним етапом польських зазіхань, мовляв, буде Україна та Київ («На Київ, на Київ!», – нібито вигукували поляки¹²²).

«Казали, нам не треба чужої землі...»: радянські воєнні кампанії 1939–1940 рр. в оцінках населення

Поки вермахт громив поляків, Радянський Союз вичікував. Німці ж наполягали на скорішому виступі Червоної армії. Посол Німеччини у Москві граф Шуленбург розповів про свою розмову з В. Молотовим, яка відбулася 10 вересня 1939 р.: «Молотов підійшов до політичного боку питання і заявив, що радянський уряд має наміри скористатись подальшим просуванням німецьких військ та заявити, що Польща розвалюється на кусочки і що внаслідок цього Радянський Союз повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким “загрожує” Німеччина. Цей привід надасть інтервенції Радянського Союзу вигляд благочинної акції в очах народних мас і можливість не виглядати агресором»¹²³.

У ніч на 17 вересня 1939 р. заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін зачитав польському послові В. Гжибовському підписану Й. Сталіним ноту, де були такі слова: «Польсько-німецька війна

виявила внутрішню неспроможність польської держави. Варшава як столиця Польщі більше не існує. Польський уряд розпався і не виявляє ознак життя. Це означає, що польська держава та уряд фактично припинили своє існування. Таким чином, припинилася чинність договорів, підписаних між СРСР і Польщею. Залишена на самоті, Польща перетворилася на зручне поле для всіляких несподіванок, що можуть становити загрозу для СРСР». «Польща ніколи не перестане існувати!», – відповів посол, відмовившись прийняти ноту. В. Потьомкін зробив спробу вкласти документ послові просто в руки, але В. Гжибовський жбурнув його на стіл і, ще раз повторивши: «Ніколи!», вийшов із кабінету, грюкнувши дверима. Коли він під'їхав до будівлі посольства, на нього очікував кур'єр Наркомзаксправ із нотою у руках. Але й тут вручити її не вдалося. Тоді її просто надіслали на адресу дипломатичної місії поштою¹²⁴.

Радянсько-польська (Вереснева) війна стала прямим наслідком таємних домовленостей від 23 серпня 1939 р. між СРСР і нацистською Німеччиною щодо розподілу сфер впливу в Європі. Заздалегідь спланований сталінським керівництвом і неочікуваний для поляків удар зі сходу*, кількість задіяних у цій кампанії військ та бойової техніки, масштаби мобілізації, велика площа театру воєнних дій (майже 200 кв. км), нарешті взаємодія РСЧА з вермахтом відіграли принципову роль у деморалізації та остаточному розгромі збройних сил II Речіпосполитої і краху її державності. Оголошена німецько-польська й неоголошена радянсько-польська війни стали складовими «четвертого розподілу Польщі» та ознаменували початок найбільшого збройного конфлікту в історії людства.

Звістка про те, що 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла кордон із Польщею, знов-таки заскочила зненацька радянських громадян. У своєму виступі по радіо голова Ради народних комісарів СРСР В. Молотов пояснив такі дії тим, що за умов, коли «польська держава припинила існування», а «збанкрутілий польський уряд, кинувши напризволяще свій народ, утік», СРСР, який «досі залишався нейтральним», змушений в інтересах своєї безпеки та задля «захисту єдинокровних братів-українців і білорусів» піти на цей крок¹²⁵. Слід зазначити, що вступ Червоної армії в Польщу було визначено таємним протоколом до радянсько-німецького пакту, а зволікання зумовлювалися необхідністю психологічної підготовки населення, побоюванням конфлікту з Великобританією та Францією, потребою заспокоїти світову громадську думку й очікуванням падіння Варшави. До речі, на момент вводу радянських військ польська столиця ще чинила опір, а уряд країни перебував на своїй території.

* Згідно з розвідданими штабу Українського фронту, повідомлення про вступ радянських військ у Польщу заскочило зненацька французький уряд. До того ж агентство «Гавас» повідомляло з Москви про те, що напередодні цих подій польське представництво у радянській столиці абсолютно не очікувало на удар зі сходу (див.: Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 37. – Л. 25).

Мешканці Західної України про радянську інтервенцію дізналися з останнього радіозверненням до громадян II Речіпосполитої від президента Польщі І. Мосцицького, який виступив: «Східний сусід напав на наші землі, порушуючи зобов'язуючі договори та будь-які принципи моралі. Не вперше в нашій історії ми опинилися перед лицем загарбників як із заходу, так і зі сходу», – наголосив він¹²⁶.

За звичним сценарієм «країною Рад» прокотилася хвиля багатолюдних зібрань на «підтримку рішення РНК СРСР про введення Червоної армії до Польщі». У Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Запоріжжі пройшли мітинги, учасники яких одноставно приймали

*Ігнацій Мосцицький
(у 1939 р. – президент Польщі)*

відповідні схвальні резолюції. Зокрема, у столиці радянської України відбулися збори АН УРСР, на яких президент академії О. Богомолець запевнив, що «багатомільйонний український народ з ентузіазмом зустрів рішення уряду СРСР», а директор Інституту історії України С. Белоусов заявив: «Вітаємо дії нашого уряду, які є волею всього великого народу країни соціалізму»¹²⁷.

Звиклим до комуністичної риторики «народним масам» розтлумачували сенс вступу СРСР у війну як «сприяння повсталим робітникам і селянам Білорусії, України та Польщі в поваленні гніту їхніх віковичних ворогів – поміщиків і капіталістів», а також «недопущення захоплення території Західної України і Західної Білорусії Німеччиною»¹²⁸. В одному з перших наказів військової ради Білоруського фронту йшлося: «Польські поміщики і капіталісти поневолили робітничий люд Західної Білорусії та Західної України [...], насаджують національний гніт і експлуатацію [...], кинули наших білоруських і українських братів у м'ясорубку другої імперіалістичної війни. Національний гніт і поневолення трудящих привели Польшу до воєнного розгрому. Перед пригнобленими народами Польщі постала загроза повного розорення і винищення з боку ворогів. У Західній Україні та Білорусії розгортається революційний рух. Почалися виступи і повстання білоруського й українського селянства в Польщі. Робітничий клас і селянство Польщі об'єднують свої сили»¹²⁹. Водночас як привід для вторгнення політпрацівники Українського фронту запустили «качку» про «порушення кордонів СРСР польськими літаками»¹³⁰.

Агресія проти Польщі

*Солдати вермахту відкривають
шлагбаум на польському кордоні
(1 вересня 1939 р.)*

*Червоноармійці знімають прикордонний
знак на кордоні з Польщею
(17 вересня 1939 р.)*

Оскільки ніякого «революційного руху» в Польщі не спостерігалось, надалі «сприяння» плавно перетворилося на «визволення», і саме це гасло почало відігравати головну роль у пропагандистському забезпеченні радянського наступу. На численних мітингах і зборах, як відзначалося у повідомленнях армійських політорганів, «бійці, командири і члени їхніх родин у своїх виступах і бесідах висловлюють почуття гордості за нашу Батьківщину, за її силу й міць, за великого стратега та вождя трудящих усього світу товариша Сталіна»¹³¹. «Для пригноблених білорусів і українців, що мешкали в Польщі, настав час визволення, – заявив на мітингу, присвяченому радіовиступу голови РНК СРСР В. Молотова 17 вересня 1939 р., червоноармійць 19-го прикордонного загону Минев. – У своїй боротьбі проти поміщиків і капіталістів вони не поодинокі, з ними весь наш радянський народ. Товариш Молотов висловив волю нашого народу. Я очікую на наказ виступити на захист пригноблених народів Польщі. У боротьбі з ворогом буду попереду, подаю заяву про вступ до комсомолу»¹³².

Проблеми з роз'ясненням тези про «визволення єдинокровних братів» існували в Червоній армії впродовж усієї кампанії. Складається враження, що це гасло спантеличувало самих більшовицьких агітаторів. Їм не завжди вдавалося розвести тут національне та інтернаціональне: а як же бути з братами-євреями, не кажучи вже про братів-поляків?! Дехто вирішував цю проблему шляхом «вилучення». Зокрема, політпрацівник Шагидулін пояснював бійцям причину відходу від демаркаційної лінії до нового кордону тим, що, мовляв, нашими братами є тільки українці й білоруси, а поляки не є нашими братами, навіщо нам потрібна територія, де немає наших братів¹³³?! Водночас лунали

думки про необхідність пояснення населенню, «що ми йдемо визволяти не лише українців і білорусів, а трудящих усіх національностей»¹³⁴, а молодший командир Рабинович вдало обійшов слизьке питання про кровні узи, зазначивши на мітингу, що він вітає рішення уряду «про визволення наших братів по класу»¹³⁵.

Російський дослідник В. Токарев охарактеризував масові настрої в СРСР щодо Польського походу РСЧА як «романтичне відчуття війни»¹³⁶. Така інтерпретація виглядає дещо спрощеною, адже ситуація була далеко не однозначною. Те, що для радянської військової і творчої еліти стало «романтичним відчуттям війни», зовсім по-іншому сприймалося у середовищі простих червоноармійців. Зокрема, серед селян, які становили понад половину особового складу армії, «романтики» не спостерігалось. Натомість фіксувалося чимало «ворожих» висловлювань. «Добре зробив радянський уряд, що вирішив піти на Польшу, – заявляв червоноармієць Гальчук. – Тому що скоріше провалиться радянська влада. На нас незабаром піде війною Англія і розіб'є в друзки [...]. Скоріше б уже переворот у нас»¹³⁷.

Колгоспник із села Миколаївка Кіровоградської області Калиниченко після вступу радянських військ на територію Польщі заявив: «Війна все розв'яже. Довго ми терпіли, тепер залишилося менше чекати. Невдовзі будемо жити без колективів»¹³⁸. Член колгоспу «Краще життя» Веселівського району Запорізької області Боровко з polegшенням і надією стверджував: «Ось коли прийшов кінець радянській владі, тепер почнемо жити по-людськи і заведемо своє власне господарство»¹³⁹.

Очікуваннями на можливі зміни, що відбудуться внаслідок війни, було позначено й інші радикальні висловлювання. Дехто з колгоспників пригадував насильницьку колективізацію, прагнучи відплатити за це. «Якщо б стався переворот, – заявив працівник колгоспу Мошоринської сільради Ново-Празького району на Кіровоградщині Назаренко, – я би сам узяв вили й заколов би тих, хто у 1930 р. забирав у мене зерно і кормовий буряк»¹⁴⁰. Не забула завданого їй горя й робітниця колгоспу «Шлях Жовтня» того ж району Калачник (за визначенням спецслужб – «донька куркуля»): «Зачекайте, прийде час, коли

*Пруське преклоніння в Москві
(польська політична карикатура, 1939 р.)*

Сталін: «Пакт ми з тобою, Ріббентропе, підписали. Ти нам ручку поцілуй, пакт забирай, а що ми потім зробимо, ще подумаємо»

ми ще помстимося», – заявила вона після початку війни в Польщі¹⁴¹. До речі, схожі висловлювання лунали у власне російських селах. «Добре, що буде війна, – фіксували характерні висловлювання колгоспників “органи”, – тоді нам легше буде жити, а то вже дожилися гірше немає куди», «Бог нам війну посилає, можливо, влада зміниться і жити буде легше»¹⁴².

Для тих, хто очікував на воєнне зіткнення в надії, що воно звільнить від сталінського режиму, дуже скоро стало зрозумілим – сподівання марні. Це виявилася «не та війна» й «не з тим ворогом». Попри все, надії на розгром СРСР Німеччиною в майбутньому двобої продовжували жевріти впродовж усього періоду «визвольних походів». «Ось німці розправляться з англійцями та французами, – говорив на початку вересня 1939 р. червоноармієць 8-ї автобригади КОВО, – потім повернуть на нас і теж успішно завершать операцію, і ніхто не буде проти Гітлера, бо за ним гірше не буде»¹⁴³.

Радянсько-польська війна стала не меншим потрясінням, аніж пакт про ненапад із нацистською Німеччиною, адже вона кардинально суперечила всім попереднім гаслам сталінської «політики миру». «Нам командир і комісар батальйону проголосили, що ми будемо воювати, проте не сказали із ким, – говорив політрук навчального батальйону 4-ї механізованої бригади Потелешко. – Нам ніхто війну не оголошував, ми проводили політику миру, намагалися, щоб нас ніхто у війну не втягнув, аж раптом оголошуємо й самі втягуємося у війну. Така політика суперечить вченню партії Леніна – Сталіна. Ленін учив, що революцію на багнетах не приносять, як у Польщу, так і в іншу країну. До цього хтось приклав руку, аби змінити нашу політику»¹⁴⁴. Думка про «когось, хто доклав сил, щоби нашкодити радянській країні» (така типова для сталінського тоталітарного режиму), раптом обернулася досить несподіваною стороною. Адже Л. Троцького щосили таврували за ідею «експорту революції», М. Бухаріна – як «агента і наймита фашизму», а тепер виходило, що «вороги народу», виявляється, мали рацію, позаяк СРСР опинився у союзі з А. Гітлером, а Червона армія понесла на своїх багнетах революцію в Польщу! «Те, що не доробили з німцями троцькісти і бухаринці, – дивувався начальник відділу санслужби військово-повітряних сил РСЧА Ратгауз, – доробили ми – більшовики»¹⁴⁵.

Намагання зрозуміти, що ж сталося з радянською зовнішньою політикою, наштовхувало на думку, що зміни в ній почалися після кадрових перестановок у керівництві НКЗС, коли замість зорієнтованого на союз із Великобританією та Францією М. Литвинова прийшов В. Молотов, який уклав договір із нацистською Німеччиною. «Унаслідок звільнення Литвинова, – говорили військовослужбовці, – відбувся якийсь перегин. Як би уряду не довелося його повертати назад на ту ж посаду!»¹⁴⁶. «Він був проти домовленостей із Німеччиною і, мабуть, мав рацію»¹⁴⁷, «за Литвинова ми не воювали», – робили висновки інші¹⁴⁸.

Для значної частини суспільства природа й характер радянсько-польської війни залишалися цілковито незрозумілими. Показово, що навіть серед слухачів Військово-юридичної академії РСЧА виникали суперечки з приводу визначення «юридичної природи війни». Зокрема, Гореватий з огляду на те, що її взагалі не було оголошено офіційно, висловлював сумніви – мовляв, «чи війна це?»¹⁴⁹. Він також не був упевнений, що її можна вважати «визвольною». Однак, як зазначалося в донесенні органів НКВС, «інші слухачі довели йому, що бойові дії частин Червоної армії у Західній Україні та Західній Білорусії є визвольною війною за звільнення трудящих від панського гноблення»¹⁵⁰. Слухачі 2-го курсу цього ж військового навчального закладу Шевченко й Шурубов також намагалися розібратися в теоретичних аспектах питання. «Ми знаємо два типи справедливих воєн, – зазначали вони. – Перший – це відбиття нападу на нашу країну, і другий – у разі необхідності надання допомоги революції в капіталістичних країнах. Проте в Польщі революції не було. І взагалі чи це війна, адже її не було оголошено?»¹⁵¹. Слухач Мойсеєнко додав, що «на багнетах революція не приноситься». Натомість решта слухачів навчальної групи «різко їх розкритикувала, пояснивши визвольний характер цієї війни»¹⁵².

Радянська агресія проти Польщі посіяла сумніви щодо проголошеної «миролюбності» зовнішньої політики Кремля. Разюча невідповідність між гаслами та реальними діями підживляла віру у щирість намірів уряду. «Говорили, що наша політика не є загарбання чужих земель, а самі захоплюємо. Незрозуміло, чому слова розходяться з ділами», – обурювався червоноармієць однієї з частин Українського фронту¹⁵³. «Казали, нам не треба чужої землі, Радянський Союз за мир, а сам починає війну з Польщею і захоплює її територію»¹⁵⁴, – дивувався у розмові з бійцями молодший командир запасу 138-ї стрілецької дивізії Калінінського військового округу Романов. «Сталін говорив, що не будемо брати жодного вершка чужої землі, а самі зайняли польську територію», – такими були характерні висловлювання з цього приводу¹⁵⁵.

Після початку радянсько-польської війни органи держбезпеки фіксували збільшення розмов із негативною оцінкою зовнішньої політики радянського уряду. Бойові дії СРСР проти Польщі бійці та командири Червоної армії подеколи характеризували як «агресію, загарбання, розподіл Польщі». «Радянський Союз не мав права втручатися у внутрішні справи Польщі та брати під захист Західну Україну й Західну Білорусію», – говорили військовослужбовці¹⁵⁶. «СРСР захищає всіх – і МНР, і Польщу, і захоплює собі їхні території», – стверджували радянські військовики, що перебували в Монголії¹⁵⁷. «Це не відбирання своєї колишньої території – це справжнє загарбання Польщі», – резюмував старший лейтенант Казбеков із Північнокавказького військового округу¹⁵⁸. «Спотворили вчення Леніна тим, що стали на шлях

загарбання чужих земель», – такі оцінки зовнішньої політики СРСР реєстрували спецслужби в різних військових округах¹⁵⁹. В УРСР також лунало чимало висловлювань щодо радянсько-польської війни, в яких її оцінювали як несправедливу, загарбницьку тощо. «Імперіалістична війна була чесною, а ця війна вся наскрізь просякнута хитрістю й обманом», – стверджував учитель із Полтави Дроздовський¹⁶⁰.

Усвідомлення того, що СРСР із миролюбної країни раптом перетворився на справжнього агресора, стало доволі неприємним «сюрпризом» для радянських громадян. У декого це навіть викликало відчуття сорому. «Ця війна наче лежить на совісті радянського народу. Якби не було договору, німці б не напали на Польщу», – сказав один із військовослужбовців¹⁶¹. «Радянський Союз став по суті справи агресором, позаяк він хоче захопити частину Польщі, скориставшись моментом, коли вона послаблена у війні з Німеччиною», – заявив у бесіді із заступником політрука червоноармієць¹⁶². «Із поляками впоратись, звичайно ж, неважко, – стверджував композитор Грудін. – Але чи можна захоплюватися людиною, яка б'є іншу, більш слабку та хвору?»¹⁶³. «Про нас кажуть на Заході, що ми “червоні фашисти”», – говорив військовик¹⁶⁴. Те, що «Радянський Союз став помічником Гітлера у загарбанні Польщі»¹⁶⁵, викликало гостре незадоволення. Радянську зовнішню політику порівнювали із завоювальницькими заходами російських царів: «Усе, як за Петра I – іде захоплення чужих земель»¹⁶⁶. Навіть звиклі до частих змін у пропаганді політруки нерідко на політзаняттях самі губилися при поясненні питань війни й миру. «Чому Червона армія є

Польща під бомбами люфтваффе (1939 р.)

Польський хлопчик на руїнах свого будинку (Варшава, 1939 р.)

наймиролюбнішою у світі?», – жваво розпочав бесіду з червоноармійцями політрук одного з підрозділів 13-го стрілецького корпусу. А далі, знімаючись, раптом промовив: «Важко відповісти на це питання»¹⁶⁷.

Між тим, після 17 вересня 1939 р. причини радянсько-німецького військово-політичного зближення почали вимальовуватися дедалі прозоріше. Стало зрозуміло, що цей союз мав на меті знищення Польщі й розподіл між Німеччиною та СРСР території цієї країни. Начальник відділу управління обозно-речового забезпечення РСЧА Белкін у довірливій розмові на службі прямо зазначив: «Нічого особливого в договорі немає. Наявна угода двох споріднених режимів, різних за формою, проте однакових за змістом. Угода ця явно спрямована проти Польщі й за рахунок Польщі необхідно передбачити воєнний союз проти Англії та Франції»¹⁶⁸. «Дивний симбіоз ми уклали – фашисти і комуністи, якось не віриться, – міркував інший військовий начальник. – Гітлер хоче відновити старий державний кордон Німеччини, мовлячи “не заважайте мені, а я вам не заважатиму відновити і для СРСР старі кордони”»¹⁶⁹.

Так само, як вражаюча поспішність, з якою нацистська Німеччина і комуністичний СРСР уклали договір*, радянських людей не могла не дивувати й швидкість розправи двох держав із Польщею. «Дивіться, що робиться, – зазначав у розмові викладач із КОВО майор Волконський. – Існувала польська держава, проте впродовж кількох днів дві акули –

* «Короткий термін, в який укладено договір про ненапад із Німеччиною, викликає в багатьох здивування», – йшлося в одному з документів НКВС УРСР (див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 52. – Арк. 246).

СРСР і Німеччина – затиснули її з обох боків і зжерли. Самостійну державу немов корова язиком злизала»¹⁷⁰.

Упадала у вічі схожість дій двох новоявлених союзників щодо третьої країни. «Радянський Союз, так само, як і Німеччина, провадить загарбницьку політику відносно Польщі»¹⁷¹, «СРСР веде таку ж зовнішню політику, як і Гітлер»¹⁷², «Радянський Союз захоплює чужу землю», «Німеччина і СРСР Польщу поділили між собою»¹⁷³, – обмінювалися думками військовослужбовці. Порівнювалися також агресивні зовнішньополітичні дії СРСР та Японії. «Діємо, як японці, – говорили бійці у частинах КОВО, – які нахабно перейшли наші кордони. Так і Червона армія під виглядом допомоги перейшла польські кордони, почала там хазяйнувати»¹⁷⁴.

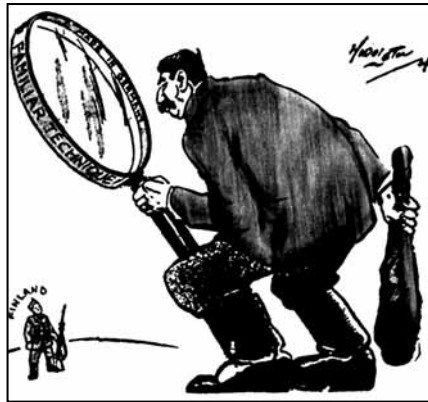
Схожим виглядало й пропагандистське забезпечення агресії, до якого вдалися Німеччина та СРСР. «Німці, коли Судети захопили, теж писали, що вони німців захищають, – заявив слухач 3-го курсу командного факультету Військово-хімічної академії РСЧА Адамашин. – Там німців майже стільки, скільки білорусів і українців у Польщі. Ми горлали, що це агресія, а тепер те ж саме робимо. Як у 1914 р., братам-слов'янам допомагаємо»¹⁷⁵. З огляду на це, навіть гасло «визволення єдинокровних» народів сприймалося деякими військовослужбовцями як суто пропагандистське.

Події вересня 1939 р. змусили згадати, що згідно з укладеним 25 липня 1932 р. радянсько-польським договором сторони зобов'язувалися утримуватися від обопільних агресивних дій, а при нападі на одного з підписантів третьої держави – не надавати їй ані прямої, ані опосередкованої допомоги*. «Радянський Союз під соусом захисту Західної України і Західної Білорусії пішов воювати, фактично порушивши договір про ненапад між Польщею й СРСР, а для виправдання своїх дій висунув гасло захисту українців та білорусів, що мешкають у Польщі», – заявив червоноармієць паркової роти однієї з частин Московського військового округу Голубев¹⁷⁶.

Зазначимо, що ще до вступу СРСР у війну серед командного складу Червоної армії з'явилися чутки про існування таємних пунктів до радянсько-німецького пакту, де йшлося про розподіл Польщі. «Договір надруковано не повністю, – зауважив 11 вересня 1939 р. під час розмови з колегами начальник кафедри Військово-політичної академії ім. В. Леніна Волков. – У ньому є пункт, що Німеччина отримає свої території, які вона мала до Першої світової війни, а СРСР – Західну Україну й Західну Білорусію»¹⁷⁷. «Я чув від деяких осіб розмову, – ділився 23 вересня 1939 р. своїми думками з товаришами слухач 5-го курсу Військово-ветеринарної

* Фактично, перше порушення цього договору сталося вже 23 серпня 1939 р., а з 8 вересня СРСР заборонив польській стороні транзит військових матеріалів через свою територію. Натомість із першого дня війни Німеччині було надано можливість використовувати Мінську радіостанцію як радіомаяк із метою наведення на цілі в Польщі бомбардувальників люфтваффе (див.: Советско-польские договоры и соглашения... – С. 273–274).

академії Стрельчєня, – що СРСР та Німеччина домовилися розподілити Польщу. Події останніх днів деякою мірою підтверджують це»¹⁷⁸. Таємна дипломатія, яку більшовики офіційно завжди засуджували як «імперіалістичну», не могла не викликати сумнівів щодо щирості політики Кремля. «Радянський Союз і Німеччина заздалегідь домовилися про грабівницький розподіл Польщі. Радянському урядові довіряти не слід», – говорили між собою деякі військовослужбовці¹⁷⁹.

*Сталін і Фінляндія
(політична карикатура,
Chicago Daily Tribune, 1940 р.)*

Серед тих, хто наважувався на відкрите засудження політики війни та відмовлявся брати в ній участь, слід згадати, передусім, релігійних пацифістів. «Війну з Польщею нам нав'язала радянська влада. Навіщо йти вбивати один одного?», – міркували вони¹⁸⁰. За небажання брати до рук зброю сотні віруючих опинилися під судом військових трибуналів. Були й одинаки, які відмовлялися воювати через політичні переконання. Зокрема, червоноармієць комендантського взводу 24-го прикордонного загону Дьомін пояснював свою відмову заступити в наряд такими словами: «Політику радянського уряду не схвалюю, вважаю дії проти Польщі агресією. Сам я воювати не хочу»¹⁸¹.

Утім, переважна більшість висловлювань, які подавали у своїх звітах органи держбезпеки, свідчили на користь радянської зовнішньої політики. «Пишаюся своєю Батьківщиною, – заявив слухач Військово-ветеринарної академії Дайбов, – яка одна-єдина захищає пригноблені національності й визволяє їх від капіталістичного поневолення»¹⁸². «Наша Червона армія, – говорив боєць 6-ї армії Артюхін, – виконала історичне рішення партії та уряду. Ми дали відчуття всьому світу, що ми міцні й непереможні, що наша армія – не насильник, а армія-визволителька, що принесла радість народам Західної України й Білорусії»¹⁸³. Такі висловлювання звучали в унісон з передовицями газети «Правда» та, крім внутрішніх переконань, нерідко були викликані прагненням бійців і командирів Червоної армії засвідчити свою відданість владі.

Упродовж 1939–1941 рр. радянська пропаганда докладала чимало зусиль, намагаючись (майже за Дж. Орвеллом) довести населенню, що війна – це мир. При цьому кожна чергова воєнна кампанія розглядалася в контексті «подальшого розвитку сталінської політики миру». Спочатку жертвою радянської «мирної політики» стала Фінляндія, потім – прибалтійські країни, а після них і Румунія.

Наприкінці 1930-х рр. СРСР, прагнучи зміцнити свої геополітичні позиції на північному заході, посилив дипломатичний тиск на Фінляндію з тим, щоби змусити її передати в обмін на частину радянської Карелії ряд стратегічно важливих територій (півострови Ханко і Рибальський, Карельський перешийок). Коли фіни, посилаючись на традиційний нейтралітет, відмовилися, Москва вдалася до силового вирішення цієї проблеми.

Агресивні плани радянського керівництва простежувалися вже у виступі Л. Мехліса 10 листопада 1939 р. на нараді з групою письменників, в якому начальник Політуправління РСЧА заявив, що в Фінляндії Радянський Союз має досягнути свого «не добром, так кров'ю»¹⁸⁴. М. Хрущов згадував у мемуарах, що восени 1939 р. у Кремлі на квартирі Й. Сталіна відбулася розмова, в якій також брали участь запрошені В. Молотов та фінський комуніст О. Куусінен, котрий працював тоді в Комінтерні. Ішлося про виставлення Фінляндії ультиматуму з вимогами посунути кордон далі від Ленінграда. Й. Сталін вважав, що якщо фіни відкинуть радянські територіальні претензії, доведеться розпочати воєнні дії. О. Куусінен погодився очолити уряд майбутньої Карело-Фінської РСР, що мала бути створена на основі Карельської автономної республіки та «визволених» районів Фінляндії. На зустрічі Й. Сталін зазначив: «Сьогодні почнеться ця справа». До Ленінграда було надіслано Г. Кулика – заступника наркома оборони і водночас начальника

В. Молотов підписує договір про взаємодопомогу та дружбу між СРСР та «урядом» О. Куусінена (Москва, 1939 р.)

Головного артилерійського управління РСЧА, який мав організувати «справу»¹⁸⁵. Провокацію здійснив спецзагін із 15 осіб на чолі з майором НКВС Окулевичем. Вони мали одну гармату, яку тягнули коні, і чіткий наказ зробити ряд пострілів із метою «перевірки нових снарядів». Вказано було також точні координати, куди стріляти. Впродовж 20 хвилин пролунало сім пострілів. Уже через годину в обстріляну радянську частину прибула щойно створена військова комісія. Червоноармійці спочатку розповідали, що снаряди летіли з півдня, тобто з радянської території, що можна було легко визначити за звуком. Але після того, як комісія «попрацювала» з очевидцями, військові дали «правильні» свідчення, що їх обстріляли фіни з-за кордону¹⁸⁶.

26 листопада 1939 р. ТАРС повідомило, що о 15.45 фінська артилерія піддала обстрілу радянську територію біля селища Майніла, загинуло четверо та було поранено дев'ятеро радянських військовослужбовців¹⁸⁷. Кремль звернувся до уряду Фінляндії з офіційною нотою. Влада цієї країни запропонувала створити міжурядову слідчу комісію, яка б мала розслідувати інцидент. Радянська сторона відмовилася, а невдовзі оголосила, що більше не вважає себе зв'язаною умовами радянсько-фінської угоди про взаємний ненапад. 29 листопада 1939 р. СРСР розірвав із Фінляндією дипломатичні стосунки, а вже 30 листопада війська Ленінградського військового округу в складі чотирьох армій за підтримки кораблів Балтійського й Північного флотів перейшли в наступ на широкому фронті від Баренцового моря до Фінської затоки. Водночас радянська авіація піддала бомбардуванню двадцять міст Фінляндії, у результаті чого декілька тисяч мирних жителів було вбито й поранено¹⁸⁸. Із метою організації політичного прикриття агресії на території СРСР було створено «фінський народний уряд» на чолі з діячем Комінтерну О. Куусініеном та «фінську народну армію», що складалася переважно з громадян СРСР карело-фінської національності. Цей маріонетковий «уряд» невдовзі проголосив утворення «Фінської демократичної республіки», а вже 2 грудня 1939 р. між СРСР та ФДР було укладено договір про дружбу та взаємодопомогу¹⁸⁹. Тож офіційно виходило так, що Радянський Союз із Фінляндією не воює – він допомагає «червоним» фінам у боротьбі з «білофінами».

Радянське керівництво було налаштоване на блискавичну війну. За свідченням посла СРСР у Швеції О. Коллонтай, у жовтні 1939 р. у приватній бесіді В. Молотов стверджував: «За три дні будемо у Гельсінкі, та підпишемо мир на наших умовах»¹⁹⁰. Попри сподівання, ці заходи, так само, як і широко закросна пропагандистська кампанія під гаслом «визволення фінських трудящих від гніту буржуазії», виявилися неефективними. Населення Фінляндії з неабияким завзяттям піднялося на захист своєї Батьківщини. Засудила радянську-фінляндську війну і світова громадськість – у грудні 1939 р. СРСР як агресора виключили зі складу Ліги Націй¹⁹¹.

Незважаючи на багатолюдні офіційні мітинги в підтримку радянської політики, що проводилися по всій країні, і на яких лунали заклики «розчавити як кузьку білофінську гадюку», за лаштунками простежувалося незадоволення черговою війною. Невдовзі в армії подейкували, що обстріл Майніли був справою рук радянської сторони. «Уряд сам винен, – говорив червоноармієць Миненко. – Він навмисно зробив постріли по Фінляндії, а тепер гине багато наших людей»¹⁹². Організацію «народного уряду» та напад на Фінляндію, як зазначалося в одному з повідомлень НКВС, деякі військовослужбовці розцінювали як «типову авантюру, яку можна було очікувати від Гітлера, проте не від Радянського Союзу»¹⁹³. «Червона армія знищує цілу державу. Громить міста, населені пункти, позбавляє цивільне населення житла й залишає голодувати. Те ж саме виходить і в нас: наші родини ходять дворами і жебракують, ще трохи повоюємо й усі станемо жебраками», – говорили між собою бійці-українці зі 138-ї стрілецької дивізії¹⁹⁴.

Подальший перебіг подій на фронті засвідчив, що Кремлю годі сподіватися на бодай якусь підтримку з боку фінів, які згуртувалися довкола національного уряду проти радянської агресії. «Фінляндський народ стоїть проти радянської влади, – зазначав токарь майстерень Інституту гігієни праці і профзахворювань у Києві Курасов, – і ми маємо розуміти, що значить відступ мирного населення, це значить, що народ не йде за радянську владу й тому Червоній армії ніколи не завоювати фінляндської території»¹⁹⁵. Водночас висловлювалися симпатії до боротьби фінів. Приміром, технік Вінницької облконтори «Заготхудоба» Воскресенський говорив: «Маленький народ, а захищається героїчно»¹⁹⁶. «Ось чудовий народ, – заявив письменник А. Любченко. – Я пишаюся тим, що в наш час існує нація, яка дійсно героїчно бореться за свою незалежність»¹⁹⁷.

Радянські люди в цілому не довіряли офіційній пропаганді. Як згадував у своїх мемуарах Ф. Пігідо-Правобережний: «Оповідання советських журналів про жахи боїв на полях Франції, повідомлення про бомбардування Лондона вже не лякали людей. Листи з Франції відомого советського хамелеона, письменника і публіциста Іллі Еренбурга читали з скептичною посмішкою, мовляв – пиши, тобі за це добре платять!», потрібного враження вони не справляли¹⁹⁸. Під час війни у Фінляндії альтернативна інформація про справжні події на фронті доходила до пересічних громадян від військовослужбовців, котрі приїздили у відпустку додому, медперсоналу військових шпиталів, де лікувалися поранені червоноармійці, власників радіоприймачів, які таємно слухали закордонні передачі, родичів військовиків, що отримували листи з фронту тощо. Попри зусилля цензури разом із листами до СРСР просочувалася й «антирадянська агітація». Зокрема, 3 лютого 1940 р. начальник особливого відділу ГУДБ НКВС КОВО майор державної безпеки А. Михєєв у повідомленні на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова писав

Наслідки бомбардування радянською авіацією м. Турку (1939 р.)

про листівки, які надходять із фінляндського фронту: «Зареєстровано цілий ряд випадків, коли військовослужбовці присилають у листах до своїх рідних білофінські антирадянські листівки, що передаються з рук у руки, тим самим поширюється мерзенний наклеп білофінів на Червону армію й уряд». Дружина колишнього колгоспного комірника Юляновського отримала від чоловіка, що воював у Фінляндії, листа, в якому опинилася «білофінська антирадянська листівка» з фотографією полонених командирів і бійців РСЧА, котрі закликали до переходу на фінський бік. Ця листівка передавалася з рук у руки. А. Михеєв звертався до І. Серова віддати наказ начальнику 2-го спецвідділу про посилення контролю листів по лінії перлюстрації кореспонденції, що надходять із Ленінградського військового округу¹⁹⁹.

Водночас офіційна інформація, покликана спростовувати «ворожі наклепи», нерідко сприймалася населенням як абсолютно об'єктивна. Зокрема, штаб Ленінградського військового округу на початку березня 1940 р. зробив заяву щодо ноти уряду Фінляндії, поданої до Ліги Націй, у якій засуджувалися радянські методи ведення війни (ішлося про майже щоденні рейди червоної авіації проти цивільного населення, під час котрих загинули 392 особи, про використання радянськими наземними частинами полонених і цивільних фінів як «живий щит», про застосування коматозного газу тощо). Штаб округу заявляв, що «не вважає за потрібне спростовувати такі безглузді заяви», і констатував, що «вся ця “нота” складається з брехливих тверджень, шитих білими нитками»²⁰⁰. Наслідком цього стали такі й подібні висловлювання: «Обіцяли визволити фінський народ з-під гніту капіталізму, –

відзначав червоноармієць Кондратюк із Закавказького військового округу, – а при бомбардуванні знищили мирних мешканців. А як тепер буде дивитися фінський народ на СРСР?»²⁰¹.

Неприємним «відкриттям» стало усвідомлення того, що боєздатність Червоної армії, попри запевнення радянської пропаганди, виявилася насправді низькою. Про це свідчили і великі втрати, і повільні темпи наступу частин РСЧА на фінляндському фронті. Як говорив робітник артілі «Інвалід-поліграфіст» Бліндер: «Ворошиловські залпи виявилися страшними лише на папері. Усе це підірвало наш престиж в усьому світі»²⁰².

Країною ширилися тривожні чутки про можливість вступу у війну на боці Фінляндії Норвегії, Швеції та Великобританії. Подейкували, що в УРСР і в інших місцях іде прихована мобілізація з метою компенсувати величезні втрати. Усе це супроводжувалося перманентними переборами з постачанням продуктів харчування, погіршенням морально-політичного стану суспільства, сприяло зростанню пораженства й антирадянських настроїв. «Якщо тільки спалахне світова війна, – говорила працівниця поліклініки Бойко, – то повстання багатьох національностей у СРСР неминуче. У першу чергу це, безперечно, буде Україна. Зі зброєю в руках народ заговорить інакше. Українці вимагатимуть відповіді, де подівся їхній хліб, крупа, масло, цукор і багато інших продуктів? Вони роблять велику помилку, що позбавляють населення родючої й багатой України найнеобхіднішого – хліба та цукру. Кажуть, зараз особливими темпами вантажать і вивозять з України зерно й цукор. Хочуть про всяк випадок зосередити припаси в Росії»²⁰³.

Президент Фінляндії К. Калліо, фельдмаршал К. Маннергейм, прем'єр-міністр Р. Рюті на залізничному вокзалі (Гельсінкі, 19 грудня 1940 р.)

Не будучи у силах чинити подальший опір, Фінляндія пішла на укладання мирного договору. Слід зазначити, що суттєвим фактором, який спонукав СРСР сісти за стіл переговорів, стала загроза втручання у війну Великобританії та Франції. 12 березня 1940 р. в Москві було підписано мир. Відтепер новий радянсько-фінляндський кордон проходив по лінії Виборг – Сортавала. Таким чином, у складі СРСР опинилися Карельський перешийок, ряд островів у Фінській затоці та інші території. Наступного дня газета «Правда», повідомивши про підписання мирного договору з Фінляндією, наголосила: «Мир торжествує на кордонах Радянського Союзу. Це нова велика перемога сталінської політики миру [...]. Палії війни зазнали жорстокої поразки»²⁰⁴.

13 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов надіслав секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову спецповідомлення про реагування населення Києва на завершення війни. «Урядове повідомлення по радіо про укладання договору з Фінляндією, – йшлося в документі, – викликало жваве реагування у всіх прошарках населення. Трудящі зі схваленням відгукуються про політику Радянського Союзу. По Києву організоване колективне слухання радіо. Повідомлення про мир більшістю супроводжувалося аплодисментами». Серед типових висловлювань були такі: «У фінів просили маленький шматочок землі й навзаєм пропонували територію в десять разів більшу, – говорив робітник Укрстадіону Криворучко. – Вони підпали під вплив Англії й опинились у становищі Польщі. І тут ми суворо дотримуємося своєї мирної політики. Замість того, щоби гнати й бити відступаючих, забравши всю Фінляндію, ми беремо тільки те, що необхідно для безпеки кордонів СРСР»²⁰⁵. «Це велика справа, це почесний мир, але недобре, що народний уряд Фінляндії залишився без визначеного стану», – говорив агроном Білик²⁰⁶. Професор, співробітник Академії наук УРСР О. Оглоблин зазначав: «Тепер кордон із Фінляндією у нас такий, як був при Петрі. Виборг – ключ до Ленінграда. Цей договір – великий удар по Англії»²⁰⁷. Єврейський письменник Гонтар розсипався в компліментах: «Цей мир геніальний, весь народ радіє»²⁰⁸, а киянин Хитров у перлюстрованому органами держбезпеки листі до близьких писав: «І ще який мир! Нехай знають, що значить СРСР! Уже після цього уроку ніхто не насмілиться сунути свою морду в наш город»²⁰⁹.

У цілому ж за переможними реляціями ховалися численні проблеми, які виявила ця війна. Передусім приголомшувала висока ціна, котру довелося сплатити за перемогу над значно слабшим супротивником. Спроба навернення Фінляндії на «шлях соціалізму» ганебно провалилася. Народ цієї країни недвозначно продемонстрував, що він не запрошував червоних «визволителів». «Фіни показали, як вони нас підтримують [...]. Населення Фінляндії втікало з усіх населених пунктів, які займала Червона армія», – відзначали червоноармійці²¹⁰. Відтак

моральний бік перемоги викликав великі сумніви. Ця «незаметна війна» не виглядала справедливою. Така «перемога» викликала радше сором, ніж гордість. На мітингах із приводу підписання мирної угоди між СРСР та Фінляндією військовики задавали своїм політрукам незручні питання: чому після попереднього невизнання «білофінського» уряду радянська сторона тепер підписує з ним мирну угоду? Куди подівся широко розрекламований «уряд Фінської народної республіки»? Що сталося з його «народною армією»?²¹¹.

У Києві старший економіст Укрконеуправління Ясинський так оцінив радянсько-фінляндську мирну угоду: «А все-таки дії Радянського Союзу виявилися несолідними. Визнати уряд народної республіки, від старого уряду відмежуватися, називаючи його бандою, а потім вступити в переговори з бандою, а визнаний уряд просто забути! Це якось не вкладається в голову, така політика заслуговує на критику»²¹². «СРСР зазнав удару, – говорив службовець Торгпосередконтори Абрамович. – Демократична Фінляндія, завдяки своєму рішучому опору й допомозі всього світу відстояла себе та не дала можливості у сім днів, як про це мріяли у Кремлі, розгромити себе. У цьому величезна перемога фінляндської демократії. А Куусінен зі своїми міністрами отримає ліквідаційне й повернеться до Москви. Його уряд увійде в історію як блазнівський, а уряд Рюті – Таннера – як той, що відстояв свободу і незалежність Фінляндії»²¹³.

Низька боєздатність Червоної армії, котра наочно проявилася під час війни, спонукала замислитися над тим, що ж станеться, коли доведеться зіткнутися з потужним супротивником? «Добре, що нарвалися на таку державу, як Фінляндія, – висловлювався інженер Єрмаков з Миколаєва. – У СРСР припадає 60 осіб на одного фіна, і нічого не могли зробити. Полізли укладати мирний договір. Тепер менше будуть кричати про непереможну Червону армію. А якщо б почали війну з Англією чи Францією, то порахували би кістки росіян»²¹⁴. «Якщо завтра війна, то ми будемо бігти до самої Москви. У Фінляндії наші багато поклали військ. Ця війна з Фінляндією була несправедливою. Наші гадали обійтися з Фінляндією як із Польщею, Литвою й Латвією»²¹⁵. Такими були поширені в армії думки щодо наслідків Зимової війни 1939–1940 рр.

Агресія, розв'язана проти маленької Фінляндії, не додала авторитету СРСР. Падінню міжнародного престижу Кремля сприяли як сам факт віроломного нападу, так і відверта демонстрація стану Червоної армії. «Тепер за кордоном будуть говорити про послаблення СРСР, його великі втрати, – переймалися курсанти Харківського військового училища. – Тепер у буржуазній пресі писатимуть про нашу загарбницьку політику, як ми захопили Карельський перешийок»²¹⁶. «За кордоном розцінять цей мир як визнання слабкості СРСР, інакше розуміти не можна, після того, як СРСР відмовився від свого наміру створити Фінляндську народну республіку», – говорив київський інженер-хімік Бехацький²¹⁷.

Принагідно відзначимо, що А. Гітлер саме так і розцінив радянсько-фінляндську війну – як свідчення слабкості Червоної армії.

31 березня 1940 р. на шостій сесії Верховної Ради СРСР з анексованих у Фінляндії територій, а також з Карельської АРСР було створено нову союзну республіку – Карело-Фінську РСР. А за два дні до цього з промовою про зовнішню політику Москви, яка транслювалася по радіо, виступив В. Молотов²¹⁸. У реагуванні населення на доповідь голови радянського уряду органи держбезпеки відзначали передусім схвальні відгуки про «мудру зовнішню політику Радянського Союзу». Робітник-вантажник Київського порту Францин у групі докерів говорив: «Наш уряд проводить мудру політику, спрямовану на зміцнення миру в Європі. Із цим не рахуються підпалювачі війни. Нашому урядові треба було раніше починати бити фінів і не дати їм укріпитися. На досвіді Фінляндії інші країни мають зробити висновок, що з нами слід рахуватися»²¹⁹. Радянські громадяни висловлювали також ідеї, що війна показала «міць Червоної армії», що «нам тепер не страшні такі вороги, як Англія й Франція», рефреном звучала нав'язана владою думка, що без значних втрат обійтися не можна (В. Молотов озвучив цифру 49 тис. загиблих і 150 тис. поранених). «Мені подобається те, – заявив мікробіолог Богопольський, – що у промові Молотова відчувається велика авторитетність і правдивість. Убито багато людей, але без цього неможливо було обійтися. Я задоволений тим, що ми, хоча і з жертвами, проте досягли безпеки наших кордонів. Це відіб'є охоту імперіалістам задиратися з нами»²²⁰. Професор, член-кореспондент АН УРСР В. Дяченко також погодився з В. Молотовим, що у війні з Фінляндією можна було втратити ще більше людей, якщо б дати фінам можливість зміцнитися. «Втрат багато, проте без них неможливо», – зазначив він²²¹. Режисер Київської кіностудії А. Роом висловився на підтримку політики партії, пояснивши великі втрати Червоної армії «варварським ставленням фінів до наших бійців»²²².

Водночас промова В. Молотова спричинила й цілий ряд негативних оцінок. Недовіру серед громадян викликали передусім названі ним цифри втрат, які вважалися заниженими, а також пасажі про «миролюбність» радянської політики і, натомість, звинувачення в «агресивності» Великобританії та Франції, відсутність інформації про долю т. зв. «народного уряду» тощо. Кінорежисер Сухоребров, якого НКВС характеризувало як «колишнього білого офіцера», сказав: «Ніяк не можу погодитися, що такий серйозний політичний діяч такої солідної держави не має ніякого поняття про пристойність. У Молотова на кожному кроці – брехня. Він каже, що у Фінляндії ми показали свою шляхетність і обмежилися мінімумом захоплення території для своєї безпеки. Невже більшовики думають, що всі довкола настільки дурні. Ми погодилися на мир, каже Молотов, а що б ми робили, якби не уклали цього миру? Адже й так,

навіть за словами такого оптиміста, як Молотов, ми поклали 200 тис., а у дійсності – в 4 рази більше. Це укладання миру не надовго, реванш ви-зріває в недалекому майбутньому. Мирна мудра політика СРСР зовсім перестала бути мирною, а мудрою вона ніколи не була»²²³. Співробітник Торгпосередконтори Абрамович (за оцінкою органів держбезпеки – «ко-лишній меншовик») відзначав: «Цікава промова, мета її – виправдатися, що ми не агресори, а за кордоном нас вважають найсправжнішими ім-періалістами. У Москві відбуваються переговори з Румунією, яка під загрозою нашого наступу змушена віддати Бессарабію. Майже вся про-мова Молотова спрямована проти Англії й Франції. Так повелося, що ми лаємо 2-й Інтернаціонал і жодного слова не кажемо про фашизм. Нема чого сказати. Гарна принципова лінія комуністів!»²²⁴.

Траплялися висловлювання, в яких відчувалися сумніви щодо ло-яльності населення до радянської влади за умов великої війни. «Я не знаю, чому захоплюються дипломатичною промовою Молотова? Адже все те, про що він говорить, не має і частки правди, – зазначав науковий співробітник Київського інституту харчування Будзинський. – Міць Червоної армії виміряти на фронті з Фінляндією не можна. Найближ-чим часом неминуха друга війна СРСР з державами Європи. На кор-доні з Німеччиною буде вирішуватися доля СРСР. Ми не витримаємо війни з Німеччиною. Наша країна хоча й велика, але більшість у ній становлять селяни, а вони всі проти радянської влади. Робітничий клас також весь не піде за радянською владою, позаяк більшість із них го-лодує. У нас на сьогодні крім гармат нічого не залишилося»²²⁵. А ро-бітник 6-го шкіряного заводу Лук'яненко непрямо закликав до опору: «Тривалий час приховували від народу, що робилося на фінляндському фронті. Очевидно, боялися розповісти правду. Молотов також правди не сказав. У Фінляндії загинули близько 2 млн червоноармійців. Лише з нашого села загинуло понад 100 осіб. Ішли, дурні, у бій, повернули би зброю назад, тоді, можливо досягли б кращого»²²⁶.

Закріпивши свій вплив на Балтиці шляхом укладання мирного до-говору з Фінляндією, сталінське керівництво водночас подбало про приєднання до СРСР прибалтійських країн. Тут також помітну роль відіграла армія. Спочатку, восени 1939 р., Кремль нав'язав державам регіону договори про взаємодопомогу, увівши до Литви, Латвії й Ес-тонії по одному стрілецькому корпусу. Улітку 1940 р., спровокувавши дипломатичний конфлікт (начебто через зникнення на території Литви двох червоноармійців) і погрожуючи 450-тисячним угрупованням, що блокувало ці країни, Радянський Союз здійснив їх анексію²²⁷.

Аналіз політичних настроїв військовослужбовців свідчить про те, що в армії давно вже склали ціну «мирній політиці» СРСР. «Оце так мирна політика радянського уряду, – говорили червоноармійці Ленінградського військового округу. – Естонію прибрали до рук, тепер підемо приборати

Латвію. Ось вам наочне загарбання чужої території»²²⁸. «Польщу захопили зброєю, – висловлював схожу думку лейтенант Поверинів із військової частини цього ж округу, – а Естонію погрозами змусили укласти угоду. Підвели війська на кордон. Звісна річ, вони й уклали договір. Ось вам і політика миру!»²²⁹.

Улітку 1940 р. сталінське керівництво активізувало дії щодо реалізації останнього ще не здійсненого пункту пакту Молотова – Ріббентропа, який передбачав включення до складу СРСР Південної Бессарабії. Стратегічне значення цієї території було важко переоцінити, адже поширення радянського впливу на гірло Дунаю не лише забезпечувало необхідну глибину оборони Одеси, що на той момент перебувала в 40 км від румунського кордону, але й дозволяло більш ефективно контролювати чорноморські протоки, водночас створюючи плацдарм для просування Червоної армії на Балкани. Дипломатичний тиск СРСР на Румунію з вимогами «повернути Бессарабію» значно посилювався наприкінці Зимової війни – у лютому 1940 р. Свої претензії на ці землі, а згодом і на Північну Буковину, радянська сторона обґрунтовувала належністю їх до масиву українських етнічних територій та наявністю серед місцевого населення значної частки українців*.

Однак до бойових дій із Румунією не дійшло. Радянська політична верхівка вдало скористалася тим, що німці були зайняті війною з Францією. І коли Німеччина святкувала свою перемогу, переживаючи ейфорію від здобутого над французами реваншу, у ніч на 28 червня 1940 р. нарком закордонних справ СРСР В. Молотов висунув офіційному Бухаресту ультиматум із вимогою негайної евакуації Бессарабії. Прохання румунського уряду щодо продовження переговорів, подане за годину після вичерпання терміну ультиматуму, було відхилене. В. Молотов наголосив на потребі очистити від румунських військ територію Бессарабії та північну частину Буковини протягом трьох днів

*Король Румунії Кароль II
та спадковий принц Михайл (праворуч)
(кінець 1930-х рр.)*

* 1930 року в Румунії за офіційною статистикою українців нараховувалося приблизно 582 тис. осіб, і близько 1 млн – за неофіційною. Мешкали вони переважно у трьох історико-географічних областях – Бессарабії (461 тис.), Північній Буковині (302 тис.), яка, до речі, ніколи не входила до складу Російської імперії, та Мармарошині (17 тис.), річкою Тисою відділеній від Закарпаття (див.: *Magocsi P.R. A History of Ukraine.* – Toronto, 1996. – Р. 599). Під час «визвольного походу» радянська пропаганда всіляко підкреслювала, що в зайнятих Червоною армією регіонах проживало лише трохи більше 9% румунів, а отже, «Бессарабія не має жодного стосунку до Румунії» (див.: РГВА. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 5. – Л. 434).

Радянські війська входять у Бессарабію (1940 р.)

і повідомив, що відданий Червоній армії наказ перейти Дністер не може бути скасовано²³⁰. Пізніше румунам на кілька годин продовжили термін евакуації, поклавши на них відповідальність за збереження залізниць, мостів, аеродромів і промислових об'єктів.

До 3 липня 1940 р. новий кордон було повністю зайнято радянськими військами. Із нагоди включення до складу СРСР Бессарабії та Північної Буковини (50,8 тис. кв. км із населенням 3776 тис. осіб) 3 липня у Чернівцях відбувся парад частин Червоної армії. Крім наземних військ, участь у ньому брала й авіація²³¹. У Кишиневі урочистим маршем командував генерал В. Болдін, а приймав парад генерал армії Г. Жуков. Після цього тут пройшла демонстрація на честь «визволення» Бессарабії й Північної Буковини²³². Упродовж наступних днів паради відбулися у Сторожинці, Хотині, Новоселиці, Бельцях (4 липня), Бендерах та Аккермані (5 липня)²³³.

Відповідно до рішення Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. ці землі було включено до складу Радянського Союзу: Північна Буковина і південні райони Бессарабії стали частиною УРСР, водночас виведена зі складу останньої Молдавська АРСР разом із приєднаною до неї територією Бессарабії отримала статус союзної республіки. Значна частина місцевого українства опинилася поза межами УРСР. Плебісцит із приводу включення до складу СРСР колишніх румунських територій не проводився, оскільки сталінське керівництво вважало їх свого часу «незаконно відторгнутими». Ураховуючи поточну воєнно-політичну ситуацію (капітуляція Франції, поразка західних демократій, гітлерівська окупація частини Європи), черговий етап радянської анексії пройшов для світу майже непомітно.

Для Румунії втрата цих територій була вкрай болісною не лише в політичному або морально-психологічному, а й в економічному плані.

Німецька агенція «Трансоцеан» опублікувала дані про те, без чого залишився Бухарест. Зокрема, Бессарабія давала 20% врожаю кукурудзи, 70,5% пшениці, 37% ячменю і понад 30% жита. Крім того, тут одержували 85% валового збору олійних культур, а площа виноградників становила 35% від загальнорумунської³³⁴. День втрати цих територій у Румунії було визнано днем національної жалоби, невдовзі у внутрішній політиці країна різко хитнулася вправо, а у зовнішній – переорієнтувалася на союз із нацистською Німеччиною, плекаючи відверто реваншистські плани³³⁵.

Інформація про передачу Радянському Союзу Бессарабії та Північної Буковини була зустрінута населенням, за даними органів держбезпеки, із «великим піднесенням та схваленням». Громадяни на вулицях столиці УРСР зупинялися й слухали трансльоване по радіо урядове повідомлення. Біля будівлі райвійськкомату Сталінського району Києва 28 червня 1940 р. о 14-й год. зібралося до 1 тис. військовозобов'язаних, які аплодисментами зустріли звістку про мирне розв'язання радянсько-румунського конфлікту³³⁶. Лунали численні висловлювання на підтримку зовнішньої політики Кремля, віталася «визволення національних меншин від румунського гніту», приєднання нових територій до СРСР тощо. Пересічних громадян захоплювала «магія нашої сили» – авжеж, приєднали без жодного пострілу, лише за допомогою ультиматуму! «Скільки сили й упевненості відчувається в ноті Молотова: негайно очистити і край!», – радів завідувач кабінету молодого автора при Укдержжнацменвидаві А. Шапіро³³⁷. «Румунський король

Румунія і Німеччина – нові союзники.

Зліва-направо: німецький посол В. фон Фабріціус, лідер Залізної гвардії Г. Сима, прем'єр-міністр І. Антонеску, король Румунії Михайл, німецький генерал Х. Гансен (Бухарест, 1940 р.)

відчув нашу міць і силу, тому що навіть раніше строку на одну годину повернув нам нашу Бессарабію», – говорив співробітник редакції «Комуніста» Прокопенко. – Ось що значить, коли наша держава міцна, без жодного пострілу отримали те, що в нас колись було відібране!»²³⁸. «Відчувається сила Радянського Союзу, – зазначав робітник Запорізького заводу ім. Баранова Дмитрієв. – Мені більш за все сподобалося, що радянський уряд надав тільки декілька годин для відходу румунів, а не декілька днів, як просив їхній уряд. Нехай би спробували не віддати мирним шляхом – ми б їх на порох стерли!»²³⁹. Лунали реваншистські нотки: «Давно приспів час розквитатися з Румунією. Тепер вона своє отримала»²⁴⁰, «З Румунією нема чого панькатися. Тепер до СРСР додалася ще одна республіка. Це результат чудової політики»²⁴¹.

Приєднання частин Бессарабії та Буковини українці, зокрема, розглядали ще і як свято возз'єднання. 29 червня 1940 р. відбувся мітинг письменників Києва, присвячений «визволенню народів Бессарабії та Північної Буковини». Зібрання відкрив літературознавець І. Стебун, на ньому виступили П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, С. Скляренко, Л. Резник, П. Северов, С. Кротевич, М. Талалаєвський, А. Кацнельсон. «Розв'язати історичне завдання без кровопролиття міг тільки такий титан, як СРСР», – заявив у своїй промові поет П. Тичина. Він докладно зупинився на історії Бессарабії й Буковини, які «всіма нитками зв'язані з українським народом та його культурою». «Буковина, – наголосив промовець, – дала відомого письменника Юрія Федьковича, в її надрах розвивалася могутня сила народного героя Олекси Довбуша. У Бессарабії народився і виріс легендарний полководець Котовський, мрії якого тепер перетворені у життя». На мітингу було прийнято резолюцію, де зазначалося: «Віками пригноблений, роз'єднаний український народ злився в єдину сім'ю. Здійснилася мрія кращих людей українського народу, які говорили словами Івана Франка: “Та прийде час, і ти вогнистим видом / Засяєш у народів вільних колі”». Свою полум'яну промову П. Тичина закінчив словами: «Хай живе батько трудящих усього світу, захисник і визволитель трудящих Йосип Віссаріонович Сталін!»²⁴².

Цього ж дня у Львові під час обідньої перерви на всіх підприємствах і в установах міста відбулися багатолюдні мітинги. Понад 500 робітників зібралося на кондитерській фабриці імені Кірова. Серед інших тут виступила начальник зміни карамельного цеху Моргенштерн. «Пожежа імперіалістичної війни, – сказала вона, – розпалюється щодалі дужче. У Європі, на Далекому Сході, в Африці ллється кров трудящих. Тільки Радянський Союз стоїть, як неприступна скеля, тільки він, завдяки мудрій політиці Комуністичної партії, розв'язуючи мирним шляхом найважливіші міжнародні питання, забезпечує радісне життя трудящих. Ми палко вітаємо радянську Бессарабію й радянську Північну Буковину! Слава Комуністичній партії, радянському уряду, великому Сталіну!»²⁴³.

Серед національних меншин, як це було й під час приєднання Західної України, найбільш позитивно сприйняли подію євреї, які раділи з приводу врятування своїх братів від нацистської загрози. «Більше єврейських погромів не буде!», – зазначив харківський поет Котляр²⁴⁴. «Уявляю, як радіють євреї Бессарабії!», – говорив у Києві професор консерваторії орденоносець Бертєс²⁴⁵. На тлі цього суцільного схвалення дисонансом лунали окремі оцінки «визвольного походу» як акту агресії, про наближення загрози війни з Німеччиною тощо²⁴⁶. «Фактично, наші завоювання слід вважати подарунками Гітлера, – ділився своїми роздумами колишній есер Керкис. – Німеччина, вийшовши переможницею з цієї війни (проти Франції – В.Г.), повинна буде напасти на нас, і якщо вона нападе, то розіб'є нас, позаяк наші безграмотні генерали мало чого варті»²⁴⁷. Крім того, добре знайомі зі сталінською практикою радянзації люди передбачали, що за радістю визволення від «капіталістичного гноблення» прийдуть масові репресії. «Знову будуть сльози і горе, – була переконана співробітниця станції санпросвіти Гайдеман. – Після заняття Бессарабії її почнуть вичищати від чужих елементів, а це принесе страждання людям»^{248*}.

«Я заражений червоним імперіалізмом...»

Експансіоністська політика сталінського уряду відкрила «схринушку Пандори». Агресія проти інших країн і народів, масштаби анексії та легкість, з якою вона здебільшого проходила, провокували у суспільній свідомості зростання такого явища, як «червоний імперіалізм». Останній являв собою дивну суміш, таку собі мішанку імперіалістичних, шовіністичних, комуністичних, великодержавних та реваншистських ідей, що співіснували у суспільній свідомості.

Власне кажучи, спалах «червоного імперіалізму» був очікуваним, він зумовлювався усією попередньою політикою сталінського керівництва. Ідея «світової революції», яка знищить «вороже капіталістичне оточення» й «об'єднає пролетарів усього світу в єдину Республіку Рад», була класичним більшовицьким ідеалом майбутньої політичної світобудови. Центром цієї мегадержави мала стати Москва, а в числі республік – усі втрачені колись землі Російської імперії. У популярному свого часу радянському фільмі «Великий громадянин» (1937–1939 рр.), знятому визначним представником т. зв. пропагандистського

* Схожі висловлювання в контексті приєднання Західної України та Західної Білорусії фіксувалися й раніше. Завідувач плановим відділом одеського відділення Укрсадовинтресту Гольдштейн говорив: «Розвиваючи комунізм на заході, звичайно, знову почнуться дії ЧК, вилучення лишків і т. п. Нехай вони теж відчують те, що ми відчували» (див.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1013).

кінематографа режисером Ф. Ермлером, головний герой мріяв років за двадцять після «доброї війни» побачити у складі СРСР тридцять – сорок республік. Начальник Головного політуправління РСЧА Л. Мехліс у своїй промові на XVIII з'їзді ВКП(б) прямо заявив делегатам, що, мовляв, «не за горами той час, коли наша армія, інтернаціональна за ідеологією, яка в ній панує, у відповідь на нахабну вилазку ворога стане на шлях визволення робітників країн-агресорів від ярма фашизму, капіталістичного рабства й ліквідує капіталістичне оточення»²⁴⁹.

Заклики «виконувати інтернаціональний обов'язок і примножувати кількість радянських республік» лунали від самого початку вступу СРСР у бойові дії Другої світової війни у вересні 1939 р. Таку клятву, приміром, на мітингу напередодні походу в Польщу дали військовослужбовці 3-ї кавалерійської дивізії КОВО²⁵⁰. Найбільш поширеними подібні настрої були серед командного складу Червоної армії. «Я заражений червоним імперіалізмом, – із гордістю заявив після нападу на Польщу майор Володін з артуправління РСЧА. – Нам треба захопити Варшаву!»²⁵¹.

Нерідко у висловлюваннях командирів у контексті Польщі лунали реваншистські нотки, мотиви помсти за поразку, яку зазнали червоні в радянсько-польській війні 1920 р. У донесеннях НКВС про настрої в армії у цей період зустрічалися повідомлення про вимоги військовослужбовців «захопити всю Польщу»²⁵², «провчити її за те, що вона завдала нам національного приниження»²⁵³. Незадоволення викликало те, що після розгрому Польщі до Німеччини відійшли всі власне польські землі. Окремі військовики закликали: «Не віддавати німцям Варшаву, Варшава – це російське слово!»²⁵⁴. «Польща була складовою царської Росії. Погано, що Німеччина її окупувала», – обурювалися вони²⁵⁵. Зокрема, подібні думки висловлював майор Швецов із 4-го відділу Генерального штабу, який пропонував вимагати в Німеччини відновлення старих кордонів імперської Росії (тобто віддати «країні Рад» усю польську етнографічну територію)²⁵⁶.

Прагнення до «глобального» розширення кордонів СРСР нерідко звучало у висловлюваннях сталінських командирів. Один із них після вступу у вересні 1939 р. до західнобілоруського міста Пружани рапортував у штаб: «Завдання виконав. Оскільки немає карти, прошу надіслати глобус»²⁵⁷. Популярності у цей час набули слова командувача Білоруського фронту М. Ковальова про те, що війська готові вкопати радянський прикордонний стовп там, де накажуть партія й уряд²⁵⁸.

Мода на «червоний імперіалізм» зачепила й УРСР. Серед службовців та інтелігенції великих міст республіки, згідно з інформацією органів держбезпеки, було поширене схвальне ставлення до факту приєднання Західної України та Південної Бессарабії²⁵⁹. Виступ СРСР проти Польщі вихованими в комуністичному дусі громадянами сприймався як «крок, спрямований на початок світової революції та активну боротьбу

з фашизмом»²⁶⁰. Молодь зверталася з колективними проханнями про зарахування до лав РСЧА. Таку заяву, приміром, подала група студентів Миколаївського педінституту²⁶¹. У Київському державному університеті доповідь В. Молотова про «визвольний похід» у Польщу студенти зустріли вигуками «Ура!»²⁶². «Ми безумовно не можемо припустити, щоби Польща панувала на території, де фактично перебуває українське й білоруське населення, – говорив із приводу виступу В. Молотова 17 вересня 1939 р. український радянський письменник Шпак. – Німці не мають претендувати на українські землі. Якщо вони надумують посперечатися, то в нас є чим виступити і воювати ми будемо на польській території»²⁶³.

Успішний початок «повернення» колишніх «окраїн» Російської імперії збуджував апетити «червоних імперіалістів», провокував до подальших агресивних дій. Бійці запитували командирів, коли почнеться «звільнення» українців Чехословаччини й Румунії? Почастішали вимоги «вирішити проблему з Румунією», «тиснути на Румунію, щоб вона скоріше віддала Бессарабію»²⁶⁴, «подати братню руку допомоги Бессарабії»²⁶⁵. «Тепер приспів час зайняти Бессарабію, – заявив восени 1939 р. викладач Військово-політичної академії ім. В. Леніна, – а потім і всі лімітрофи, щоби з ними не панькатися й не гратися в політику миру. Для них потрібна інша мова – воєнна»²⁶⁶. «Покінчимо з Фінляндією, – зазначав один із командирів уже під час Зимової війни, – візьмемося за Бессарабію і примусимо Румунію віддати її нам, чи то шляхом

В. Молотов і А. Гітлер під час офіційних заходів (Берлін, 12 листопада 1940 р.)

плебісциту, чи так візьмемо, силоміць, а плебісцит можна провести під загрозою наших гармат»²⁶⁷.

Радянська пропаганда всіляко сприяла посиленню таких настроїв. Новий художній фільм «Петро Перший» (1937–1938 рр., режисер В. Петров) цілком у дусі часу актуалізував питання про посилення впливу в Балтійському басейні. «Тепер, коли ми визволили Україну й Білорусію, – говорили в армії, – треба буде подумати про вихід до Балтійського моря. Тим більше, що в Литви також є колишні білоруські території»²⁶⁸. Дедалі гучніше лунали заклики «зробити прибалтійські республіки радянськими»²⁶⁹, а також «вдарити по фінській кузьці» та «перетворити її на країну соціалізму»²⁷⁰.

Геополітичний спектр територіальних претензій, що їх висловлювали радянські громадяни – цивільні та військовослужбовці, був доволі широким, охоплюючи територію від Балтики до Чорного моря. Улітку 1940 р. серед частини населення органи держбезпеки фіксували розмови про бажаність передачі СРСР «чорноморських проток, тоді на наших кордонах буде спокійніше»²⁷¹. У контексті цих розмов постало питання: «Коли будемо воювати з Туреччиною?»²⁷².

Вищому військово-політичному керівництву країни, радянській військовій еліті внаслідок ейфорії від легких перемог навіть почали ввижатися лаври спадкоємців Британської імперії. «Ми будемо вчити весь світ, – зазначав у своєму виступі на травневій 1940 р. нараді з питань військової ідеології один з її учасників. – Наші офіцери займуть місце британських офіцерів, нам треба вирощувати своїх Лоуренсів, своїх командирів, які знають іноземні мови, культуру інших народів, воєнну історію»²⁷³.

Не минула «червоноімперська лихоманка» й багатьох представників радянської творчої інтелігенції. Скажімо, поет В. Луговський на шляху до Києва, куди його раптово відрядили у вересні 1939 р., написав свій відомий вірш «Молотову», в якому були такі рядки: «Будут нас поить другие реки, / Страны встанут, стягами горя. / Но не позабудем мы вовеки / Полдень в середине сентября» (поезія присвячувалася виступу голови радянського уряду по радіо 17 вересня 1939 р. – перед «визвольним походом» у Польщу)²⁷⁴. Прозаїк В. Вишневський 25 червня 1940 р. на нараді письменників і поетів, скликаній газетою «Красная звезда» і журналом «Знамя», описував у своєму виступі настрої серед працівників «творчого цеху»: «З ким не зустрінешся, виникає розмова про Прибалтику, про процес закріплення нашого історичного правого флангу, про перспективи на Чорному морі – на південному фланзі»²⁷⁵. Радянський письменник вихваляв німецьку пресу за «роздуми про війну», про німецьку армію, її традиції. Наголошуючи на тому, що мало знімається фільмів про «визвольні походи», В. Вишневський пропонував: «Якщо нам доведеться займатися Чорним морем, Кавказом, Балканами тощо давайте подумаємо про це (тобто, про зйомку стрічок на тему «визволення» цих регіонів – В.Г.) заздалегідь»²⁷⁶.

Імпульс таким настроям давало вище радянське керівництво. У своїй промові на шостій сесії Верховної Ради СРСР В. Молотов зупинився на питанні Бессарабії. Він заявив, що з Румунією ведуться переговори про мирне розв'язання «бессарабського питання» та підкреслив, що Москва ніколи не вважала і не вважає, що Бессарабія належить цій країні. Слова глави радянського уряду не пройшли непоміченими, викликавши войовничі висловлювання серед частини населення. Так, ревізор облпромради Зеліксон заявив: «Якщо Румунія не зголоситься добровільно віддати Радянському Союзу Бессарабію, то ми її силоміць примусимо це зробити». А завідувач сектору друку Раднаркому УРСР Фідельман говорив: «Ми воювати не хочемо, проте не дамо пригноблювати наших братів-бессарабців»²⁷⁷.

У міру подальшого розширення кордонів СРСР територіальні апетити почали зростати навіть у пересічних громадян. Зокрема, серед робітників і службовців лунали розмови про те, що треба, як це було у випадку із Румунією, «висунути ультиматум Туреччині й повернути наші території, відібрані у царської Росії», а також «прибрати до своїх рук ключ від Чорного моря – протоку Дарданелли»²⁷⁸. «Тепер залишається тільки гарантувати безпеку на Кавказі й Чорному морі», – будувал геополітичні плани асистент Харківського хіміко-технологічного інституту Презман. «Треба налагодити справи з Туреччиною і Дарданеллами. Туреччина зараз через ізоляцію від Англії стане більш зговорливою», – утішався лаборант того ж інституту Соколовський²⁷⁹. Висловлювалися навіть думки про можливе невдовзі приєднання Болгарії й Закарпаття²⁸⁰. «Цікаві речі відбуваються, – говорив історик професор М. Петровський, – тепер залишилося вирішити питання про Закарпатську Україну»²⁸¹.

Слід зазначити, що у цьому питанні існувала, так би мовити, українська і російська позиція. Зокрема, представники останньої приєднання до СРСР західноукраїнських та західнобілоруських земель здебільшого розглядали як «рух повернення до старих російських кордонів»²⁸². Приміром, академік М. Ротмістров із Харкова вітав «повернення законних російських земель – Галичини й Білорусії», називаючи це «зворотним ходом Росії на Захід»²⁸³. Академік В. Вернадський зазначав у своєму щоденнику, що «захоплення (західної) України і Білорусії всіма схвалюється. Дивний стихійний рух історії. Безрозсудні поляки. І чехи (незрівнянно більш м'які у цьому) – постраждали через це. Але політика Сталіна – Молотова – реальна, і мені здається правильна, державна – російська»²⁸⁴.

Щодо українців, то їх ще тішила давня іредентистська ідея збирання всіх етнографічних земель в єдину державу. «Як це так, що ми, які кругом кричали, що вершка чужої землі не хочемо, – говорив у вересні 1939 р. коректор видавництва «Радянська школа» Степняк, – раптово пішли в Польщу і забрали Західну Україну й Західну Білорусію? Виходить, що червоний імперіалізм існує і дає про себе знати. Якщо це

так, то я за те, щоби забрати ще Буковину та Бессарабію. Зараз саме зручний момент для цього»²⁸⁵. Українці не приховували свого задоволення щодо входження західноукраїнських земель до складу УРСР. Більше того, дехто навіть згоден був багато що пробачити за це радянській владі. Характерні думки з цього приводу висловив художник Середа: «Скільки століть боролися кращі люди за об'єднання українського народу, скільки крові пролито за це, і лише тепер, так раптово для всіх нас і так безболісно все це сталося. Такої мудрої політики не очікував [...]. За своїм впливом на уми подія ця вчинить повний переворот у поглядах української націоналістичної інтелігенції і зближить її з радянською владою»²⁸⁶. «Ви знаєте, я настільки цим приголомшений, що не знаходжу слів, – говорив професор, співробітник Інституту українського фольклору Академії наук УРСР Грінченко в бесіді з колегами. – Для людини, що незнайома із життям Західної України, цей факт не такий зрозумілий, але для людей, які знають Західну Україну й багаторічні страждання її народу, ця подія має величезну вагу. Це значить – збулися багатовікові надії народу Західної України, народу, що голодував і страждав під ярмом поляків. Я не знаю, чи є ще хоча б один зовнішньополітичний захід радянської влади, який би міг викликати таку радість українців, як цей? Українцям є чому радіти!»²⁸⁷.

Водночас серед українців спостерігалось цілком негативне ставлення до радянського експансіонізму в усіх його проявах. Завгосп однієї з середніх шкіл Запоріжжя Прага заявив: «Наші дії можна кваліфікувати як червоний імперіалізм. Сталін і Гітлер, напевно, домовилися про розподіл світу на дві частини. Фашизм нічим не відрізняється від комунізму»²⁸⁸. Перекладач видавництва «Мистецтво» С. Драгоманов (син видатного українського мислителя і громадського діяча) назвав приєднання Західної України «четвертим розподілом Польщі» і зазначив, що його було здійснено за домовленістю з Німеччиною²⁸⁹. Засуджував напад СРСР на Польщу як «антигуманний та несправедливий» акт і поет М. Рильський²⁹⁰, а письменник А. Любченко прямо назвав його «розбійницьким»²⁹¹. «СРСР проводить великодержавну політику, – міркував пенсіонер Йовенко, якого спецслужби “розробляли” як “українського націоналіста”, – яка нічим не відрізняється від політики, що її проводила дореволюційна Росія. Політика СРСР спрямована до того, щоби з найменшими затратами і зусиллями відновити свої кордони у межах колишньої Росії»²⁹².

Можна стверджувати, що прихильники «червоного імперіалізму» становили незначну частину радянського суспільства. Значно більше, наймовірніше, було таких, хто чекав на розгром сталінської влади у війні, що насувалася. На початку 1941 р., як стверджував киянин Ф. Пігідо-Правобережний, повітря було насичене «війною» до краю. У своїй щоденній праці йому доводилося зустрічатися переважно з технічною

інтелігенцією, менше – з робітниками, і часто – з селянством. Але всюди, на його думку, панував один і той самий настрій: «Скоріше б уже почалося, скоріше б уже до якогось кінця». Автор переповів розмову зі своїм односельцем-шофером, якого «1933 рік викинув у місто». «Всі ждемо – казав він якось у квітні 1941 р., – сили немає вже терпіти далі. Вся їхня (совєтська) сила рухне враз. Син мій Клим у війську – біля Дарниці стоїть частина. Позавчора був дома. Дак він каже, що всі, крім комісарів і партійців, кинуть зброю, аби тільки почалося. Та й між командирами немало є таких, що в “ліс” дивляться. Мій Клим буде “воювати” так, як і всі інші [...]. “Вольний” (цивільний) піджачок призапасив»²⁹³. Ф. Пігідо-Правобережний наводив ще один типовий приклад настроїв, які висловив знайомий селянин з с. Германівка (60 км на південь від Києва), котрий у 1929 р. був розкуркулений та засланий до Мурманська, а потім утік і переховувався під фальшивими паспортами. «Чуєте, що я вам скажу, Федоре Петровичу: німці тут будуть, “падлець” буду, якщо за два-три місяці ви їх тут не побачите, – казав він із властивою йому розважливістю: ніщо їх (себто совєтську владу) не спасе. Я буваю між людьми маленькими. Але знаю, що думають і люди значніші. Весь народ, а особливо селянство, жде тільки, щоб почалося, а там – люди знатимуть, що їм робити [...]. За комісарів, за колгоспи люди не підуть воювати [...]. Вся ця партійна погань, як гнилі груші, розлетиться – і сліду не стане»²⁹⁴.

«Як залятий ворог може стати найщирішим другом»: суспільна реакція на радянсько-німецьке зближення

Черговим стресом став для суспільства радянсько-німецький договір про дружбу та кордони, який 28 вересня 1939 р. було підписано в Москві. «Уряди СРСР і Німеччини, – наголошувалося у преамбулі документа, – після розпаду колишньої польської держави розглядають суто як своє завдання відновити мир і порядок на цій території і забезпечити народам, які живуть там, мирне існування, що відповідає їх національним особливостям»²⁹⁵. Відтак встановлювалися спільні кордони. Зокрема, західна межа СРСР проходила вздовж річок Західний Буг і Нарев. На додаток до радянсько-німецького договору про дружбу і кордони було також підписано таємні протоколи: про готовність сприяти переселенню німців з новонабутої радянської території до Німеччини, а українців та білорусів – з німецької території до СРСР; про віднесення до сфери радянських інтересів Литви, а Люблінщини й частини Варшавського воєводства – до сфери німецьких інтересів; про неприпустимість ведення «на своїх територіях жодної польської агітації». (На початку 1941 р. було підписано ще один таємний протокол про

*Особисті підписи
Й. Сталіна і Й. фон Ріббентропа
на мапі до договору про дружбу і
кордони (28 вересня 1939 р.)*

відмову уряду Німеччини від частини території Литви, визначеної в таємному додатковому протоколі від 28 вересня 1939 р., та радянську компенсацію за це рішення у сумі 7,5 млн золотих доларів²⁹⁶).

Офіційна пропаганда характеризувала цей договір як яскравий прояв «радянської політики миру і дружби народів» та «відображення сталінської мирної політики радянського уряду, спрямованої на встановлення дружніх відносин з усіма країнами»²⁹⁷. І хоча сама постановка питання про «дружбу з фашистами» викликала певну розгубленість, однак серед тих, хто звик не думати, а вірити у «геніальність вождя», характерною була така по-

зиція: «Якщо товариш Сталін брав участь у виробленні договору про дружбу з Німеччиною та встановленні нових кордонів, то нам нічого непокоїтися, усе буде гаразд!»²⁹⁸.

Цей зовнішньополітичний акт сталінського режиму вніс ще більшу веремію у суспільну свідомість, дезорієнтувавши армію й радянське суспільство щодо потенційних ворогів, союзників та перспектив майбутньої війни²⁹⁹. «Фашизм сьогодні вже не ворог, – говорили червоноармійці, – адже ми договір (про дружбу – В.Г.) підписали»³⁰⁰. «Нехай спробують тепер порушити мир Англія та Франція, – висловив своє задоволення з приводу підписання договору про дружбу й кордони з нацистською Німеччиною боець 12-ї армії Шубін. – Цим ось дружнім кулаком ми зуміємо заткнути їм рота»³⁰¹. Як свідчить аналіз архівних джерел, чимало радянських людей дійсно вірили, що шляхом приєднання нових територій можна підвищити безпеку західних кордонів СРСР. При цьому Німеччину подеколи переставали сприймати як ворога №1. Радше навпаки. «Треба було б, – говорив військовий інженер Овруцький, – щоб СРСР у цілому окупував такі країни, як Естонія, Латвія, Литва й Фінляндія, встановив загальний кордон із Німеччиною, і тоді нам жодна країна не страшна»³⁰². Водночас, як і після укладання радянсько-німецького пакту від 23 серпня 1939 р., в армії було зафіксовано чимало негативних висловлювань на кшталт того, що «з ворогом не можна жити в мирі», «яка може бути дружба комуністів із фашистами» й т. ін. «Не договір укладати, – говорив червоноармієць 4-го кавалерійського корпусу Ігнатушенко, – а бити доти, доки не переб'ємо всіх фашистів»³⁰³.

Попри офіційно проголошену партією політику дружби СРСР із нацистською Німеччиною, чимало радянських громадян не довіряли А. Гітлеру, вважаючи, що на пакт про ненапад він пішов лише для «окозамилування», що це – помилка радянського уряду, позаяк рано чи пізно німці нападуть на «країну Рад». «Гітлер діє за своїм планом, викладеним у його книзі “Майн кампф”: у 1939 – Польща й т. д.»³⁰⁴, «Гітлер діє за планом. Із нами він воюватиме в 1941 р.»³⁰⁵, «Якби не було договору, німці б не напали на Польщу [...], а тепер треба очікувати нападу і на нас. Гітлер дуже хитрий, а ми дали маху»³⁰⁶, – такими були типові висловлювання з цього приводу.

Видається, що сталінське керівництво не плекало жодних ілюзій відносно перспектив дружби з А. Гітлером³⁰⁷. Радянська верхівка розглядала Німеччину як найнебезпечнішого ворога, який готується до нападу, і намагалася діяти адекватно. Складна політична гра, проваджена у цей час Кремлем, зводилася, як уявляється, до того, щоби перехитрувати А. Гітлера, каналізувати агресію Третього Райху проти країн Заходу й, дочекавшись, коли він ослабне у війні, завдати нищівного удару. Досягнення воєнно-стратегічної переваги шляхом розширення західних кордонів здавалося цілком правильною стратегією. Відтак і укладені задля цього домовленості між СРСР та Німеччиною здебільшого не викликали у радянської політичної еліти сумнівів щодо їх доцільності. Звісна річ, військові фахівці були свідомі того, що спільний кордон – украй ризикована гра, адже та зі сторін, яка перша проведе стратегічне розгортання військ, здобуде значні преференції при завданні превентивного удару. Про небезпеку спільного кордону з Німеччиною нерідко говорили як військові, так і цивільні. Висловлювалися думки, що й сам пакт потрібен А. Гітлеру задля підготовки агресії*. «Німеччина готує напад на СРСР, але для цього потрібно мати підхід до радянського кордону, – твердив робітник фабрики ім. Горького А. Лазарев. – [...] Таким чином, Гітлер забере Польщу й підійде впритул до наших кордонів, тоді йому буде дуже легко діяти проти СРСР»³⁰⁸.

Союз Й. Сталіна з А. Гітлером виявився одним із найбільш деструктивних кроків зовнішньої політики Кремля. Водночас він негативно вплинув як на пропагандистську роботу, так і на морально-психологічну атмосферу у країні й стан військової промисловості. Загальні настрої в найвищих урядових колах, вважав В. Кравченко, були такі, що нам, мовляв, завдяки пакту немає чого боятися. Зміни почалися лише після падіння Франції³⁰⁹.

* «Ми програли з договором, – говорили між собою військовослужбовці Московського військового округу. – Спочатку німці нападуть на Польщу, потім на нас. Це – помилка, адже Німеччина наблизиться до кордонів СРСР» (див.: РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 72. – Л. 44).

У період засудження «фашизму» й творення з Німеччини найбільшого ворога достатньо було дрібної обмовки, невдалого висловлювання на цю тему, щоб відразу поплатитися. Наприклад, 17 березня 1939 р. курсант Бузько в розмові з товаришем зазначив: «Мабуть, не скоро доведеться поїхати додому, бачиш, що робить товариш Гітлер у Чехословаччині?» і жартома вигукнув: «Хайль Гітлер!». За це його посадили на гауптвахту, особливий відділ відразу розпочав слідство³¹⁰. А у військово-автомобільному училищі в Полтаві влітку 1938 р. помилки на мітингу припустився політрук Баранов, який завершив свій виступ вигуком: «За перемогу світового фашизму! Хай живе Сталін!». Попри намагання промовця виправдатися тим, що він, мовляв, просто обмовився, розпочалося слідство³¹¹.

Після 23 серпня 1939 р. агітація проти фашизму практично припинилася. Фільми та п'єси антинімецького й антифашистського звучання було знято з репертуарів³¹². В армії, зокрема, заборонили навчальну вправу «Стрільба по фашисту», що викликало незадоволення з боку антифашистськи налаштованих військових³¹³. Натомість почала широко популяризуватися культура Німеччини. У червні 1940 р. Державна бібліотека іноземної літератури організувала серію виставок німецької художньої літератури XIII–XX ст., експонати якої знайомили зі зразками красного письменства, починаючи від найстародавніших епічних творів («Пісня про Нібелунгів»), поезії мінезінгерів та ін.³¹⁴

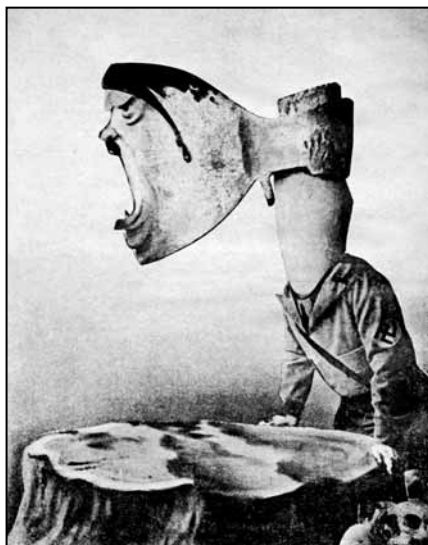
21 січня 1940 р. відкрилося регулярне повітряне сполучення між Москвою та Берліном. Напередодні, 17 і 19 січня, відбулися пробні польоти за маршрутом Москва – Берлін і Берлін – Москва. Також до столиць СРСР і Третього Райху почали курсувати перші пасажирські літаки з Кенігсберга³¹⁵.

Із радянської преси щезла вся негативна інформація про нацистську Німеччину. Натомість сталінська пропаганда перелаштувалася на критику західних «буржуазних демократій». Як згадував В. Кравченко: «“Професор Мамлок” зник з екранів, зник і фільм “Сім'я Опенгайм”». Позникали й усі інші протифашистські фільми. Із книгарень повикидано всю протифашистську літературу. “ВОКС” – Т-во для культурних взаємин із закордоном – нагло відкрило чудеса в німецькій культурі. Приїхавши в ділових справах до Москви довідуюсь, що тут готують виставку наці-стичного мистецтва, наці-стичних економічних досягнень, наці-стичної військової слави. Театри в столиці зачали проявляти велике зацікавлення німецькою драмою. Усе німецьке стало модним. Брутального Джона Була й американського Дядька Сема пропаганда саджала на міхи з грішми, але ніколи не дозволяла на таку насмішку з наці-стами. Московські гостинниці заройлись сотками німецьких військовиків і торговців. Працювали вони над виготовленням гігантської програми совєтської допомоги для Гітлерового хрестоносного походу на “здегенеровані демократії”»³¹⁶.

Неочікувані метаморфози

Антисталінська політична карикатура
(Німеччина, 1937 р.)

Антигітлерівська політична карикатура
(СРСР, 1938 р.)

Газета «Правда» з
привітаннями Й. Сталінові
від А. Гітлера та ін.
(23 грудня 1939 р.)

Щоправда, у декого подібна пропаганда викликала прямі аналогії з радянською дійсністю. «Десь перед заключенням німецько-радянського пакту про ненапад, – згадував колишній червоноармієць В. Бендер, – на екран вийшли кілька антинімецьких художніх фільмів – “Професор Мамлок”, “Боротьба продовжується”, “Сім’я Опенгаймера” та інші. По полотнищу гасали гестапівці в чорних одностроях, хапали людей, били їх, тортували в підземеллях. І протягом усього сеансу клекотіло з голосників застрашливе “Гайль Гітлер!”. Деякі люди в залі скрикували, охкали або вибухали гнівом, але мене особисто всі ці жахіття чомусь не пронизували. Певно ж, мені було жаль позитивних героїв, переважно підпільних комуністів або ж їхніх симпатиків, але щоб переживати чи хвилюватися за їхню долю, то до такого не доходило. На ту пору я вже чудово розумів, що комуністи при владі чинили б над гітлерівцями такі ж самі brutальні вправи, а може й гірші. Так що плакати в хустину нема чого. Виграв, то пануй. А програв, то страждай. Ось так тверезо оцінював я непримиримий конфлікт між фашистами і комуністами»³¹⁷.

Радянські вожді у своїх промовах вихваляли союз із А. Гітлером, наголошуючи на його перевагах. Зокрема, після підписання у лютому 1940 р. радянсько-німецької торговельної угоди газета «Правда» вмістила на своїх шпальтах передовицю «Угода, яка відповідає інтересам СРСР і Німеччини», де зазначалося, що цей документ «повністю відповідає духові дружніх взаємин, які встановилися». У статті повідомлялося, що В. Молотов та Й. фон Ріббентроп обмінялися листами, констатуючи взаємне бажання виробити економічну програму товарообміну між Німеччиною і СРСР, у тому числі й продукцією військового призначення. Газета наводила висловлювання голови радянського уряду В. Молотова на позачерговій п’ятій сесії Верховної Ради СРСР: «Із часу укладання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад було покладено край ненормальним відносинам, – зазначив він, – які існували між Радянським Союзом і Німеччиною. На зміну ворожнечі, яка всіляко підігрівалася з боку деяких європейських держав, прийшло зближення та встановлення дружніх відносин. Дальше поліпшення цих нових добрих відносин знайшло свій вираз у німецько-радянському договорі про дружбу і кордон, підписаному 28 вересня 1939 р. в Москві. Весь радянський народ був твердо переконаний, що це докорінне поліпшення відносин між СРСР і Німеччиною, розвиток дружніх відносин між двома великими народами має величезне міжнародне значення і справить сприятливий вплив на міжнародну обстановку». У передовиці зазначалося, «що життя повністю підтвердило цю впевненість. Розвиток дружніх відносин між СРСР і Німеччиною – в інтересах справи миру між цими народами. Усі укладені в останні місяці договори між Німеччиною та СРСР – договір про ненапад, пакт

про дружбу і кордон, нарешті господарська угода, – створили міцну надійну базу для розвитку економічних і політичних дружніх зв'язків обох держав. Вони повністю відповідають корінним інтересам радянського та німецького народів, інтересам миру, інтересам народних мас усіх країн»³¹⁸.

Крім публікацій, в яких давалися схвальні оцінки діям вермахту і німецькій політиці, радянські газети почали друкувати промови нацистських вождів, які широко обговорювалися і навіть вивчалися на політзаняттях у Червоній армії³¹⁹. Це призвело до парадоксальної ситуації: почавши знайомитися з німецьким націонал-соціалізмом, як то кажуть, за першоджерелами, радянські люди були вкрай здивовані. Виявилося, що ці дві, як донедавна вважалося, украй ворожі й несумісні доктрини – сталінський комунізм та гітлерівський націонал-соціалізм, насправді надзвичайно схожі між собою. «Німці – народ розумний, – зазначав начальник 6-го відділу управління командно-начальницького складу РСЧА полковник Ширяєв. – Герінг заявив – більшовики будують комунізм, а ми – націонал-соціалізм, і це майже одне й те саме»³²⁰. 20 вересня 1939 р. в ешелоні, що вирушав із Калініна на польський фронт, старший політрук частини Коновалов розповідав червоноармійцям на політінформації про свої враження від промови німецького фюрера: «Якби по радіо не передавали, що це промова Гітлера, то можна було б стверджувати, що це говорить комуніст. Ой, добра промова! Як у справжнього комуніста! Судячи з останнього виступу, Гітлеру можна дати партквиток. Він виступає як комуніст»³²¹. Із ним погодився політрук тієї ж військової частини Стрижаков. «Між промовою Гітлера і виступом тов. Молотова, – зазначив він, – немає ніякої різниці. Німеччина зараз демократизується і робить ряд поступок робітничому класу»³²². «Якщо справа піде так далі, – сказав, ознайомившись із текстом промови А. Гітлера в Данцигу, червоноармієць із КОВО Коржик, – Гітлер перевиховується». Його підтримали бійці Криниця й Нотарєв. «Справа пішла так, – заявили вони, – що залишається чекати, коли Гітлер подасть заяву про вступ до Комуністичної партії»³²³.

Подібна думка була висловлена в одному з листів до В. Молотова, в якому адресант визнав за можливе запропонувати А. Гітлерові стати комуністом³²⁴. З огляду на це не дивувало, що деякі військові сподівалися невдовзі на власні очі побачити фюрера в Москві – під час якогось свята на Красній площі³²⁵. А один український радянський інтелігент навіть висловив припущення, що влада раніше навмисно проводила у пресі агітацію проти «фашистів», зображуючи їх «як варварів», аби посіяти в народі недоброзичливе ставлення до них, тоді як насправді «фашизм» за багатьма рисами дуже схожий зі збудованим у СРСР ладом³²⁶. «Гітлер бере приклад із нашої партії, – говорив червоноармієць Алпатов, – а у військовому розумінні ми беремо приклад з них»³²⁷.

Озвучувалося навіть питання: «Чий же соціалізм – німецький чи радянський – буде надалі кращим?»³²⁸.

Політоргани оцінювали подібні висловлювання як «неправильне розуміння», однак згодом «німецька тема» в розмовах почала набувати дедалі більш небажаного для радянської пропаганди спрямування. Перш за все це стосувалося позитивних висловлювань відносно власне персони фюрера на кшталт: «Гітлер – фашист, проте велика людина, в якій слова не розходяться з ділом»³²⁹, «Гітлер – тямущий мужик, він швиденько уклав договір із СРСР, і почав бити Польщу, у Гітлера вправний маневр, його не обдуриш»³³⁰ і т. ін.

Що ж могло нав'язати симпатію радянських людей до нацистського вождя? Декому імпонувала агресивна й рішуча зовнішня політика А. Гітлера, спрямована на створення великої потужної держави. У військових викликали захоплення успішні кампанії вермахту в Європі, через що німецького канцлера нерідко порівнювали з Наполеоном³³¹. «Гітлер має найсильнішу армію у світі, – стверджував лейтенант Борозенко з Білоруського особливого військового округу. – Це новий Наполеон». «Так, це велика людина», – погоджувався з ним військовий технік 2-го рангу Ісаєв, додаючи, що А. Гітлер увійде в історію як фігура значно більшого масштабу, ніж імператор французів³³².

Український радянський письменник М. Рильський також віддавав данину «політичному генію» фюрера. Із приводу подій, які сталися після 17 вересня 1939 р., у колі студентів він говорив: «Зараз в Європі орудують і керують усім три особи – Гітлер, Сталін, Муссоліні. Гітлера я вважаю найгеніальнішою людиною! Як це не дико, але у способі дій Сталіна й Гітлера я бачу багато спільного, та ж тверда рішучість і та ж шалена дисципліна. Звичайно, обидві ці людини переслідують різні цілі, проте і той, і інший є по суті необмеженими правителями двох найбільших у світі народів. Я боюсь щось передрікати, але мені здається, що років через два Сталін і Гітлер будуть стояти на одній платформі»³³³.

Не останньою мірою таким настроям сприяла офіційна радянська пропаганда. Наприклад, військово-історичний відділ Генерального штабу РСЧА видав ряд брошур, які призначалися для армійських навчальних закладів. У них вихвалявся досвід бойових дій вермахту в Європі, що фактично виглядало (як зазначалося в одному документі) пропагандою політики А. Гітлера та Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини³³⁴.

Схвальну реакцію в деякого з радянських командирів викликала експансіоністська політика Райху, спрямована на «повернення своїх земель». «Немає нічого поганого, – заявив викладач кафедри марксизму-ленінізму Артилерійської академії ім. Ф. Дзержинського Корогодський, – якщо Гітлер виправить історичну несправедливість та забере і приєднає до Німеччини всі прирізані до Польщі колишні німецькі території: Познань, Польський коридор, Данциг»³³⁵.

Викликала симпатію й популістська риторика німецького фюрера. «Німеччина на чолі з Гітлером, – говорив 23 липня 1940 р. червоноармієць 5-го кавалерійського корпусу Врагов, – бореться за інтереси робітничого класу. Навіть сам Гітлер виголосив промову, в якій вказав, що він бореться за інтереси робітничого класу і селянства, і що він визволить німецький народ так само, як наша Червона армія визволяє робітників і селян Західної України»³³⁶.

Усіма зазначеними вище «чеснотами» націонал-соціалістичний вождь мало чим відрізнявся від комуністичного лідера. Тож симпатії до А. Гітлера можна було б розглядати опосередковано і як симпатії до самого Й. Сталіна з його агресивною зовнішньої політикою, популістською риторикою, авторитаризмом тощо. Проте щодо економічних успіхів, внутрішньої політики – тут кремлівський очільник вочевидь програвав своєму німецькому візаві. Видається, що пронімецькі та прогітлерівські симпатії у радянському суспільстві не останньою мірою живилися незадоволенням сталінським режимом, рівень життя за якого продовжував стрімко знижуватися. У військових частинах КОВО висловлювалися думки з приводу того, що «у Гітлера краще, ніж у нас, у нього армія добре нагодована, вдягнена, тому вони йдуть із великим бажанням воювати і мають успіх. У нас натомість погано годують, одягають, і тому воювати женуть під рушницею»³³⁷. Незадоволення рівнем життя робітничого класу в СРСР також знаходило прояви у порівняннях з умовами життя німецьких робітників. Антирадянський підтекст лунав у тогочасному популярному жарті про те, що в Німеччині на робітника припадав один народний автомобіль, а в СРСР – аж два: «воронок» і карета швидкої допомоги³³⁸. Харизма А. Гітлера та його популярність серед німців захоплювала також і тих, хто ненавидів комуністичний режим. «Радянська влада довго не протримається. Фашисти під керівництвом Гітлера переможуть, бо він за людей», – фіксували органи держбезпеки антирадянські висловлювання серед населення Ленінградської області³³⁹.

Із 1940 р., особливо після воєнних невдач РСЧА під час радянсько-фінляндської Зимової війни 1939–1940 рр., спецслужби звернули увагу на поширення серед військовослужбовців «нездорових висловлювань про міць німецької армії». Наприклад, у КОВО реєструвалися розмови про те, що німецька армія краща за радянську, що техніка у німців ліпша, що рівень патріотизму солдатів вермахту досить високий, про що, мовляв, свідчать його перемоги. Говорили також і про те, що Німеччина сильніша за СРСР, оскільки спромоглася здобути Париж, тоді як Червоній армії «і з румунами не впоратися»³⁴⁰. Висловлювання частини червоноармійців і командирів із приводу переваги німецької армії над РСЧА у документах спецслужб називалися «пораженством» і зводилися до того, що в разі війни «вони нам намнуть боки»³⁴¹.

*Співпраця двох диктаторів очима зарубіжної політичної карикатури
(1939–1941 рр.)*

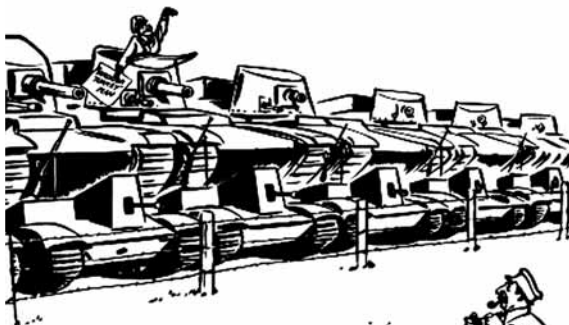
Сталін: «А ти не міг би припинити читати вголос той шматок про Україну, Молотов?»

Чесний Джо.
Сталін: «Якби тільки я насмілився...»

Обмін різдвяними посилками

А. Гітлер Й. Сталіну: «Гей,
Джо, а ти не міг би зробити
мені послугу?»

Східний кордон.
Закляті друзі на прогулянці

Гітлер: «Товаришу, ви дасте нам
пшеницю чи ні?»

Крім соціально й політично вмотивованих симпатиків А. Гітлера були в СРСР і його приховані ідеологічні прихильники. Зростання пронацистських настроїв у «країні Рад» почалося значно раніше та, безумовно, не було безпосередньо пов'язане з радянсько-німецьким зближенням. Проте легальні можливості для поширення нацистського впливу у цей період значно збільшилися, і навіть у Червоній армії, як виявляється, знаходились шанувальники цієї ідеології. До їх числа, безперечно, належали відверто вороже налаштовані до радянської влади люди, які вбачали в гітлеризмі альтернативу комунізму. «Радянська система німецька й неправильна. За даного устрою селяни та робітники піддаються знущанням. Досконала система – це націонал-соціалізм у Німеччині. При фашизмі держава збагачується, а народ живе заможнo. У перспективі радянська влада буде знищена націонал-соціалістичною Німеччиною», – ділився своїми думками з товаришами по службі червоноармієць однієї з частин Північнокавказького військового округу Е. Гергард (німець за походженням, уродженець Дніпропетровської області)³⁴². За інформацією органів держбезпеки, довкола нього поступово почала формуватися «профашистська організація» – т. зв. «середняцька партія», до якої примкнули й деякі українці – боєць Пархоменко і молодший командир Гринь³⁴³. Судячи з назви підпільної групи, прихильне ставлення до ідей націонал-соціалізму не останньою мірою зумовлювалося антиколгоспними настроями.

У радянській Україні симпатії до А. Гітлера були викликані, крім усіх зазначених моментів, ще й ненавистю до більшовиків і Й. Сталіна (позаяк німецький фюрер сприймався їх найбільшим ворогом), а також українським націоналізмом, який убачав у Німеччині природного союзника в боротьбі за незалежність. Від А. Гітлера українці очікували передусім звільнення від колгоспів та комуністичної імперії.

Серед специфічних проявів часу можна назвати випадки появи на стінах будинків, казарм чи навіть на портретах вождів нацистської символіки. Повідомлення про це надходили з різних військових округів до самого початку війни з Німеччиною. Зокрема, співробітники особливого відділу ГУДБ НКВС БОВО повідомляли, що 19 серпня 1939 р. у місці дислокації 10-ї механізованої бригади на портреті Й. Сталіна олівцем було намальовано свастику³⁴⁴. У Північнокавказькому військовому окрузі свастика з'явилася поряд із написом «СРСР» та у супроводі антирадянської приписки³⁴⁵, а у січні 1941 р. до штабу 3-ї авіадивізії Ленінградського військового округу надійшла записка: «Товариші! – ішлося в ній. – За що ми боролися у 1917? Геть 18-ту партконференцію ВКП(б)! Вона нам несе подорожчання цін. Геть СРСР!». Наприкінці записки було намальовано свастику³⁴⁶.

Британська дослідниця Сара Дейвіс, відзначаючи появу зображень свастики в Ленінградській області ще у другій половині 1930-х рр., стверджує, що це означало не стільки підтримку нацистської ідеології, скільки було своєрідною антирадянською демонстрацією, адже символ цей

у СРСР був відверто нелегітимним. А малювання свастики на портретах вождів було ще й звинуваченням останніх у зраді комуністичних ідеалів чи то просто глумом і образою лідерів, яких порівнювали з «фашистами»*.

А як же пакт? Чи змирилися радянські люди з цим красномовним символом дружби Й. Сталіна з А. Гітлером? «Советська ієрархія не потребує аж переконливих засобів, щоб заставити партію думати по партійній лінії, – розмірковував із цього приводу В. Кравченко. – Інстинкт самозбереження творить чудеса. Щоб себе не наразити на переслідування, все, що треба робити, – це вірити, але не тільки вірити, а вірити глибоко і палко, у всякі нібилиці, які подають із гори. “Великий Сталін знає, що робить”, – таке було заключення партійної реакції у відношенні до пакту. Розмовляли ми про новий зворот подій не тільки на партійних зборах, але й приватно, у власних помешканнях і канцеляріях. Як можемо ми, люди в Кемерово, мовляв, вдавати, що розуміємо такі важливі речі? Наше діло будувати й управляти фабриками і мати глибоке переконання, що наш Коханий Вождь не може прецінь похибок робити. Кінець кінцем про цю справу не переставали думати

Адольф Гітлер (1930-ті рр.)

Поширення симпатій до нацистського вождя серед певних прошарків радянського суспільства зумовлювалося насамперед тим, що у ньому вбачалася альтернатива комунізму. – В. Г.

* Сара Дейвіс зазначає, що профашистські та прогітлерівські симпатії були відображенням німецьких динамізму, економічного успіху, авторитаризму, антисемітизму та експансіонізму – тобто усього того, що знаходило прихильників у Росії (див.: *Davies S. Popular opinion in Stalin's Russia...* – Р. 96–97).

хіба декотрі найупертіші. Усі інші стали такі байдужі, як і все населення. По двадцять двох роках панування диктатури, про якусь правдиву громадську думку не могло бути й мови. Усе, що ми знали напевно, це те, що наша країна оминула тої кривавої війни, яка нищила решту Європи, і за це вже треба було бути вдячним їм. Крім того, ми ж одержали дещо й воєнної добичі – половину Польщі, Бессарабію. Пізніше три балтійські країни, – як заплату за хитру нейтральність Кремля»³⁴⁷.

Охолодження у стосунках між СРСР і Німеччиною припало на кінець літа 1940 р., коли Й. Сталін здійснив успішний Бессарабський похід, небезпечно наблизившись до румунських нафтових родовищ. Візит В. Молотова восени того року до Берліна мав сприяти вирішенню проблеми. Два питання завели переговори у глухий кут – Румунія, над якою прагнули встановити контроль як А. Гітлер, так і Й. Сталін (Північна Буковина була захоплена без узгодження з німцями), а також умови приєднання СРСР до Троїстого пакту 1940 р. (німецько-італо-японський військовий союз). Шляхом залучення до цього об'єднання Москви А. Гітлер прагнув відволікти Кремль від Європи та каналізувати його агресію на схід. Німецький фюрер запропонував В. Молотову приєднання до пакту, трансформувавши його таким чином у договір чотирьох держав.

Натомість Й. Сталін прагнув скористатися нагодою та відродити старі імперські зазіхання царської Росії щодо Балкан і проток. 25 листопада 1940 р. А. Гітлеру надійшла відповідь із Москви, в якій радянське керівництво, в основному виявляючи згоду прийняти проект запропонованого пакту, висувало кілька зустрічних умов: 1) виведення німецьких військ із Фінляндії; 2) гарантування інтересів СРСР у районі проток шляхом укладання радянсько-болгарського пакту про взаємодопомогу (адже Болгарія являла собою сухопутний «міст» до цікавого для Кремля регіону), а також угоди з Німеччиною й Італією щодо Туреччини, яка б передбачала створення радянської військово-морської бази в районі Босфору та Дарданелл; 3) визнання лінії Баку – Батумі вихідною для подальших аспірацій у напрямку Перської затоки; 4) відмова Японії від своїх концесійних прав на Північному Сахаліні³⁴⁸. Таким чином, Москва впритул наблизилася до вступу в альянс, до якого входили Німеччина, Італія та Японія, і який спочатку називався «Антикомінтернівським пактом»³⁴⁹. Проте на перешкоді стало питання проток. Радянські домагання виявилися абсолютно неприйнятними для Берліна й Рима, які вбачали в них потенційну загрозу всьому Середземноморському басейну. А. Гітлер навіть не відповів на ці пропозиції, а вже 18 грудня 1940 р. він підписав відому директиву №21 – план «Барбаросса».

Зіткнення ставало неминучим, але Й. Сталін прагнув відкупитися. Після того, як вермахт розпочав кампанію на Балканах, господар Кремля різко активізував лінію на політику умиротворення Німеччини.

8 травня 1941 р. СРСР розірвав дипломатичні стосунки з Югославією, фактично віддавши цю країну на поталу А. Гітлеру, а нова радянсько-німецька угода від 10 січня 1941 р. передбачала нарощення темпів поставок сировини та продовольства до Третього Райху (їх лівова частка припадає на першу половину року). Комуністичний СРСР зобов'язався компенсувати втрати від націоналізації в окупованих прибалтійських державах німецької власності. Така політика, вважає московський історик С. Случ, тривала аж до 22 червня 1941 р.³⁵⁰

Учені дискутують щодо альтернативи пакту Молотова – Ріббентропа та з приводу початку радянсько-німецького зближення і його оцінки. Що це було: перемога й великий успіх, вимушений крок чи прорахунок радянської дипломатії? Тасмний додатковий протокол (на-явність якого Москва завжди вперто заперечувала) став логічним продовженням договору, в якому і вмістився весь його сенс, що полягав у розмежуванні Східної Європи на радянську та німецьку сфери інтересів. І, безумовно, саме цей договір безпосередньо вплинув на початок війни в Європі³⁵¹.

Чого досяг СРСР? Уперше в історії Кремль добився визнання своїх інтересів у східній частині континенту з боку великої європейської держави. Радянській дипломатії, імовірно, вдалося обмежити можливості маневрування Німеччини стосовно Великобританії та Японії, що знижувало загрозу загальноєвропейської консолідації на антирадянській основі й великого конфлікту на Далекому Сході (13 квітня 1941 р. СРСР і Японія уклали пакт про нейтралітет).

*Підписання договору про нейтралітет між СРСР і Японією
(Москва, 13 квітня 1941 р.)*

*Прем'єр-міністр Великобританії В. Черчилль
на борту крейсера «Ексетер» (1939 р.)*

За це Москва взяла на себе зобов'язання відмовитися від антинімецьких дій на випадок війни Німеччини з Польщею, розширити економічні контакти з Райхом і згорнути «антифашистську» пропагандистську кампанію. Фактично ціною нетривалого миру для СРСР стала війна в Європі. У той час, коли Великобританія сам на сам протистояла А. Гітлеру, блокуючи підвіз стратегічної сировини через Атлантику, СРСР постачав націонал-соціалістичний режим усім потрібним для ведення війни, надав можливість транспортувати німецькі вантажі через свою територію та проводив кораблі крігсмарине Північним морським шляхом.

Хоча Й. Сталін отримав тимчасову відстрочку, але насправді вона була більше вигідна А. Гітлеру. Завоювання Європи підсилило економічну потужність Німеччини, тоді як у СРСР наростали внутрішні проблеми у зв'язку з інкорпорацією нових територій. А. Гітлер, який не мав планів у найближчий час нападати на Радянський Союз, завдяки активній підтримці Й. Сталіним його війни в Європі отримав можливість здійснити цю агресію значно скоріше. До того ж загальними зусиллями між союзниками було створено спільний кордон.

Розділ III

ЗА ЛАШТУНКАМИ «ВИЗВОЛЬНИХ ПОХОДІВ»: БОЄЗДАТНІСТЬ І МОРАЛЬНИЙ СТАН РСЧА

Вплив «великої чистки» на Червону армію

Американський дослідник Роджер Різ виокремлює три основні фактори, які негативно позначилися на розвитку військового потенціалу СРСР 1920–1930-х рр.: швидка індустріалізація й урбанізація, колективізація селянства, стрімке зростання чисельності збройних сил¹.

Справді, здійснюючи в міжвоєнний період військово-промислову модернізацію, Радянський Союз залишався відсталою, переважно селянською, з відповідними ментальністю та цінностями, країною, відтак у багатьох відношеннях був просто нездатним творити модерну масову армію, що потребувала людей із високою технічною підготовкою, належною освітою та урбаністичною культурою. Форсована промислова індустріалізація дозволила забезпечити Червону армію технікою та озброєнням, механізувати й моторизувати її, а все ж підготувати достатню кількість людей, здатних ефективно користуватися цією технікою, так і не вдалося. Таким чином, армія, що постійно модернізувалася, ставила перед учорашніми селянами – червоноармійцями й командирами – безліч завдань, які ті, у силу своєї соціальної основи, життєвого досвіду, освіти, загальнокультурного рівня не були готові вирішувати. Як бійцям, так і командно-начальницькому складу бракувало знань і культури, що суттєво мінімізувало значення військово-технічного переоснащення.

Примусова колективізація сільського господарства також створила для армії чимало проблем, найбільшою з яких стало нездійснене завдання перетворити непокірного й озлобленого селянина на лояльну «нову радянську людину». В очах селян колективізація була величезним злом, яке заподіяв їм сталінський режим, відтак армія, як інститут більшовицької держави, не користувалася серед переважної більшості селянства популярністю. Лише незначна їх частина прагнула порвати з традиційним способом життя, утекти з голодних колгоспів і поповнити «елітну касту» червоних командирів². У міжвоєнний період також не вдалося досягти взаємної довіри між командирами й червоноармійцями, що негативно позначилося на стані військового будівництва. Власне, у цьому плані Червона армія не дуже-то відрізнялася від колишньої царської, до якої селяни відчували стійку відразу. Низький

рівень життя військовослужбовців та їхніх родин, впроваджувані владою жорсткі дисциплінарні вимоги, терор і репресії – усе це перешкоджало формуванню таких необхідних для боєздатної армії рис, як патріотизм, лояльність, самодисципліна тощо.

Упродовж 1936–1941 рр. чисельність РСЧА постійно зростала завдяки призову великої кількості приписників. Водночас хронічно бракувало достатньої кількості командирів, які були б здатні цю масу людей організувати і вишколити. Причини цього полягали передусім у недосконалій системі підготовки командно-начальницьких кадрів усіх рівнів. «Велика чистка» ще більше загострила цю проблему, перетворивши армію на малоефективну мілітарну силу.

Репресивна кампанія 1937–1938 рр. охопила десятки тисяч армійців. Зокрема, лише з травня 1937 по вересень 1938 рр. було звільнено 36 тис. 761 командира (для порівняння: протягом 1920-х – першої половини 1930-х рр. – 47 тис.)³. За цих умов в армії ширилася справжня епідемія доносів і самодоносів. «До політорганізацій з'єднань і політуправління округу, – ішлося в донесенні політичного управління Харківського військового округу від 15 лютого 1937 р., – надходить багато листів від рядових і командирів із повідомленнями про відомі їм факти антирадянських зв'язків окремих осіб із ворогами народу, про свої підозри щодо певних людей тощо»⁴. За доповіддю політуправління Київського військового округу від 31 липня 1937 р., у період з 1 червня по 25 липня на адресу політорганів надійшло 956 листів від командирів, 423 – від молодшого комскладу і червоноармійців, 121 – від членів родин військовослужбовців тощо, в яких дописувачі «розкривали факти зрадницької роботи ворогів, повідомляли про себе викривальні факти»⁵. Констатація тієї обставини, що ці «листи значною мірою допомогли ліквідувати та викорчувати наслідки шкідницької роботи ворогів народу»⁶, не залишає сумнівів у тому, що доноси у цей період стали ще одним інструментом каральної політики сталінського режиму.

Зростала істерія шпигуноманії й взаємної недовіри. «Усі, хто виступає на мітингах, кажуть, що грудьми стануть на захист Батьківщини, – зазначав працівник одного з полтавських санаторіїв Титов. – Але ж більшість із них говорять нещиро. Адже, по суті, хіба тепер знаєш напевно, кого захищати? Сьогодні я клянуся його захищати, а завтра він виявиться ворогом народу. Якщо завтра буде війна, то зради і шпигунства буде більше, ніж у царській війні, тому що зараз незадоволення дуже багато. Тільки поводяться вони приховано»⁷.

«Чистки» вплинули також і на відбір призовників. Уперше відсівати не лише «класово чужі елементи», а й тих, хто не відповідав службі в РСЧА з політико-моральних міркувань, у тому числі «класово своїх», почали ще під час призову 1928 р.⁸ У період масових репресій відсоток відсіву зріс у кілька разів. Якщо у 1936 р. в армію з політичних мотивів

не допустили 44 тис. 018 осіб (3,8% загального складу), то в 1937 р. вже 168 тис. 855 (тобто 10,6%; усі ці молоді люди ставали «позавійськовиками»)⁹. У військових округах на території УРСР відсоток відсіву нелояльних призовників у 1937 р. був ще більшим. Скажімо, у ХВО з політичних причин «забракували» 12% призовників¹⁰.

У пік терору різко зменшилася й кількість тих, хто вступав до лав ВКП(б), зокрема й тому, що кандидатам просто боялися давати рекомендації. «А що станеться, якщо я дам рекомендацію, а він виявиться ворогом?», – вагалися комуністи¹¹. Намагаючись виправити ситуацію, ЦК ВКП(б) уже в лютому 1938 р. видав постанову «Про прийом червоноармійців у партію», за якою умови вступу для «низів» максимально полегшувалися. Наслідки

цього рішення не забарилися й уже протягом 1938 р., порівняно з попереднім роком, парторганізація РСЧА збільшилася майже у сім разів, поповнившись на понад 101 тис. комуністів¹². Навряд чи мотиви такого масового вступу до партійних лав були суто ідеологічними. Вочевидь значна кількість військовослужбовців розглядала свою партійність (і аж ніяк не безпідставно) як один із важливих засобів просування по соціальній драбині. Режим також мав пряму вигоду з цього, адже постійне оновлення партійних рядів завдяки висуванню представників «соціальних низів» сприяло збільшенню кількості тих, хто був готовий до неухильного виконання настанов керівництва і жертвовного поклоніння вождеві. Не дивно, що в умовах терору політично неграмотні, малоосвічені молоді комуністи – насамперед молодші командири (перед багатьма з яких, між іншим, репресування командно-начальницьких кадрів середньої та вищої ланок відкривало перспективи швидкого кар'єрного росту), не приховували ненависті до «викритих» органами держбезпеки «ворогів народу». Політдонесення про морально-політичний стан військ, у тому числі дислокованих на території УРСР, протягом 1937–1938 рр. рясніли висловлюваннями на кшталт: «Я не можу дібрати слів, як назвати цих гадів. Таких слів у людському лексиконі немає. Цих гадів треба не стріляти, а душити»; «Я з таким хвилюванням тамую злобу,

*Забгато різних мерзотників
ходить по нашій землі...
(радянський політичний плакат,
1930-ті рр.)*

*Народний комісаріат внутрішніх справ
(польська політична карикатура, 1938 р.)*

— Ех, пустили б мене на гнилий захід. Адже робесп'єри порівняно зі мною — хлопчики

що не знаю, що зробив би з цими бандитами»; «Цих гадів мало розстріляти. Треба саме розчавити, замордувати, як гадину»; «Сморід і нечисть гадів розповсюджується по всьому світу. Наша вимога — цю нечисть стерти з лиця землі, щоб наше повітря було чистим»¹³.

У 1939 р. на XVIII з'їзді партії командарм 2-го рангу Г. Штерн заявив: «Усілякі борзописці за кордоном [...] намагаються зобразити справу так, що через те, що ми з вами знищуємо купку всякої погані — тухачевських, гамарників, уборевичів та їм подібну наволоч, у нас у Червоній армії немає доброго командного складу. Червона армія має достатню кількість чудових людей»¹⁴. Насправді репресії

завдали потужного удару по комскладу, нестача якого гостро давалася взнаки. 3–4 серпня 1937 р. у Москві відбулася нарада політпрацівників РСЧА, де у своєрідній формі було підбито підсумки масової «чистки» армії від «ворожих елементів». Начальник Політуправління РСЧА армійський комісар 2-го рангу П. Смирнов заявив, що після викриття «військово-фашистської змови» політичний настрій військ «міцний»¹⁵. Реакцію червоноармійців на знешкодження «шпигунських банд» він охарактеризував як «гнівну й обурену» ворожою «зрадницькою роботою»¹⁶. П. Смирнов також поінформував присутніх, серед яких був і Й. Сталін, що протягом минулих місяців з армії звільнили 10 тис. представників командно-політичного складу, з них близько половини — з політичних мотивів¹⁷. Водночас головний армійський політпрацівник був змушений визнати різке зростання в умовах «чистки» дисциплінарних проступків, кількість яких лише за період із 1 січня по 1 травня 1937 р. сягнула 400 тис.¹⁸ Прокотилася армією й хвиля травматизму. У Київському військовому окрузі за перший квартал 1937 р. сталося 7520 нещасних випадків із військовослужбовцями, при цьому 1690 з них потрапили до шпиталів. Власне, виходило так, що лише в одному окрузі за мирних умов травмувалася майже дивізія¹⁹. «Наче війна почалася», — відреагував Й. Сталін. «Справді, наче війна», — погодився з ним П. Смирнов²⁰, напевно, уповні усвідомлюючи прямий зв'язок між цією надзвичайною ситуацією й деморалізацією армії в умовах «чистки».

Свідченням незадовільного морально-психологічного стану і низької боєздатності РСЧА стали дії військ під час конфлікту з японцями

в районі озера Хасан у 1938 р. Тоді Червона армія втратила 408 осіб убитими і 2807 пораненими, причому 40% усіх втрат становили саме командно-політичні кадри²¹. Загальні втрати за пізнішими підрахунками виявилися ще більшими: відповідно 960 і 3279 – безповоротні та санітарні²². Вище військове керівництво, розібравши цю ситуацію, негласно було змушене визнати факти неорганізованості й бойової не- підготовленості частин, розгубленості командного складу від фрон- тового до полкового рівнів. Усі роди військ, особливо піхота, під час цього конфлікту виявили невміння діяти на полі бою, танкові части- ни застосовувалися неефективно, наслідком чого стали значні втра- ти. Після критичного розбору бойової діяльності радянських військ у районі озера Хасан було вирішено розформувати управління Далеко- східного Червонопрапорного фронту, усунувши від командування ним маршала В. Блюхера²³.

Попри у цілому переможно проведену кампанію, серйозні прога- лини у системі підготовки військ проявилися й під час боїв на річці Халхін-Гол (1939 р.). Військовий історик С. Осьмачко доводить, що тут виявилися неготовність піхоти до ближнього бою, безініціативність комскладу, його невміння організовувати атаку. Повсюди відзначала- ся слабка підготовка молодшого комскладу. З'ясувалося, що стрілець- ко-кулеметні батальйони бронебригад не вміють вести піхотний бій. Незадовільною була й підготовка територіальних з'єднань і частин. Деякі з них прибули з місць постійної дислокації не маючи озброєння та боєкомплекту, без аmunіції, а серед особового складу було чимало

На оз. Хасан (1938 р.)

таких, хто ще взагалі не тримав у руках зброї. Наслідком цього стала низька боєздатність піхотних частин, їх схильність до паніки. Приміром, 6–14 липня 1939 р. фіксувалися щоденні ганебні факти панічної втечі частин із займаних позицій²⁴. Саме з таким негативним воєнним багажем СРСР вступив у війну з Польщею.

Вереснева війна: «переможна хода» й «дезорієнтація на місцевості»

Підготовка до нової кампанії розпочалася з прихованої мобілізації. Уже 3 вересня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило таємне рішення продовжити на місяць строк служби червоноармійців і молодших ко-

мандирів, які підлягали демобілізації, унаслідок чого у РСЧА було затримано понад 310 тис. осіб²⁵. 7 вересня під виглядом великих навчальних зборів розпочався призов 2,6 млн запасників у семи військових округах, у тому числі в КОВО та ХВО²⁶, а вже на 17 вересня було сформовано 98 стрілецьких і 14 кавалерійських дивізій, 27 танкових бригад, 24 артилерійські полки Резерву Головного командування. Згодом 41 стрілецька, 13 кавалерійських дивізій, 17 танкових бригад і 9 артполків увійдуть до складу Білоруського та Українського фронтів, управління яких 11 вересня 1939 р. розгорнулися на базі штабів БОВО та КОВО²⁷.

*Братам ми руки простягнули
(радянський політичний плакат, 1939 р.)*

Сигнал до переростання навчальних зборів у воєнну кампанію було дано директивами наркома оборони СРСР маршала К. Ворошилова та начальника Генштабу РСЧА командарма 1-го рангу Б. Шапошникова №16633 і №16634 військрадам БОВО та КОВО від 14 вересня 1939 р.²⁸ А вже 17 вересня о 5-й годині два великих угруповання радянських військ у складі семи армій та однієї кінно-механізованої групи (617,5 тис. осіб, 4954 гармати й міномета, 4733 танки, 3298 літаків) перетнули польський кордон. У бойових діях також узяла участь Дніпровська військова флотилія²⁹. На початку жовтня 1939 р. у складі двох фронтів (Українського та Білоруського) на території Польщі

нараховувалося вже 2421,3 тис. осіб, зведених у 60 стрілецьких і 13 кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад. На озброєнні вони мали 5467 середніх і важких гармат, 6096 танків і 3727 літаків³⁰.

Потужному угрупованню Червоної армії у Східній Польщі протистояли лише частини Корпусу охорони прикордоння, а також гарнізони кількох укріпрайонів на Волині, у Галичині та Поліссі. Загалом на 17 вересня 1939 р. у східних воєводствах II Речіпосполитої польські сили нараховували 370 тис. осіб (80% з них становили легкоозброєні та ненавчені резервісти) при 540 гарматах і 70 танках³¹.

На західнобілоруських землях наступ вели з'єднання Білоруського фронту (командувач – командарм 2-го рангу М. Ковальов, члени військової ради – дивізійний комісар П. Смокачов, перший секретар ЦК КП(б) Білорусії П. Пономаренко, начальник штабу – комкор М. Пуркаєв), які нараховували 378,6 тис. осіб³². У перші дні війни бої розгорнулися під Вільно, де 10-тисячний польський гарнізон зміг протриматися до середини дня 18 вересня, а також у районі Гродна, оборона якого тривала з 20 по 22 вересня. Поляки відбили кілька радянських атак, а у вуличних боях застосовували пляшки із запалювальною сумішшю. Частини Червоної армії під Гродно втратили 47 осіб убитими та 156 пораненими, а також близько 20 танків і бронемашин³³. Бойові зіткнення у смузі дій Білоруського фронту, поступово згасаючи, тривали до 30 вересня.

До складу Українського фронту (командуючий – командарм 1-го рангу С. Тимошенко, начальник штабу – комдив М. Ватутін, члени військової ради – корпусний комісар В. Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов) входили 3 армійські групи, що нараховували майже 239 тис. осіб³⁴. У смузі завширшки 230 км наступала Шепетівська група (з 18 вересня – Північна, із 28 вересня – 5-та армія; командуючий – комдив І. Советников), яка включала 44-ту, 45-ту й 81-шу стрілецькі дивізії, 36-ту танкову бригаду, 236-й і 233-й корпусні артполки. Своїм лівим флангом 18 вересня група здобула Рівне та просувалася в напрямі Володимира-Волинського, а правим – наступала на Ковель. На Волині, куди для переформування відійшли знекровлені в боях з німецькими військами польські частини, і де було побудовано міцні укріпрайони, Червона армія наразилася на опір поляків під Сарнами, Ковелем та Боровичами.

Уранці 19 вересня 60-та стрілецька дивізія розпочала штурм польських укріплень над річкою Случ у районі села Тинне (нині – Сарненський район Рівненської області), де тримала оборону 4-та рота фортечного батальйону «Сарни» під командуванням капітана Е. Маркевича. Після п'ятигодинного бою радянська піхота прорвалася крізь загороджувальний вогонь польських дотів. Подолавши укріплені позиції, дивізія рушила на Сарни. Для ліквідації окремих пунктів опору залишився

полк другого ешелону, який разом із саперами мав знищити ще «живі» польські укріплення. Для цього перед амбразурами зводилися загороджувальні барикади, запалювалися легкозаймисті матеріали, а гармати вели вогонь по противнику з невеликої відстані прямою наводкою. Усе це «засліплювало» гарнізон фортспороди, відтак підривні команди мали можливість підібратися впритул до бункера й закласти вибухівку під бронедвері, після чого всередину укріплення вривався штурмовий загін, який брав у полон ще живих його захисників. За потреби проти дотів використовували вогнеметні танки ОТ-26 та ОТ-130, які «викурювали» оборонців. Провівши контратаку, поляки спромоглися відтягнути від своїх блокованих бункерів значні сили противника, що дозволило приблизно третині їх гарнізонів вийти та відступити до головних сил фортечного батальйону «Сарни». У цих боях 229 польських вояків загинули, 39 зазнали важких поранень, 301 потрапив у полон. Урятуватися із блокованих фортифікаційних споруд пощастило приблизно 120 особам³⁵. Радянські втрати також були чималими. Непрямим доказом цього, на думку дослідника А. Руккаса, може слугувати той факт, що, прорвавши лінію укріплень, 60-та стрілецька дивізія не розвивала свій успіх і не переслідувала поляків, а залишилася на тривалий відпочинок у зайнятому районі, після чого взагалі була виведена в армійський резерв³⁶.

Запеклі бої відбулися поблизу Шацька. Уранці 28 вересня до цього містечка (нині – районний центр Волинської області) підійшов авангард

М. Хрущов на кордоні з Польщею біля Перемишля (вересень 1939 р.)

Колони радянських військ у Східній Польщі (1939 р.)

кількатисячного польського угруповання, основу якого становили частини КОП під командуванням генерала В. Орлика-Рюкеманна. На той момент там перебували 411-й танковий батальйон і 54-й протитанковий дивізіон радянської 52-ї стрілецької дивізії полковника І. Русіянова. Дізнавшись про появу поляків на околицях Шацька, командир танкового батальйону капітан Несенюк вирішив атакувати противника, проте його танки, рухаючись вузькою греблею між двома ставками, наразилися на гарматний вогонь польських підрозділів, які зайняли позиції на узліссі. У цьому бою радянська сторона втратила 6 легких танків Т-26, 2 плаваючих Т-37, а також 20 вояків убитими (загинув і командир батальйону), 4 пораненими й 10 зниклими безвісти. Відбивши атаку, поляки перейшли в наступ, швидко звільнили Шацьк, розсіявши 54-й протитанковий дивізіон і полонивши при цьому близько 330 червоноармійців, яких, щоправда, через брак сил для охорони невдовзі було відпущено³⁷. За повідомленням політвідділу 52-ї стрілецької дивізії, під час боїв у районі Шацька 28–29 вересня 1939 р. польські втрати становили 586 загиблих, до 600 осіб потрапили в полон, натомість радянські – 70 убитими і 184 пораненими³⁸.

Дещо раніше, 25 вересня, війська 5-ї армії, подолавши опір поляків на річці Західний Буг поблизу Хелма, захопили це старовинне місто і за п'ять днів вийшли в етнічні польські райони II Речіпосполитої. Згідно з радянськими повідомленнями, у полон було взято 190,5 тис. солдатів та офіцерів збройних сил Польщі³⁹.

Південніше Північної групи, по центру Українського фронту, на ділянці майже 90 км вела наступ Волочиська група (з 24 вересня – Східна, із 28 вересня – 6-та армія; командувач – комкор Ф. Голиков) у складі 3-ї, 5-ї й 14-ї кавалерійських, 96-ї та 97-ї стрілецьких дивізій, 24-ї і 38-ї танкових бригад, 269-го корпусного артполку. У ніч із 17 на 18 вересня її підрозділи захопили Тернопіль, упродовж 18–19 вересня – Озерну, Сокаль, Броди, Бібрку, Рогатин і 19 вересня підійшли до Львова. Тут, під стінами стародавньої столиці Східної Галичини, радянські війська зустрілися з частинами вермахту, які вже майже впродовж тижня блокували 15-тисячний польський гарнізон генерала В. Лянгера. Після відповідних переговорів німецькі війська відійшли з цього району. Червона армія здійснила кілька невдалих спроб здобути Львів. 22 вересня 1939 р. захисники міста погодилися на почесну капітуляцію зі збереженням зброї та знаків розрізнення для офіцерів, чого, утім, дотримано не було. 28 вересня радянські підрозділи вийшли на річку Сян між Білгораєм та Перемишлем.

Кам'янець-Подільська група (з 20 вересня – Південна, із 24 вересня – 12-та армія; командувач – командарм 2-го рангу І. Тюленєв) включала 16-ту, 9-ту, 32-гу й 34-ту кавалерійські, 72-гу та 99-ту стрілецькі дивізії, 25-й танковий корпус, 26-ту і 23-тю танкові бригади, 283-й та 274-й корпусні артполки. Це найбільш потужне й мобільне угруповання радянських військ наступало на 110-кілометровому фронті, щодоби долаючи відстань 60–90 км. На першому етапі операції (17–20 вересня) війська групи здобули Коломию (18 вересня), вели бої біля Галича й оволоділи містом Станіславом (19 вересня), після чого, вийшовши на річку Стрий, зустрілися з підрозділами німецького вермахту. На другому етапі (21–28 вересня) просунулися до річки Сян, щоби перекрити відступаючим полякам шлях до державного кордону Польщі з Румунією та Угорщиною. Частини 12-ї армії вступали в локальні бойові дії з окремими польськими загонами, які намагалися пробитися крізь захоплені радянськими та німецькими військами райони Польщі до рятівних румунського й угорського кордонів. Ці операції Червона армія проводила, координуючі свої дії з командуванням вермахту. Наприклад, 27–28 вересня 1939 р. у районі Журавинець радянські сили у взаємодії з німцями розбили 4-тисячне угруповання (5–6 кавалерійських полків) польських військ генералів В. Андерса та К. Плісовського, що намагалося пробитися до Угорщини. Обидва воєначальники разом із 750 солдатами та 35 офіцерами потрапили в радянський полон. Близько 500 поляків тоді загинуло⁴⁰. Загалом війська 12-ї армії полонили понад 81,5 тис. польських вояків, а її втрати склали 39 убитих і 118 поранених⁴¹. Загальні втрати поляків у ході радянсько-польської війни становили 3,5 тис. загиблих і 20 тис. поранених⁴². Понад 452 тис. польських військовослужбовців опинилися в радянському полоні. Переважну більшість їх переможці відпускають по домівках, проте у таборях НКВС залишиться 125,4 тис. осіб⁴³.

У ході радянсько-польської війни 1939 р. Червона армія просунулася на 250–350 км західніше від лінії старого кордону, захопивши територію площею 195 тис. кв. км із населенням майже 13 млн осіб. Укладений 28 вересня 1939 р. радянсько-німецький договір про дружбу й кордони оформив новий статус цих земель. Відтак II Річсполита припинила своє державне існування. Польські етнічні території потрапили під німецьке правління, а західноукраїнські та західнобілоруські землі опинилися у складі СРСР (відповідно, УРСР та БРСР). До сфери радянських інтересів, згідно зі згаданим договором, відійшла також територія Литви. Натомість Кремль передав Німеччині Люблінське й Варшавське воєводства, зайняті Червоною армією у ході війни. Із нагоди перемоги над Польщею у Бресті, Гродно та деяких інших містах відбулися спільні радянсько-німецькі військові паради.

У Вересневій війні Червона армія здобула певний досвід. Зокрема, ішлося про здійснення швидких переходів значними силами, оточення та ліквідацію великих угруповань противника («котли» в районі Чорткова, Галича, Станіслава, в урочищі Журавинці). Це стосувалося також практики успішного подолання укріплених районів (біля Барановичів і Сарн). Водночас проявилися й серйозні прорахунки в керівництві та підготовці РСЧА. Організація штабної роботи не забезпечувала сталого управління, оскільки швидке просування військ, часта зміна місць дислокації командних пунктів призводили до порушень зв'язку в ланках від полку до фронту включно. Незадовільно підготовлені зв'язківці не справлялися зі своїми завданнями. Брак належної взаємодії між різними родами військ, зокрема повітряними й наземними силами, призводив до обстрілів авіацією власної піхоти, на що та, своєю чергою, також відповідала вогнем. Наприклад, уже 17 вересня «сталінські соколи» обстріляли колону 8-го стрілецького корпусу, унаслідок чого було поранено 5 осіб⁴⁴. Наступного дня червоноармійці 60-ї стрілецької дивізії відкрили вогонь по своєму ж літаку, сплутавши його з польським – у результаті пілот зазнав поранень⁴⁵. На третій день війни в районі Комарова частинами 9-ї кавдивізії був обстріляний літак зв'язку – машина впала, льотчик лейтенант Белов загинув, а начальник 2-го відділу штабу Південної групи військ майор Хлебников був поранений⁴⁶. У перші дні кампанії лише авіація Південної групи збитими й пошкодженими втратила 6 розвідувальних і зв'язкових літаків⁴⁷. Власне, від поляків радянські ВПС втрат не зазнали, адже польські повітряні сили ще на початку війни було знищено німецькими люфтваффе. І хоча червоні льотчики не мали можливостей відзначитися у цій кампанії (передусім через відсутність масштабних бойових дій та швидкоплинний характер самої війни), усе ж кидається у вічі низький рівень підготовки пілотів. 17 вересня 1939 р. внаслідок втрати орієнтації й закінчення пального бомбардувальник СБ зі складу 18-го авіаполку Білоруського фронту

був змушений приземлитися в тилу противника. Причому командир екіпажу Говоров здійснив вимушену посадку вкрай невдало – унаслідок різкого пікірування з кабіни літака випав стрілець-радист Шандуров, який, не маючи парашута, загинув. Льотчик Говоров і штурман Єрьомін, за свідченнями селян, «маючи кулемети й особисту зброю, ганебно здалися в полон місцевому поміщикові». Із приходом Червоної армії їх було звільнено з Віленської в'язниці, де опинилися пілоти-невдахи, після чого Говорова негайно заарештували вже радянські органи держбезпеки⁴⁸.

Не «на висоті» виявилися й сухопутні сили. Військова документація рясніла повідомленнями про низьку ефективність ведення бойових дій, численні випадки паніки і дезорганізації у частинах Червоної армії, що нерідко призводило до перестрілок між своїми ж піхотними, кавалерійськими, артилерійськими й танковими підрозділами. Це пояснювалося, крім зазначених вище причин, ще й у цілому слабкою підготовкою особового складу, значну частину якого становили призовники, а також незадовільним керівництвом військами з боку командування.

Давалися взнаки й відсутність досвіду та прогалини в бойовій підготовці. Хоча радянські війська рухалися, майже не зустрічаючи серйозного опору з боку поляків, нервові напруження було неабияким. Випадковий постріл, здійснений політруком Антоновим із 23-ї кавалерійської дивізії (йому здалося, що він бачить ворога) призвів до перестрілки між своїми ж військами, унаслідок чого загинуло 2 і було поранено 3 осіб⁴⁹. Підстави для нервування, безумовно, були. Частини Червоної армії просувалися довгими колонами з інтервалом 10–15 км. Зазвичай вони розтягувалися й відривалися від штабів, втрачали зв'язок із сусідами, а подекуди й орієнтацію на місцевості. Командири не знали, де саме вони перебувають і що відбувається довкола. У розриви між радянськими військами інколи просочувалися польські підрозділи, які своєю появою та обстрілами спричиняли паніку. Під час одного такого інциденту начальник хімслужби Підлужний відкрив хаотичну пальбу з особистої зброї, поранивши при цьому в голову політрука роти⁵⁰. Зазнавали червоні війська й бойових втрат. У селі Росохоч у результаті нічного бою було вбито лейтенанта Никонова та 2 бійців⁵¹. У донесенні одного з військових з'єднань відзначалося, що «від банднаскоків на обози й автоколони гине більше людей, ніж на фронті»⁵².

Непідготовлені військовослужбовці припускалися прикрих помилок, які коштували їм життя. Червоноармієць 87-ї стрілецької дивізії Антонюк під час бою дезорієнтувався, прийнявши поляків за своїх, за що був звинувачений у зраді Батьківщині, переході на бік ворога, і розстріляний⁵³. Також частими були випадки, коли червоні військовики приймали за поляків свої підрозділи. Наприклад, 20 вересня червоноармієць 1-ї стрілецько-кулеметної бригади помилково обстріляв радянський гусеничний

тягач зі складу 25-го танкового корпусу. Унаслідок інциденту водій машини загинув, 2 бійців зазнали поранень⁵⁴. На тому ж таки Українському фронті (Північна група) днем раніше, 19 вересня, у перестрілці між підрозділами стрілецьких дивізій загинуло 12 і було поранено 25 осіб⁵⁵. Того ж дня внаслідок безладного вогню лише у 96-му стрілецькому полку було вбито 13 і поранено 27 осіб⁵⁶. Такі ж випадки траплялися й у частинах Білоруського фронту. Наприклад, у ніч на 19 вересня в районі містечок Красне та Молодечно хтось пустив чутку, що в атаку перейшов польський кавалерійський ескадрон. У результаті паніки та безладної рушнично-кулеметної перестрілки між військовослужбовцями зенітних дивізіонів 64-го стрілецького полку й 16-го стрілецького корпусу загинуло 9 і було поранено 20 осіб⁵⁷.

Винними у подібних інцидентах нерідко були самі червоні командири. Зокрема, свої ж війська атакувала частина під орудою комполка Дегтярьова. Останній збився з визначеного маршруту, унаслідок чого його підлеглі раптом побачили перед собою радянський танк, який вони прийняли за ворожий. Командир наказав вивести на пряму наводку протитанкові гармати й розстріляти «польський танк»⁵⁸. Тоді загинули командир машини та політрук, а баштовий стрілець зазнав важких поранень.

Військова документація містить чимало подібних прикладів. Польські захисники міста Ходорова закріпилися в районі місцевого цукрового заводу. Командування радянського 148-го кавалерійського полку запросило підкріплення. Штаб 34-ї кавдивізії надіслав 5 танків. Проте поки вони прибули на місце бою поляки відступили. Радянські ж кавалеристи, наскочивши на бойові машини, прийняли їх за ворожі. У ході бою, що відбувся в ніч з 20 на 21 вересня, загинули 1 червоноармієць і 2 танкістів, було знищено гармату та пошкоджено танк⁵⁹. Серед жертв хаотичних перестрілок траплялися й високі чини. У результаті безладної стрілянини в місті Куравиця загинув начальник політвідділу 17-го стрілецького корпусу полковий комісар Пименов⁶⁰.

Особливо часто панічні перестрілки спалахували в містах, які займала Червона армія. Як правило, із настанням темряви в когось обов'язково «здавали нерви» і починалася стрілянина, причому потім мало хто міг до ладу пояснити, куди і по кому він вів вогонь. 18 вересня у Тернополі

*Е. Ридз-Смігли
(у 1939 р. – верховний головнокомандувач
збройних сил Польщі)*

польські бійці, що засіли на дахах та горищах будинків і костелу, обстріляли радянські частини, які вступали в місто⁶¹. Після цього тут ще три дні поспіль лунали хаотичні постріли, у тому числі з танкового озброєння, що призвело до руйнувань будинків, двох костелів і загибелі людей⁶². Ось як описувалися ці події в одному з повідомлень військової прокуратури Українського фронту: «З 20.00 18 вересня 1939 р. і вночі неодноразово по всьому місту відкривалася ураганна стрілянина: стріляли з револьверів, гвинтівок, кулеметів, а також танкових гармат. Щойно десь лунав постріл або черга, як повсюдно відкривалася безладна пальба. Ніхто не міг погамувати цю стихію. Безладно стріляли й удень 19 вересня. Цього дня тричі виникала перестрілка, при цьому використовувалася навіть польова артилерія. Молодший лейтенант Васильєв відкрив вогонь із гармати по будинку і зруйнував його. Кулеметник Фигон вів безладний вогонь і своїми вигуками підбурював оточуючих»⁶³. Військова прокуратура заарештувала вказаних осіб, але до порядку в Тернополі ще було далеко. Станом на 20 вересня населення не мало жодної інформації про те, що відбувається в місті. До приїзду представника ЦК КП(б)У і члена військової ради фронту містянам не могли пояснити причин підпалу одного костелу й обстрілу іншого. Торгівля зупинилася, крамниці стояли зачиненими, позаяк комендант майор Вербицький власникам магазинів і ресторанів наказав подати дані про наявність продуктових запасів (невдовзі прокуратура скасувала це розпорядження). У місті залишилося багато покинутих автомашин, зброї і спорядження, яке збиралося неорганізовано, а нерідко й розкрадалося⁶⁴. Траплялися випадки мародерства, коли під виглядом «трофеїв» радянські військові забирали майно громадян (у тому числі мотоцикли й автомобілі), відбирали у селян коней. Декілька днів на вулицях валялися тіла 5 загиблих польських

Польські вояки на бойових позиціях

Артилеристи

Піхотинець

офіцерів, а також поранені коні. Неорганізованість посилювалася й тим, що містом снували біженці й солдати польської армії, яким було наказано пройти реєстрацію, котра, утім, не проводилася, і лише надвечір 20 вересня було призначено спеціального реєстратора⁶⁵.

Подібний хаос і безлад мали місце в Рівному, Чорткові⁶⁶, інших західноукраїнських та західнобілоруських містах. Наприклад, у Дубно 20 вересня о 1-й годині обстріляли колону радянських військ, а також будинок комендатури. Сигналом до кулеметно-рушничного вогню послужив постріл із ракетниці. У цю ніч було здійснено наліт на місцеву в'язницю, проте охорона відбилася від нападників. Перестрілка тривала до 5-ї години ранку. Загинуло 2 червоноармійців і 2 цивільних. Було захоплено 50 «заколотників», головним чином переодягнених польських офіцерів. У місті залишили радянський гарнізон у складі двох батальйонів для охорони порядку. Цього ж дня було вбито механіка-водія танка, який відстав від колони⁶⁷. Побойуючись нічного нападу, червоноармійці на другий день після вступу до Дубна встановили на розі вулиць кулемет і поливали свинцем навколишні будинки, убивши при цьому десятки мирних мешканців.

У Новоградку в ніч із 19 на 20 вересня йшла шалена перестрілка нібито з польськими «партизанами». У Пінську червоні війська обстріляли з гармати костел і церкву. У Бучачі впродовж двох днів після приходу «совєтів» місцеві мешканці змушені були сидіти по домівках. У ці дні вулицями рухалися танки, лунали кулеметні черги, тривали обшуки будинків, проводилися арешти⁶⁸. Радянські частини, що перебували в місті, час від часу охоплювала паніка. Начальник госпчастини 3-го танкового полку майор Мойсєєв випадково вбив червоноармійця Урялова⁶⁹, а лейтенант ремонтно-відновлювального батальйону 25-го танкового корпусу Мельников під час обстрілу, витягнувши з кобури наган, підбіг до танка, просячи екіпаж відчинити люк і запустити його усередину, де він збирався відсидітися до кінця перестрілки⁷⁰.

Намагаючись навести у військах лад, радянське командування видавало численні розпорядження. Зокрема, політуправління Українського фронту 22 вересня 1939 р. розіслало у частини директиву «Про

ŻOŁNIERZE!

W ciągu ostatnich dni armja polska została ostatecznie rozgromiona. Żołnierze miast: Tarnopol, Galicz, Równo, Dubno w ilości przeszło 60.000 osób dobrowolnie przeszli na naszą stronę.

Żołnierze! Co pozostało wam? O co i z kim walczyć? Dla czego narażacie życie? Opór wasz jest bezskuteczny. Oficerowie pędzą was na bezsensowną rzeź. Oni nienawidzą was i wasze rodziny. To oni rozstrzelali waszych delegatów, których posłaliście z propozycją o poddaniu się. Nie wiercie swym oficerom. Oficerowie i generałowie są waszymi wrogami, dła oni waszej śmierci.

Żołnierze! Bijcie oficerów i generałów. Nie podporządkowujcie się rozkazom waszych oficerów. Pędźcie idźcie z waszej ziemi. Przechodźcie śmiało do nas, do waszych braci, do Armji Czerwonej. Tu znajdziecie uwagę i troskliwość.

Pamiętajcie, że tylko Armja Czerwona wyzwoli naród polski z nieszczęsnej wojny, i uzyskacie możność rozpocząć pokojowe życie.

Wiercie nam! Armja Czerwona Związek Radzieckiego—to wasz jedyń przyjaciel.

Dowódca frontu Ukraińskiego S. TIMOSZENKO

*Радянська листівка,
адресована польським солдатам (1939 р.)*

боротьбу з панікерами, про забезпечення охорони тилів, мостів, переправ, про налагодження зв'язку між командирами та їхніми підрозділами й бійцями», 24 вересня – директиву «Про завдання політвідділів та парторганізацій на 2-й етап ведення воєнних дій», в якій, між іншим, ішлося «про боротьбу за організованість, дисципліну, культурність у частинах». 26 вересня військова рада фронту видала спеціальне рішення про боротьбу з мародерством, «барахольством» і випадками самочинних розстрілів. Військрада і політуправління Українського фронту 20 вересня і 10 жовтня спільно надіслали у війська директиви із зазначених питань. 30 вересня з'явилася директива про «політичне закріплення тилу» на «визволеній території» і відповідну роботу серед військовослужбовців⁷¹. Численні випадки паніки та безладної стрілянини (в тому числі по своїх) за підсумками операції у Західній Україні відзначав у своєму наказі № 010 від 14 жовтня 1939 р. командувач Українського фронту С. Тимошенко⁷².

Як свідчать архівні документи, навести лад у військах так і не вдалося до самого кінця воєнної кампанії. «Дезорієнтовані на місцевості» частини РСЧА, здавалося, більше воювали самі з собою, ніж із поляками. Принаймні, 20–25% загинув у Червоній армії під час Вересневої війни прийшлося не на сутички з противником, а на так звані небойові втрати. Наприклад, на Білоруському фронті з 246 загинув і 503 поранених у період із 17 до 30 вересня відповідно 55 і 168 припадало на різноманітні «надзвичайні пригоди»⁷³. На Українському фронті вже на 24 вересня втрати становили 261 вбитими і 537 пораненими, при цьому наголошувалося, що було чимало загинув «через паніку»⁷⁴.

Попри те, що командування Червоної армії досить ретельно розробило стратегічну операцію із захоплення Західної України та Західної Білорусії, забезпечивши її суттєвою кількісною перевагою у живій силі й техніці, а також зважаючи на загалом слабкий опір польських військ, втрати радянської сторони у цій кампанії виявились невинновданно високими – понад 3000 осіб, у тому числі 1173 вбитими, 302 зниклими безвісти, 2002 пораненими⁷⁵.

«Дружба, скріплена кров'ю»: радянсько-німецька військова взаємодія

Факт активної участі Червоної армії в бойових операціях спільно з вермахтом проти Польщі спеціально підкреслив на сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р. В. Молотов. Він зазначив, що «правлячі кола Польщі багато вихвалялися “міцністю” своєї держави і “могутністю” своєї армії. Однак виявилось достатньо короткого удару по Польщі з боку спочатку німецької армії, а потім – Червоної армії, щоб нічого

не залишилося від цього потворного дітища Версальського договору, що жило за рахунок пригнічення польських національностей»⁷⁶. А Й. Сталін у відповідь на вітальну телеграму Й. фон Ріббентропа у зв'язку із 60-річчям зазначив: «Дякую вам, пане міністре, за поздоровлення. Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою і міцною»⁷⁷. Москвою ходив жарт: ця дружба дійсно скріплена кров'ю, але тільки польською.

Під час спільного розгрому Польщі радянська армія та вермахт стали по суті воєнними союзниками. 18 вересня 1939 р. начальник Генштабу РСЧА командарм 1-го рангу Б. Шапошников повідомив штаб Українського фронту про видану німецьким військовим командуванням настанову особовому складу щодо відносин із частинами Червоної армії, які перейшли польський кордон і наступають у західному напрямку. Зокрема, підрозділам вермахту при зустрічі з червоноармійцями пропонувалося зупинитися та висилати делегатів від батальйону і вище, які повинні були заявляти: «Німецька армія вітає армію Радянського Союзу!». Б. Шапошников також вимагав від підлеглих при зустрічі з німцями відряджати відповідних переговірників та «бути з німецькими делегаціями взаємно ввічливими»⁷⁸.

21 вересня 1939 р. командувач Українського фронту С. Тимошенко надіслав у війська директиву: «При зверненні німецьких представників до командування наших частин про надання допомоги для знищення польських частин або банд – командирам виділяти необхідні сили, забезпечувати спільну ліквідацію ворожих сил»⁷⁹. І такі випадки мали місце. 26 вересня між рухомим загоном 44-ї стрілецької дивізії та командуванням німецької 8-ї піхотної дивізії було досягнуто домовленості про спільний удар по польських частинах у районі Краснобрда на Люблінщині. Цього ж дня біля Яворова підрозділи окремого розвідувального батальйону 97-ї стрілецької дивізії забезпечили безперешкодний відступ німецького ар'єргарду, атакованого поляками в районі Наконечного. При цьому радянська танкова рота супроводжувала німців до Краковця⁸⁰.

21 вересня німецька військова делегація у складі генерала Е. Кестрінга, полковника Г. Ашенбреннера й підполковника Г. Кребса, яка двома днями раніше прибула з Берліна до Москви для обговорення й вирішення питань німецько-радянського військового співробітництва, підписала з наркомом К. Ворошиловим та начальником Генштабу Б. Шапошниковим німецько-радянський протокол. Відповідно до цього документа, 23 вересня РСЧА повинна була зайняти залишену німцями територію й вийти на демаркаційну лінію до Вісли⁸¹. Розпочалася передача радянській стороні зайнятих до цього часу вермахтом західноукраїнських міст – Стрия (22 вересня), Дрогобича (24 вересня) та ін.

Показово, що союзники намагалися використати час, наданий на відведення своїх військ, для пограбування території, яку доводилося

залишати. Радянці спішно відправляли до СРСР трофейне майно. Зокрема, підрозділи 5-ї армії вивозили озброєння (снаряди, гвинтівки), цукор. А частини 10-ї армії Білоруського фронту при відході з Бреста-Литовського угнали 51 паротяг, 1421 вагон, 30 т боєприпасів і 600 т пиломатеріалів. Цим самим займалась і 6-та армія⁸². Евакуація із територій західніше від розмежувальної лінії тривала до 5 жовтня. Загальні розміри трофеїв невідомі, але вони були чималими. Лише війська 5-ї армії відігнали за Західний Буг 64 локомотиви, 70 пасажирських, 1130 критих вагонів, 534 залізничні платформи, 609 вуглярок, 104 цистерни та різноманітні вантажі (артилерійське майно, цукор, овес, зерно, борошно, спирт, кінний завод, руду, залізо, вугілля, кокс, худобу тощо) загальним обсягом 2174 вагонів⁸³.

Водночас радянське керівництво обурювалося «нечемною поведінкою» союзників, які діяли аналогічно. Зокрема, Л. Мехліс заявляв, що, мовляв, німці навмисно затрималися у Дрогобичі та Стрию на кілька днів, аби мати час «обібрати» ці міста. Він також нарікав, що ті не лише вивезли чимало різноманітного майна (6 ешелонів борошна, 18 вагонів цукру, зерно, мотори, чоботи тощо з Дрогобича та 230 вагонів порожняку й 30 локомотивів – зі Стрия), але й «з метою задобрювання населення» роздавали місцевим мешканцям зерно, консерви, гроші⁸⁴.

22–25 вересня в околицях Львова, у Рудках, Великому Любені та інших населених пунктах німецькі офіцери, зібравши 1,5–2 тис. представників місцевого українського населення, намагалися навіть вести «пронімецьку пропаганду», безкоштовно роздаючи промислові та продовольчі товари з реквізованих магазинів, колишніми власниками яких здебільшого були євреї⁸⁵. Принагідно відзначимо, що останні, опинившись на тимчасово захопленій вермахтом території (ідеться про низку населених пунктів по лінії Сокаль – Львів – Стрий), радо зустрічали Червону армію. З їхніх розповідей радянські військовослужбовці дізнавалися про расову політику нацистів. Зокрема, у Стрию місцеві євреї демонстрували свої бороди та пейси, виголені німцями з одного боку. Постраждали також розповідали, що їх змушували танцювати на руїнах власних будинків. Торговці скаржилися, що, рятуючись від грабунків, вони терміново розпродавали товари й зачиняти крамниці⁸⁶. У деяких містах німці виганяли євреїв на вулиці, змушуючи їх голіруч прибирати сміття⁸⁷.

Зауважимо, що радянське військове командування та органи держбезпеки інформували вище керівництво країни про антисемітську політику нацистів. Зокрема, у повідомленні НКВС від 6 листопада 1939 р. йшлося про те, що німецька влада застосовує проти єврейського населення «останні засоби насильства й нечуваних знущань». Зазначалося, що німці забирають в євреїв-торговців товари, зганяють їх із місць проживання й депортують до радянської зони окупації.

Радянські документи містили згадку про масове вбивство євреїв, яке сталося під час відходу німців із Перемишля. 20 вересня 1939 р. тут було заарештовано близько 600 чоловіків-юдеїв. На березі річки Сян їм наказали роздягтися та вирити собі могилу, а потім танцювати біля неї під звуки патефона⁸⁸. Тож не дивно, що коли Червона армія відступала, залишаючи, згідно з домовленістю, вермахту населені пункти, єврейська людність зверталася з численними проханнями не кидати їх напризволяще й прилучити ці території до СРСР. Наприклад, євреї села Желовка на Люблінщині написали в Москву листа, де були такі слова: «Звертаємося до тов. Сталіна з великим плачем і маємо честь покірно просити, щоби товариш допоміг нам у нашому небезпечному стані [...], що надія в нас одна на Червону армію»⁸⁹.

Радянські політоргани дбали про те, як виглядатиме РСЧА в очах місцевого населення, особливо на фоні вермахту. Було підготовлено спеціальну директиву з роз'ясненнями, як треба вступати до західно-українських міст після відходу звідти німців. У документі наголошувалося, що дистанція між «нашими передовими частинами й німецьким хвостом» має становити у середньому до 25 км. У передових загонах серед розвідників і бойових дозорів обов'язково мали перебувати політпрацівники, комуністи й комсомольці. Вступати до міст наказувалося з оркестрами, під звуки «Інтернаціоналу», із піснями (у тому числі українською мовою). Заборонялося курити, слід було мати охайний вигляд і т. ін. Ораторами на мітингах пропонувалося призначати україномовних бійців, а листівки й газети – друкувати українською мовою⁹⁰.

У зв'язку з припиненням воєнних дій і встановленням лінії державного кордону НКО СРСР видав військам Українського та Білоруського фронтів директиву відійти на нові рубежі. Зранку 5 жовтня 1939 р. розпочалося відведення сил. Зокрема, у цей день частини радянської 6-ї кавалерійської дивізії відступили на лінію нового держкордону й близько 12-ї години місто Соколове було передане німецькій армії⁹¹. Зазвичай ці заходи, як повідомлялося у документах, проходили «у дружній обстановці». Зокрема, під час встановлення прикордонного посту в районі села Сеньковиці німецький вартовий кричав радянським військовослужбовцям, що між СРСР і Німеччиною – «дружба», промовисто символізуючи це жестом рукоустискання⁹².

У дружній обстановці проходили й обміни військовополоненими. Зокрема, радянська 14-та кавалерійська дивізія взяла в полон групу полковника Зеленського (близько 15 тис. осіб), де виявилось 120 німецьких солдатів-бранців, яких і передали вермахту⁹³. Німецьке командування висловило подяку командирові радянської 36-ї легкотанкової бригади за звільнення з польського полону 51 німця⁹⁴. Своєю чергою, офіцери вермахту, що прибули для переговорів про передачу міста Межиріччя, доставили 10 відбитих у поляків червоноармійців⁹⁵.

Радянсько-німецька військова взаємодія (1939 р.)*Німецькі й радянські війська на вулицях польського міста**Над мапою**Перекур: німецькі офіцери в радянській частині*

Дружнє спілкування

Спільний радянсько-німецький парад у Бресті

Отже, спектр взаємодії між Червоною армією і вермахтом був доволі широким. Радянсько-німецьке співробітництво проявлялося в участі в деяких спільних військових операціях проти поляків, обміні полоненими, проведенні заходів з облаштування спільного кордону, з'ясуванні причин і залагодженні інцидентів, що інколи траплялися. Наприклад, 19 вересня під час облоги Львова внаслідок помилки відбулася перестрілка між німецькими і радянськими військами, були загиблі з обох сторін. Був випадок, коли радянський літак обстріляв німецький⁹⁶. Обидві сторони брали участь у з'ясуванні питань щодо евакуації пошкодженої бойової техніки вермахту, вивезення німецьких поранених, які перебували в госпіталях радянської зони окупації тощо.

Серед приватних питань, які вирішувалися спільно, слід згадати й таке. Під час боїв за Львів загинув єдиний син командувача групи армій «Ц» генерал-полковника Вільгельма фон Лееба – лейтенант Альфред фон Лееб. Його було поховано на північній околиці міста – у Голоску. Тож командування радянської 6-ї армії відгукнулося на прохання німців дозволити провести ексгумацію й доправити тіло в німецьку зону окупації⁹⁷.

Нерідко контакти між радянськими та німецькими військовослужбовцями завершувалися спільним застіллям. Органи держбезпеки повідомляли, що начальник постачання 32-ї кавалерійської дивізії Столяров у місті Сандомирі пиячив у компанії чотирьох німецьких офіцерів⁹⁸. І такі випадки були непоодинокими. Водночас від місцевого населення надходила інформація про те, що німці доволі відверто відгукувалися про Червону армію. Зі слів однієї жінки, її постоялець – офіцер вермахту, говорив: «Російська армія некультурна. Ми договір уклали для замилювання очей, щойно розправимося з Польщею – битимемо росіян»⁹⁹.

«Полякам, панам-собакам – собача смерть!»: класова помста чи воєнні злочини?

Слід зазначити, що від радянських часів у вітчизняній історіографії залишився міф про радянсько-польську війну 1939 р. як такий собі безкровний «визвольний похід», ідилічний «золотий вересень» і т. ін. Насправді для ряду соціальних та етнічних верств населення Східної Польщі радянський наступ перетворився на справжній кривавий кошмар. Ідеться передовсім про поляків, які становили значну етнічну меншину регіону (27%) і зазнали у цей період подвійного удару: від Червоної армії та від своїх сусідів-українців. Сучасна російська й західна історіографія доволі багато зробили, щоб розвінчати цей міф¹⁰⁰. Наголошуючи на радянських звірствах у Польщі, деякі автори звинувачують у цьому військово-політичне керівництво СРСР, стверджуючи, що «самосуди,

мародерство і грабунки як прояви класової боротьби не лише не переслідувалися, а навіть заохочувалися»¹⁰¹. Натомість московський історик М. Мельтюхов, який у своїй книзі наводить численні приклади вбивств польських військових і цивільних осіб бійцями та командирами Червоної армії, дотримується іншої позиції. На його думку, стверджувати, що радянське керівництво заохочувало злочини своїх військовослужбовців, не можна: «Звісна річ, умови бойових дій і відповідна політико-пропагандистська обробка радянських військовослужбовців породжували в деяких із них враження всюдозволеності. Однак командування, особливі відділи і військова прокуратура намагалися припиняти подібні злочини, хоча, безумовно, стосовно деяких командирів застосовувалися доволі символічні покарання. На жаль, ця особливість спостерігається в будь-якій армії, що веде воєнні дії, і Червона армія аж ніяк не була тут винятком». Автор також заперечує антипольський характер репресій, наголошуючи, що вони були обумовлені лише «терористичною діяльністю» громадян Польщі проти червоноармійців¹⁰².

Тут слід зауважити, що антипольські настрої у СРСР почали плекати з початку 1920-х рр., що було прямим наслідком поразки Червоної армії у війні з молодого Польською державою, унаслідок якої пішла шкереберть омріяна більшовиками ідея «світової революції», а Росія втратила частину своєї імперської спадщини. У міжвоєнний період радянська пропаганда на новому «класовому» ґрунті відтворила давній історичний образ Польщі – «одвічного ворога Росії». У кінострічці 1939 р. «Мінін і Пожарський» (режисери В. Пудовкін, М. Доллер) полонофобія сягнула такого рівня, що фільм купила навіть нацистська Німеччина. Тиражовані в багатьох книжках і творах кіномистецтва образи «пса-офіцера», «жорстокого й безжального жандарма», «кровопивці та запеклого класового ворога ляха-поміщика» набули демонічних рис¹⁰³. І зовсім не випадково те, що найбільш кривавою сторінкою «Великого терору» у СРСР стала антипольська операція НКВС, коли десятки тисяч людей було знищено тільки за те, що вони – етнічні поляки. Лише в УРСР, де проживало 70% від 600 тис. радянських поляків, було заарештовано 55 928 осіб, із них 47 327 розстріляно¹⁰⁴.

Таким чином, етнічний і класовий моменти часто були взаємопов'язані. На мітингах, що передували «походу» в Польщу, червоноармійці й командири урочисто клялися «бити панів». «Настав час визволити трудящих – наших братів українців і білорусів – від гніту польських панів, – згадував про одне таке зібрання радянський ветеран. – Поклянемося ж, товариші, що битимемо ворога так, як знищували його в роки громадянської війни»¹⁰⁵. «Із великою радістю, – розповідав боєць 6-ї армії, – я брав участь у визволенні наших братів українців і білорусів від гноблення польських панів. Із великою радістю я бив польських офіцерів, які грабували мирне населення»¹⁰⁶. Разом із класовими мотивами

відкрито звучала й тема реваншу за поразку майже двадцятирічної давнини. «Перша кінна армія в 1920 р. була польських панів, це вони мають добре пам'ятати, – наголошував на мітингу, що відбувся в 11-й кавдивізії, командир 6-го кавалерійського корпусу комдив А. Єрьоменко. – Зараз ми будемо бити в десять разів більше й уже в останній раз»¹⁰⁷. «Шкода, що жодного польського пана не вбив, – досадував згодом один з учасників Вересневої війни, – а як хотілося помститися польським панам ще за 1920 р.»¹⁰⁸.

Причому, тон у цій «науці ненависті» задавали самі ж радянські військово-політичні керманичі. Начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс навіть підвів під польський воєнний опір необхідну «класову основу»: на його думку, проти Червоної армії-«визволительки» не могли битися робітники та селяни, а тільки «класові вороги» – офіцери й осадники, яких слід безоглядно знищувати. Польська кампанія була сповнена прикладів надмірної жорстокості. Там, де можна було обійтися без крові, примусити противника до здачі в полон, радянці діяли безжально. Приміром, у Гусятині червоноармійців 153-го кавполку обстріляли з вікон поміщицького будинку. Л. Мехліс запропонував знести споруду артвогнем, що й було зроблено. На місці бою залишилися тіла 15 «офіцерів»¹⁰⁹. Член військової ради Українського фронту М. Хрушов також вимагав крові. Після здобуття Львова він дорікав начальникові особливого відділу Українського фронту А. Михеєву за те, що «немає жодного розстріляного». Останній виправдовувався, що, мовляв, у Золочеві стратили 12 осіб, а «без діла ми не стріляємо»¹¹⁰. Практично від перших днів війни радянське керівництво ставило перед своїми підлеглими завдання виявляти та нейтралізувати «класових ворогів», передусім польських офіцерів. По суті, на них було організоване справжнє полювання. «У містах, –

Колона польських полонених (1939 р.)

твердив Л. Мехліс, – багато переодягненої польської знаті й офіцерів, усі намагаються приховатися під рубрикою біженців від німців, поляки видали багатьом фальшиві посвідчення. Кого не спитасш – писарчуки другосортних установ. Проте в с. Луковець у школі виявлено серед біженців трьох офіцерів. Такими “біженцями” наповнено чимало сіл і міст»¹¹¹. Отож, зустрівшись віч-на-віч із «класовими ворогами» радянські командири та комісари почали перебирати на себе роль «месників за народні страждання» та «карального меча правосуддя», наслідком чого ставали численні випадки самочинних страт.

Один поляк згадував, як 27 вересня під час бою в районі Грубешів – Замостя його та ще майже 5000 осіб було захоплено в полон. Червоноармійці й українська міліція, яку створювали з місцевого населення від початку «визвольного походу», відразу відібрали серед бранців офіцерів і поліцейських, яких розстріляли просто на очах у решти. Загалом тоді було вбито 6 офіцерів, 8 сержантів і 150 поліцейських¹¹². Полонених нерідко знищували й під час утримування під вартою. 18 вересня в Підгорецькому замку на Золочівщині, де тримали до 500 поліцейських і офіцерів, загинуло кілька десятків людей – за те, що бранці визирали з вікон, по будівлі було відкрито кулеметний вогонь, який тривав майже півгодини¹¹³.

Офіцерський і жандармський однострій апріорі міг стати смертним вироком для людини. 26 вересня батальйонний комісар 125-го арtpолку 81-ї стрілецької дивізії Минєєв під час перевірки підвід із біженцями та польськими солдатами, які поверталися додому, наказав ветінструкторові Хом'якову та начальникові клубу Полякову провести обшук. Побачивши на декому з поляків жандармську форму, комісар перейнявся «класовою люттю». Шістьом виявленим жандармам він наказав лягти, витягнувши руки, долілиць, після чого червоноармійці застрелили їх начебто «за опір». Далі Минєєв скомандував одному з полонених вийти зі строю. Той, будучи очевидцем жорстокої розправи, відмовився, за що й був заколотий багнетом. Іншого бранця, який

*Шляхтича-гада стережися ззаду!
(радянський політичний плакат, 1939 р.)*

кинувся навтьоки, убив Хом'яков. Ці моторошні події відбувалися на очах багатьох свідків. Начальник політвідділу 6-ї армії бригадний комісар Герасименко назвав дії Минєєва «провокаційними, які слугують загостренню стосунків із населенням і підривають авторитет Червоної армії». Військова рада армії усунула його від політроботи, а прокуратура порушила справу¹¹⁴.

Виховані на полонофобії й «класовій ненависті» командири нерідко вчиняли самосуд. 28 вересня було взято в полон загін КОП. Офіцерів і сержантів відділили від решти бранців. У групі офіцерів опинилися капітан Мокулинський із Давидгородського полку і відставний військовий моряк Бродовський. Радянський командир наказав Мокулинському назватися, після чого зі словами: «Це навчить тебе бути професійним офіцером», вистрелив йому в голову. Даремно Бродовський намагався пояснити, що він одягнув старий морський однострій, аби було легше дістатися до Гдині, де живе його родина, – він також був застрелений¹¹⁵. Дехто з жовнірів постраждав через те, що на фотокартках у посвідченнях особи вони були вдягнені в парадну форму з аксельбантами, в яких радянці бачили офіцерські відзнаки. Прочитати латиницею, що перед ними звичайні рядові, вони були нездатні, тож не довго думаючи вбивали полонених¹¹⁶. Одним із поширених способів «встановлення особи» за відсутності документів та одностроїв був огляд рук полонених, а позаяк вважалося, що всі офіцери – «білоручки», то з «класової ненависті» їх били прикладами і подекуди забивали до смерті, не зважаючи на те, що серед цих людей зустрічалися лікарі, учителі, інженери та інші мобілізовані до лав армії інтелігенти. Під час радянської окупації польські офіцери зазнавали особистих принижень і моральних знущань. Скажімо, у полоні їм зрізали гудзики з галіфе, щоби запобігти втечі від конвоїрів, або вивели на перегляд радянських кінофільмів з антипольськими сюжетами тощо.

Було й так, що радянські військові вбивали офіцерів без будь-яких видимих причин. Зокрема, писарі Катрюков і Парфіров зі штабу 14-ї кавалерійської дивізії під приводом відправки до штабу полонених вивели за село й розстріляли двох польських офіцерів¹¹⁷. Мабуть, таким чином вони хотіли долучитися до «слави визвольного походу», а можливо, перед цим бранців пограбували.

Із так званими «поміщиками» також не панькалися. Наприклад, 2 жовтня 1939 р. політрук школи молодших командирів 131-го кавполку Бердников самочинно вбив «поміщицьку родину» з 6 осіб, за що був засуджений до розстрілу¹¹⁸. 21 вересня молодший політрук із 15-го стрілецького корпусу Загуральський у селі Олександрівці застрелив у ліжку князя Любомирського, який лікувався після поранення (військовослужбовець за це позбувся партквитка та отримав 6 років позбавлення волі)¹¹⁹. Характерний випадок стався на контрольно-перепускному пункті поблизу Тернополя, де було затримано двох невідомих,

*Воєнна поразка Польщі
у радянській політичній карикатурі (1939 р.)*

Каневський А. Те, проте не те
Ось як здійснилося гасло польського во-
яцтва «Польща – від моря до моря!»

Радло Н. Не довго музика грала
Вчитель: «На цьому, діти, ми закінчуємо
вивчення історії польської держави»

Ганф Ю. Незаплямований мундир
– Я зберіг свій мундир незаплямований.
– Ще б пак! Ви ж першим втікали!

Ганф Ю. Бойовий досвід
Кого ми били

як зазначалося – батрака та куркуля за соціальним походженням. На запитання червоноармійця, що з ними робити, начальник політвідділу 24-ї танкової бригади батальйонний комісар Березовський відповів: «Батрака – відпустити, а куркуля – розстріляти»¹²⁰.

Зрозуміло, що як «класових ворогів» радянські військові розглядали також і ксьондзів. Деяких із них убивали ще під час воєнних дій. Зокрема, у районі Бережан на Тернопільщині після того, як у бік армійської частини пролунав постріл, хтось крикнув: «Мабуть, це ксьондз!». Не довго думаючи, священника схопили й застрелили, покинувши тіло просто на дорозі. А оскільки він був ще живий, то всі червоноармійці, хто бажав, могли вправлятися на ньому як на мішені. У ксьондза випустили десятки куль¹²¹.

Мотиви жорстоких убивств годі шукати лише у «класовій ненависті». Нерідко радянські військові розстрілювали полонених – як рядових, так і офіцерів – аби помститися за збройний опір. Російська дослідниця Н. Лебедева нарахувала до 20 місць, де Червона армія проводила страти польських бранців. Зокрема, після здобуття Гродна розлючені «визволителі» вбили 300 осіб¹²². Додамо, що тут було захоплено й польського генерала Вельчицького, якого під час контратаки захисників міста застрелив комісар розвідбатальйону Григоренко¹²³.

Розстрілювали радянці полонених й у Тернополі, причому вбивали не лише офіцерів. 17 вересня 1939 р. було страчено службовців декількох застав КОП, які вчинили опір¹²⁴. Моторошний випадок стався 27 вересня, коли за наказом командира батальйону 44-ї стрілецької дивізії старшого лейтенанта Булгакова і старшого політрука Кондюрина гарматним вогнем (!) було знищено захоплених у полон 15 польських кавалеристів, чиї тіла покинули в полі просто неба. Інформація про це резонансне вбивство дійшла до відома наркома оборони, який наказав передати справу до суду та, якщо цей факт підтвердиться, розстріляти винних¹²⁵.

Радянське командування отримувало інформацію про подібні факти з численних донесень спецслужб, політорганів і військової прокуратури. 26 вересня 1939 р. військрада Українського фронту прийняла постанову «Про випадки свавілля і самочинства», в якій йшлося про розстріли без суду та слідства, що мали місце 20–21 вересня, і містилася вимога притягти винних до «суворої відповідальності»¹²⁶. Уже після завершення війни військовий прокурор 6-ї армії Нечипоренко написав на ім'я Й. Сталіна й К. Ворошилова листа «про неправильні дії деяких осіб начальницького складу під час бойових дій на території Західної України, унаслідок яких мали місце випадки розправи над офіцерами й чинами поліції колишньої польської держави, а також над окремими особами з цивільного населення». На думку автора, військова рада 6-ї армії в особі командарма Ф. Голикова та бригадного комісара Захаричева «не лише

не провадила достатню боротьбу з цими проявами свавілля, але й сама цьому сприяла». Прокурор стверджував, що 20 вересня 1939 р. військрада, отримавши повідомлення про напад польського загону, який учинив «різанину місцевого населення», не розібравшись із ситуацією, прийняла «поспішну та необдуману» постанову. «Усіх виявлених ватажків банди погромників, – ішлося в ній, – піддати вищій мірі покарання – розстрілу впродовж 24 годин». Тоді без суду й слідства було страчено 9 осіб¹²⁷. Автор листа стверджував, що «рішення, яке прийняла військова рада 6-ї армії, могло бути розтлумачене підлеглими як сигнал до спрощення форми боротьби з бандитами. [...] Лише у частинах 2-го кавкорпусу, – відзначав він, – що входив до складу 6-ї армії, було зафіксовано до 10 випадків самочинних дій начскаду різних ступенів відносно затриманих польських бандитів»¹²⁸.

Наслідком цього листа став наказ наркома оборони СРСР від 10 листопада 1939 р., в якому зазначалося, що оскільки «у вчинках винних у незаконних діях не було виявлено навмисної волі, що все це відбувалося в умовах бойових дій і гострої класової й національної боротьби місцевого українського і єврейського населення з колишніми польськими жандармами та офіцерами, і що віддане розпорядження стало результатом помилки й непорозуміння», командуванню 6-ї армії та командирам ряду частин за незаконні дії на території Західної України було оголошено догани та накладено дисциплінарні стягнення¹²⁹.

Польські військовополонені (1939 р.)

Додамо, що каральні органи Червоної армії знищували «класових ворогів» і на цілком «законних» підставах, адже військова прокуратура та військові трибунали Українського й Білоруського фронтів отримали таке право та доволі широко ним користувалися. Згідно з директивою голови Військової колегії Верховного суду СРСР армійського військюриса В. Ульріха, вироки трибуналу щодо мешканців Західної України мали затверджуватися військовими радами фронтів і виконуватися без санкції Москви¹³⁰. Ці органи нерідко засуджували до страти польських поліцейських різних рангів, рядових службовців і навіть простих селян. 21 вересня 1939 р. за рішенням керівників військової прокуратури й особливого відділу 2-го кавалерійського корпусу без суду та слідства було розстріляно 10 осіб зі складу адміністративних поліцейських чинів¹³¹. 6 жовтня військтрибунал Українського фронту засудив до страти С. Члома, 1905 р.н. – нібито, як зазначалось у вирокі, «за активну боротьбу проти революційного руху в 1933 р.», коли він «бив в'язнів-комуністів і погрожував їм»¹³².

Водночас протягом 15 вересня – 1 жовтня 1939 р. військовий трибунал Українського фронту засудив 49 радянських військовослужбовців. Проте за мародерство та насильство над мирним населенням розстріляно з них було лише чотирьох¹³³. Це, безумовно, не відповідало масштабам радянських воєнних злочинів у Польщі.

Картина антипольських злочинів буде неповною, якщо не згадати про участь у них місцевого населення. Надихаючи західноукраїнську людину на «революційну боротьбу і повстання проти 20-річного польського панування», радянська пропаганда в листівках і плакатах водночас закликала повертати зброю проти «класових ворогів – панів, капіталістів і офіцерів», мовляв, «полякам, панам-собакам – собача смерть!». В'їжджаючи на танках до західноукраїнських сіл, сповнені «класової ненависті та помсти» червоноармійці відразу ж зверталися до селян: «Здрастуйте, товариші! Де тут ваші пани?». Командування Українського фронту закликала «повставати проти польських поміщиків», бити їх якою завгодно зброєю – косами, сокирами, вилами тощо. Комісари й командири нагадували селянам про необхідність «помститися їхнім віковичним ворогам – польським панам», «порахуватися з пригноблювачами» тощо. Начальник політуправління 10-ї армії Румянцев 21 вересня 1939 р. наголошував на необхідності «посилення» пропагандистської, агітаційної й організаційної роботи серед «трудящих селян» Західної Білорусії щодо «розвитку класової боротьби й організації захоплення поміщицьких, монастирських і великих держчиновницьких земель»¹³⁴. Деякі радянські командири намагалися штучно пришвидшувати «революційний процес». У Новогрудку комдив А. Єрьоменко організував та озброїв «робітничу гвардію», яка вчинила в місті паніку своєю стрільбиною. Його дії було визнано

помилковими, а «гвардію» невдовзі роззброїли¹³⁵. Однак зазвичай подібні загони залучалися до пошуку «білопольських бандитів, що переховувалися в лісах», яких нерідко вбивали на місці¹³⁶. Місцеві українці та білоруси часто допомагали Червоній армії. Радянські військові документи повідомляють про факти роззброєння самими ж мешканцями польської поліції в Коломиї і Станіславі, допомогу при арешті в Корці офіцерів і поліцейських, що переховувалися¹³⁷. При вході в Барановичі тилових частин по машині начальника політвідділу Давидова було зроблено два постріли. Стрільця спіймали й убили місцеві жителі¹³⁸. При здобутті Сарненського укріпрайону радянцям допоміг батрак із села Тинного П. Кротюк, який указав бійцям 194-го стрілецького полку прохід до лінії дотів, що допомогло уникнути втрат серед атакуючих¹³⁹. У Волошках на Любомирщині селянин М. Григ повідомив про місцеперебування польського прикордонного полку, який стояв у 20 км від Ковеля, і спільно зі своїм загonom у складі 20 осіб брав участь у його роззброєнні. Селяни-комуністи допомагали також у проведенні конфіскацій і розподілу поміщицьких земель, організації охорони майна від розкрадання тощо¹⁴⁰.

Однак радянська «революція з-за кордону» так і не призвела до спалаху «класової боротьби». Натомість вона спровокувала загострення міжетнічного конфлікту, який перманентно жеврів на цих землях. Ускладнила ситуацію і спроба українських націоналістів організувати антипольське повстання. Перші акції було проведено 9 вересня 1939 р. і вони значно активізувалися з другої декади місяця. Діяльність повстанців зводилася до роззброєння поліції і невеликих загонів жовнірів. Використовуючи партизанську тактику, вони нападали на дрібні армійські підрозділи, уникаючи атак на великі населені пункти чи стратегічні об'єкти. Лише на території Бережанського, Миколаївського, Стрийського, Дрогобицького повітів діяли більш численні повстанські загони, які вступали у відкриті бої з регулярними польськими частинами¹⁴¹. Через низку причин повстання не набуло значних масштабів, а оскільки війна швидко скінчилася, його продовження втратило сенс.

Усе це загострило українсько-польське протистояння, особливо на селі, де збільшилася кількість нападів українців на польське населення. За умов колапсу II Речіпосполитої та тимчасового вакууму влади, на західноукраїнських землях сталися криваві зіткнення, в яких загинули тисячі людей. Політдонесення повідомляли про погром 25–26 вересня 1939 р. у Телячому під Тернополем, де «банда українських націоналістів» вбила місцевих поляків¹⁴². У своєму дослідженні американський історик Ян Гросс стверджує, що численні вбивства осадників нерідко відбувалися під безпосереднім керівництвом чи з мовчазного схвалення радянського військового командування¹⁴³. Втручання червоноармійців в інциденти між місцевим населенням часом закінчувалися трагічно.

Міжетнічну ворожнечу армійські політоргани зазвичай трактували як наслідок польської національної політики і наказували політрукам «проводити пропагандистську роботу з масами та закликати поляків і українців бути друзями й об'єднуватися в боротьбі з експлуататорами»¹⁴⁹. Однак значна доля відповідальності за ці конфлікти все ж лежить на радянському політичному і військовому керівництві. Більше того, саме Червона армія започаткувала знищення польських військовополонених на щойно захоплених землях. У ході воєнної кампанії спостерігалися численні випадки розстрілів без суду і слідства полонених польських солдатів і офіцерів, а також жандармів, поміщиків, військових осадників, лісників, ксьондзів тощо. За нашими підрахунками, із 3,5 тис. польських військових втрат (загиблі)¹⁵⁰, не менше 15% становили жертви незаконних розстрілів і вбивств із боку радянських військовослужбовців. Подібна ситуація (нехтування правилами ведення війни), з одного боку, стала наслідком низького рівня військової дисципліни й моралі та поганого управління військами, а з іншого – провокувалася радянською ідеологією й офіційною пропагандою.

Отже, склалася парадоксальна ситуація: влада сама підштовхувала військовослужбовців до порушення законів ведення війни й людської моралі та водночас пасивно боролася з тими, хто на цю пропаганду піддавався. Сталінський режим вважав польську еліту своїм запеклим ворогом і незабаром удався до її масового винищення. Розпочаті у вересні 1939 р. репресії й терор проти польських офіцерів стали передвісниками сумнозвісної Катинської трагедії, коли, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., упродовж квітня – травня того року в Козельському (Смоленська область), Старобільському (Харківська область) та Осташківському (Калінінська область) спецтаборах НКВС, а також у ряді в'язниць Києва, Харкова, Херсона та Мінська було розстріляно до 22 тис. осіб¹⁵¹.

Не погоджуючись із М. Мельтюховим щодо непричетності військово-політичного керівництва СРСР до воєнних злочинів Червоної армії в Польщі, цілковито можна підтвердити його думку про те, що така поведінка була притаманна не лише радянським військовим. Союзник Червоної армії – німецький вермахт – під час Польської кампанії також скоював воєнні злочини. Німці розстрілювали бранців, спалювали їх живцем у будинках, прикривалися полоненими як щитом, добивали поранених тощо. Сталося як мінімум 63 подібних випадки. Загалом же було розстріляно не менше, ніж 3 тис. польських військовополонених¹⁵². І це також започаткувало нищення нацистами польської національної еліти.

«Незнаменита» фінляндська й «тиха» румунська кампанії

Радянсько-фінляндська (Зимова) війна 1939–1940 рр. вважається досить добре дослідженою темою¹⁵³. Традиційно визнаним в історіографії

*С. Тимошенко (у 1939 р. – командувач
Північно-Західного фронту)*

є підхід, який розглядає ці події як наочну демонстрацію низького рівня бойової ефективності Червоної армії, що й спонукало А. Гітлера до швидкого нападу на СРСР. Певною мірою це підтверджують новітні дослідження російських істориків¹⁵⁴. Однак status quo тут порушив американський дослідник Роджер Різ, який у своїй останній монографії наголошує, що попри всі негаразди Червона армія у Зимовій війні довела, що її дії насправді можуть бути досить ефективними. У цьому, на думку історика, та війна дещо нагадує німецько-радянську, прелюдією до якої вона й стала, адже обидві мали невдалий початок, їм передувала тривала підготовка, втрати були надто велики-

ми і як наслідок – переможне завершення¹⁵⁵. На відміну від російських дослідників Ю. Дьякова та Л. Колодникової, які розглядають фінляндську як «незасвоєний урок – пролог трагедії 1941-го року», Р. Різ називає її «провісником бойової ефективності у Великій Вітчизняній війні», наголошуючи, що, попри все, командування продовжувало утримувати контроль над ситуацією, солдати – битися, а війська – зберігати єдність. Бойовий дух час від часу занепадав, проте він не підупав остаточно внаслідок великих втрат і поганого керівництва, армія не розвалилася й не розбіглася¹⁵⁶.

Такі твердження викликають певні запитання. А куди сотням тисяч радянських військовослужбовців було бігти – назад до СРСР, де на них чекали загородзагони, чи у Фінляндію, залишаючи свої родини заручниками жорстокому режиму? У 1941 р., коли після німецького нападу склалася схожа ситуація, українці так і зробили – розбіглися en masse з Червоної армії по домівках¹⁵⁷. Тож можна вважати, що питання про бойову ефективність РСЧА в роки Зимової війни залишається дискусійним.

Радянсько-фінляндська не стала «парадним маршем» для Червоної армії на кшталт Польського походу. Фінляндія – країна, яка за кількістю населення була меншою, ніж Ленінградська область, спромоглася виставити проти величезної армії вторгнення (до 800 тис.) лише 200 тис. бійців. Але «фінський Давид» чинив стійкий опір «радянському Голіафові». Планованого в Москві бліцкригу не сталося. Після шести тижнів кривавих боїв війна перейшла в позиційну стадію. Червона

армія зупинилась перед лінією Маннергейма. Ця система прив'язаних до природних перешкод (болота, озера, річки) фортифікаційних споруд перетинала Карельський перешийок від Ладозького озера до Фінської затоки. Побудована в 1927–1939 рр. смуга укріплень мала протяжність 135 км, глибину до 90 км і складалася майже з 2 тис. довготермінових та дерево-земляних споруд, деякі з яких могли витримати пряме влучення 152–203-міліметрових снарядів. Підсилювали оборону мінні поля, протитанкові й протипіхотні загородження.

Непідготовленість радянських військ до ведення бойових дій у складних кліматичних і природних умовах та специфіки подолання фортифікаційно-інженерних споруд, помножені на слабкий вишкіл комскладу й прорахунки вищого командування Червоної армії, призводили до значних людських втрат. Фінські ветерани, згадуючи, як їх повсякчас шокував вигляд червоноармійців, котрі на повен зріст ішли в атаку проти дотів, відзначали, що «ці хлопці дійсно відважні солдати, але в їхнього командування не все гаразд із головою»¹⁵⁸.

Великим моторизованим радянським з'єднанням фіни протиставили високу тактико-стрілецьку підготовку своїх піхотних військ. Вони створили численні рухомі лижні групи, озброєні автоматами, мінометами, зручно екіпіровані (теплі взуття й одяг, санчата, лижі-волокуші, речові мішки та ін.). Ці летючі загони легко блокували розтягнуті на лісових дорогах червоні дивізії та методично виснажували їх фланговими й тилловими ударами.

Радянська перевага в техніці не давала тут значних дивідендів. Маючи 2,5 тис. літаків проти 300 фінських червоної авіації для здобуття панування в повітрі довелося зробити 28 098 літако-вильотів. Було втрачено, за різними оцінками, від 400 до 725 літаків (фінські втрати – від 62 до 380 літаків). Понад 60% радянських втрат зумовлювалися помилками в пілотуванні чи технічним станом крилатих машин. Неефективним виявилось й бомбардування. Наприклад, при проориві головної смуги лінії Маннергейма на її укріплення було скинуто 7500 бомб, з яких у ціль влучили тільки 3 (!)¹⁵⁹.

Усі ті проблеми, які мали місце під час радянсько-польської війни, повторилися знову, проте вже в більших масштабах і з тяжчими наслідками. Бійці гинули від плутанини та самообстрілів. Давалася взнаки неузгодженість у діях різних родів військ. Під час висадки десанту на острів Сейскарі літак морської авіації Балтійського флоту скинув бомби на есминець «Ленін». Зважаючи на особливі умови Зимової війни, значних втрат радянські війська зазнавали від переохолодження та обмороження. Поширеними хворобами, які буквально косили червоноармійців, були дифтерія і черевний тиф. Хронічним явищем стали проблеми з харчовим забезпеченням. Підрозділи 8-ї армії в районі Леметті впродовж 40 діб сиділи на голодному пайку. У кавалерійських частинах від холоду

Радянська грамофонна платівка з піснюю
«Приймай нас, Суомі красуня»

і відсутності фуражу масово гинули коні, а голодні та виснажені бійці поїдали конину¹⁶⁰.

Кількість загиблих могла бути меншою. Численні радянські повідомлення свідчать про те, що однією з причин великих втрат стала також незадовільна організація евакуації поранених із поля бою. Інколи вони понад добу помирали на снігу, так і не дочекавшись медичної допомоги. Після боїв знаходили понівечені хижими тваринами трупи червоноармійців, які, поранені, були кинуті напризволяще¹⁶¹.

Чималими виявилися, зокрема, втрати укомплектованої переважно призовниками з Чернігівщини 7-ї стрілецької дивізії, яка брала участь у прориві лінії Маннергейма та штурмі Выборга. Зазнала розгрому знаменита 44-та Київська Червонопрапорна стрілецька дивізія (Щорсівська). Це з'єднання входило до 9-ї армії і на 70% складалося з червоноармійців запасу, мобілізованих в армію напередодні війни. Місцем постійного дислокування дивізії була Житомирщина. У грудні 1939 р. її в повному складі залізницею перекинули у Східну Карелію, на станцію Кемь. Разом зі 163-ю стрілецькою дивізією брала участь у наступальній операції в напрямку міста Суомуссалмі. Стрімким кидком по найкоротшому маршруту вони мали вийти до західного узбережжя Фінляндії (короткою паралеллю «фінської талії» до порту Оулу на узбережжі Ботнічної затоки) з метою охоплення з тилу Гельсінкі.

У морозних лісах дивізія опинилася без кожухів, валянок і рукавиць. Ніч із 3 на 4 січня 1940 р. видалася однією з найхолодніших за весь період Зимової війни (стовпчик термометра тоді зупинився на позначці 45–50°C нижче нуля). Темрява Приполяр'я, де зимовий час перетворюється на суцільну млу без ранку й вечора, позбавила багатьох червоноармійців, що приїхали з України, розуму. А краса північного саява сприймалася як зловісні примарні вогні¹⁶². Зважаючи на допущені армійським та дивізійним командуванням серйозні прорахунки в управлінні військами, дивізія чисельністю майже 17 тис. осіб опинилась в оточенні та була розгромлена. Тільки 1–7 січня 1940 р. вона втратила 34% особового складу (4756 осіб), у тому числі 1001 убитими, 1430 пораненими, 82 обмороженими, 2243 зниклими безвісти. Більшість із цих останніх, очевидно, потрапила в полон¹⁶³. Загалом радянські війська (44-та, 163-тя, 155-та стрілецькі дивізії) під Суомуссалмі втратили 23 тис. чол. (фінські втрати – 800 осіб)¹⁶⁴.

Розгром 44-ї дивізії командування охарактеризувало як «панікерство, зраду Батьківщини з боку невдалих командирів, один із найбільш ганебних випадків в історії, який наклав чорну пляму на всю РСЧА»¹⁶⁵. На зборах командно-начальницького складу 36-го окремого зенітного батальйону 15-го стрілецького корпусу Північно-Західного фронту, що відбулися 23 січня 1940 р., лунало одностайне схвалення розстрільного вироку військового трибуналу щодо комдива, начальників штабу та політвідділу 44-ї дивізії. У своїх виступах червоноармійці жорстко висловлювалися щодо «невдалих командирів»: «Гаряче схвалюю розстріл, – заявив один із них, – адже саме через керівництво переважаючі сили кинулися тікати від противника»; «Російський народ жорстко карає зрадників, собаці – собача смерть!»¹⁶⁶. Попри це, кожен із цих командирів, напевно, добре розумів, а дехто і вголос говорив про те, що завтра вони самі можуть опинитися на місці цих нещасних¹⁶⁷.

Але це була не найбільша поразка. Зокрема, 18-та Червонопрапорна Ярославська стрілецька дивізія та 34-та танкова бригада 8-ї армії, опинившись у районі Леметті в оточенні, втратили понад 90% особового складу (з 16 тис. до своїх змогли вийти лише 1,5 тис. осіб) і все важке озброєння (понад 300 гармат і майже 200 танків)¹⁶⁸.

Під час Зимової війни західні газети писали, що «російські дивізії гинуть по одній на тиждень». ТАРС навіть офіційно спростував цю інформацію. За сучасними підрахунками, кожен день війни обходився

Фінське мирне населення відходить слідом за своєю армією із захопленої РСЧА території (1939 р.)

Червоній армії в 1247 убитих і 3142 поранених¹⁶⁹. Тож насправді виходило значно більше – втрачали по дві дивізії за тиждень.

Серед факторів, які негативно впливали на морально-психологічний стан Червоної армії, можна відзначити і такий. Вступивши в бойові дії, радянські війська аж ніяк не очікували такого запеклого опору фінів, чий тил, усупереч пропаганді, не прагнув «революційними діями» підтримати РСЧА. Усе це призводило до розгубленості бійців і командирів та ще більше знижувало боєздатність військ.

Боець 169-ї стрілецької дивізії П. Дробат писав у листі до своєї матері в Київ: «На фінляндському фронті твориться жах, який неможливо описати. Молоді бійці, щойно прибулі до Ленінградського військового округу, приймають присягу і за 10–15 днів ідуть у бій, кажуть, що пристойне гарматне м'ясо. Ходять чутки про зраду командувача Ленінградського військового округу, зараз там уже Будьонний. Наслідки того командування – 12 тис. убитих і 10 тис. поранених, яких вивозять у глибокий тил. Це не марш у Польщу після розгрому її німецькими військами, і не взяття трофеїв війни. Фінське населення жахливо зустрічає червоних воїнів, неможливе населення йде зі своїми військами, картина вражаюча. Побувши деякий час в армії і зіткнувшись із різного роду людьми я не вірю в ту морально-політичну єдність і згуртованість, яка так багато афішується. Тяжка служба в РСЧА давить на мене, перетворює на раба – жалюгідну, невинну людину. Краще тюрма, ніж фронт»¹⁷⁰.

«Окопну правду» про настрої військовослужбовців доносили до радянського керівництва не лише повідомлення НКВС, але й листи червоноармійців, які закликали: «Товаришу Сталін, усі бійці на фронті лише й чекаємо на одне, щоб ви щось таке вигадали, щоб скоріше скінчити цю прокляту бійню. Товаришу Сталін, просимо – закінчуй

«Незнаменита війна» – загиблі від куль і замерзлі червоноармійці

скоріше, за будь-яку ціну. Ми тут у цих болотах гинемо задарма»¹⁷¹. «Какали, що фінів переможемо за два тижні, – нарікали військовики, – а, виявилося, чотири місяці билися і червоноармійцям довелося гризти свої ремені»¹⁷².

Начальник особливого відділу ГУДБ НКВС КОВО А. Михеев 17 січня 1940 р. надіслав наркомові внутрішніх справ УРСР І. Серову доповідну записку про реагування військовослужбовців округу на події у Фінляндії. «Командири, політпрацівники і червоноармійці КОВО, – повідомлялося в ній, – виявляють винятковий інтерес до воєнних дій, що відбуваються у Фінляндії, і висловлюють патріотичні почуття та готовність іти в бій за визволення трудящих Фінляндії з-під гніту кривавих банд Маннергейма. Багато командирів і червоноармійців звертаються до командування з проханням послати їх на фронт». Водночас у документі йшлося про те, що мають місце також негативні висловлювання окремих військовослужбовців, прояви боягузтва, дезертирства, каліцтва, а також «активність антирадянського елемента, що проник до лав РСЧА»¹⁷³.

Як свідчать зафіксовані «органами» висловлювання військовослужбовців, мотиви для дезертирства були і психологічні, і економічні, і політичні. Зокрема, червоноармієць 87-ї стрілецької дивізії К. Мартинюк говорив: «Ваша радянська влада, хто ж її буде захищати, цю радянську владу, зараз набагато гірше, ніж було за Ніколая. При буржуазному устрої жилося набагато краще солдатам і навіть селянам, зараз не служба в армії, а тюрма. Ми визволили український народ і зробили не життя, а могилу, а самі отримали за це визволення собаче життя, а коли звільнимо Фінляндію, тим гірше собаче життя стане»¹⁷⁴.

Бійці-українці 41-го запасного окремого стрілецького батальйону, що перекидався залізницею на театр воєнних дій у січні 1940 р., Сидоренко, Кашевський та Дуденко, висловлювали такі думки: «У Польщі раніше краще жили, ніж після визволення радянською владою. Із західних українців скинули ярмо, а хомут надягли. Партія кинула гасло “Теть війну!”¹⁷⁵, а сама воює за чужі землі. На фронт не підемо»¹⁷⁵. «Я не знаю, за що ми воюємо, – зазначав червоноармієць цього ж батальйону М. Черняк. – При радянській владі я жив погано, а тих, кого ми визволили – вони жили краще. Тож навіщо їх визволяти?»¹⁷⁶. «Дома з голоду мруть, а ми йдемо захищати когось і навіщо», – обурювався його однополчанин Мельник¹⁷⁷. «Нас женуть на забій, нам не треба захищати радянську владу», – заявляв боєць Пожег¹⁷⁸. У цій частині, крім виявлених НКВС «антирадянських висловлювань», було також зафіксовано погрози командирам, а 100 осіб по дорозі на фронт дезертирували з ешелону.

Надалі швидке падіння бойового духу та зростання випадків самовільних втеч змусили радянське керівництво вдаватися до спеціальних заходів. 24 січня 1940 р. наркомати оборони та внутрішніх справ СРСР

*Радянська і фінляндська агітація під час Зимової війни
(1939–1940 рр.)*

*Пророков Б. Білофінам від бійців,
командирів і політпрацівників РСЧА*

Барон Маннергейм

Білофін у лісах таїться

Через полон до свободи!

Політрук гірше за ворога

Товариші червоноармійці!

видали спільний наказ № 0093 про боротьбу з дезертирством із діючих частин, в якому наголошувалося на необхідності арешту всіх утікачів і передачі їх для ведення слідства в особливі відділи¹⁷⁹. До того ж за п'ятьма діючими на фронті радянськими арміями було розміщено 27 контрольно-загороджувальних загонів НКВС по 100 осіб у кожному¹⁸⁰.

7 лютого 1940 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР капітан держбезпеки М. Горлинський направив начальникам обласних УНКВС «вказівки про боротьбу з ухиленням військовозобов'язаних від військової служби та дезертирство військовослужбовців», в яких відзначалося, що за останній час в ряді областей України почастишали випадки неявки за викликом у військові комісаріати, каліцтва, дезертирства зі збірно-передаточних пунктів та ешелонів, що прямують на укомплектування діючих частин. Разом із цим у січні того року під час проведення часткового призову до РСЧА військовозобов'язаних запасу по Молдавській АРСР, Одеській та Миколаївській областях мали місце «відкриті антирадянські та провокаційні прояви, які в основному виходили від антирадянського елементу з числа військовослужбовців, яких призивають до кадру РСЧА». Було запропоновано ряд заходів щодо посилення боротьби з дезертирством і «антирадянськими проявами» у РСЧА. Щодо останніх наказувалося «проводити негайно ретельне розслідування шляхом негласної документації і винуватців притягати до кримінальної відповідальності»¹⁸¹.

11 лютого 1940 р. М. Горлинський представив доповідну записку наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії та секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову. «Дані, що надходять до НКВС УРСР, – ішлося в документі, – свідчать, що за останній час на Україні почастишали випадки дезертирства військовослужбовців із діючих частин РСЧА». Це були переважно військовозобов'язані запасу, призвані під час часткової мобілізації й направлені до діючих частин Червоної армії. За неповними даними, із моменту вторгнення у Фінляндію в Україні було зареєстровано 626 випадків дезертирства. По Чернігівській області органи НКВС затримали понад 200 військовослужбовців, які втекли з військових ешелонів, по Житомирській – 195, Київській – 69, Кіровоградській (протягом січня – лютого 1940 р.) – 57. Однією з причин дезертирства енкавеєсівці називали листи з дому, в яких дружини описували скрутний матеріальний стан родин. Крім того, певна кількість утікачів намагалася дістатися за кордон»¹⁸².

За підсумками воєнної кампанії військові трибунали засудили 1695 військовослужбовців рядового і молодшого начскладу та 76 середнього і старшого начскладу, з яких 40% становили дезертири та «калічники». Чималою була також частка засуджених за «антирадянські висловлювання»¹⁸³.

За січень – травень 1940 р. військовий трибунал КОВО засудив 1306 осіб. Найбільшу кількість порушень становили втечі та ухилення від військової служби¹⁸⁴. У травні дезертири становили 96 із 216 засуджених¹⁸⁵.

На другому місці йшли вироки за невиконання наказу – 30 випадків, і лише на третьому – пияцтво (23 випадки). Натомість «контрреволюційна агітація» була на сьомому місці (7 випадків)¹⁸⁶.

Слід відзначити, що серед певної категорії військовослужбовців – передовсім фанатиків-комуністів – панували інші настрої. Зокрема, комісар 122-ї стрілецької дивізії А. Старостін виплескував на сторінки свого щоденника ненависть до «імперіалістів», які, на його думку, заподіяли цю війну: «Зубами перегриз би глотку Гітлерові й Чемберленові!». Водночас його устремління зовсім не були миролюбними, а просякнуті очікуванням «світової революції», адже «війна дає не мир, а революційний вихід». Автор щоденника висловлював сліпу віру в Й. Сталіна, який «націлить партію і народ, робітничий клас на перемогу». Своєю чергою як комісар А. Старостін думав про те, як «націлити частини на захист чужої території, а не лише своєї»¹⁸⁷.

Бойові дії на радянсько-фінляндському фронті активізувалися в лютому 1940 р. Унаслідок проведеної реорганізації та нарощування сил (угруповання РСЧА становило понад 760 тис. осіб¹⁸⁸) радянські війська успішно завершили наступальну операцію. У складі десятків частин і з'єднань, перекинутих до цього часу з Київського, Харківського, Одеського військових округів, значну кількість становили мешканці радянської України. Зокрема, зі складу КОВО до Фінляндії було надіслано декілька стрілецьких дивізій та авіаескадрилій, 3 танкових полки, 3 артилерійських полки резерву Головного командування, 2 зенітно-артилерійських дивізіони, 9 окремих зенітних батарей, 1 десантну бригаду, 24 лижних батальйони тощо. З Одеського військового округу перекинули 4 дивізії, 1 бригаду, 3 авіаполки¹⁸⁹. У Харківському військовому окрузі з комсомольців-добровольців було сформовано 2 лижних батальйони (75-й і 76-й) по 900 осіб кожен¹⁹⁰.

У середині лютого 1940 р. 7-ма й 13-та армії (загалом 35 дивізій) Північно-Західного фронту (створений у січні 1940 р.; командував – командарм 1-го рангу С. Тимошенко), перейшовши в наступ на Карельському перешийку, здолали опір 15 дивізій супротивника й на початку березня фактично завершили прорив лінії Маннергейма. Серед військовослужбовців-українців було чимало таких, які, відзначившись у боях, отримали високі нагороди та зробили стрімку військову кар'єру. Яскравим прикладом тут є М. Кирпонос, який не тільки став Героєм Радянського Союзу, але й з полковника, командира дивізії за рік піднявся до генерал-полковника й командувача Київського особливого військового округу. Серед удостоєних цього звання були й два майбутніх маршали – українці С.К. Тимошенко та Г.І. Кулик.

Стратегія чисельної переваги при повному нехтуванні жертвами з власного боку допомогла досягти результату. Проте ціна за перемогу була вражаючою. Радянські втрати (понад 412 тис. убитими і пораненими,

*Мешканці Ленінграда вітають радянських танкістів,
які повертаються з Карельського перешийку (1940 р.)*

обмороженими, полоненими) становили до 40% від бойового складу^{191*} і суттєво переважали втрати фінських військ (понад 70 тис. осіб, у тому числі 50 тис. поранених і зниклих безвісти, та 23 тис. убитих і померлих від ран)¹⁹². Кількість загиблих на цій війні українців можна приблизно визначити у 30–40 тис.¹⁹³

900 фінських вояків (із них 10 офіцерів) опинилися в радянському полоні¹⁹⁴. Натомість до фінського полону потрапили до 6 тис. червоноармійців, у тому числі понад 300 командирів¹⁹⁵. Після завершення війни за домовленістю з Фінляндією військовополонених (окрім близько 200 осіб, які відмовилися повертатися на Батьківщину)¹⁹⁶ було передано радянській стороні. Із загальної кількості 5277 переданих 1368 становили українці¹⁹⁷. 777 з колишніх бранців було визнано такими, що «себе скомпрометували»¹⁹⁸ – їх засудили до різних термінів ув'язнення, а 232 – до розстрілу. Решта майже 4,5 тис. військовослужбовців, на яких не було знайдено матеріалів для притягнення до суду, як «підозрілі особи» вирушили у сталінські концтабори¹⁹⁹. Подібне ставлення до власних солдатів стало провісником трагедії 5,7 млн радянських бійців і командирів, які вже під час війни з Німеччиною опиняться у ворожому полоні.

* За іншими даними, радянські війська втратили 131 476 бійців убитими та зниклими безвісти, 264 908 пораненими і хворими, 406 літаків, 422 гармати і міномета, а загальні витрати на цю війну перевершили 7,5 млрд руб. Фінська сторона також зазнала значних втрат: загиблих, зниклих безвісти 22 830 осіб, поранених 43 557, а також 62 літаки, 500 гармат і мінометів, 50 танків (див.: Правда. – 1940. – 13 марта; Комуніст. – 1940. – 14 березня; Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина...– С. 164).

На тлі крикової Зимової війни румунська кампанія Червоної армії 1940 р. виглядала аж занадто тихою. Військово-організаційна підготовка чергового «визвольного походу» почалася заздалегідь. Однією з перших ознак переключення уваги радянського уряду з польського на румунський напрям стало створення у жовтні 1939 р. на базі КОВО і ХВО (одразу після закінчення війни з Польщею) нового Одеського військового округу. У травні 1940 р. командувачем КОВО було призначено генерала Г. Жукова, що вже само по собі свідчило про назрівання тут важливих подій. 9 червня військові ради КОВО й ОдВО отримали директиви народного комісара оборони СРСР із завданням готуватися до операції щодо «повернення Бессарабії»²⁰⁰. 11–24 червня 1940 р. частини Червоної армії під виглядом навчальних зборів мали зосередитися на румунському кордоні (реально зробити це вдалося лише 27 червня).

Для керівництва бойовими діями в Румунії на базі управління КОВО було створено штаб Південного фронту (командувач – генерал армії Г. Жуков, начальник штабу – генерал-лейтенант М. Ватутін, член військради – корпусний комісар В. Борисов). До складу фронту ввійшли 5-та армія генерал-лейтенанта В. Герасименка, 12-та армія генерал-майора П. Парусинова (обидві з КОВО), а також 9-та армія генерал-лейтенанта І. Болдіна (формувався на базі ОдВО). Загалом війська фронту включали 32 стрілецькі, 2 мотострілецькі та 6 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 3 повітрянодесантні бригади, 16 корпусних артполків, 16 артилерійських полків РГК і 4 артдивізіони великої потужності. Чисельність цього угруповання доходила до 460 тис. осіб при 12 тис. гармат та мінометів і майже 3 тис. танків. Військово-повітряні сили фронту на 24 червня 1940 р. нараховували 2160 літаків²⁰¹. Було сформовано оперативне об'єднання Чорноморського флоту на річці Дунай – Дунайська військова флотилія.

Радянське командування розробило два варіанти «вирішення бессарабського питання», один з яких передбачав повномасштабну війну, а другий виходив із можливості залагодження конфлікту політичним шляхом. Реалізація першого варіанту передбачала завдання військами 12-ї армії охоплювального удару з району північніше

*Пірова перемога
(політична карикатура
російської еміграції, 1940 р.)*

Червоні маршали:
Ворошилов: Кажуть, що Пірова перемога...
Будьонний: Молодець! Треба дати Пірову орден Червоного прапора...

Радянські війська на переправі (Бессарабія, 1940 р.)

Чернівців уздовж річки Прут на Яси, і військами 9-ї армії – від Тирасполя північніше Кишинева на Хуші з метою оточення румунських військ у районі Бельці – Яси. Для завершення оточення і дезорганізації тилів противника у взаємодії з військово-повітряними силами та кінно-механізованою групою планувалося використати 201-шу, 204-ту та 214-ту повітрянодесантні бригади, висадивши двотисячний десант у районі Тиргу – Фрумос²⁰². Дії румунських ВМС мав нейтралізувати Чорноморський флот, який із 15 червня 1940 р. було переведено у стан бойової готовності.

21 червня 1940 р. начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс направив у війська цілком таємну директиву № 5285сс, зі змістом якої комісарський склад частин мав ознайомитися після отримання оперативного наказу про початок наступу на Румунію. «Настав момент, – зазначалося в ній, – вирвати з ворожих рук боярської Румунії нашу землю, визволити з румунського полону наших братів і громадян. Украдена Бессарабія має бути й буде повернута в лоно своєї матері-Вітчизни – СРСР»²⁰³. Випереджаючи можливі питання про характер майбутньої кампанії, Л. Мехліс стверджував: «Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війна справедлива, війна визвольна»²⁰⁴. Водночас документ передбачав «широко застосовувати до осіб, які не виконують у воєнних умовах бойових наказів, збройний примус»²⁰⁵.

Слід зазначити, що наголошуючи на необхідності роз'яснення «справедливого характеру» майбутньої війни з Румунією, радянське військово-політичне керівництво враховувало повідомлення особливих відділів про нерозуміння частиною військовослужбовців сенсу «закордонних кампаній» СРСР – як на Далекому Сході, так і в Польщі, а особливо у Фінляндії. Як доповідали органи держбезпеки, в армії

все частіше лунали критичні оцінки зовнішньої політики Кремля, висловлювалися сумніви щодо доцільності та справедливості ведення воєнних дій. «Політика СРСР лише на словах мирна, а в дійсності загарбницька, – зазначав із цього приводу червоноармієць 791-го полку Родіонов. – Нав'язали війну Польщі, Фінляндії, а тепер Румунії. Нас женуть на м'ясо»²⁰⁶. «Поїдемо не додому, а в Румунію, – говорив один із молодших командирів підрозділу зі складу 138-ї стрілецької дивізії. – Там уже починається війна. Нашому Радянському Союзові все замало, усе хоче воювати. І без того вже багато побили білофіни. Наше вище керівництво народу не шкодує, у нас народ зайвий»²⁰⁷. «Нас женуть на Південний фронт воювати з Румунією, визволяти народ Бессарабії, – ділилися своїми думками бійці, – а вийде як із народами Західної України і Білорусії: носили хромові чоботи, а тепер личаки»²⁰⁸.

Згідно з розвідувальними даними штабу КОВО, Румунія також готувалася до воєнних дій, утім оборонних. Упродовж червня 1940 р. у прикордонній смузі цієї країни розгорнулися інтенсивні роботи зі спорудження польових і довготривалих укріплень, дороги перекопувалися й блокувалися надовбями, уздовж шосе протяглися ескарпи, копалися траншеї та протитанкові рови, мінувалися мости. Наказом генштабу румунської армії від 8 червня було оголошено 30-денні збори офіцерів і солдатів резерву, яким протягом доби належало з'явитися до частин приписки²⁰⁹.

28 червня 1940 р. о 14-й годині радянські війська приступили до реалізації «мирного варіанту дій» у Румунії: перетнувши кордон, вони того ж дня зайняли Чернівці, Хотин, Бельці, Кишинів і Акерман. Наступного дня ТАРС повідомило про «планомірне просування» частин і з'єднань Червоної армії територією Буковини й Бессарабії. Радянські війська вступили в північнобуковинські міста Сторожинець і Герца, зайняли станції Новоселиця й Липкани (обидві на річці Прут, південніше Хотина). Механізовані підрозділи вийшли до Прута за 65 км на південний захід від Кишинева. Румунські війська швидко відходили з рубежу річок Черемош і Дністер. Украй напружена обстановка призводила до сутичок (деякі румунські частини чинили опір) та людських жертв. Як повідомляли радянські військові документи, румуни, відступаючи, намагалися евакуювати обладнання підприємств, зерно, худобу, продовольство, траплялися випадки розправ із місцевим населенням.

Із метою запобігти вивозу майна та промислового устаткування радянське командування вирішило провести спеціальні десантні операції, і водночас на практиці перевірити бойову ефективність відповідних підрозділів. 29 червня 1940 р. у Болграді було висаджено особовий склад 204-ї повітрянодесантної бригади полковника Й. Губаревича. У ніч на 30 червня одна з рот захопила Рені, а 1 липня – Кагул. Того ж дня в Ізмаїлі десантувалася 201-ша бригада²¹⁰. Якщо дії «крилатої

піхоти» в Болграді командування охарактеризувало як «винятково погані», то Ізмаїльська операція без перебільшення могла вважатися найневдалішою у всій кампанії. Через невмілі дії командира 201-ї бригади генерал-майора І. Безуглого 200 парашутистів не було своєчасно доставлено до місця висадки, 4 літаки приземлилися в 50 км від Ізмаїла (у Болграді), а частина літаків повернулася на базовий аеродром у Скоморохах. Із тих 12 літаків, які все ж таки сіли в Ізмаїлі, 4 зазнали аварії (із них три ТБ і один І-16)²¹¹. Після цього інциденту посадку було заборонено, а особовий склад стрибав із парашутами просто над містом, унаслідок чого 3 десантників загинули (з них 2 через невчасне надання допомоги – 4 дні очікували на евакуаційний літак), 4 зазнали поранень, 6 зламали ноги, а 29 відбулися легкими травмами²¹². Ті ж, хто приземлився успішно, розсіялися в радіусі 15–30 км від місця призначення. Відтак кордон своєчасно закрито не було, прийом біженців не організовано, порядок у місті не налагоджено²¹³.

У цілому ж, як і в попередніх кампаніях, аналіз ефективності Червоної армії під час Румунського походу був невтішним. Радянські військові документи повідомляли про численні негаразди, які пояснювалися «поганою роботою командирів і комісарів»²¹⁴. Порушувалися графіки підвезення військ, несвоєчасно відбувалися переправи, які рідко обходилися без надзвичайних подій. «Попри те, що ніхто не заважав ані з суші, ані з повітря, з роботою щодо наведення переправ окремі

М. Хрущов, Л. Мехліс, Г. Жуков (Бессарабія, 1940 р.)

частини армії не впоралися», – писав у своєму повідомленні начальник політуправління 9-ї армії О. Тевченков. Він зазначав, що були випадки розриву понтонних мостів і при цьому тонули червоноармійці та техніка. Тільки в перший день походу під час переправи через Дністер частин 9-ї армії перекинувся човен, унаслідок чого 16 із 30 бійців загинуло. 29 червня 1940 р. затонули два танки й амфібія цієї ж армії²¹⁵. Тож якщо б довелося діяти в бойових умовах втрати були б значно більшими. Загалом Червона армія під час «безкровної» румунської кампанії втратила до 119 осіб²¹⁶. Були втрати і з протилежної сторони.

Навесні 1940 р. у військах КОВО зросла кількість дезертирств та ухилень від військової служби. Спостерігалася тенденція до радикалізації антирадянських настроїв. У 12-й армії з 11 червня до 30 липня військовий трибунал засудив 40 осіб за «терористичні наміри» і 32 – за «антирадянські вилазки». Загалом у частинах і з'єднаннях КОВО у період розгортання військ 11–28 червня 1940 р. було зафіксовано 234 втечі військовослужбовців і 51 випадок погроз розправи на адресу начальницького складу («терористичні погрози»). Із 1 червня до 10 липня за ухилення від служби до кримінальної відповідальності було притягнуто 148 осіб, із них 5 засуджені до розстрілу²¹⁷. На самому Південному фронті з 11 червня до 10 липня мали місце 34 дезертирства, 29 п'яних дебошів, 51 погроза вистрілити у спину командиру (коли почнуться бойові дії). 28 червоноармійців опинилися під судом військового трибуналу, 5 із них було страчено²¹⁸. Це, безумовно, можна вважати певною тенденцією. Однак надалі через швидке і безкровне проведення кампанії вона дещо згасне.

«Драконівські закони», які у цей час запровадила радянська влада у промисловості та сільському господарстві, не оминули й Червону армію. У 1940 р. було ухвалено низку указів і законів щодо посилення дисципліни у РСЧА. Ключовим тут був указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня «Про заходи щодо боротьби з дезертирством і самовільними відлучками». Під останніми малася на увазі відсутність у розташуванні частини більше 2 годин, а зникнення на добу вважалося дезертирством незалежно від його мотивів²¹⁹. За півтора місяці з моменту прийняття цього закону сталося 354 випадки дезертирства, із них, приміром, у Київському особливому військовому окрузі – 38, Західному особливому – 50, Північнокавказькому – 41, Ленінградському – 30, Харківському – 28 і т. ін.²²⁰

Зважаючи на зростання кількості порушників, наказом НКО СРСР у військах було створено дисциплінарні батальйони. Згідно з указом від 6 липня 1940 р., до дисбатів направлялися військовослужбовці, які за самовільну відлучку були засуджені військовими трибуналами до позбавлення волі від шести місяців до двох років. Сталінська військова юстиція гав не ловила. Уже на 23-тю річницю РСЧА (23 лютого 1941 р.)

у дисциплінарних батальйонах Червоної армії налічувалося 16 447 осіб рядового й молодшого начальницького складу, засуджених за самовільні відлучки, запізнення з відпусток тощо*.

Зрозуміло, що всі ці заходи викликали незадоволення у військах. І справа тут була не тільки у дисципліні. «В армії, як у тюрмі, закон занадто жорстокий, ставляться до нас як до худоби: за самоволку – тюрма, гірше за капіталістичні країни. А як прохарчуватися, якщо в армії не годують?», – нарікали червоноармійці²²¹.

На тлі пропаганди соціалістичного характеру «найбільш демократичної армії у світі» нові закони сприймалися як повернення до царської «дисципліни Миколи Палкіна», як урізання прав і свобод людини. «У країні все перебудовують на старий лад, – висловлювали у вузькому колі своє незадоволення військовослужбовці. – Спочатку ввели звання генералів, потім 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень, а зараз цим законом (про боротьбу з дезертирством і самовільними відлучками – В.Г.) нас узагалі хочуть закабалити. Продовжується уярмлення народу. Скоро народ буде ненавидіти наш уряд, як раніше царський»²²². «Ленін дав нам свободу, а зараз її потрошку починають відбирати»²²³; «Докотились до дисбатів – чим ми відрізняємось від старої армії? Указ відроджує царський режим: почали кабалити робітничий клас, а закінчили армією», – говорили військовослужбовці²²⁴.

Фактично ці закони розхитували підвалини радянської ідеології і пропаганди, яка проводила різкий вододіл між «свідомою комуністичною» і «палочною капіталістичною» дисципліною в армії. Після радянсько-фінляндської війни цей штамп уже не спрацьовував. Причому, молодший командир Грибов поставив на політзаняттях таке питання: «Як це нам кажуть, що в капіталістичних арміях палочна дисципліна заснована на залякуванні, а ось солдати фінської армії билися з великим патріотизмом проти Червоної армії»²²⁵.

Цікаво, що під час Зимової війни було ухвалене рішення про видачу червоноармійцям спецпайків горілкою. Можливо, за умов страшених морозів це був зовсім незайвий захід. Водночас зустріли його у військах досить неоднозначно, адже всі попередні роки у Червоній армії не лише боролися з пияцтвом, але й підводили під це ідеологічну основу. Пропаганда наголошувала на тому, що у «буржуазних арміях» навмисно споювали солдатів, адже п'яних їх легше було «гнати в бій». «Поляки своїх солдатів упоювали, – засудив нововведення молодший командир 158-го артполку Осадченко, – а коли ми вступили з ними в бій, то через їхнє сп'яніння вбивали цілими пачками. А тепер хочуть

* Із нагоди свята нарком оборони СРСР С. Тимошенко звільнив із дисбатів 8309 осіб (див.: Советское руководство. Переписка. 1928–1941 / Сост. А.В. Квашонкин, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, О.В. Хлевнюк. – Москва, 1999. – С. 444).

нам дати горілку, щоб ми йшли в бій п'яними і щоб фіни били нас, як ми били поляків»²²⁶. Червоноармієць 31-го саперного батальйону А. Гринев також згадав, як радянський уряд раніше засуджував Японію за те, що там споювали солдатів і посилали їх у бій. «А зараз нас, можливо, хочуть посилати у бій п'яними», – говорив він²²⁷.

У цей період у Червоній армії посилились антикомандирські настрої. Вони проявлялися в досить різноманітних формах: від анонімних листів із погрозами до терактів. Їх причиною, крім незадоволення службою в армії, стало, зокрема, поширення антирадянських настроїв. У заарештованого у грудні 1940 р. молодшого командира І. Кучера (7-й стрілецький корпус ОдВО) у шухлядці знайшли щоденник з «антирадянськими записами». Тут він критикував «клятий Радянський Союз», в якому навіть у Туркменії, «де прибуток не перекриває й половини витрат, живуть краще, ніж у нас на Україні»²²⁸. На слідстві уродженець села Лелев Чорнобильського району Київської області І. Кучер заявив, що такі погляди сформувалися в нього у 1932 р. «під впливом учасників антирадянської організації, яка складалася з куркулів і заможних селян». Своїми думками він ділився з приятелем у перехоплених органами держбезпеки листах. Показово, що в І. Кучера, який, судячи з усього, у дитинстві пережив Голодомор (1932 р. йому було 12 років) і як і переважна більшість червоноармійців нарікав на погане харчування, викликали ненависть гладкі радянські генерали. «Усі ці наркоми, полковники, комбриги й увесь їхній почет, – писав він у щоденнику, – як на диво вгодовані, немов кабани»²²⁹.

Г. Жуков (з літа 1940 р. – командувач військами КОВО, генерал армії)

Були випадки, коли окремі червоноармійці, убачаючи в армійських командирах представників ненависної влади, удавалися до терористичних дій. В. Цурканівський (593-й стрілецький полк 131-ї стрілецької дивізії) мав намір застрелити командувача КОВО генерала армії Г. Жукова й у такий спосіб помститися радянській владі. Однак він випадково переплутав того з іншим огрядним генералом. 15 жовтня 1940 р. В. Цурканівський вистрелив у заступника командувача округу Іванова, проте влучив у коня. 21 листопада військовий трибунал КОВО розглянув цю справу. В. Цурканівського засудили до розстрілу, а його друга Яновського, який знав про ці наміри й не доніс, – до 5 років таборів із позбавленням політичних прав на 3 роки²³⁰.

Під час Прибалтійського походу в Литві відбулася спроба вбивства командувача 11-го стрілецького корпусу майбутнього героя Сталінграда генерал-майора М. Шумилова та комісара корпусу Пантаса. Під час перевірки радянським патрулем документів на східній околиці Каунаса червоноармієць Абрамов намагався жбурнути в офіцерів гранату, утім вона вибухнула в руках. Приятель загиблого червоноармійця втік²³¹.

Поширеною формою вияву нелояльності до режиму були листівки та інші написи «контрреволюційного змісту». «Бийте політруків і комісарів, – написав хтось улітку 1940 р. на столі в розташуванні 80-ї стрілецької дивізії Одеського військового округу – вони обманюють. Наші сім'ї голодують, за що ми маємо кров проливати? Убивати гадів – вони з нас знущаються»²³². Непоодинокими були й заклики до нової соціальної революції. «Товариші, бійці-червоноармійці, приречені до голодної смерті нашим зрадницьким урядом! – закликала листівка, виявлена у травні 1940 р. в одній із частин Київського особливого військового округу. – Він знущається з нас. Проте пам'ятайте, прийде кінець його життю. Підтримайте революцію, що назріває!»²³³.

Ще однією формою антирадянських проявів стало у цей час надсилання командирам анонімних листів. 20 червня 1940 р. напередодні Румунського походу органи держбезпеки виявили підкидного листа на ім'я командира 300-го стрілецького полку²³⁴. Його було написано простонародною російською мовою у стилі типових селянських антиколгоспних дописів: «Об'ява. Сидить Ленін на лузі, Калінін на болоті, розстрілювати куркулів дісталось бідності. Був Миколка дурачок, були булки п'ятачок. Комісар розумний став, ні чорта хліба не стало. Селяни помирають з голоду. Гоп-гоп гречаники, всі жиди начальники, а мужики – дураки, обробили буряки. Товариші бійці! Ви добре розумієте, що вас командир і комісар обманюють, над вами знущаються, ходите обірвані, голодні й холодні, і ви не знаєте, за що ви йдете в бій на Румунію. Ви візьміть зброю проти Советів і геть владу Советів! Годі обманювати бійців-мужиків. Дати їм свободу і волю, дати селянам хліб, встановити владу буржуазії. Командир полку Лях хоче своїми полками

розбити Румунію. Це йому не вдасться ніколи. Якщо полк поведе в бій, то Лях буде вбитий»²³⁵.

Своє невдоволення службою висловлювали в листах і приписники, яких було затримано в армії через політичні події. Так, у листах, що надійшли на польову пошту 7-ї стрілецької дивізії, виявили анонімну записку на ім'я командування 220-го гаубичного артилерійського полку. «Повідомляю вам, паразити, – ішлося у ній, – якщо ви ще затримаете на місяць приписний склад, так знайте, вас із вищого комскладу не буде жодної людини, ізведемо, як паразитів радянського устрою, троцькістів. Група червоноармійців»²³⁶.

«З-поза залізної завіси»: босоніж звільняти Європу від капіталізму

«Визвольні походи» мали єдиний фон, який впливав на морально-політичний стан військ. Перш за все, це незадовільне матеріальне забезпечення РСЧА. Не можна стверджувати, що сталінська влада не дбала про армію. Власне, протягом передвоєнних років вона лише нею й опікувалася. Проте це була специфічна турбота. Випускаючи десятками тисяч літаки, танки, гармати та інше озброєння, режим мало переймався побутовими проблемами пересічних працівників війни – солдатів. Крім того, давалося взнаки хронічне відставання радянської легкої промисловості. До війни співали: «Якщо завтра війна, якщо завтра в похід...», проте коли врешті-решт довелося у цей похід вирушати, з'ясувалося, що війська у прямому розумінні голі й босі. Зокрема, згідно з повідомленнями начальника політвідділу 10-ї армії, під час Вересневої війни у частинах бракувало 8 тис. пар взуття, 4,5 тис. шинелей, 5 тис. гімнастерок, 6 тис. шароварів. Червоноармійці мали йти на війну у власному одязі та взутті. При цьому політпрацівник повідомляв, що 800 бійців були взуті в личаки²³⁷. Такий стан речей залишався незмінним і надалі. Нестача взуття й теплового одягу під час Зимової війни багатьом воякам коштували не лише здоров'я, але й життя. Навіть «тиха окупація» прибалтійських країн здійснювалася Червоною армією у прямому сенсі босоніж. Зокрема, у червні 1940 р. командування 11-го стрілецького корпусу Білоруського особливого військового округу повідомляло про нестачу взуття, через що червоноармійці 125-ї стрілецької дивізії вирушили у похід босі, несучи в руках халяви та рвані черевики. А у 106-му стрілецькому полку цієї дивізії нормального взуття не мало 25% особового складу²³⁸.

Один із радянських командирів в анонімному листі на ім'я голови РНК СРСР В. Молотова з боєм описував вступ Червоної армії до Литви, називаючи його (через зовнішній вигляд червоноармійців) «великою ганьбою». Дописувач згадував сцени з роману О. Серафимовича

«Залізний потік» про переможну ходу обшарпаних після боїв червоних партизанів. У 1940 р. під час вступу до столиці прибалтійської країни його бійці, наголошував командир, виглядали не краще: розірвані формений одяг та брюки, взуття без підошов, у когось з-під гімнастерки стирчала брудна нижня білизна, у когось крізь дірки було видно давно немите тіло, хтось ішов в онучах і обмотках, а в когось на поясному ремені теліпалися розбиті черевики²³⁹.

Радянське командування було добре обізнаним із кепським станом, що склався із забезпеченням армії одягом та взуттям. І воно навчилося вирішувати цю проблему в доволі специфічний спосіб. Зокрема, під час походу в Бессарабію політоргани рекомендували командуванню частин погано обмундированих червоноармійців залишати в тилових підрозділах²⁴⁰.

Перманентною проблемою Червоної армії залишалося харчування особового складу. Військовослужбовці у цей період голодували не менше, ніж цивільне населення в тилу. Під час війни з Польщею хронічні збої у продовольчому постачанні були звичайним явищем. Бракувало похідних кухонь, а ті, що були, не встигали за військами. Деякі частини харчувалися переважно сухим пайком. Але не вистачало не лише гарячої їжі, але й елементарного хліба. «Які з нас вояки, коли дерево запало і штани спадають», – нарікали червоноармійці²⁴¹.

Спогади місцевих мешканців і матеріали політорганів сповнені свідчень про численні факти жебракування бійців РСЧА після вступу в населені пункти. Наприклад, в одному з документів згадується червоноармієць Ройтман, який ходив по хатах, випрошуючи у селян хліба – як він сам пояснював, «щоби не вмерти з голоду»²⁴². Водночас з Білоруського фронту повідомлялося, що позаяк пекарні не налагодили роботу, окремі частини в тилу залишилися зовсім без їжі й харчуються лише яблуками, а багато хто розбрівся по хатах просити хліба в місцевого населення²⁴³. Через відсутність засобів особистої гігієни у військах ширився педикульоз.

Попри старання армійської пропаганди намалювати блискучий образ процвітаючої «першої у світі країни соціалізму», імідж «визволителів» неабияк псував уже їх зовнішній вигляд. Зустріч із «великим Сходом» давала можливість порівнювати армії, які західні українці вже мали змогу бачити – польську та німецьку. Зокрема, інженер Євген Пастернак у своїх спогадах зазначав, що поляки користувалися застарілим озброєнням, не мали цілком моторизованих частин, натомість було забагато кавалерії, яка в добу танків і літаків уже не відігравала вирішальної ролі. «Однак польська армія, – зазначав він, – була це армія на параді, з блеском і шиком, типовим для поляків. Перша модерна армія, яку побачили підляшани, це були німецькі моторизовані частини, що пробивалися глибоко в тили польських військ. Це було у 1939 році останній крик моди і стратегії в Європі. Армія німецька

залишила незабутнє враження могутності й, здавалося би тоді, непоборності на всіх, хто мав нагоду її побачити на початку Другої світової війни. У порівнянні до цих армій більшовицька червона армія виглядала бідно і примітивно. Моторизовані частини були перемішані з пішими і кавалерійськими, не одностайно уніформовані, авта різних марок і моделей, в одній і тій самій частині – велика кількість запасових коней, замордованих, неокутих, підбитих і без відповідної упряжі – усе це робило дивне і несамовите враження.

Німецькі моторизовані частини (піхота) їхали на тягарових автах, спеціально для цього пристосованих: по обох боках авта на лавах сиділи вояки, посередині у спеціальних стояках стояла зброя. Більшовики везли свої частини тягаровими автами, тільки-но взятими з колгоспів, навіть не відчищеними від колгоспного гною і болота. Бійці не мали де сидіти, стояли або сиділи на підлозі авта, різноманітно уніформовані, одні у шоломах, другі в кашкетах, ще інші в складених військових шапочках. Рівно ж озброєння було не одностайне: одні мали “штики” (багнети) на карабінах, інші їх не мали, треті зняли багнет з карабіна і прив’язали його шнурочком до карабінової люфи, тому що бійці не мали спеціальних піхв на багнети, як це було прийнято в європейських арміях. Усе це робило враження, як казав один дотепний підляшанин: “Як худобу на заріз везуть”²⁴⁴.

Подібне враження склалося в багатьох мешканців Західної України. Радянці явно програвали порівняно з добре обмундированими й забезпеченими всім необхідним вояками вермахту. «Вони (червоноармійці –

Радянські й німецькі вояки (не постановочна світлина, 1939 р.)

В.Г.), – згадував пізніше Іван Ящишин, – ледь сунули ногами. Хоч не було жодних боїв, мали однострої як полинялі лахи, кріси не на ремнях, а на портяних пасках [...]. Розбігаються по хатах, просять хліба»²⁴⁵. А потрапивши незабаром до Червоної армії, він на собі відчув «турботу про радянського солдата»: «Чоботи в нас – пожалься Боже! Халяви з брезенту, а підошви з гуми, щораз відривалися і треба було ходити до “сапожні” направляти [...]. За якийсь час більшість із нас, курсантів, носила чоботи, як ті капці в Абу Касима, що про них читав колись у нашій читальні: “Що там дратви, що там шкіри шевські руки уплели, десять раз підошви клали, до старих нові шпиляли, щоб міцніші були”. І тільки школа мала чоботи, решта носила черевики й обмотки. Може там десь у більших місцях, де бували чужі люди, советська влада зодягала своє військо, але тут, далеко від людського ока, у подертих і повикручних чоботях, полатаному на плечах і на колінах мундири я скоріше схожий був на опудало, що страшить горобців у коноплях»²⁴⁶.

Додамо, що колишні громадяни Польщі (більшість призовників до РСЧА 1940 р. народилася в 1917 р., деякі закінчили польські школи й гімназії) були людьми іншої культури та іншого менталітету, важко адаптувалися до реалій радянського життя, зокрема побутових. Коли призовники-галичани приїхали до військової частини (як описував у своїх мемуарах першу зустріч із Червоною армією І. Ящишин), генерал, який їх зустрічав, пообіцяв нагодувати всіх святковим обідом: «Подали консервовану рибу з помідорним сосом, свіжовипечений чорний хліб і чай без цукру. Коли це має бути такий виїмково добрий обід на наше привітання, то що нас жде на кождодення? На це питання ми дістали частинну відповідь. Коли вийшли з їдальні, щоб ставати у стрій та йти до лазні, у купі того, що ми повикидали з мішків, порпалися конюхи. Шукали рештків їжі, огризків хліба і зараз таки на місці з'їдали. Отже – люди тут голодні й саме таке жде нас»²⁴⁷. Полкова школа 530-го стрілецького полку, що дислокувався у Сімферополі, куди й потрапив цей галичанин, мала кращі умови, ніж у ротах, де, приміром, зовсім не було ліжок. «Замість них стояли чотири ряди поверхових нарів уздовж цілої залі, на них солома в мішках. Ніхто не мав сталого місця, де хто ляг, там і спав. Не було ні заголовків, ні простирадл, тільки коци», – згадував він²⁴⁸.

Незадоволення у уродженців Західної України викликали не лише напівголодне армійське життя та поганий одяг, а й сувора дисципліна, муштра, примітивна ідеологічна обробка, особиста несвобода військовиків тощо. Згідно з директивою НКО СРСР, на службу до РСЧА заборонялося призивати колишніх польських жовнірів, але через недбалість військкоматів (виконання планів призову) чимало їх таки потрапляло у частини, де вони мали можливість порівняти умови служби у двох арміях – і висновки робилися аж ніяк не на користь червоної. Однополчани

слухали такі розповіді немов зачаровані. Наприклад, поляк Закревський (2-й корпус ППО) розповідав бійцям, що в польській армії стройовим вишколом так багато не займалися. До того ж відпускали на вихідні й добре годували. Уранці та ввечері давали каву, білий хліб, а тут, мовляв, і хворому на шлунок білого хліба не бачити. Він нарікав на відсутність вільного часу – навіть листа написати немає змоги²⁴⁹. Ще один поляк Зварич (ЛВО) висловлював незадоволення харчуванням – у Польщі давали м'ясо і сало, а тут «годують водою». Усі колишні жовніри були одностайними, що в польській державі «ув'язнених у тюрмі годували краще, ніж у вас – солдатів»²⁵⁰. Червоноармієць білорус Іван Абломейко (МВО) говорив, що в Польщі служили півтора року, добре годували й взували, чоботи давали шкіряні, а тут – гума. Згадувалося також і про свободу, яку мав польський солдат, зарплатню 150 злотих на другому році служби – за ці гроші боєць міг купити собі все необхідне²⁵¹. «Я знаю дві армії – польську й німецьку, – ділився спогадами рядовий 252-го стрілецького полку Шварцман, який невдовзі був заарештований за “антирадянські висловлювання”, – проте гіршої за червону немає. Радянський уряд утискає права червоноармійців гірше, ніж у будь-якій капіталістичній країні. У нас у Польщі цього не було. Усі накази видають шкідницькі [...]. Комунізм надалі до добра не доведе. У жодній країні немає стільки шкідників, як у Радянському Союзі»²⁵².

Поширенням явищем часів «визвольних походів» стало т.зв. «барахольство». На тлі повної відсутності у СРСР товарів масового вжитку різноманіття у крамницях на «звільнених територіях» справляло на радянських військовослужбовців сильне враження. Оволодівши в Польщі тим чи іншим населеним пунктом, червоноармійці й командири, нерідко прямо зі зброєю, розбігалися по магазинах, скуповуючи у великій кількості годинники, костюми, велосипеди, дамські туфлі, панчохи тощо. У радянських документах відзначалося, що це призвело до підвищення цін і викликало незадоволення населення²⁵³. Спостерігаючи за величезними чергами, що вони утворювали біля магазинів, місцеві мешканці дивувалися: «Невже в Росії цього немає?»²⁵⁴.

Продуковані сталінською пропагандою міфи про «щасливе й заможне життя робітників і селян у СРСР» і, навпаки, про злидні в капіталістичних країнах лопалися, мов ті мильні бульбашки. Розглядаючи багаті крамниці закордонних міст, спостерігаючи за приватним господарством місцевого селянства червоноармійці не приховували подиву та розчарування власним життям. Зокрема, боєць Запутний (224-й стрілецький полк 60-ї стрілецької дивізії) говорив: «Як тільки я перейшов польський кордон, я побачив, що СРСР бідний, а Польща багата. Навіщо нам затуманюють очі, якщо ми бачимо, що тут (у Радянському Союзі – *В.Г.*) немає нічого, м'ясо 50 руб., а хліба зовсім нема, так що повна голодовка!»²⁵⁵.

Генч Н. Чесне зізнання
(радянська політична карикатура, 1939 р.)

– Знаєш, я з гармати, мабуть, можу стріляти як вони, а ось йти дві години біля яблунь і жодного яблука не зірвати – це навіть я би не зміг

«У Польщі все ж таки народу живеться краще, – ділилися своїми враженнями вояки Українського фронту, – тут усе дешево: і продукти, і товари»²⁵⁶. Наочне порівняння життя у СРСР та західніших державах вочевидь було не на користь «країни переможного соціалізму». «У капіталістичному суспільстві краще жити, ніж у соціалістичному, – сходилися на думці червоноармійці, – тут усе є, і дешево, а в нас нічого немає»²⁵⁷. «Як же це розуміти, що ми живемо заможнo, – з обуренням запитав у політрука під час лекції “Про досягнення у СРСР” червоноармієць 279-го стрілецького полку 58-ї стрілецької дивізії

Дудак, – а наші люди товчуться за хлібом та мануфактурою у чергах, і взагалі мануфактури не можна дістати? Говоримо, що тут погано живуть, а тут же цієї мануфактури – хоч завались!»²⁵⁸. «У Радянському Союзі погано жити, за гроші нічого не добудеш, – заявив командир роти зв’язку 20-ї механізованої бригади 3-ї армії Білоруського фронту Куликов. – Дарма тільки селяни радіють – потім плакатимуть»²⁵⁹. 22 травня 1940 р. у спецповідомленні особливого відділу 24-ї стрілецької дивізії, що передислокувалася з Фінляндії до Одеського військового округу, повідомлялося про настрої червоноармійців: «Радянська влада призвела до того, що моєму батькові немає чим прогодувати пару овець, – ділився нерадісними роздумами червоноармієць. – Доводиться знімати дах і цією соломою годувати овець і корову. Ми пішли визволяти фінський народ, який був в ярмі капіталізму. Кажуть, що він був пригноблений. Насправді вони живуть краще за нас»²⁶⁰.

Характеризуючи такі розмови як «нездорові», радянське військово-політичне керівництво та особливі відділи вживали активних заходів щодо їх локалізації. Проте чим тривалішим було перебування РСЧА у закордонних походах, тим більш поширеними ставали подібні настрої. Навіть через рік після анексії західноукраїнських та західнобілоруських земель у військах, що тут дислокувалися, особливі відділи постійно фіксували подібні висловлювання. «У нашій країні голод і злиденність, не вистачає хліба, щоб наїстися, текстильного товару, щоб купити й одягтися, – говорив товаришам червоноармієць Бондарюк із 370-го окремого зенітного артдивізіону Західного особливого військового округу. – В армії також погано взуті, погано одягнені, погано годують. У польській

армії всього вистачало й усім були забезпечені. Голодними в Польщі ніхто не сидів. У нашій країні правителі ті самі буржуї і ті самі пани, лише тільки інша система державного устрою»²⁶¹.

Зауважимо, що вже у ході «визвольного походу» РСЧА до Західної України червоноармійці-селяни доволі скептично сприймали натхненні заклики політруків «звільняти братів-українців з-під гніту поміщиків і капіталістів». Спостерігаючи за тим, як галичани й волиняни радісно вітали Червону армію, сподіваючись на краще життя, радянські бійці скрушно зітхали: «Вони нас вітають, цілують, а ось почнуть отримувати по 200 грамів на трудовень, як ми в колгоспах, тоді дізнаються, що таке радянська влада»²⁶². Подекуди подібні настрої червоноармійці висловлювали навіть на політзаняттях. Вислухавши розповідь армійського агітатора про те, як один західноукраїнський селянин плакав від щастя з приводу ухвалення позачерговою сесією Верховної Ради СРСР рішення включити Західну Україну до складу УРСР, червоноармійці 170-го стрілецького полку 58-ї стрілецької дивізії Українського фронту Расевич заявив: «Це вони плачуть одним оком, проте коли їх радянська влада притисне, плакатимуть обома»²⁶³.

«Визвольні походи» Червоної армії у цілому не додавали патріотичної наснаги пересічним громадянам. Кричуща невідповідність між тим, що розповідали політруки, і тим, що бійці бачили на власні очі, говорила сама за себе. Дуже поширеним у цей період став гіркий жарт, мовляв, кого й від чого ми визволяємо? Спостерігаючи за поступовим загасанням заможного життя у «визволених» Червоною армією державах, військовослужбовці невесело зауважували: «У прибалтійських країнах сталося те саме, що й у Західній Україні. Там визволили від хліба і солі, а тут поки що визволили від білого хліба, а невдовзі й від решти звільнимо»²⁶⁴. «Ось іде звільнений білорус, – говорив, побачивши босого селянина, курсант полкової школи Журавльов. – Чоловіків звільнили від черевиків, а жінок від хліба»²⁶⁵. Навіть саме поняття «визволення» стало предметом кепкування. Був поширений такий анекдот: «Ми вам простягнули руку допомоги. А ноги ви вже й самі простягнете!»²⁶⁶.

Свідчення про те, що насправді відбувається у «визволених землях», почали поступово проникати і на схід. «Відколи Семен Тимошенко посунувся в Західну Україну, – згадував Дмитро Кислиця, – ми в Києві читали у своїй пресі тільки просіяне все крізь густе сито цензури – і якось навгад схоплювали справжні речі, а більш-менш повних інформацій не мали, тому довгенько не могли уявити, як то наші брати за Збручем перед тим жили й що з ними робиться після “визволення”. Аж як почали повертатися деякі військові, що їх мобілізували були, покликавши з запасу, – картина почала ставати яснішою: не всі поворотці були нещирі, чимало й таких було, що мало-помалу розповіли майже все, що знали. Бачили ми, що досить скоро після війська хлинули на

окуповані простори цивільні емісари – робити там порядок на свій, радянський, лад. А посилали туди – тільки “кристально чистих” і переважно партійних. Само собою склалося так це були третьосортні партійці і радянські активісти. Замість почати з якихось порядків, вони “чистили” склади й крамниці від решток товарів, що їм на очі попадалися. І не тільки собі це тримали. А й поспішно “перепачковували” до рідних міст і околиць, з яких були післані у Західню Україну. Це вже була для нас конкретна інформація»²⁶⁷.

В армії також відразу знайшлися підприємливі, меткі люди, які намагалися налагодити «гешефт». Зокрема, органи держбезпеки виявили, що на важких бомбардувальниках ТБ-3 до СРСР почали нелегально перевозити трофейні мотоцикли марки «Аріель»²⁶⁸.

Уявляється, що справа була не тільки в людях. Склалася унікальна ситуація, якою «гріх було не скористатися». У період приєднання почалася справжня лихоманка службових відряджень до «визволених земель», що охопила партійних і позапартійних службовців. У цьому не було нічого дивного, адже, як згадував Ф. Пігідо-Правобережний, «коли ще можна було діждатися такого часу, щоб за якийсь тиждень – два відрядження за кількасот советських карбованців можна буде буквально збагатитися. Партійні авгури верталися з відрядження з добрими шкіряними куфрами, з чудовим буржуазним вбранням для жінки, для себе, а то й для діточок, з “настоящим” закордонним манто, браслетами, годинниками, з небаченими ще у СРСР модерними радіоприймачами (трофейними, звичайно), навіть із піаніно, що більше – із невеличкими польськими особовими автами. І все це – за якісь копійки, буквально копійки». Автор розповідав, як один із начальників його тресту привіз собі та вищому керівництву два піаніно по 850 руб. при тодішній ціні 17–20 тис. руб. за одиницю. «Везли все, – відзначав Ф. Пігідо-Правобережний, – відомі гуцульські мережані кожушки, вбрання, светри, годинники, дорогоцінні намиста. Так само сало, м’ясо, свинину... “Помилюйте, як же не взяти: по полтиннику ж кіло!”, та інші речі вибагливого буржуазного вжитку»²⁶⁹. Слід також відзначити, що вихід з-поза «залізної завіси» мав негативний вплив на комуністичну ідеологію та мораль. Передусім це позначилося на компартійній верхівці, посиливши в ній потяг до «буржуазного» способу життя. На це у жовтні 1939 р. звернув увагу академік В. Вернадський у своєму щоденнику. «Вражає “наживний” настрій, – писав він, – що бере гору в масі комуністів: добре одягатися, їсти, жити, і всі буржуазні устремління, що яскраво зростають, вони один одного підтримують»²⁷⁰.

Капіталістичний Захід справді розкладав Червону армію морально. Незадоволення політорганів викликали випадки «контактів» радянських командирів із повіями, і навіть черги, які утворювали військово-службовці в борделях Львова та інших «визволених» міст. В одному

зі спецповідомлень ішлося про молодшого командира, який, до того ж, був кандидатом у члени ВКП(б), Нікітенка, що його відрядили для роботи на виборчу дільницю агітатором. Проте він «займався не тим, що йому було наказано», унаслідок чого отримав венеричне захворювання²⁷¹.

Ейфорію від побаченого «капіталістичного раю» відчували й представники нової радянської інтелігенції, які висвітлювали «визвольні походи» у пресі. Після вступу Червоної армії в Північну Буковину письменник А. Авсеєнко вмістив у газеті «Бойова червоноармійська» статтю під назвою «По Чернівцях». «Вітрини магазинів, – писав він, – дражнили розкинутими шовками, капелюхами найостанніших мод,

взуттям десятків кольорів і сотень фасонів, горами апельсинів, уругвайської кави, індійського чаю, італійськими, румунськими, угорськими винами, шоколадом, делікатесами тощо»²⁷². Це викликало обурення армійських політорганів, які розкритикували редактора газети з приводу його гонитви за «письменницькими іменами», а авторів дісталось за «пустопорожню статтю», яку слід було, мовляв, назвати «Стогін барахольника»²⁷³.

Зворотню стороною захоплення від магазинів і «барахольства» стали кримінальні злочини. Не рідкими були й випадки пограбування та мародерства з боку військовослужбовців. Жертвами радянських воєнків ставали місцеві мешканці, біженці та полонені. Здебільшого «експропріаціям» вони піддавали «класово ворожі елементи» – поміщиків, ксьондзів, офіцерів та ін. Однак «класовий підхід» виступав лише виправданням злочину. Наприклад, старший лейтенант Таубеков із дислокованого в Тернополі 41-го артополку застрелив чотирьох польських офіцерів і зняв із них годинники²⁷⁴. Молодший лейтенант із 15-го стрілецького корпусу Бондарчук та політрук Степовенко відібрали у двох офіцерів 5 тис. злотих, після чого їх убили²⁷⁵. 2 жовтня 1939 р. лейтенант А. Зрячев із 36-ї окремої легкої танкової бригади 15-го стрілецького корпусу з групою червоноармійців пограбував поміщика Стайка. За відмову віддати ключі від комори він власноруч застрелив господаря, а потім наказав підлеглим розстріляти і його зятя. За цей злочин А. Зрячева було віддано під трибунал²⁷⁶. Того ж дня у селі Кам'яніці

Сфімов Б. Будьте взаємно ввічливі
(радянська політична карикатура, 1941 р.)

Покупець (нарко́м легкої промисловості Лукін): «Яке у вас погане обслуговування – нічого не пропонуєте».

Продавець (нарко́м торгівлі Любимов): «У вас така погана продукція, що подекуди і пропонувати незручно»

командир і два червоноармійці з 28-го кавалерійського полку 5-ї кавбригади вчинили справжню розправу над родиною поміщика П. Бурачка (Барабечика), убивши його самого, його шістдесятирічну дружину, двох синів та невістку, яку перед стратою згвалтували. Літню приживалку Чернецьку злочинці у військовій формі застрелили вже на вулиці – на очах місцевих селян²⁷⁷.

Командир взводу 103-го танкового батальйону 22-ї танкової бригади молодший військтехнік В. Новиков у районі Лентуни вбив із револьвера поміщицю та пограбував її будинок. Намагаючись приховати злочин, убивця вирішив прикінчити й свідка – червоноармійця Пешкова. Військовий трибунал присудив його до розстрілу²⁷⁸. Лейтенант із 48-го полку 6-ї кавдивізії Кашейв учинив напад на будинок ксьондза. Він вимагав від того «сніданок із горілкою» та, можливо, нічого не отримавши, провів «обшук» у костелі, забравши гроші, рукавички й побивши священика²⁷⁹.

Жертвами радянських військовослужбовців ставали й пересічні громадяни-українці. Наприклад, курсант 12-ї окремої запасної частини Марченко відібрав велосипед у вчительки з села Добровляни²⁸⁰. Політрук Темнін і червоноармієць Манько з 45-ї стрілецької дивізії забрали у громадян велосипеди й наручні годинники²⁸¹. Двоє військовослужбовців у Самборі, погрожуючи зброєю, примусили двох місцевих учителів віддати свої годинники, портсигари та запальнички. «Визволителів» навіть не зупинили дорікання пограбованих: «Ми на вас чекали, а ви грабуєте!»²⁸².

Радянське військово-політичне керівництво загалом досить жорстко реагувало на подібні явища, а військова прокуратура суворо карала злочинців. 26 вересня 1939 р. військрада Українського фронту прийняла постанову «Про випадки мародерства і згвалтування з боку червоноармійця 59-го кавполку 14-ї кавдивізії Фролова Є.Є.» Зазначалося, що в ніч на 21 вересня в Єзерному він затримав біженців, залякав їх, привласнив частину речей та згвалтував жінку. Винного було засуджено до розстрілу²⁸³. Водночас політуправління Українського фронту в директиві від 21 вересня намагалося пояснити випадки мародерства та «барахольства» проявами «залишків капіталістичної психології»²⁸⁴. Але розуміючи, що, мабуть, на добровільне «перевиховання» червоноармійців у дусі комуністичної моралі доведеться очікувати досить довго, командування просто заборонило підлеглим користуватися місцевою торговельною мережею. Пізніше, з утворенням на зайнятій РСЧА території закритих військових гарнізонів, «неорганізованому спілкуванню» червоноармійців із населенням було покладено край.

Слід відзначити, що радянських людей приваблювали не лише крамниці. Дуже показово, що поряд із критикою низького рівня життя у СРСР військовослужбовці висловлювали незадоволення з приводу відсутності свобод у «найдемократичнішій країні світу». «Робітники СРСР живуть гірше, ніж на Заході, – говорили приписники в Ленінградському

військовому окрузі під час Прибалтійських походів. – У нас немає свободи й демократії»²⁸⁵. І такі розмови не були поодинокими.

«Армія дружби народів»: національні проблеми у РСЧА

Один із фундаторів Червоної армії Л. Троцький свого часу цілком слушно зауважив, що військо являє собою матеріальне, різко закінчене і незаперечне відображення державності²⁸⁶. Будучи точною копією суспільства, армія «хворіє» на ті самі виразки, причому зазвичай із більш високою температурою²⁸⁷. Такою «хронічною хворобою» у СРСР, яка й довела його до загибелі, було національне питання.

Росіяни становили трохи більше половини від усього населення Російської імперії, проте за часів громадянської війни у Червоній армії, яка здобула більшовикам перемогу, їх нараховувалося понад 80%. У період будівництва «країни країн» – СРСР – перед військово-політичним керівництвом постало питання щодо здійснення національної реформи у РСЧА. Тут існувала певна дилема. З одного боку, був досвід ліберальної Австро-Угорської імперії, де національні проблеми вирішувалися шляхом максимального задоволення культурних і мовних потреб її численних народів, зокрема й творенням в армії національних формувань. З іншого – досвід самодержавної Росії, в якій пріоритет віддавався політиці російщення. Тоді, у 1920-х рр., було обрано перший варіант. Цьому сприяла й територіальна система комплектування військ, які формувалися за рахунок місцевого населення – де живеш, там і служиш. Але після здійснення сталінської «революції згори» ця політика зазнала змін. Лояльність почали ув'язувати з етнічністю, а в ідеології й пропаганді домінувала великоросійська складова. Тож уніфікація шляхом російщення розглядалася як більш ефективний захід зміцнення самої армії та країни.

Наприкінці 1930-х рр. закінчився період національних реформ у РСЧА. Його логічним завершенням стала постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 7 березня 1938 р. «Про національні частини і формування робітничо-селянської Червоної армії», на підставі якої всі національні частини, з'єднання, училища та школи мали бути переформовані у загальносоюзні з екстериторіальним комплектуванням та відповідною зміною їх дислокації, а громадяни національних республік повинні були призиватися до армії на рівних із рештою громадян СРСР умовах. У 1939 р. було прийнято закон про загальну військову повинність. Відтепер армія будувалася на мішаному в національному плані принципі комплектування особового складу, у зв'язку з чим у військах поступово зникли національні мови та запанувала єдина командна мова – російська. Упродовж 1930-х рр. було фактично ліквідовано

всі військові газети та журнали, що за доби коренізації видавалися національними мовами²⁸⁸.

Цей процес дещо загальмувався наприкінці 1930-х рр., чому сприяло як приєднання до СРСР ряду багатонаціональних західних територій, населення яких було не вельми лояльним до Кремля, так і масова мобілізація до РСЧА контингенту з національних республік. «Армія дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму», як її називала слідом за Й. Сталіним радянська пропаганда, вочевидь зіткнулася з національним питанням.

Окремо слід виділити проблему вояків неросійської національності. Хоча як такої її не існувало, сам цей зворот свідчив про те, що питання полягало в «неросійськості», тобто незнанні мови, культури, традицій російського народу представниками національних меншин. До цих т.зв. «нацменів» відносили передусім вихідців із Середньої Азії та Закавказзя, які через свої мовні та культурні відмінності дуже складно входили до російськомовного армійського загалу. Від вирішення цієї проблеми залежали не лише питання підготовки, керування і вишколу національного поповнення, але й ступінь його політичної лояльності та в підсумку цілісність СРСР.

Масово національний контингент пішов до Червоної армії під час призову 1938 р. Зазначимо, що тоді існували й певні національні обмеження, зокрема для фінів, поляків, болгар, греків, естонців, турків, карелів, німців. Лише тих із них, хто тривалий час мешкав у СРСР, призивали до спецкоманд. Тоді ж в радянську Україну було передислоковано ряд колишніх національних дивізій із Закавказзя та Середньої Азії.

Хай живе сталінська конституція! (радянський політичний плакат, 1937 р.)

На березень 1940 р. з Середньоазіатського, Закавказького, Північнокавказького військових округів було призвано 241 127 осіб. Із них майже половина – 120 тис. – опинилися у військових частинах трьох округів УРСР (КОВО, ХВО, ОдВО)²⁸⁹. Це суттєво вплинуло на структуру національного складу військ. Наприклад, у 130-й стрілецькій дивізії українці, росіяни й білоруси становили 49%, решта – узбеки (17%), азербайджанці (7%), грузини (6%), вірмени (1,6%), казахи (1%) та інші національності²⁹⁰. Були навіть такі частини, в яких представники нацменшин переважали. Виникало безліч проблем, адже в одній казармі опинялися люди різних культур, які нерідко мали складну історію спілкування. Слабке знання переважною більшістю вихідців із республік СРСР російської мови, відмінності в менталітеті, наявність національних упреждень і образ – усе це створювало ґрунт для конфліктів, впливаючи на моральний стан і процес бойової підготовки частин.

У 1938–1941 рр. політоргани та НКВС постійно фіксували негаразди у військових частинах, що виникали на національному ґрунті: прояви ворожнечі, образи й знущання над нацменами, їхньою мовою, одягом, особливостями культури, що проявлялося як із боку командирів, так і рядових бійців-слов'ян²⁹¹. Відзначалися випадки відмови служити в одному підрозділі з представниками певної національності, жити в одній казармі тощо. Так, каптенармус-грузин відмовлявся змінювати білизну червоноармійцям-вірменам, мовляв, «вірменським мордам нічого не поміняю, їм що брудне, що чисте – однаково»²⁹². У квітні 1939 р. випадки національної ворожнечі між киргизами, узбеками й українцями фіксувалися у частинах ЛВО²⁹³.

На національному ґрунті нерідко виникали масові бійки. Зокрема, у січні 1940 р. в 77-му стрілецькому полку 80-ї стрілецької дивізії КОВО стався інцидент між росіянами й азербайджанцями – усе почалося з кидання один в одного хлібом і вигуків: «Бий росіян!», «Бий азербайджанців!»²⁹⁴. У лютому того року лише у 192-й гірськострілецькій дивізії було чотири випадки бійок між червоноармійцями різних національностей, зокрема грузинами та азербайджанцями²⁹⁵.

Десятки тисяч людей – вихідців із національних республік, які опинилися далеко від своєї Батьківщини, у незвичному культурному середовищі, нерідко перебували у пригніченому морально-психологічному стані. Наприклад, на узбеків та представників інших мусульманських народів украй негативно впливало те, що їх годували їжею, яку вони не вживали відповідно до своїх релігійних і національних традицій – оселедцями, свининою. На національних бійцях позначалися зміна клімату та холод у казармі. Наприклад, узбеки, як свідчать політдонесення, масово хворіли на запалення легенів, навіть траплялися летальні випадки²⁹⁶.

Крім побутових умов давалася взнаки національно-культурна ізоляція, адже у частинах за місцем проходження служби не було ані республіканської преси, ані літератури рідною мовою – лише російська.

Узбецькі юнаки-допризовники (1935 р.)

Курсант Їєловані із 24-го кавалерійського полку у 1938 р. висловлював незадоволення з приводу передислокації його національної частини з рідної Грузії: «Нас раніше вчили росіяни і національну нашу мову – “собачу мову” [також мали вчити], а тепер нас відправляють у Росію і нас примушують забути рідну мову та вивчати російську»²⁹⁷.

Крім усього іншого, мовне питання створювало постійні практичні незручності, адже бійці й командири просто не розуміли один одного. Коли це було можливим, у частинах користувалися послугами перекладачів (причому з числа самих призовників), але в такому

випадку існували побоювання чи адекватно вони перекладають бійцям.

Дехто з командно-начальницького складу був переконаний, що нацмени лише вдають, ніби не розуміють російської мови («філонять»). Вони починали їх залякувати, ображати й погрожувати. В одній із частин Одеського військового округу командири роти (Прилуцький) і відділення (Сакулін) називали нацбійців «симулянтами», а взводний Казаченко погрожував туркменові Абашеву покараннями за те, що той не міг відповісти російською мовою на його запитання. За незнання російської молодший командир Хохлов залякував національних бійців нарядами – мовляв, тоді в мене миттю навчитесь говорити!²⁹⁸

Озлоблення за свою нездатність і невміння працювати з національними вояками командири нерідко зганяли на них самих, удаючись до брутальних, подеколи абсурдних заходів. Зокрема, молодший командир підрозділу 41-го артилерійського полку 41-ї стрілецької дивізії Амбілов заборонив бійцям-узбекам співати національних пісень²⁹⁹. А у 8-му стрілецькому полку начальник полкової школи старший лейтенант Рудий і політрук Солохін на нараді молодших командирів домовилися заборонити нацбійцям збиратися гуртом³⁰⁰. Прикрий випадок стався 23 лютого 1940 р. у 353-му гірськострілецькому полку 47-ї гірськострілецької дивізії, де на честь Дня Червоної армії було вирішено влаштувати святковий обід зі свинини. 20 вояків-чеченців відмовилися від прийняття їжі. Командування вирішило проявити «принциповість»: «Ми не підемо в них на поводу і примусимо їх їсти свинину!». Після повторної відмови червоноармійців начальство не знайшло нічого кращого, як притягнути чеченців до кримінальної відповідальності³⁰¹.

Деякі командири вважали «вояків неросійської національності» ледь не головною причиною падіння дисципліни та рівня бойової підготовки у частинах. «Приберіть від нас узбеків і таджиків, тоді справи підуть краще», – говорив тимчасовий виконувач обов'язків начальника штабу 161-го стрілецького полку 95-ї стрілецької дивізії капітан Мизєєв. А батальйонний комісар Ліфшиць заявив, що «більшість проступків у частині припадає на приписників котовців (бессарабців – В.Г.) та узбеків». Проведена перевірка не підтвердила ці твердження, а командирів полку навіть указали на «прояви великодержавного шовінізму»³⁰².

Власне саме великодержавно-шовіністичні настрої відігравали помітну роль у загостренні міжнаціональних стосунків. Російськомовних, приміром, дратувала незнайома мова та звичаї нацменів, яких вони вважали «відсталими дикунами». Командир взводу однієї з частин ХВО Соболевський казав червоноармійцям-узбекам: «Замовкніть, не ричить як ті собаки, мені гидко чути вашу ішаку говірку. Чого ви ходите на картину? Ви ж у ній нічого не розумієте!»³⁰³.

Подібні настрої були досить поширеними. Із Московського військового округу повідомляли про факти нездорових відносин, зневажливе та хуліганське ставлення до національних вояків. Зокрема, росіянин Милованов налив казахові половину тарілки борщу. Коли той висловив незадоволення, червоноармієць відповів: «Ти казах, значить півлюдини. Ну, я тобі й налив скільки належить!»³⁰⁴. «Навіщо вам умиватися, – глузували із середньоазіатів бійці-слов'яни однієї з частин того ж округу, – все рівно не помієтєся, чорношкірими залишитесь»³⁰⁵. Азіатів і кавказців слов'яни образливо називали «баранами», «ішаками» та іншими прізвиськами. Військовослужбовець Рудь заявив татарину: «Я знаю, що всі татари собаки. І ти теж собака»³⁰⁶.

Подібні факти фіксуватимуться й надалі. 3 квітня 1939 р. лейтенант Пархомов із військової частини №5604 під час чергування на кухні підійшов до столу казахів: «Що ви як свині смітите на стіл?», на що боєць Шадигов запально відповів: «Якщо ми свині, то навіщо ви нас тримаєте у РСЧА?»³⁰⁷. Поширені настрої щодо представників нацменшин висловлював червоноармієць тієї ж частини Кисельов, який говорив: «Казахи – це ледацюги, вони завжди намагаються уникнути роботи та нарядів, симулюють на заняттях, прикриваючись тим, що вони не розуміють російської мови»³⁰⁸.

Слід зазначити, що російська мова, поряд із відданістю комуністичній ідеології, становила найважливішу складову радянської ідентичності. Натомість плекання рідної культури розглядалося зазвичай в армії як «підозрілий націоналізм». Тож на побутовому рівні російськомовні бійці ставилися до нацменів, з одного боку, як до представників нижчої культури, а з іншого, сприймали їх як «чужих» і потенційно нелояльних. Наприклад, у частині 1-го корпусу ППО МВО

червоноармієць Іванов заявив: «Вірмени – народ некультурний. Їх пригнали до нас через те, що вони ненадійні. Усі вони жили поблизу кордону й у разі війни захищати країну не будуть»³⁰⁹.

Попри загальні фрази офіційної пропаганди про «дружбу народів», від товаришів по зброї нацмени отримували чимало образ і знущань. Найбільш поширеними серед російськомовних червоноармійців були кпини над релігійною заборорою мусульманам їсти свинину. Серед типових «жартів» практикувалося намазування салом тарілок представників мусульманських народів, закидання їм за комір кусків сала, словесні пікіровки тощо. Якось у солдатській їдальні дехто червоноармієць Безфамільний сказав нацменам, що сьогодні борщ зварено зі свининою, після чого ті відмовилися його їсти³¹⁰.

На цьому тлі створювався міф про «нездатність нацменів до військової служби». Тож їм накидали найбільш брудні господарські роботи – чистку стаєнь, працю в котельній, прибирання територій, вантажні роботи тощо. Шовіністичні настрої подеколи заходили так далеко, що у висловлюваннях військовослужбовців, крім неприхованої етнофобії та ворожості, звучали й прямі погрози. Зокрема, курсант полкової школи Кравцов (ХВО) у грудні 1938 р. говорив: «Я їх ненавиджу. Узбеки – це тварини, вони моє нутро перевертають, коли галдять по-своєму. Я би їх порізав темною ніччю!»³¹¹. 7 листопада 1939 р. боєць 3-ї авіаескадрильї Поповкін, який жорстоко побив свого однополчанина Караєва, так пояснив цей учинок: «Я би всіх нацменів перебив»³¹².

Бувало, що національні бійці відповідали росіянам «взаємністю». Зокрема, узбек Садиков із 35-го стрілецького корпусу ОдВО 28 червня 1940 р. заявив: «Воєнком учить нас бути слухняним стадом. Якщо б у моїх руках була влада, то російських людей я би всіх перестріляв»³¹³. Крайнім випадком цих конфліктів можна вважати вбивство 16 травня 1939 р. червоноармійцем Тумасьяном старшого лейтенанта Охріменка й молодшого командира Коника з військової частини №6226 (КОВО) – за знущання й насмішки над ним. Це сталося, коли всі перебували на полігоні при проведенні навчальних стрільб із кулемета. Тумасьян страждав від шлункового захворювання, відчував пригнічення, навіть хотів повіситися. Натомість командири звинувачували його у симуляції, пригрозивши віддати під суд. Напередодні трагічної пригоди він говорив: «Я знаходжуся в далекій країні серед чужих людей, багато українців, які мені чужі люди. Я їх не розумію. А вони мене теж. Я хворий, на Україні не хочу служити, буду всіх стріляти. Буду стріляти не в мішень “фашист”, а у командирів». На основі матеріалів цієї справи було зроблено висновок, що політико-виховна робота серед червоноармійців «неросійської національності» ведеться недостатньо, про що було повідомлено командувача КОВО командарма 1-го рангу С. Тимошенка³¹⁴.

Національні вояки постійно висловлювали нерозуміння того, навіть якщо їм терпіти «всі негаразди» військової служби, якщо її можна було проходити у себе на Батьківщині? Вони порівнювали службу в РСЧА з тюрмою і говорили однополчанам-слов'янам, що «уряд невірно робить, коли посилає нас служити у ваш край, а вас – у наш. Нас мають направити назад для захисту нашої республіки. А тутешні нехай захищають свою самі»³¹⁵.

Єдиним легальним способом відстояти свої права, що залишався в національних бійців, було скаржитися владі, і вони цим активно користувалися. Воїни-узбеки у 1939 р. писали колективні листи-заяви, збираючи десятки й сотні підписів, до наркома оборони К. Ворошилова. Вони нарікали на незвичний клімат, зумовлені цим хвороби, а також на погану їжу, незнання оточенням їхньої мови тощо та просили перевести їх служити до Середньої Азії³¹⁶. Оскільки ці прохання не задовольнялися, вони почали просити принаймні про переведення до частин, де служать земляки. Наприклад, у 1940 р. 14 узбеків і таджиків з 361-го стрілецького полку ОдВО клопоталися про переведення їх в окрему роту, де були вихідці з Середньої Азії. Розповідали, що у частині, де вони зараз служать, ніхто не знає їхньої мови, їх примушують тягати важкі кулемети тощо³¹⁷.

8 березня 1940 р. колективну заяву про переведення із Білоруського особливого військового округу подали 15 чеченців з особового складу зенітно-артилерійського дивізіону 3-ї армії, які також скаржились на те, що їм не підходить місцевий клімат («краще 3 роки у тюрмі, ніж у Червоній армії»)³¹⁸. Чеченці були однією з найбільш складних для радянського військового командування нацменшин. У 1939–1940 рр. їх та інгушів уперше почали призивати до армії у Закавказькому військовому окрузі. У документах часто фіксувалося колективне невиконання наказів із боку чеченців, масове ухилення від військової служби (у лютому 1940 р. втекло 529 призовників цієї національності)³¹⁹.

Грузини писали скарги своєму всесильному землякові Лаврентієві Берії. Зокрема, червоноармієць Олександр Пурсманашвілі, що служив в Умані, направив телеграму керівникові НКВС СРСР, в якій просив дозволити йому особисто пояснити ряд негативних явищ у РСЧА, таких, як якість їжі, погане

Молоді осетини (1930-ті рр.)

*Л. Берія
(з 1938 р. – нарком внутрішніх справ
СРСР)*

ставлення командирів до нацменів тощо, а також висловлював особисте прохання про переведення на Кавказ³²⁰. На ім'я Л. Берії в березні 1939 р. надійшла також заява від колишнього червоноармійця Четидзе з КОВО, в якій йшлося про грубе ставлення до вояків «неросійської національності» – грузинів, вірмен, татар та інших, а також про поганий стан із харчуванням і санітарією. У підрозділ було направлено комісію й факти підтвердилися. Крім того, з'ясувалося, що після прибуття національних частин із Закавказзя у з'єднання №4982 ряд грузинів-зенітників зарахували до стрілецьких підрозділів, а тих, хто закінчив полкові школи, не призначили командирами. Відзначалося також, що у час-

тинах не було національної преси й літератури³²¹.

Попри загалом побутове тло подібних невдоволень усі скарги містили політичний момент, адже вони свідчили про існування у військах міжнаціональних проблем. «Я приїхав сюди вчитися бойовій і політичній підготовці, – відзначав азербайджанець Гасанов у доповідній записці у ЦК ВКП(б), – а не для того, щоби росіяни мене мордували»³²².

Певного резонансу набула колективна скарга азербайджанців однієї з частин БОВО. 22 грудня 1939 р. група з 23 вояків-комсомольців написала заяву на ім'я першого секретаря ЦК КП(б) Азербайджану М. Багірова, в якій звинуватила командування своєї частини у «проявах великого націоналізму». Відзначалося, що командири 96-го окремого арtdивізіону, в якому вони служили, глузували з їхньої мови, називали їх «чужими», а командир відділення Кондратьєв сказав одному бійцеві-азербайджанцеві: «Будь певний, коли почнеться війна, ми спочатку вас розстріляємо, а потім почнемо воювати». «Ми, 23 комсомольці, – йшлося у заяві, – у себе на Батьківщині не маємо доган, і ми ні у чому не відстаємо, і надалі не будемо відставати, але таке грубе ставлення до нас нашу велику Батьківщину робить вузькою і тісною. Якщо описати це дике ставлення до нас, то вийде ціла книга. Через незнання російської мови не можемо звернутися до вищих органів, а звертаємось до Вас». Від імені бійців заяву підписав Ведієв Рахім-огли, 1918 р.н., учитель із Лагинського району АзРСР. Скарга потрапила до ЦК ВКП(б), який

21 липня 1940 р. наказав НКО СРСР розібратися зі справою³²³. У ході проведеного військовим відомством розслідування «наведені факти не підтвердилися». Самих азербайджанців звинувачували у самоволках, симуляції, сперечаннях із командирами тощо. Причину конфлікту комісія НКО вбачала в помилках комплектування особового складу, коли до однієї батареї потрапило 17 азербайджанців із 23, «чим і було створено умови для усамітнення й відриву від загальної маси червоноармійців». Зазначалося, що парторганізація не врахувала особливостей бійців «неросійської національності», а самі вони «не вміють відрізнити вимогливість від грубості». Указувалося також на те, що в дивізії припинили вивчати російську мову, і в ній самій погані справи з дисципліною. Як наслідок – комісара Балакіна було знято з посади «за станом здоров'я», усіх червоноармійців-азербайджанців розподілили рівномірно по частинах, а організаторів написання заяви – Ведієва (він характеризувався як недисциплінований, мабуть, через те, що активно відстоював свої права) і Гаджієва – перевели в іншу частину. 30 червня 1940 р. начальник політуправління БОВО бригадний комісар Воронін видав директиву всім політвідділам про посилення роботи з бійцями «неросійської національності»³²⁴. Суть її зводилася до того, щоби рівномірно розпорошувати представників нацменшин по окремих частинах та більш інтенсивно навчати їх російській мові. Нарком оборони С. Тимошенко запропонував також дати вказівку ЦК союзних республік Середньої Азії і Закавказзя, аби вони посилили виховну роботу з призовниками³²⁵.

Звістки про особливості життя національних вояків доходили до їхніх республік. Тож черговий призов до Червоної армії виявив певну тенденцію: бійці «неросійської національності» прагнули будь-що залишитися служити на своїй Батьківщині або й зовсім ухилитися від служби³²⁶. Серед призовників збільшилося дезертирство. У військовій документації впродовж усього передвоєнного періоду й надалі фіксувалися «випадки національної ворожнечі», найбільш брутальні з яких називали «випадками знущання над нацменами». У першій половині 1941 р. органи держбезпеки повідомляли про подібні явища в КОВО, де фігурували прізвиська військовослужбовців Бушенка, Чумака³²⁷, комзводу Баска³²⁸, а також у ЛВО³²⁹.

Російщення національних контингентів у Червоній армії не стало панацеєю від усіх її національних хвороб. Водночас низький рівень політичної і загальної культури самих командирів, невміння працювати з представниками нацменшин і насамперед мішана структура формування частин сприяли загостренню антагонізмів: зростанню антиросійських настроїв із боку націоналів і шовіністичних – із боку росіян та інших слов'ян, зокрема й українців. Спостерігалися також антирадянські тенденції. Зокрема, 25–26 травня 1940 р. у Закавказькому військовому окрузі було розклеєно 4 антирадянські листівки із закликом

*«Вступайте в ряди
фінської народної армії!»
(радянський політичний плакат, 1939 р.)*

до боротьби проти радвлади³³⁰. У лютому 1941 р. у Середньоазіатському військовому окрузі затримали узбека, який робив «контрреволюційні написи» на стінах³³¹.

Серед нацменів, передусім російськомовних вихідців із великих міст, також зустрічалося чимало симпатиків комуністичного режиму. Казах Мухамет Шайхметов згадував у своїх мемуарах, що в той час, коли в Європі події 1939 р. розглядали як початок великої війни, у Казахстані місцеве населення ставилося до цього як до чергового конфлікту. Коли у квітні 1941 р. прийшов час призову до армії, цей 19-річний хлопець навіть думки не мав уникати його. Він зазначав, що покоління, до якого він належав, було індоктриноване сталінською

ідеологією. Тож усі придатні юнаки, отримавши приписні посвідчення, уважали службу в армії надзвичайно привабливою. На думку М. Шайхметова, це було пов'язано з патріотизмом, але не тільки. Дуже високим був ступінь соціального визнання військовослужбовців. Як свідчить автор, їх проводжали на службу і зустрічали як героїв. Самі вони поверталися змужнілі, в одностроях, а перемоги 1939–1940 рр. підвищили статус сталінської влади. Національні проблеми у М. Шайхметова виникли пізніше, коли він таки потрапив до лав Червоної армії на початку війни з Німеччиною³³².

Слід відзначити, що військово-політичні реалії все ж змусили, хай і в дуже обмеженій формі, повернутися до національного військового будівництва у РСЧА. 11 грудня 1939 р., ще під час радянсько-фінляндської війни, було утворено т.зв. «фінську народну армію», дві дивізії якої формувалися за національним принципом із радянських громадян карельської та фінської національностей. Очолив це формування радянський генерал фінського походження Аксель Анттила (до того – командир 147-ї стрілецької дивізії ХВО). За сумісництвом він став ще й військовим міністром «демократичної Фінляндії». Про створення «фінської народної армії» проголосили, але насправді процес її формування значно розтягнувся у часі. Найбільшою проблемою було надати їй національного вигляду. Перш за все непростою справою виявилось зібрати відповідну кількість етнічних карелів і фінів. Їх шукали по всьому Союзу –

у Калінінському й Уральському округах, де, за даними НКО, було до 20 тис. фінів, у Мурманську та Вологді розшукували карелів-комуністів, яких можна було призвати до армії тощо. Урешті-решт більшість мобілізували з Ленінградської області. Переважна частина з них не знала ані фінської, ані карельської мов. Тож корпусну газету «Kansan armeija» («Народна армія») видавали трьома мовами – крім двох зазначених, ще й російською. Фінська була запроваджена як командна. Це виявилось непростим випробуванням не лише для росіян, які становили переважну більшість командно-начальницького складу, але й для зросійшених фінів. Присягу вояки складали урядові «Фінської народної республіки». Подбали і про спеціальне національне обмундирування. У рамках націоналізації проводилася заміна російських прізвищ на фінські. Це стосувалося передусім командного й начальницького складу, а не рядових (вони здебільшого були етнічними фінами та карелами). Планувалося робити це «непомітно, неофіційно, у порядку побажання». Наприклад, комісар 1-го корпусу Єгоров мав стати Аалто, начштабу Романов – Ранкасом, начальник політвідділу Терьошкін – Тервоненом тощо. Зазначалося, що в партійних документах потреби замінювати прізвище не було³³³. Радянські стратеги сподівалися, що ці частини вдасться розширити за рахунок добровольців із Фінляндії, але цього так і не сталося. Ніхто з фінів до маріонеткової «армії» не пішов. Натомість серед радянських «добровольців» органи держбезпеки виявляли «контрреволюційні настрої». Зокрема, рядовий Хоккаски говорив, що в бою стрілятиме в комісарів, за що й отримав 10 років таборів, а інший рядовий – Люрин, який на слідстві визнав, що сам він за «фашистську владу, за білофінський уряд, готовий стріляти комісарів і ненавидить радянську владу», за вироком військового трибуналу був розстріляний³³⁴. «Фінську народну армію» планувалося використати передусім уже після загарбання Фінляндії з метою встановлення і утримання радянської влади. Оскільки Суомі встояла перед агресією, потреба в такій «армії» відпала.

Після анексії прибалтійських республік 17 серпня 1940 р., згідно з наказом наркомату оборони СРСР, на основі колишніх національних армій цих країн розпочалося

Вояк фінської народної армії (1940 р.)

формування 22-го естонського, 24-го латвійського, 29-го литовського територіальних стрілецьких корпусів. Передбачалося впродовж року «очистити їх від неблагонадійного елементу», здійснити переведення комскладу на російську мову й перетворити корпуси на екстериторіальні. Процес цей видався доволі конфліктним. Упродовж усього передвоєнного періоду у прибалтійських з'єднаннях жевріло перманентне незадоволення новим статусом і тривали «чистки». Від самого початку незгоду викликало складання радянської військової присяги, яка сприймалася як «друга, яку нав'язали росіяни». Восени 1940 р. бійці у 29-му литовському стрілецькому корпусі говорили: «Росіяни погрожують відправити нас у глиб Росії, якщо ми не будемо приймати присягу. Але ж ми литовцями народилися, присягали Литві, литовцями й помremo» (Іонішкес Вінцес). «Ми ще підемо захищати Литву і Сметону», – сподівався військовослужбовець Зимой³³⁵. Висловлювали прибалти і своє незадоволення приєднанням до СРСР. «Росіяни некультурні, неосвічені, невігласи. У них немає що їсти, ходять, як жебраки, обірвані. Нам не варто наслідувати їхній шлях», – твердив боєць-литовець з 26-го кавалерійського полку Поксіас³³⁶.

Латиські солдати у свій спосіб виявляли моральний опір новій владі. Під час проходження маршем вулицями Риги вони виконували команду «Струнко!» на монумент Свободі та співали патріотичну пісню «Націонал» на мотив «Інтернаціоналу», що викликало схвальну реакцію місцевої

*Солдати латвійської армії на демонстрації
з нагоди входження Латвії до складу СРСР (1940 р.)*

публіки³³⁷. Прибалтійські корпуси постійно залишалися слабкою ланкою Червоної армії й антирадянські настрої жевріли тут до самого початку війни з Німеччиною. У першій половині 1941 р. молодший командир Ю. Сиик із 22-го естонського корпусу говорив: «Радянський уряд грабіжницький. Росіяни приїхали сюди, накинулися на наше майно й товари, відбирають усе у чесних людей. Радянський устрій – це гнилий устрій, при ньому народ живе надголодь і у жебрацтві»³³⁸. Сумні реалії радянізації ще більше впливали на погіршення настроїв у територіальних корпусах. Зростала ностальгія за старим ладом, почуття безвиході та песимізму: «Тепер при владі росіяни. Не буде так добре жити, як було при Сметоні, а коли створять колгоспи, то не буде ані дома, ані хліба» (бійці 29-го литовського стрілецького корпусу 20 травня 1941 р.)³³⁹.

Молодий сержант-артилерист із 24-го територіального (латвійського) стрілецького корпусу (1940 р.)

Наслідками радянського панування у Прибалтиці стало зростання пронімецьких настроїв, дезертирства, антирадянських проявів у корпусах тощо. 19 січня 1941 р. караульний Арвідас Аугустинас проколов багнетом червону зірку, як стверджували енкавеесівці – «на знак своєї ненависті до СРСР»³⁴⁰. У 1941 р. органи держбезпеки постійно викривали різноманітні антирадянські організації у 22-му естонському, 24-му латвійському та 29-му литовському корпусах³⁴¹. У Прибалтійському окрузі тривали перманентні арешти, унаслідок чого національних командирів майже цілковито замінили на слов'ян. Проте боєздатності, як покажуть події 1941 р., це не додало.

Проблеми виникали і з новим поповненням, яке надходило із приєднаних до СРСР земель колишньої Польщі. Восени 1940 р. до Червоної армії було призвано 112 тис. мешканців Західної України³⁴². На перших порах політдонесення стверджували, що у цілому вони налаштовані позитивно та виявляють бажання служити. Насправді ситуація виявилася дуже далекою від ідеальної. Невдовзі спецслужби почали сигналізувати про численні прояви незадоволення призовників³⁴³. Крім суто побутових, про які йшлося вище, виникали проблеми релігійного й політичного плану. Наприклад, у грудні 1940 р. у 1-ше та 2-ге військово-піхотні училища в Орджонікідзе приїхало 105 чол. із

західних регіонів України – здебільшого віруючі. Багато хто привіз із собою молитовники, релігійну літературу тощо. Нові курсанти носили хрестики, приховано молилися, а дехто відверто заявляв про свої релігійні переконання³⁴⁴. Зазвичай політоргани в таких випадках посилювали атеїстичну пропаганду. Однією з її форм був перегляд відповідних фільмів. Це справляло гнітюче враження на віруючих. «Від якогось часу, – згадував призовник І. Ящишин, – почали нас водити кожної неділі до кіна, показували антирелігійні картини. Це була така погань, що гидко глядіти. Усі єпископи і священники – брехуни, шахраї та обманці й розпусники, а монахині – найгіршого роду повії»³⁴⁵.

Нове поповнення з колишньої Польщі прийшло до Червоної армії, маючи свої політичні переконання, нерідко відмінні від радянських, тож «органи» вдавалися до виявлення серед них реальних (чи міфічних) ворогів влади. Під такими розумілися не лише члени підпільних націоналістичних організацій, які, безумовно, були, але й, приміром, учасники різноманітних молодіжних структур – «Сокіл», «Стрілець», «Юнаки» («фашистських», як їх називали співробітники НКВС), колишні польські військовослужбовці та навіть ті, у кого були родичі за кордоном. Наприклад, у ЛВО з 4547 призовників було виявлено 74 «члени польських організацій», 179 тих, хто мав родичів за кордоном, з якими підтримувався поштовий зв'язок³⁴⁶.

Серед призваних до Червоної армії було чимало українських націоналістів. 15 грудня 1940 р. в Одеському військовому окрузі було

Бійці 22-го територіального (естонського) стрілецького корпусу на параді (Таллінн, 1940 р.)

Українізація, що проводилася на приєднаних територіях Західної України, на військову сферу не поширювалася. Експерименти з Українською Червоною армією, українськими національними формуваннями – усе це відійшло в минуле. Однак для фіннів, прибалтів було зроблене виключення – головне з політико-тактичних міркувань – В.Г.

заарештовано групу курсантів школи молодших авіаспеціалістів, дислокованої в Кіровограді: М. Шарова-Андрієнка, В. Казнадія, В. Науменка. Усіх трьох звинуватили в тому, що вони учасники ОУН і проводять «активну антирадянську роботу» у формі бесід на «антирадянські й українські націоналістичні теми»³⁴⁷. «У листах, які вони писали додому, – зазначалося у спецповідомленні, – вони свідомо робили наклеп на умови життя в Радянському Союзі з тим, щоб викликати незадоволення радянською владою». Дружину М. Шарова-Андрієнка, якій чоловік надсилав листи, також визнали «активною українською націоналісткою» й затримали³⁴⁸. І це при тому, що сам М. Шаров-Андрієнко походив

*Генерал-лейтенант Густав Йонсон
(у 1940 р. – командир 22-го
територіального (естонського)
стрілецького корпусу, розстріляний
НКВС у 1941 р.)*

зі Здолбунова та був етнічним росіянином. На службі він поводився як зразковий боєць, писав статті в полкову газету, брав на себе ряд зобов'язань як відмінник бойової підготовки тощо. Водночас, як зазначали органи, агітував за створення української національної держави під протекторатом Німеччини. Серед його емоційних висловлювань, зафіксованих під час допитів, було чимало антирадянських та антисемітських, типових для риторики радикальної частини українських націоналістів цього часу. «У той час, коли я підійшов до столу читати присягу військову, – згадував М. Шаров-Андрієнко, – серце моє розхвилювалося, сльози падали з очей, але все ж продав душу жидам... Боже, пробач нам, молодим українцям, зроблений нами проступок. Чому не встає наш батько-Петлюра і не подивиться на покарану землю України. Петлюра не живе, проте живе його заступник (так у документі – В.Г.) Павло Скоропадський у Кракові, який врятує український народ з-під гніту жидо-комуни»³⁴⁹. Слід зазначити, що аналіз висловлювань М. Шарова-Андрієнка викликає значні сумніви відносно того, чи насправді він був членом ОУН? Адже згадувані С. Петлюра і П. Скоропадський аж ніяк не належали до пантеону героїв цієї організації. Виникає навіть підозра, що ці тексти було сфабриковано самими органами держбезпеки.

Ще одного уродженця Західної України – Федішина – затримали в ОдВО через антирадянські записи, які було виявлено в його блокноті. У них відбивалися незадоволення автора приєднанням західноукраїнських теренів до СРСР. «Суспільно-політичний устрій в московській імперії, –

ішлося у записках, – яку після повалення царизму організували росіяни у себе і нав'язали переможеним народам, перетворює селян і робітників у рабів московської імперії. До вступу в СРСР краще жилося. Промтоварів не стало, черги, на гроші нічого не купиш, в армії погано служити»³⁵⁰.

Серед західних українців зустрічалося чимало таких, хто не сприймав радянську політику та ідеологію, але далеко не всі з них наважувалися висловлювати свої думки вголос. Подібна відвертість, зазвичай, закінчувалася для правдолюбця сумно. 31 січня 1940 р. у МВО за «контрреволюційні висловлювання» було затримано військовослужбовця Ю. Павловського, 1917 р.н., робітника з 9-ма класами освіти. Дитинство він провів у Детройті (США), батько був поляком, а мати – єврейка з Києва. Ю. Павловський привернув увагу «органів» відмовою стати молодшим командиром, мотивуючи це тим, що його ідеологія цьому не відповідає. «Виховувати людей не можу за вашою ідеологією, – відверто пояснив політрукові Ю. Павловський. – Не визнаю поділу воєн на справедливі та несправедливі – всі війни несправедливі». Війну СРСР із Фінляндією він вважав несправедливою: «Нехай фіни самі роблять революцію, а інакше не буде цьому кінця, сьогодні війна з білофінами завтра з білошведами». «Народний уряд Фінляндії» Ю. Павловський називав маріонетковим. Висловився він також і щодо колгоспів, мовляв колгоспники живуть кепсько, а до колгоспів їх загнали силоміць. Треба було враховувати тоді не лише «лінію» Й. Сталіна, але й М. Бухаріна. Ю. Павловський, як зазначалося в повідомленні, також «вихваляв у розмовах із політруком Троцького, Зинов'єва, Каменєва, білорусько-толмачовську опозицію»³⁵¹.

Загалом слід відзначити, що серед нового поповнення з часом не залишилося ейфорії з приводу «визволення з-під буржуазного гніту». За часів радянзації настрої кардинально змінилися. «Я бачився з російськими бійцями, – говорив у 1941 р. червоноармієць Кокін, – розпитував їх про життя у Радянському Союзі. Добре живеться лише комуністам... Шкодную, що при вході Червоної армії вона не була зустрінута зі зброєю в руках. Треба було всіх перестріляти»³⁵².

Уродженці Західної України входили до проблемних категорій військовослужбовців Червоної армії. Їм не довіряли, в їх лояльність не вірили. Серед них органи держбезпеки постійно проводили арешти і викривали «ворожі групи». Напередодні німецько-радянської війни спостерігалися численні випадки антирадянської агітації, утеч за кордон, дезертирства, диверсій тощо. 28 лютого 1941 р. у 58-му стрілецькому корпусі, дислокованому в Ашхабаді, було «вчинено спробу зради» з боку 7 осіб – уродженців Львівської і Тернопільської областей. Червоноармійці Новаківський, Осадчук, Луц, Рибак, Борис, Владек, Климків убили заступника командира частини, вчинили диверсію на аеродромі й намагалися втекти зі зброєю за кордон³⁵³.

Картина національних проблем, що існували у РСЧА, буде неповною, якщо не згадати про таке явище, як антисемітизм. Від самої громадянської війни у Червоній армії наполегливо боролися з цим «ганебним пережитком, що дістався у спадок від старої російської армії», проте безуспішно³⁵⁴. Антисемітизм був доволі поширеним явищем у суспільстві, тож армія перманентно підживлювалася ним через нове поповнення. Зокрема, прибулі у середині 1920-х рр. до військових частин у Центральній Україні робітники з Донбасу дивувалися: «Чому тут жидів не б'ють?»³⁵⁵. Більше того, Червона армія сама надалі виробляла специфічні «традиції» антисемітизму.

Одним із поширених упереджень щодо євреїв у РСЧА було звинувачення їх у небажанні служити, у хитрощах щодо уникнення служби, нездатності воювати, боягузтві тощо. Подібні настрої були доволі поширеними. Зокрема, червоноармієць Зв'ягов (КОВО) у бесіді з бійцями й молодшими командирами розмірковував, що, мовляв, у Червоній армії дуже мало євреїв, лише одиниці, пояснюючи це тим, що вони – «народ хитрий, якій уміє робити так, щоб в армію їх не брали»³⁵⁶.

Натомість військовослужбовці частини №5886 Голубєв і Русин, в зенітній батареї яких таки служив єврей-приписник Фрідман, між собою говорили, що «євреї бояться війни, вони стараються бути в канцелярії і не йти на позиції», і якщо з'явиться літак, то по ньому їм доведеться стріляти самим, адже згаданий боєць, мовляв, перший наживає п'ятами³⁵⁷.

Колишній колгоспник, а тепер червоноармієць Дзюбенко (62-га стрілецька дивізія Українського фронту) висловлював думку, що євреїв в нас багато, а ось в армії їх – мало. Та й то вони «повлазили в лікарі, інструктори, бо дуже хитрі». Начальник політвідділу 12-ї армії Міркін оцінив ці висловлювання як прояв антисемітизму і дав вказівку провести в частині, де служив Дзюбенко, бесіду про «радянську національну політику». Водночас він наказав встановити нагляд за цим червоноармійцем із метою вивчення його політичних поглядів³⁵⁸.

Слід відзначити, що радянські політоргани відстежували антисемітські настрої у військах, брали таких людей «на гачок» і нерідко за подібні речі можна було поплатитися свободою. На початку 1939 р. «за антисемітські й контрреволюційні висловлювання» було заарештовано червоноармійця військової частини №2646 П. Хрещенюка, колишнього колгоспника з Вінницької області. Як зазначалося у документі, він «часто висловлював антисемітські настрої», «називав євреїв антисемітськими словами», «виявляв наміри завдати побоїв червоноармійцеві Окуль»³⁵⁹. А бійця Сердюкова з військової частини №4360, який до призову був робітником, «узяли на контроль» за твердження на кшталт того, що «євреї загалом гірше працюють і не випадково їх били у громадянську війну»³⁶⁰.

Поряд зі «звичайним» побутовим антисемітизмом був поширений також його політичний різновид, за яким радянську владу стало пов'язувати з євреями. Тож антисемітські настрої у СРСР нерідко зростали паралельно з антирадянськими. Наприклад, у серпні 1939 р. червоноармієць однієї з частин Київського особливого військового округу Плющ пішов «у самоволку» та, п'яний, учинив дебош. При затримуванні він вигукував: «Якщо Колчак і Денікін не дорізали євреїв, то недалекий той час, коли кулемети будуть косити євреїв і комісарів, які з ними заразом! Геть революцію, кровопивців комісарів і політруків, незабаром кулемети коситимуть євреїв і комісарів!»³⁶¹. У цей самий період під час проведення чергового призову в Київській області траплялися випадки відмови служити у Червоній армії через небажання «захищати жидів», – як заявив приписник Лютик³⁶². А колгоспники Ступак і Грищенко прямо закликали не йти на військову службу. «Ми знаємо цю владу, – говорили вони, – ця влада веде нас до загибелі. Ця влада єврейська, а не наша. У Києві продають хліб тільки євреям, а нас – колгоспників – від хлібних ларьків жене міліція. Радянська влада довго існувати не буде і її не слід захищати. Ми до Червоної армії не підемо і захищати її не будемо»³⁶³.

Союз із А. Гітлером значною мірою похитнув підвалини радянської національної та інтернаціональної політики. У період поліпшення стосунків між комуністичним СРСР і нацистською Німеччиною за відсутності критики провадженої в Райху політики офіційного антисемітизму між військовослужбовцями фіксувалися схвальні висловлювання щодо неї. «Правильно вчиняє Гітлер, – заявив військтехнік 32-го танкового батальйону Українського фронту Широков, – що має ненависть до євреїв». Свою неприязнь до них він пояснював добіркою антисемітських штампів, мовляв, євреї не хочуть працювати, а лише люблять гроші, не хочуть воювати тощо: «У нашому батальйоні немає жодного єврея. У тих екіпажах, що їх мають, як іти до бою, їх немає, а всі вони – на кухні»³⁶⁴. 27 листопада 1940 р. командир кулеметного взводу 195-го стрілецького полку 181-ї стрілецької дивізії Прибалтійського військового округу лейтенант Якимович (у документі НКВС його названо латишем) говорив: «Євреї – це народ, який завжди пристосовується до існуючої влади, це найгірший народ. Має рацію Гітлер, що знищує євреїв»³⁶⁵.

Серед антисемітських проявів цього часу привертає увагу такий випадок. 13 жовтня 1940 р. технік-інтендант 2-го рангу, кандидат у члени ВКП(б) Ласьков у Ризі, на вул. Крустпілс, разом із місцевим мешканцем Гібросом чіплялися до літнього єврея, штовхаючи його та смикаючи за бороду. Обурені жителі намагалися стати на захист старого. У відповідь Ласьков ухопився за револьвер³⁶⁶. Складно сказати,

що в даному випадку переважило – низька загальна культура радянського військовослужбовця чи його антисемітські упередження*.

Непоодинокими були й випадки знущання над євреями-бійцями у військових частинах. Приводом до цього разом з антисемітськими забобонами могла стати навіть фізична слабкість бійців-євреїв, серед яких переважали здебільшого непідготовлені до важкого армійського життя містяни. Зокрема, у спецповідомленні від 19 січня 1941 р. йшлося про випадок, який трапився у грудні 1940 р. в одній із частин 87-ї стрілецької дивізії. Під час 55-кілометрового маршу червоноармієць 283-го полку Шльома Гройс натер ноги й не міг іти далі. Командир відділення Гафуров побив і вилаяв Гройса, після чого той упав. «Це тобі не вдома! – кричав Гафуров. – Ви, євреї, любите тільки 100 г хліба і вагон масла. Иди, або витягну з чохла штик і заколю як негодного!». За допомогою побоїв і лайки змусити Гройса продовжити марш намагався і молодший командир Кобилкін: «Ти, жидівська харя, иди й не розмовляй, я тебе зараз розірву і мені нічого не буде, ти можеш попрощатися зі своєю дружиною!». Нарешті вже в ротній канцелярії Гройсові дісталось ще й від командира підрозділу – молодшого лейтенанта. Цей випадок привернув увагу командування, проте був охарактеризований як «дисциплінарне збочення», але не антисемітизм³⁶⁷.

Насправді євреїв в армії було не більше й не менше за їх частку серед населення СРСР, просто через вищий рівень освіти вони були здебільшого серед командного, політичного, інженерного, медичного складу. Згідно з переписом 1939 р., із 2 млн 108 тис. військовослужбовців РСЧА євреї становили 34,5 тис., тобто 1,63% (у цілому по СРСР – 1,77%). Вищу й середню освіту з них мали принаймні 35%, а отже, третина обіймала командні посади. Причому певна частина ще не втратила зв'язок з єврейською ідентичністю. Приблизно 20% військовослужбовців-євреїв визначили рідною мовою їдиш³⁶⁸. Очевидно, під час «визвольних походів» частка євреїв у РСЧА збільшилася. На думку автора, у з'єднаннях Українського фронту їх могло бути не менше 3–4%, тобто стільки, скільки нараховувалося серед населення УРСР, а після проведення призовів у Західній Україні – навіть більше.

Зазначимо, що національні проблеми в радянській армії так ніколи й не було вирішено успішно³⁶⁹, а під час війни з Німеччиною вони виразно дадуться взнаки.

* За різними джерелами, Й. Сталін час від часу виявляв антисемітські настрої. Зокрема, повернувшись із Москви в Берлін, Й. фон Ріббентроп повідомив А. Гітлерові про висловлену радянським вождем рішучість покінчити з «єврейським засиллям», передусім у середовищі інтелігенції (див.: Сталин Иосиф // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 8: Сирия – Фашизм. – Кол. 573–579 [Електронний ресурс]: <http://www.eleven.co.il/article/13935>).

*Радянські війсьні кампанії 1939–1940-х рр.
у зарубіжній політичній карикатурі*

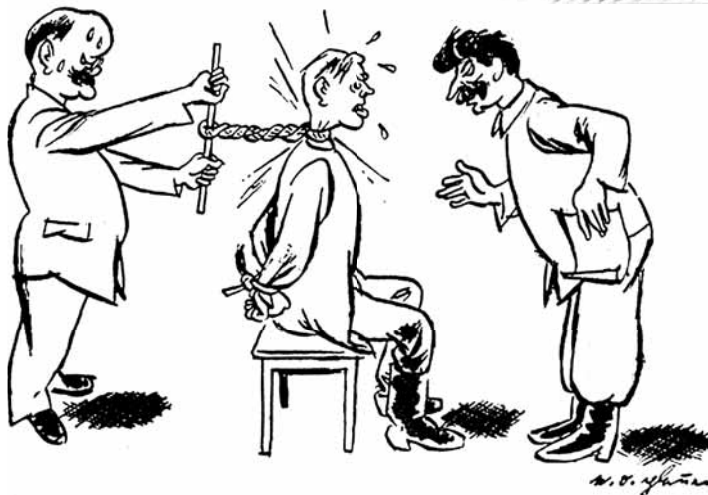

Полька

Росія Фінляндії:

– Ага, негідниця, намагалася
напасти на мене, так?

Сталін на переговорах з Фінляндією:

– Це не повинно затьмарювати наші взаємини, ми завжди відчуваємо до вас дружні почуття

Сталін:
– Роби, як я!

Бессарабія. Стиглий плід

Ліга націй:
– Не затриманий

Розділ IV

ІНКОРПОРАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Зустріч із «советами»:

Червона армія очима західноукраїнців

Українці, які становили переважну більшість населення Галичини й Волині, загалом вітали прихід «советів»*. Червона армія, частини і з'єднання котрої значною мірою складались з етнічних українців, і яка йшла під гаслами «визволення братів з-під гніту польських панів та капіталістів», «возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі» тощо не могла на перших порах не викликати симпатій серед західних українців. Однак ейфорію радше спричиняло визволення з-під влади непопулярного варшавського режиму, аніж прорадянські чи прокомуністичні вподобання та настрої населення. Безперечно, національні меншини міжвоєнної Польщі плекали також надії на радикальні позитивні зміни у своєму статусі, на покращення матеріальних умов життя.

Організаторами зустрічі «визволителів» зазвичай виступали місцеві комуністи. За свідченням очевидця, 17 вересня 1939 р. у Клевані на Рівненщині зібралося чимало людей, щоб зустріти Червону армію. Селяни сходились із навколишніх сіл – молодь йшла в національному вбранні з синьо-жовтими, а місцеві комуністи – із червоними прапорами, багато хто прийшов із цікавості. Першим із привітальною промовою виступив функціонер колишньої КПЗУ Козачок¹.

Нерідко Червона армія сама організовувала собі врочисті зустрічі. Зокрема, інженер Євген Пастернак із Підляшшя згадував, як перед приходом армійських частин через населені пункти на автомобілях проїжджали політруки і пропонували мешканцям готуватися до прийому «визволителів». «Надо зустріть Красную армію, – казали вони. – У селах, де була чинна комуністична партія – це вже було, розуміється, завдання комячейки організувати зустріч, яка засадничо полягала на побудові тріумфальної брами і виголошуванні промови, яку чомусь комуністи доручали найкращому знавцеві російської мови серед своїх членів. Гірше було у селах, де комуністи прихильників не

* У 1931 р. українці становили 63% населення Західної України, поляки – 25% (див.: IV Український статистичний річник. 1936–1937 р. – Варшава; Л., 1937. – С. 15). Чималу частку населення Польщі складали євреї. Кількість із них, хто опинився на приєднаних до СРСР землях, становила 1292 тис. осіб. До них додалися й понад 150 тис. біженців із захоплених німцями регіонів (див.: *Altshuler M. Soviet Jewry on the Eve of Holocaust: A Social and Demographic Profile.* – Jerusalem, 1998. – P.9).

мали. Тут вив'язувалися мовчазні “дискусії” межі політруками і селянами, яких представники непобедимої армії допитувалися: “Чому ви нас не зустрічаєте? Разве ви нам не ради?” (у 1943–1944 рр. саме будівничих брам арештовувало гестапо з подання польської адміністрації)»².

Для національно свідомих українців, бодай і комуністів, перша зустріч із радянцями подеколи ставала справжнім «холодним душем». Зокрема, член ОУН Іван Гриньків із села Остриня (на Станіславщині) згадував, як раділи його односельці та брат-комуніст, що повернувся з Канади на Батьківщину. Вони пішли на широкий шлях і зробили велику соснову браму, прикрасили її квітами, а на самий верхочок виставили україн-

*Подати руку допомоги
братерським народам
(радянська політична агітація, 1939 р.)*

ський прапор, обабіч якого були червоні стяги. «Стоять і виглядають, — згадував І. Гриньків. — Дочекалися. Їдуть на бідних колгоспних конях “визволителі”. Перша лава була й справді з українців. Підступає до мене один із них і тихо мені у вухо: “Не ми вас, а ви нас мусіли б визволити”... І зник хутко. А у другій лаві — московські офіцери. Доїжджає москаль до брами, витягує шаблю і — раз, удруге! — і нема жовто-синього прапора на брамі. У наших людей обличчя побіліли»³.

У містах ставлення до радянців було дещо відмінним, передусім через те, що переважну більшість населення там складали поляки та євреї. Для національно свідомих польських мешканців радянське «визволення» здебільшого виглядало як ворожа «москальська» окупація — четвертий поділ Польщі⁴.

Далеко не всі й містяни-українці були у захваті від приходу «советів». Як зазначав греко-католицький священик, філософ-богослов отець Гавриїл Костельник, «люди поділялись зразу на три категорії. Найчисленніша група заявила: “Із своєї землі не рушуся, хоч би й що”. Прихильники

² Один з авторів мемуарів згадував, як червоноармієць вказав на синьо-жовтий прапор і сказав російською: «Долой!». Це справило шок на місцевих українців (Бережанська округа). Див.: *Hryciyszyn M.R. God Save Me From My Friends: A Ukrainian Memoir*. — Cambridge, 2006. — P. 61.

цього становища аргументували, що залишитись із народом – це, мовляв, національний обов'язок; далі, що більшовики вже не ті, що були колись: адже за 20 років мали набратись культурної оглади, йдуть в Європу, отже мусять достосовуватись до нових вимог, наче людина, коли заходить до чужого дому тощо. І головне: “Все ж це Україна, хоч і червона, але Україна!” – тож треба остатися на місці, працювати, займати посади, мати вплив на події... Друга група казала: “Тікаю, – під більшовиками не залишусь нізащо на світі”. Ті, що зустрілися з ними давніше на Великій Україні, рішуче твердили, що більшовики не змінилися і ніколи не зміняться. Вкінці були й такі, які хотіли трохи подождати, пригланутись новим порядком і тільки тоді прийняти таке чи інше рішення»⁵.

Схожі настрої зафіксував у своїх спогадах львівський поет Роман Купчинський. «Тяжкі хвилини переживав кожний українець у Галичині чи Волині, – писав він, – коли дізнався, що большевики займають край по Сян і Буг. Український Львів онімів з жаху, польський казав собі “пшетшивами” (з польськ. «перечекаємо» – *В.Г.*), а жидівський радів [...], ховаючи що ліпше, вартісніше по всіх можливих закамарках. Зараз першого дня утікло багато українців на захід. Добрі черевики, наплічник з найконечнішими біллям, бохонець хліба, палка в руки і – гайда в дорогу! Лишилися такі, що не хотіли тікати, що не спішилися з утечею, і такі, що не могли тікати. Всіх їх серед нещастя потішала думка: прийдуть українці зі Східної України, усе ж таки свої люди. Живуть якось і нам прийдеться жити. Будемо разом, а це вже велика річ!»⁶.

Невизначеність і невиразність щодо зміни влади звучить і у споминах тодішнього львівського гімназиста Романа Волчука. «Наші почуття, – писав він, – були неясні: з одного боку – завалилась ненависна Польща, є вже “соборна Україна”, урядові “Накази” на стінах міста українською мовою. А з другого боку – серп і молот, арешти і вивози на схід чільних політиків (котрі залишилися, бо завбачливіші подалися за Сян – восени 1939 це було ще не важко)»⁷.

Слід відзначити, що подив і розчарування західноукраїнського населення викликав уже сам зовнішній вигляд червоноармійців. «Перше враження від наших визволителів було мізерне, – писав Р. Волчук. – Вояки були у дрантивих уніформах кавового коліру, запнутих під шиєю і підперезаних поясом, з кепками на голові, у чоботях, що мали своєрідний запах. Як і їхні автомобілі (їх, зрештою, було небагато). Рушницю дехто мав на ремнях, дехто на мотузках. Старшини виглядали небагато краще. Мали на ковнірах невеликі червоні емалеві квадратики, прямокутники і ромби. Всі непевно роззиралися, було багато азійських облич. Усі спершу кинулися до крамниць, де ще були товари, які вони не бачили: добрий одяг, листовий папір, домашнє знаряддя»⁸.

«Перше, що нас вразило, – відзначав також у своїх спогадах о. Г. Костельник, – це “пролетарський” вигляд большевицького війська, і дуже

Мешканці Львова вітають Червону армію (1939 р.)

простий одяг, навіть у “командирів”, даліше, неінтелігентні, некультурні обличчя та простацькі рухи⁹. Г. Костельникові було ніяково перед поляками, коли він побачив радянських солдатів, «бо все ж, це було військо держави, якої складовою частиною була й моя Батьківщина, Україна. Юнаки, почорнілі з нужди, здригльоватілі наче пригнилий гарбуз, без життєвої сили, ледве ноги волочили». Спостерігаючи за червоними, Г. Костельник пригадував війська царської Росії 1914 р.: «Тамте, це була здорова зелена галузка, а большевицьке військо – напівсуха галузка з пожовклим листям»¹⁰. «Мені стало ясно, – міркував він, – що большевики знищили людську расу. І на це пішли всі безмежні жертви і страждання 150 мільйонів народу за 22 роки панування большевиків [...]. Вигляд новобранців, що приходили з совєтських республік, був жахливий. Це колгоспи й радгоспи, цей найвищий комуністичний осяг, виховали таких “нових” людей, на ідеальну більшовицьку міру. Деякі старшини-українці, які тільки входили у Західню Україну, нашіптували нашим селянам: “Тільки не дайтеся до колгоспів, бо так само зчорнієте, як ми”»¹¹.

«Вигляд совітських жовнірів був переважно марний і зовсім не пригадував добре виглядаючих, рослих солдатів б[увшої] царської армії, – згадував журналіст Осип Назарук. – Червоноармійці займали Львів мовчки: не чути було не то співу, але навіть не видно було, щоб вони говорили між собою або засміялись. Усе те вдарило не тільки мене, привичного до обсервування, але взагалі всіх, що бачили, як червона армія займала Львів»¹².

Зауважимо, що й етнічні росіяни – мешканці Бессарабії, які очікували побачити «суворовських диво-богатирів», також були здивовані виглядом червоноармійців. «Враження, суто зовнішнє, при зустрічі з росіянами було радше несприятливим, – ділилася своїми думками від побаченого колишня “поміщиця” Єфросинія Керсновська. – Кидалося

у вічі, що це не ті російські солдати, які своїм хвацьким виглядом завжди й усім imponували. Я думала, що помиляюсь, що мене просто вводять в оману їх мішкуватість, якійсь кволий, нетренований вигляд. Проте моє враження збіглося з думкою старого військового лікаря – професора Павловського [...]. Дідусь був буквально засмучений: “Хіба це росіяни? Такі миршавки!” [...]. Проте й поведінка їх була якась неросійська – насторожена, недовірлива [...]. Однак попервах вони накинулися на всіляку їжу, переповнивши лікарні, і вийшло розпорядження не продавати їм продукти харчування. Усе це виглядало так дивно!»¹³.

Зустріч Сходу і Заходу й справді виглядала як зустріч двох цивілізацій. Радянці відрізнялися від місцевих не лише одягом, зовнішнім виглядом, але й психологічним станом. «Пересічному більшовицькому воякові заборонено було вступати в розмови з населенням, і на всі запитання, як там у них, у Болшевії, салдати давали байдужу і стереотипну відповідь: “У нас все харашо”, – згадував інженер Є. Пастернак. – Червоній армії було також строго заборонено лаятися і всі зі здивуванням завважили, що советські вояки не вживають так популярної і знаної у цілому світі важкої московської лайки. Селяни приймали це за знак нового советського виховання, і щойно пізніше, на прикладі полонених, яких переховували від німців, переконалися, що це “перевиховання” було наслідком наказу згори і кінчалось з моменту усунення вояка з-під терористичного впливу “начальства”. Але тоді, у 1939, ніхто не бачив советського вояка, що лаявся б, як також ніхто його не бачив, щоб він сміявся. Ціла маса вояків, що боїться розмовляти, сміятися і лаятися, робила несамовите і понуре враження роботів, що виконували накази згори»¹⁴. «Большевики цілком прибили життя у своїх червоноармійців, – зауважував о. Г. Костельник. – Чи у трамваї, чи на вулиці командир це була смиренна, непевна себе людина, немов вівця, що кожному вступається з дороги»¹⁵.

Червона армія у Бессарабії (1940 р.)

Подібні спостереження щодо пригніченого стану радянських вояків часто зустрічаються у спогадах. Один львівський педагог зазначав, що «червоноармійці були погано одягнені, збідовані, брудні й несміливі»¹⁶. У розмові з письменником Аркадієм Любченком, що відбулася вже під час німецько-радянської війни, дружина Гната Хоткевича, порівнюючи Червону армію 1939 і 1941 рр., відзначала: «Жалюгідний вигляд має тепер сов[єтська] армія і таке ж безладдя, як і раніше було. Тільки орда величезна, зголодніла, уперта, доведена до відчаю»¹⁷.

Додамо, що скромно були спочатку одягнені й українські радянські літератори, які супроводжували армію як політичні пропагандисти. Роман Купчинський згадував про дешевенький одяг радянських майстрів слова, в якому вони прибули до Галичини. «Усі письменники, крім одного Бажана, – зазначав він, – приїхали в дуже лихих одягах. Кожен мав убрання з сірого цайгу (бавовняна тканина – *В.Г.*), краватка як панчоха, капелюх, що перелітував та перезимував не один рік. Приїхавши у Львів, кожен із них передусім давав робити два – три убрання і купував тузін (із польськ. дюжина – *В.Г.*) краваток. За тиждень не пізнати було хлопців! Бажан приїхав у темнім убранні, зовсім добре зробленим, але не знаю, чи не купив його де-небудь по дорозі в Тернополі чи Золочеві. Корнійчук прибув у військовим однострою, але за кілька днів парадував уже в одягах від найліпшого нашого кравця»¹⁸.

Місцевих мешканців насторожував не лише зовнішній вигляд радянців, але й те, як вони робили покупки, адже це свідчило про плачевний стан справ у самому СРСР. У спогадах галичан поширеною була історія про червоноармійця, який купував на ринку булки: «Сидить баба і продає булки. Підходить вояк у цайговому однострої, заялозений і вистрашений. Питає: “Купить можна?”. “А чому ж би ні, – каже баба – купуйте, будь ласка”. Вояк недовірливо підходить ближче і несміливо бере булочку в руку: “Можна?”. Розплатився. По хвилі надуми вояк знов питає: “Скажи, а ще одну булку можна?”. “Можна”, – каже баба. Той купує другу булку й лакомо ховає в кишеню заялозених штанів. А через хвилину питає: “А третю можна купити?”. “Можна і третю, і четверту, і всі”. Вояк витріщив очі і процідив: “Вот як тут живуть, можна купити, скільки завгодно”»¹⁹.

Здивування червоних вояків від побаченого рівня життя і водночас озлоблення їх через це на місцевих мешканців відзначала у своїх спогадах Є. Керсновська. Політрук, який мешкав на квартирі одного бессарабця, бачачи, як тут живуть пересічні робітники, розпачливо промовив: «Ми 23 роки боролися, голодували, усілякі негаразди переносили, щоб принести трудящим усього світу свободу [...]. А ви тут жерете ковбаси і білий хліб!». Цікаво, що на докір «визволителя» присутня дівчина-прислуга, до якої саме у цей час завітали друзі на посиденьки і яка частувала своїх гостей традиційними голубцями,

пирогами, ковбасами та вином, відповіла: «А хіба ми вас просили голодувати 23 роки, щоб звільнити нас від ковбаси і білого хліба?»²⁰.

Гавриїл Костельник зазначав, що «якби большевики були прийшли до нас заможні й культурні, тоді наші взаємини могли скластись інакше». А те, що вони «після 20-річного свого володіння і 20-річного господарювання, прийшли як останні казкові нуждарі, причому з-поза їх матеріальної мізерії визирала жахлива духовна мізерія большевицького світу, то це могло тільки відстрашувати наш здоровий і тверезий селянський народ»²¹.

Неприємно вразив західноукраїнців і низький рівень культури радянських військовослужбовців, особливо командирів. «Уночі 22 вересня 1939 року советська армія зайняла Львів, – згадувала львів'янка Кароліна Лянцкоронська. – Я вранці вийшла на закупи. Невеликими групами вулицями крутилися червоноармійці, які не виглядали ані радісними, ані гордими переможцями. Я бачила людей погано обмундированих, землистого вигляду, виразно занепокоєних, майже наляканих. Були мовби обережні і дуже здивовані. Довго стовбичили перед вітринами, за якими виднілися товари. Допіру за кілька днів почали заходити до крамниць. Там уже виявляли неабияку жвависть. У моїй присутності офіцер купував іграшку-таракавку. Прикладав її до вуха товаришеві, а коли вона тараккала, підскакували обоє з вереском. Урешті її купили і вийшли щасливі. Остовпілий власник крамниці після хвилини мовчанки звернувся до мене і запитав безпорадно: “Як же то буде, прошу пані? Прещінь то є офіцери!”»²². А Р. Волчук у своїх спогадах навів оповідь бойків із Розлучі про те, як червоноармійці-калмики, висадивши двері до хати «старого пана», порозтягували звідти все, що там було, і, зокрема, дуже дивувалися порцеляновим нічним вазам під ліжками, закладали їх собі на голову й при цьому танцювали»²³.

Із зацікавленням місцеві мешканці придивлялися до представників нової радянської культури. «Всі командири, – зазначав о. Г. Костельник, – були молоді (вже вихованці революції) – від 20 до 30 років, а їх жінки ще молодіші [...]. Жінки командирів мали вигляд дівок з колгоспу. Свою приналежність до інтелігентської “кляси” у “безкласовому большевицькому суспільстві” вони зазначували коротко підстриженим волоссям та грубо пофарбованими вустами. Командири і навіть прості вояки зазначували свою культуру обов'язково виголеною потилицею. По-світському одягнені большевицькі молодці носили кашкет із дашком догори»²⁷. Львівський друкар Дмитро Гонта якось поцікавився в одного армійця, чому радянські військовики піднімають догори «дашки» (тобто козики) своїх формених кашкетів, на що той відповів: це, мовляв, від того, що в них «чиста совість і їм нема чого приховувати, тож не треба прикривати очі»²⁵.

Освічені мешканці великих міст досить скептично, а подеколи із сарказмом реагували на недолугу радянську пропаганду. «У большевії панує

«Визволення братніх народів Західної України і Західної Білорусії»
(радянська політична агітація, 1939 р.)

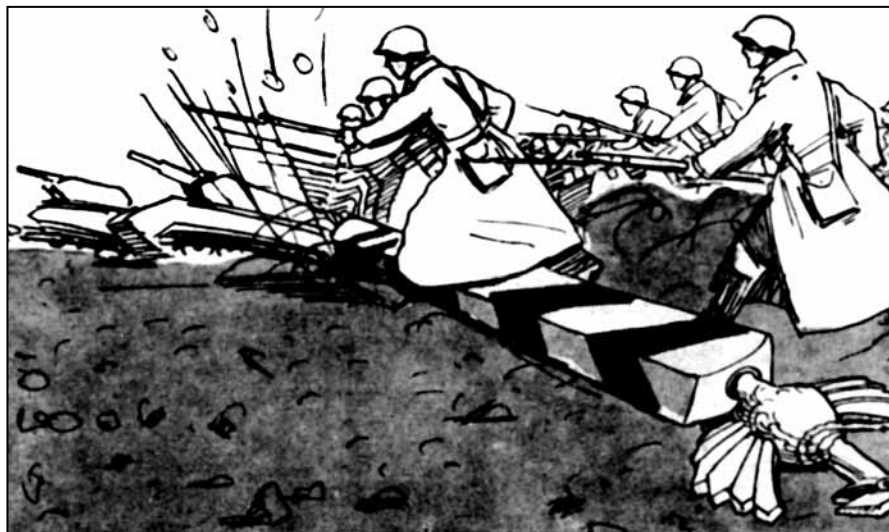
Єлисеєв К. Радісна зустріч

Дивно, частини Червоної армії проходять повсюди, а окремим бійцям просто проходу нема...

Храпковський М. У Західній Україні

Перекладачів не треба

Каневський А.

якась просто хвороблива психоза агітувати кожного, свого і чужинця, що все, що советське – найкраще, найдосконаліше, що ніде стільки того чи іншого немає, як у них», – зазначав колишній львівський журналіст. Він згадував випадок подібної агітації, що її проводили після заняття Львова радянські танкісти: «Про що люди б не спитали б, танкісти мали готову відповідь: “У нас етава очень много”. “А шкарлятини у вас много?” – спитали хитріші. Танкіст, не знаючи, що таке шкарлятина, з місця відповів: “Да, очень”. “А Амстердамів, – був дальший запит, – у вас много?”. “Ну, хватіт”, – відповів танкіст, не маючи поняття, що таке Амстердам»²⁶. У Львові також був поширений анекдот про радянських вояків, які розповідали, «що у Союзі є все, включно з бананним заводом коло Києва»^{27*}.

Радянці помітно вирізнялися також і своєю ментальністю, що неабияк вражало західноукраїнців. «Це були інші люди, з іншою зовнішністю, іншою поведінкою та з іншою душею, – писав о. Г. Костельник, – люди, яких виховала 20-річна, найжахливіша й найбільш божевільна революція. Тому-то наші люди й відчували потребу назвати їх збірною назвою “совети”, без огляду на те, чи це були українці, москалі, жиди чи інші. Та всі ми дуже ясно спостерігали, що душею “советства” були москалі: московське доктринерство, московське деспотство, московська пасивність, що провадить до безрадности в терпінні, психопатичні месіанські нахили спасати світ»²⁸.

Проте було й те, що часто змушувало не зважати, особливо на перших порах, на ці культурні відмінності. Як згадував галицький правник Степан Гребенівський, західних українців дивувало та захоплювало, що порівняно з польською, де українців-старшин було обмаль, у Червоній армії їх виявилось чимало. До того ж багато хто з радянських командирів розмовляв українською, так само, як і їхні дружини. Були українці й серед політруків²⁹. Останні свої промови на мітингах виголошували рідною мовою³⁰. Та понад усе заворожувало місцевих мешканців те, що на чолі більшовицької армії стояв українець. «Сам генерал Тимошенко був тоді чоловіком дуже популярним у Східній Галичині, – зазначав автор мемуарів. – Ілюстровані совітські газети містили часто його знімки в оточенні червоноармійців, а многі українці навіть зв’язували певні надії з його [...] українством»³¹.

Той-таки С. Гребенівський схвально висловлювався і про дружин командирів: «Жінки військових поводитись назагал дуже прикладно,

* В іншій інтерпретації – завод з виробництва апельсинів. З’явилося чимало жартів про те, як у «советів» все є.

Українські селяни кепкували: «А у вас є мед у Союзі?».

Червоноармійці: «Звісно, багато меду».

Селяни: «Це свідчить, що у вас є бджоли».

Червоноармійці: «Так, розміром із гусей!».

Див.: *Hrusyszyn M.R. God Save Me From My Friends...* – Р. 72.

були добрими жінками і матерями. Ті, що були з професії учительками в місцевих школах, показались назагал для місцевих вчителів рівно ж добрими товаришками. Авторіві доводилося знати многих, але між ними було лиш виїмково стрічалось членів партії. Позапартійні, як і партійні, були в суті речі добрими українками, що любили свій нарід, його мову, історію, знали літературу, боліли його кривдами, і чим могли помочи, нераз хоч доброю радою, зглядно пересторогою, допомагали. В противенстві до мужчин розмовляли між собою і зі знакомими радо українською мовою. Говорю передовсім про жінки інтелігентні, хоч і про тих, хто не мали середньої освіти, не можна було кидати каменем»³².

Ф. Одрач
(український письменник, 1912–1964 рр.)

Крім національного, був ще один момент, який неабияк впливав на пересічних західноукраїнців, – позірний популізм радянського правління. Перша тимчасова влада в регіоні формувалася за допомогою військових, а подекуди й складалася з них, тож місцеві мали нагоду порівняти її з польською, яку не любили і боялися. Відмінність між двома владами відразу справила на селян сильне враження. Цей психологічний стан населення Західної України добре передав уродженець Полісся письменник Федір Одрач. «Колишній секретар гміни у с. Лемешах Цесельський, – писав він у біографічному творі, – як правило відносився до селян ніби до худоби. Ненавидів він їх усіма фібрами своєї душі; ненавидів він їх за “хамську мову”, ненавидів їх він за не його віру, ненавидів їх він заради самої ненависті [...]. Тепер у цій самій гміні, яка після приходу більшовиків звалася ревкомітет, сиділи червоноармійці, а селяни товпилися у шапках – чого ніколи не було за старої влади – і були самовпевнені. На кріслі Цесельського сидів “временний заведуючий” Ковальов у червоноармійському однострої. Лице посміхнене і флегматичне. До нього без черги звертаються селяни в прирізних справах і він терпеливо з кожним говорить, кожному обіцяє полагодити та потішає. Найбільше було прошаків у справі землі. “Будете мати землю, товариші, на те ж ми вас визволяли, щоб поміщицьку землю віддати”, – казав червоноармієць. В іншому місці дебелий дядя з револьвером при пасі в армійському мундирі розповідає

чуда. “Оті болота ми висушимо і побудуємо заводи, – нахвалявся. – Польські пани вас гнобили, а ми вам дамо добробут і освіту”. Дядя говорив простакувато, либонь якийсь фабричний партієць, але слова його глибоко лягають у свідомості селян. Таке панібратство влади з населенням прямо зворушує довірливі селянські душі. Затуркані і приніжені поліщуки наче відчули себе справжніми людьми і немов малі діти скаржилися представникам нової влади на отих кривавих польських шляхтичів, на оцю “гранатову” поліцію (від кольору одностроїв – синього чи блакитного – *В.Г.*), що карбувала гумовими палицями їхню спину, на отих секвестраторів, що видирали від жінок подушки за податки. Ці скарги, здавалося, не надто зворушували представників влади. Вони тільки потакували селянам і словесно співчували їм, але обличчя мали холодні. Що ховалося за цими обличчями? Не думають ці представники часом так, що, мовляв “товариші, почекайте, побачити це щось, що буде стократ жакхливіше від ваших переживань під панською Польщею”». Письменник зазначав також, що «большевицька система зробила зі звичайних людей акторів, які майстерно говорять одне, приховуючи водночас дійсність і те, що має зустріти отих наївних довірливих людей»³³.

Ф. Одрач звернув увагу на ще одне цікаве явище. Сільське населення Полісся (і, мабуть, не тільки Полісся – *В.Г.*) постало перед цілком новим явищем – постійною зустріччю з владою. «Ще перед Першою світовою війною поліщук дуже рідко зустрічався із царськими представниками влади, чи то приставами, чи волосними урядовцями, – відзначав він. – За Польщі по старій звичці поліщук як правило ухилявся зустрічатись із поліцаєм, гмінними працівниками, секвестраторами тощо. Словом – подальше від влади! Та й колишня царська “влада”, чи пізніша польська, не пхалася без потреби на село. Поява царського поліцая у селі спричинювала полохливу сенсацію. Наш селянин, що віками перебуває під чужою владою, органічно не любить цієї влади і почувається погано, коли така влада відвідує його рідне село. Цілком іншу атмосферу принесли більшовики на поліське село. Від влади тепер поліське село роїлося. Кожного дня, одинцем, а то й по кілька осіб, появлялися на селі чужі люди у чоботях із гармоніковими халявами, із чорними портфелями. Це були агітатори, ото ж, представники влади. Поява агітатора – це означало мітинг і потім хтось із господарів мусив цього гостя прийняти на нічліг і добре накормити. Про заплату і мови не могло бути – агітатори як правило за гостину не платили. Поява тридцяти, а то й сорока агітаторів на місяць, це значить у селі мусіло відбутися тридцять, а то й сорок мітингів і спожитих стільки ж вечерь, обідів і сніданків. Як на бідних поліщуків, така витрата їстівного на представників влади була неабияким тягарем»³⁴.

Легітимація приєднання: «місіонери в підкутих чоботях»

Зі вступом у Західну Україну Червоної армії було розгорнуто широку пропагандистську кампанію, яка мала довести переваги радянської політичної системи. Уже в перші дні Вересневої війни політвідділ Українського фронту розповсюдив серед населення 10 млн листівок, назви яких говорили самі за себе: «Радянська Батьківщина українського народу – квітуча радянська Україна», «Боротьба українського народу проти польської шляхти», «Знатні люди радянської України» тощо³⁵. Одночасно на зайняті території було відправлено 500 тис. примірників портретів керівників ВКП(б) та уряду СРСР³⁶. Протягом 24 вересня – 6 жовтня 1939 р. літаки цивільної авіації доставили у Західну Україну 3 млн примірників газет, плакатів, агітаційних матеріалів³⁷. Крім того, Книгокультторг та Укоопспілка надіслали 56 назв платівок (10 тис. екземплярів), серед яких було чимало пісень українською мовою: «Пісня про Сталіна», «Пісня про батька», «Щорс», «Ой, не ходи Грицю», «Тарас Бульба», «Реве та стогне Дніпр широкий» та ін.³⁸ Давати концерти перед армією і населенням поїхало чимало художніх колективів, у тому числі капела ім. М. Леонтовича Вінницької філармонії, бригади акторів київських театрів (опери та балету, російської драми, естради), Державний ансамбль пісні й танцю УРСР під керівництвом Н. Городовенка та ін.³⁹

Зазвичай під час проведення мітингів та врочистих заходів із нагоди здобуття радянськими військами західноукраїнських міст вулиці прикрашалися портретами Й. Сталіна, К. Ворошилова, червоними прапорами. Лунали виступи військових і партійних діячів, представників творчої інтелігенції з УРСР. 22 вересня 1939 р. на Український фронт прибули письменники О. Корнійчук, В. Лебедєв-Кумач, В. Шкловський, Б. Ромашов, О. Довженко⁴⁰.

Центральною подією урочистостей нерідко ставав перегляд художніх кінострічок. Привезені з СРСР пересувні кіноустановки викликали захоплення і подив місцевих мешканців, які жваво реагували на події, що відбувалися на екрані, відверто виявляючи свої емоції*. Надзвичайно популярним був фільм «Щорс», який напередодні радянсько-польської війни було спеціально дубльовано на Київській кіностудії українською мовою. У розпорядження політуправління Українського фронту надійшло 250 копій цієї стрічки. Загалом же фільмотека фронтних

* Уже за нових часів західні українці радо ходили в кіно. Перед сеансами зазвичай демонстрували кіножурнали. Коли на екрані з'являвся Й. Сталін, усі аплодували. Автор мемуарів згадував, що вони з другом спочатку не плескали в долоні. Але після фільму до них підійшов енкавеевець і сказав, що це було помічено, та запитав, чи сподобався їм фільм. Див.: *Нрысчын M.R. God Save Me From My Friends...* – Р. 72.

пропагандистів нараховувала 80 назв популярних радянських кінокартин⁴¹. Серед відправлених до Західної України всесоюзна контора «Союзкінопрокат» було чимало на українську тематику («Багата наречена», «Кармелюк», «Митько Лелюк»), а також відомі твори радянської кінопропаганди («Ленін у 1918 році», «Ленін у Жовтні», «Чапаєв»)⁴². Слідом за армією рухалася бригада «Союзкінохроніки» для фільмування «радісної зустрічі населенням червоних військ»⁴³.

Цілеспрямована пропагандистська робота проводилася серед національних меншин, зокрема єврейського населення регіону. Загальне захоплення в містах і містечках викликали полум'яні виступи радянських військовослужбовців-євреїв, виголошені на їдиш, або «мамелoшн» («рідною (маминою) мовою»). 21 вересня 1939 р. в Єзерному на п'яти організованих військовими мітингах лунали промови українською, російською, польською мовами та на їдиш⁴⁴. У Добромлі під час зборів єврейської молоді великий успіх мав виступ старшого лейтенанта Фішензона, який на їдиш розповідав про військову могутність СРСР⁴⁵. 20 вересня на мітингу в Тернополі присутніх привітали з «визволенням» представники єврейської радянської інтелігенції – письменники Б. Шкловський та Едель⁴⁶. А от армійських політпрацівників, які б вільно володіли польською, у цей період вочевидь не вистачало. Значною мірою це пояснюється «етнічними чистками» в політорганах РСЧА напередодні війни. Зокрема, за директивою наркома оборони СРСР від 21 червня 1938 р. з армії було звільнено 863 працівники політичних органів «потенційно ворожих» національностей: поляків, німців, латишів, литовців, естонців, китайців та ін.⁴⁷

На тлі широко закроєної пропагандистської кампанії сталінська влада розгорнула також систему спеціальних заходів із перебирання влади в окупованих регіонах II Речіпосполитої, важлива роль у здійсненні яких відводилася армії та НКВС. Ще 8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія запропонував керівникам наркоматів внутрішніх справ Української РСР та Білоруської РСР приступити до створення спеціальних оперативних чекістських груп (п'ять груп по 50–70 осіб у КОВО, чотири групи по 40–50 осіб у БОВО із додаванням до кожної з них по одному батальйону (300 осіб) прикордонників). Кожна з них поділялася на підгрупи по 7–12 оперативників, за якими закріплювалися відповідні ділянки. Напередодні «визвольного походу» їм було наказано з просуванням частин Червоної армії у глиб території Польщі встановлювати контроль над банками, типографіями, архівами (передусім військовими та жандармськими), а також проводити арешти членів польського уряду, керівників держави, опозиційних політичних рухів, викривати підпілля й т. ін.⁴⁸ Керівникам спецгруп належало входити до складу тимчасових органів влади на зайнятих територіях⁴⁹.

Органи НКВС також мали брати активну участь в організації нової влади. У директиві наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 15 вересня про завдання оперативних груп НКВС при вступі радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії наказувалося взяти участь у підготовці та проведенні Народних зборів – українських, білоруських і польських, для чого «налагодити необхідну агентурно-оперативну роботу з виявлення і репресування к/р організацій, груп та осіб, що протидіють і зривають організацію нової влади»⁵⁰.

Командувач Українського фронту командарм 1-го рангу С. Тимошенко напередодні радянського наступу отримав інструкції, як здійснювати приєднання територій, що мали відійти до СРСР за пактом Молотова – Ріббентропа. На Червону армію, зокрема, покладалося завдання організувати вибори депутатів до трьох Народних зборів – Західної України, Західної Білорусії і польських областей на схід від Вісли. Вони мали узаконити «прийняття» зазначених регіонів до складу СРСР – тобто приєднання білоруських і українських земель, відповідно, до БРСР та УРСР, натомість етнічні польські території передбачалося виділити в окрему Польську Радянську Соціалістичну Республіку⁵¹.

Безпосередньо завдання формування на західноукраїнських та західнобілоруських землях органів влади, так само, як і забезпечення проведення тут плебісциту з приводу приєднання до СРСР, покладалося на політичні органи Червоної армії. Саме вони відразу після вступу радянських військ до населених пунктів, одночасно із розгортанням агітаційної роботи, мали організовувати нові владні структури та підбирати до них лояльні кандидатури. 18 вересня 1939 р. політичне управління Українського фронту видало інструкцію політпрацівникам щодо специфіки налагодження місцевих органів влади на зайнятих територіях⁵². 29 вересня командувач Українського фронту С. Тимошенко у зверненні «До трудового населення Західної України» наголосив на нагальній потребі приступити до формування нових органів влади: тимчасових управлінь – у містах і повітах, селянських комітетів – у волостях і селах⁵³. За спеціальною постановою військової ради фронту почалося також створення обласних тимчасових управлінь із центрами у Львові, Станіславі, Тернополі та Луцьку, яким належало здійснювати керівництво міськими, повітовими управліннями і селянськими комітетами⁵⁴. Надалі за радянським зразком тимчасові органи влади стануть виконкомми обласних, районних і сільських рад депутатів трудящих. Причому виконавчі комітети створюватимуться без самих рад, оскільки вибори до них у західних областях відбудуться лише у грудні 1940 р. Отже, нові владні структури фактично були лише додатком компартії. Станом на 2 жовтня 1939 р. для роботи в них ЦК КП(б)У відрядив до Західної України 240 відповідальних працівників, ЦК ЛКСМУ – 142, із кадрів резерву Політуправління РСЧА було направлено 80 осіб⁵⁵. На 5 жовтня із цієї

*Обранці трудового народу
(радянська листівка, 1939 р.)*

метою з частин Українського фронту демобілізували 1 тис. комуністів та 500 комсомольців⁵⁶.

1 жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову щодо проведення 26 жовтня Народних зборів, яким належало узаконити новий територіально-правовий та суспільно-політичний устрій Західної України – питання про входування до складу СРСР, націоналізацію земель і засобів виробництва, утворення радянських органів влади тощо⁵⁷. Вибори депутатів мали проводитися на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Право голосу отримували всі мешканці Західної України по досягненні 18-річного

віку незалежно від національності, віросповідання, освіти, соціального й майнового стану. За встановленою нормою, від 5 тис. осіб обирався один представник⁵⁸. Право висувати депутатів до Народних зборів надавалося тимчасовим управлінням, селянським комітетам, робітничій гвардії, зборам робітників підприємств. «Довірені особи» надалі мали узгодити на окружних нарадах єдину кандидатуру по окремому округу. На весь процес висування і реєстрації кандидатів відводилося чотири доби (з 14 по 17 жовтня). Ясна річ, за таких умов виборцям досить складно було зорієнтуватись у правилах волевиявлення та визначитись із кандидатурами. «Полегшити» населенню процедуру голосування мала «допомогти» армія. 3 жовтня 1939 р. начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс направив у війська директиву, в якій викладались основні завдання політорганів під час виборчої кампанії⁵⁹. 6 жовтня військова рада Українського фронту видала постанову про вибори до Народних зборів Західної України, де підкреслювалося, що всі політвідділи військ фронту повинні взяти активну участь в їх підготовці та проведенні й звітувати про це перед вищим керівництвом⁶⁰. За постановою військради фронту також було створено спеціальний «комітет з організації та проведення виборів до Українських народних зборів»⁶¹. Водночас політуправління одержали «Пам'ятку агітатору для роботи серед населення з підготовки до виборів депутатів Народних зборів Західної України», де наголошувалося на необхідності «роз'яснення» західноукраїнцям «здобутків радянської влади» – права на працю та

відпочинок, матеріальне забезпечення, освіти рідною мовою тощо⁶². Агітатори мали також акцентувати увагу виборців на перевагах «радянської демократії» – законодавчо гарантованих свободах слова, друку, зібрань, мітингів і демонстрацій.

Кількість задіяних у підготовці та проведенні виборів до Народних зборів Західної України армійських політпрацівників була значною. Український фронт виділив 7200 агітаторів, а також голів 148 окружних і 848 дільничних виборчих комісій⁶³. Наприклад, участь останніх у виборах не обмежувалася лише агітацією – чималі зусилля спрямовувалися на виявлення «класово ворожих елементів» та недопущення їх до процедури голосування. Так, у селі Буряк подібні «елементи» намагалися висунути до Народних зборів свою кандидатку, проте за «допомогою» агітаторів 36-ї танкової бригади її кандидатуру провалили, натомість перевагу здобула донька місцевого незаможного селянина⁶⁴.

На мітингу у селі Голишів біля Клевая політпрацівник подав пропозицію висунути двох кандидатів. Старожил Родіон Шилю запропонував Олександра Яцука, натомість армієць – комуніста Івана Головія. Потім він зажадав, щоби ті люди, які за О. Яцука, стали праворуч, а ті, хто за І. Головія, – ліворуч. Практично ціле село висловилося за О. Яцука, і лише 18 людей було за І. Головія. У результаті при втручанні військового комісара Клевая було висунуто тільки одну кандидатуру – комуніста Заремби⁶⁵. Через таке «народне волевиявлення» жителі Голишева вийшли на мітинг, на якому виступив О. Яцук: «Хоча нам і за Польщі було нелегко, але за 20 років ми хоч трохи відродилися. Наша мова віджила, а тепер Москва розкрила свою пашу, хоче і цей клаптик української землі проковтнути та знищити нашу мову, наші звичаї. Ми вже побачили їхню культуру і їхню армію. Нам стало зрозуміло, що ніякої української мови в армії немає. Солдат нікуди не пускають, а як деякі з них заговорили правду, то їх зразу заарештовують». За цей «виступ проти радянської влади» О. Яцука віддали під суд⁶⁶, який, між іншим, справив на селянина прикре враження: «Мені за Польщі прийшлося один раз бути на суді свідком. І я порівнював польський та радянський суд. Відразу відчув диктаторський суд [...]. За такий учинок за Польщі, навіть за різні виступи проти держави, мені давали арешту 7 днів і 10 злотих штрафу». Олександр Яцук за свій виступ на мітингу в Голишеві отримав 10 років заслання⁶⁷. Подібні історії були непоодинокими.

Напередодні виборчої кампанії спроби агітувати за своїх кандидатів робили й некомуністичні політичні сили краю. «Націоналістичні

* Дислокована в Галичині 6-та армія для роботи в округах і на виборчих дільницях відрядила 226 відповідальних політпрацівників, а також 1572 агітатори (див.: РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 8).

партії поширені повсюди, – повідомлялося в одному з армійських документів. – Класово-ворожий елемент провадить роботу з метою підриву виборів задля своїх контрреволюційних цілей»⁶⁸. По допомогу у придушенні «ворожої агітації» політоргани зверталися до спецслужб: «Ведеться інтенсивна контрреволюційна робота. Потрібне серйозне втручання НКВС»⁶⁹.

За офіційними даними, у виборах до Народних зборів Західної України, які проходили з 22 по 26 жовтня 1939 р., узяло участь 92,8% виборців⁷⁰. Весь процес цілком і повністю контролювався радянськими військовими та політичними органами, під чиїм пильним наглядом проходила процедура обрання кандидатів у депутати. Причому альтернативні комуністам політичні сили практично були позбавлені легальної можливості конкурувати із запропонованими кандидатами – «місіонерами в підкутих чоботях», як називав Вольтер солдатів окупаційної армії. У поширюваних армійськими агітаторами передвиборчих закликах усі некоммуністичні партії проголошувалися «контрреволюційними». «Тільки одна партія більшовиків є вірною інтересам трудящих усього світу!», – зазначалося в одному з таких гасел. «Пепеєсівці, ундівці, сіоністи, поалейціоністи, бундівці – прибічники поміщиків, капіталістів та польських панів, зрадники інтересів трудового народу!», – наголошувалось в іншому. Відтак кандидатами в депутати Народних зборів Західної України стало 98 членів ВКП(б) – громадян СРСР (!), а також 81 від колишньої Комуністичної партії Західної України. Натомість від численних місцевих партій (наприклад, тільки в містечку Бібрка існувало понад десять їхніх осередків) вдалося висунути всього лише 51 представника⁷¹.

До роботи з організації плебісциту про приєднання Західної України залучали й місцевих школярів, які мали готувати списки виборців, а в день голосування підбати, щоб усі взяли в ньому участь. Р. Волчук, зокрема, розповідав, що йому випало завдання відвідувати літніх і немічних мешканців прилеглого до Львівської політехніки району, пояснювати їм, як саме треба голосувати («так»), і принести їхні бюлетені у виборчих урнах⁷².

Місцеве населення, передусім поляки, здається, не відразу зрозуміли, з якою владою вони мають справу. «Виборами ніхто серйозно не переймався, – згадував про свої настрої того часу львів'янин-поляк Станіслав Скрипек. – Урешті загаль суспільства вважав, що вони не будуть мати жодного значення»⁷³. Однак нова адміністрація дбала, щоб усі мешканці ходили на передвиборчі мітинги та обов'язково брали участь у голосуванні. Отож і С. Скрипеку не вдалося уникнути голосування: «Коло четвертої години пополудню зайшов міліціант і нагадав мені про обов'язок голосування. Поміркувавши над можливими наслідками неучасті в голосуванні – вирішили, обоє з дружиною, піти все ж до виборчої дільниці й проголосувати. Дільниця вже була досить

пустою. В одному приміщенні взяли надруковану виборчу картку – не пам'ятаю навіть, чиє прізвище на ній фігурувало. Урядник викреслив наші прізвища у списку виборців і з карткою сказав нам йти до іншого приміщення, де стояла виборча урна. Коло урни сидів солдат, узяв наші конверти, перевірів, чи вкладені в них виборчі картки і сам кинув їх до урни. Виходячи, я зауважив, що в куті приміщення стояв стіл, де виборець міг (теоретично) щось поправити чи викреслити на картці. Сумніваюся, однак, чи хтось з цієї можливості скористався»⁷⁴. Очевидці розповідали, що на виборах працювали дешеві буфети, у будинках здійснювався контроль, чи всі проголосували – тих, хто опирався, допроваджували на дільниці, до хворих приходили з урною або прислали по них автомобіль⁷⁵.

Один львівський юрист пояснював голосування західноукраїнців за нову владу тим, що, мовляв, «наші люди знали, що з большевиками нема жартів; знали, що це режим, який безпardonно винищить усіх противників. [...] Великий вплив без сумніву мало й те, що всі були свідомі безвиглядності всякого спротиву: підем голосувати, чи ні – нічого виграти, нічого змінити не можна. Але найважливіше те, що люди взагалі не допускали думки про можливість опозиції. Мовляв, так мусить бути, як нам продиктовано й кінець. Гіпноза атмосфери загального терору»⁷⁶.

Як би там не було, але західні українці у своїй більшості, очевидно, добровільно голосували. До того ж серед різних національностей регіону саме їм під час виборів до Народних зборів радянська влада надавала преференції. На численних мітингах за рекомендаціями та сприяння військових висували переважно українців, навіть у тих населених пунктах, де вони становили меншість⁷⁷. Інколи траплялося, що

Народні збори Західної України (Львів, жовтень 1939 р.)

Голосування делегатів

Президія Народних зборів

Делегати Народних зборів Західної України біля Львівського театру (1939 р.)

в місцях компактного проживання українців політоргани (через політичну доцільність) пропонували кандидатури представників інших національностей – нерідко це призводило до конфліктних ситуацій. Наприклад, у селі Володимирівці Ковельського повіту селяни виступили проти накинутаго їм «згори» кандидата: «Ми хочемо свою людину, – обурено наполягали вони, – а не 20-літню дівчину-єврейку»⁷⁸ (наголосимо, що оскільки в міжвоєнній Польщі жінки не брали активної участі в публічному політичному житті, висунення їх кандидатур сприймалося без ентузіазму).

За результатами виборів українці серед депутатів Народних зборів становили 92,2%, натомість поляки (чверть мешканців краю) отримали лише 3% депутатських місць⁷⁹, а євреї (10,6% населення) – 4,3%. Основну масу обраних (1265 осіб) склали позапартійні⁸⁰.

Хоча загалом вибори пройшли за кремлівським сценарієм, усе ж значна частина населення виявила своє негативне ставлення до них. Майже 700 тис. потенційних виборців або зовсім не з'явилися на дільниці, або голосували проти висунутих кандидатів⁸¹. Подеколи опозиційні політичні сили вдавалися до спроб зірвати голосування. Наприклад, українські й польські націоналісти, не обмежуючись антирадянською агітацією, нерідко вчиняли більш дієвий опір. Поширеним явищем була, зокрема, заміна радянських прапорів на приміщеннях виборчих дільниць національними українськими (як ішлося в документах політорганів – «петлюрівськими») та польськими стягами, з'являлися листівки з гаслами «Хай живе Польща!» («Niech żyje Polska!»). Фіксувалися випадки псування портретів комуністичних «вождів», іншої наочної агітації. Зокрема, у ніч із 20 на 21 жовтня 1939 р. на виборчій дільниці по вул. Малиновського в Рівному було зірвано червоний прапор та спалюжено портрети Й. Сталіна й К. Ворошилова; українські прапори з'явилися в Новосілках на Рівненщині, на цукровому заводі у селі Бабин, де директором, за радянськими даними, був «колишній петлюрівець», в інших місцях⁸².

Не раз на мітингах поставало питання про самостійність України, котре присутні військові політпрацівники інтерпретували як «прояви

націоналізму». Лунали також заклики до збереження й поширення у суспільстві релігії. Зокрема, на мітингу в Шабеньках на Львівщині, який організував червоноармієць 41-ї стрілецької дивізії Дяченко, голова зборів Чуник звернувся до присутніх із запитанням: «Що треба зробити, щоб утвердити самостійну Україну?». «Треба ввести в школу релігію і образи́ святих», – відповів один із селян⁸³.

У радянських військових документах відзначалося також, що серед частини українського населення знаходила підтримку агітація українських націоналістів під гаслом «Хай живе самостійна (Західна) Україна!». У Берестечку на Волині під час організованого червоноармійцями мітингу з натовпу було чути вигуки: «Ви – московські наймити. Так не вийде, як ви гадаєте. Вам усім буде куля в лоба»⁸⁴.

На деяких виборчих дільницях (причому не тільки у селах, але й містах) запропонованих радянцями кандидатів так і не було обрано. Так сталося, зокрема, на соляному заводі в Болехові на Станіславщині⁸⁵. Траплялися також випадки збройних виступів проти нової влади та її прихильників. 22 жовтня 1939 р. у селі Радмиш на Рівненщині 50 молодих людей (українських націоналістів) погрожували розстрілом тим, хто піде голосувати. Органи НКВС негайно заарештували 30 із них, інші, очевидно, устигли втекти⁸⁶. У Ленгині Надвірнянського повіту до приміщення, де проходили збори з приводу виборів, із вигуками «Геть комунізм – даєш Гітлера!» ввірвалося майже 100 озброєних людей. Тоді загинув місцевий міліціонер, згоріла хата голови сільського комітету, а присутнім на зборах представникові ЦК КП(б)У, голові тимчасового управління Надвірної та деяким іншим керівникам довелося рятуватися втечею й певний час переховуватися⁸⁷. Викликані на місце подій сили держбезпеки невдовзі заарештували 27 осіб та конфіскували 4 кулемети⁸⁸. У селі Деліїв на Станіславщині члени УНДО обстріляли міліціонерів та голову сільського комітету. Ватажка нападників енкавеєсівцям удалося схопити, проте невдовзі його таки відбили свої⁸⁹. Під час виборів траплялися випадки побиття прорадянськи налаштованих селян (Новоселівка на Рівненщині) та розгрому виборчих дільниць (Кустове на Станіславщині)⁹⁰. Проте це не мало масового характеру.

Про неприйняття частиною українського населення радянської влади свідчили й інші факти. У виборчих бюлетенях нерідко викреслювали прізвища нав'язаних кандидатів, фіксувалися написи на кшталт «За самостійну (Західну) Україну!»⁹¹, «Із Богом хочу жити. Хай згине комунізм!»⁹², «Геть комуністів!» та ін.⁹³ Іноді проявлялися пронімецькі симпатії. У селі Дубівці на Тернопільщині було вилучено 40 виборчих бюлетенів із написами «Ми за Гітлера», «Хай живе канцлер Гітлер!»⁹⁴. Бюлетень із написом «Хай живе Гітлер, який визволив з ярма!» було вкинуто до виборчої урни у селі Воля-Старинська⁹⁵. Польське населення участь у виборах значної мірою проігнорувало. Ті ж, хто все таки

«Більшовицька правда»
(орган тимчасового управління
м. Дрогобич, 4 листопада 1939 р.)

заповнював бюлетені, також частенько робили на них «контрреволюційні написи»: «За польський уряд!», «За польську хліпю робітничу (людово-робітничу)!» та ін.⁹⁶

На політичному ґрунті ще більше посилюлося протистояння між росіянами й українцями. Після приходу радянської влади перші відчували значну підтримку та активізували свою діяльність. Під час виборів до Народних зборів у селі Скоморохівське Ковельського повіту проявилася ворожість між українською й російською громадами, які гуртувалися довкола національних хат-читалень. Росіяни називали своїх візаві «німецькими запроданцями», українці також не залишалися в боргу перед «московськими прихвостнями». Військові

політоргани вочевидь підтримували росіян, уважаючи, що в українській читальні «заправляють буржуазні націоналісти», які «ратують за самостійну Україну зі своїм власним урядом і міністрами» й висловлюють сумніви відносно того, що «під владою Москви й Сталіна, хто його знає, чи дадуть Україні яку-небудь автономію, чи ні»⁹⁷.

Загалом вибори призвели до подальшого загострення ситуації в регіоні, посилення антагонізмів на соціальній і національній основах. Крім ескалації напруги між поляками та українцями, доволі помітним на приєднаних західноукраїнських землях стало зростання антисемітизму, який мав під собою виразне політичне підґрунтя. «На околицях міст, селищ і по гмінах, – зазначалося в одному з військових донесень, – є зараз спалах антисемітизму». Повідомлялося, що під час виступів на мітингах євреїв освистували, а в Білостоку 25 вересня 1939 р. місцеві поляки з вигуками: «Бий жидів, не допускай їх до влади!» навіть побили двох чоловіків. «Щоправда, – зазначалося у цьому ж документі, – є й випадки єврейського шовінізму, коли з оборонного він стає наступальним: євреї нападають на поляків»⁹⁸. У радянській пресі писалося про такий експрес: під час виборчої кампанії на мітингу у Львівській політехніці євреї-студенти звинуватили чотирьох поляків в антисемітизмі й у тому, що вони є членами «націоналістичної організації» – цих чотирьох студентів побили, а потім їх заарештувала робітничка міліція⁹⁹.

Поляки здебільшого розглядали євреїв, українців та литовців як «зрадників» польської державності, союзників «ворожої влади». При передачі радянською стороною Вільнюса Литві й під час вступу до міста литовської армії група гімназистів-поляків улаштувала поблизу костелу демонстрацію під антилитовськими та антиєврейськими гаслами, а єврейський хлопець, який випадково опинився поблизу, зазнав ножових поранень. Гімназисти при цьому співали польський гімн. Для розгону демонстрантів радянське військове командування надіслало броньовик¹⁰⁰. Ще один випадок, коли польська молодь відкрито протестувала проти радянської пропаганди, стався на мітингу учнів у львівському кінотеатрі «Аполло». Єврейське й українське юнацтво почало співати «Інтернаціонал», на що поляки відреагували виконанням пісень «Ми хочемо Бога» («*My chcemy Boga*») та «Клятва» («*Rota*»). А скінчилося все бійкою, в якій постраждали деякі єврейські учні¹⁰¹.

Щодо українських радикалів, то їх погляди нерідко збігалися з думками польських націоналістів відносно того, що радянська влада — це «єврейська влада». 20–21 жовтня 1939 р. у Костополі з'явилися прокламації, які застерігали: «Увага, українці! Не накладайте жидівського ярма собі на шию. Схаменіться!»¹⁰². Листівки із закликом бити євреїв було виявлено й у Тернополі¹⁰³. У військовій документації неодноразово відзначалося, що серед місцевого населення є тенденція ототожнювати нову владу з єврейством. Характерний приклад було зафіксовано у селі Овадному на Волині. Спостерігаючи за тим, як радо вітають Червону армію бідняки-односельці, один із заможних селян («куркуль

Парад військової техніки з нагоди Народних зборів Західної України (Львів, 1939 р.)

Черничук») з обуренням зауважив: «Ви ледацюги, вас треба розстріляти. Ви чекаєте на те, що вам єврейська влада щось дасть – не очікуйте»¹⁰⁴. На зборах, які відбулися 16 жовтня в місті Щежець (Щирець) на Львівщині, якийсь Ільків вигукував із натовпу: «Люди, не дайте себе ошукати, бий і ріж євреїв!»¹⁰⁵.

Однак, попри всі ексцеси, у цілому вибори до Народних зборів не розчарували їх організаторів. Задоволеними своєю діяльністю були й армійські політпрацівники. «Політапарат і партійні органи, – підсумовував начальник політвідділу 36-ї легкої танкової бригади батальйонний комісар Земляний, – із завданням забезпечення правильного ходу виборів впоралися»¹⁰⁶. «Правильний хід» продемонстрували й Народні збори, які проходили 26–28 жовтня 1939 р. у Львові. Їх учасники одногослосно висловилися за встановлення радянської влади, «возз'єднання» Західної України з УРСР, націоналізацію землі й промисловості та ін. А вже 1 листопада Верховна Рада СРСР затвердила це рішення, офіційно легітимувавши радянську окупацію.

На початку січня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло ухвалено рішення про вибори депутатів до вищих органів влади (Верховних Рад УРСР та СРСР) від новоутворених західних областей України, які було призначено на 24 березня. 28 лютого виборча кампанія стартувала на місцях. Вона супроводжувалася потужними пропагандистськими зусиллями в республіканській пресі, де проводилися широкі паралелі між «безправ'ям людини в колишній польській державі» та «великими можливостями», які кожному надає СРСР, наголошувалося на «народній підтримці» радянської влади. Повідомлялося, що 900 довірених осіб та агітаторів Станіславського виборчого округу зібралися на зустріч із кандидатом у депутати Галиною Владикою. «Ніколи не забути

Вибори до Народних зборів Західної Білорусії (1939 р.)

Виборці (с. Колодина)

Агітаційний велопробіг (м. Білосток)

радісного 17 вересня, – сказала вона. – Після приходу Червоної армії мене обрали членом селянського комітету села Силець, потім трудящі обрали мене делегатом Українських народних зборів. Як член повноважної комісії я була в Москві, Києві. Бачила нове світле життя, високу культуру й великі багатства Радянського Союзу. На власні очі бачила я великого генія людства – товариша Сталіна. За це щастя, що дала нам радянська влада, не пошкодую життя свого. І коли мене оберуть депутатом Верховної Ради СРСР, я докладу всіх сил, щоб виправдати довіря моїх виборців». У Дрогобичі в одній із військових частин відбулася зустріч виборців із кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР Ярославом Середою. «Лише прихід Червоної армії, – заявив він, – відкрив мені шлях до справжнього життя». Із запальними промовами виступили бійці, командири й політпрацівники. Учасники заходу одностайно ухвалили рішення віддати голоси за кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» – «достойного сина Батьківщини тов. Середу». У селах Бортинці, Колозинці, Лебедзянці на Рівненщині відбулася зустріч виборців із кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР Сидором Козійчуком, котрий у своєму виступі розповів, як проводив підпільну революційну роботу, за що й був засуджений польською владою до 14 років тюрми. Загальну думку присутніх висловив селянин Барвенюк. «Уперше за все життя, – сказав він, – дано право народові обирати того, кого він хоче, кому довіряє. І ми висунули людину дійсно з народу, зв'язану з нами всім своїм життям. Тов. Козійчук зуміє виправдати наше довіря, зуміє бути діячем ленінсько-сталінського типу»¹⁰⁷.

На тлі газетної бравади дисонансом звучали донесення НКВС, що свідчили про наростання опору новій владі у суспільстві. «У зв'язку з розгорнутою передвиборчою кампанією, – ішлося у спецповідомленні управління держбезпеки НКВС у Львівській області від 21 березня 1940 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про упуцнення у ході підготовки виборів депутатів Верховної Ради СРСР і УРСР у Західній Україні, – польські, українські націоналісти, члени антирадянських політпартій ОУН, УНДО, ОЗОН та інші антирадянські елементи значно активізували свою ворожу роботу. Відзначено ряд фактів терористичних проявів і погроз, спрямованих проти активістів і висунутих кандидатів. Значно активізує свою діяльність проти виборів духівництво. Використовуючи релігійні переконання населення, служителі культу відкрито виступають у костелах і церквах проти участі громадян у виборах»¹⁰⁸. Повідомлялося, що 3 березня у Львові ксьондз костелу на вул. Личаківській у проповіді заявив: «Люди, не забувайте, що ви – поляки. Не давайте всотувати у себе ідеї комунізму. Віруйте у Бога та в повернення Польщі. Подумайте добряче, коли будуть вибори, за кого ви голосуватимете, не піддавайтеся наказам. Не бійтеся тюрем. Кожен із нас має бути підготовлений. Хвилина звільнення наближається,

стійте кожен на своєму посту. Навчайте цьому своїх дітей». Українські священники нерідко також закликали опиратися комуністичній владі. Зокрема, парох із села Уліця Немирівського району Ф. Яцко після служби у церкві звернувся до присутніх зі словами: «Брати і сестри, хіба ви не бачите, як наші брати і сестри живуть при більшовиках, вони терплять голод, ходять роззуті й роздягнуті. Усе це роблять для нас тут в Україні комуністи. Не слухайте комуністів, моліться Богу. Усі ті, хто не встоїть і похитнеться, будуть наказані Богом». Повідомлялося, що 16 березня група студентів Львівського ветеринарного інституту, діставши запрошення на вечір до дня виборів і випуску студентів, звернулася до митрополита Андрея Шептицького по пораду, чи можна під час посту і напередодні неділі відвідувати ці заходи. Церковний достойник відповів, що ходити не слід, відтак зібрання було зірване, адже більшість студентів так і не з'явилася¹⁰⁹.

Слід зазначити, що влада, призначаючи проведення виборів на дні релігійних свят, намагалася звинуватити у цьому самих священників: «Використовуючи збіг початку релігійних свят Пасхи з днем виборів, католицьке духовництво з метою відволікання уваги виборців від голосування намагається день 24 березня зайняти богослужінням. На відміну від попередніх років, перший день Пасхи, тобто 24.ІІІ, у Львові у всіх костелах служба розпочнеться з 6-ї години ранку»¹¹⁰.

Із метою посилення пропаганди 22 березня 1940 р. у Львові було організовано «мітинг трудящих», присвячений виборам. Як відзначалося у спецповідомленні НКВС, зібрання пройшло «організовано і з великим піднесенням». Водночас далеко не всі були у захваті від нього, у незвичних до радянських масових заходів галичан подібні акції викликали нудьгу й відчуття певного фаталізму. Здавалося, що ця влада прийшла надовго. Наприклад, український націоналіст А. Хунько під час руху колони на мітинг говорив: «Сьогодні жиди проводять знову якісь збори, носяться з червоними прапорами і портретами більшовиків. Я не розумію, для чого вони возяться з ними. Адже все рівно голосувати підуть усі, а хто не піде, того арештують». Машиніст типографії Шум на запитання одного з присутніх, чи скоро закінчиться мітинг, відповів: «Вони нас протримають тут доти, доки народу набридне. Я впевнений у тому, що добровільно на мітинг ніхто не з'явився, проте, боячись відповідальності, усі без заперечень підкоряються»¹¹¹. Згадуваний вище С. Скрипек стверджував, що організовані владою паради, на яких мешканці мали нести транспаранти з комуністичними гаслами та портрети Й. Сталіна, принижували гідність львів'ян¹¹².

Добровільно-примусовий характер усіх цих заходів відзначав також учитель середньої школи польський ендек Ян Шмідт, який у бесіді з «джерелом» органів держбезпеки заявив: «Проти волі народу більшовики примушують голосувати за своїх же кандидатів [...], назагал

вибори пройдуть у примусовому порядку й усіх, хто не буде голосувати, заарештують. 24 березня у поляків велике свято, і на цей день призначено вибори, щоб зірвати це свято». Мар'ян Рубинський (за визначенням НКВС – «польський націоналіст») говорив: «Я вимушений голосувати, але якщо б я знав, що мій бюлетень потрапить до рук більшовиків, то я б постарався написати на ньому не дуже для них приємні речі». Противники радянської влади пропагували зрив виборів. «Наразі Організація українських націоналістів на селах веде агітацію за те, – зазначав оунівець Ковалюк у присутності своїх сусідів, – щоб при голосуванні знищували бюлетені, а в урну кидати чистий папір». Так збирався зробити

і львів'янин доктор медицини Лакота, який заявив: «Я буду голосувати порожнім бюлетенем». Спецоргани повідомляли в Київ, що, за агентурними даними, у Рава-Руському, Жовківському, Угнівському та інших районах українські націоналісти ведуть активну антирадянську роботу з метою зриву виборів¹¹³. Проте загалом радянська влада досягла поставлених завдань. У неділю 24 березня 1940 р. у Західній Україні відбулися вибори депутатів до Верховних Рад СРСР та УРСР від Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей, де було обрано, відповідно, 35 і 80 осіб¹¹⁴. А після того, як 15 грудня 1940 р. пройшли вибори до місцевих рад депутатів трудящих, перехід до радянської системи державного управління було формально завершено.

Бессарабія та Буковина, де більшість населення становили національні меншини, що потерпали від соціального і національного гніту, також зустрічала Червону армію як визволительку. Під час вступу червоноармійців у населені пункти лунали церковні дзвони, виходили православні священики із хлібом-сіллю, населення з квітами тощо. За повідомленнями політорганів, мешканці краю нарікали на попередню румунську владу та армію за соціальну й національну політику, висловлювали захоплення від потужної військової техніки та «демократичного поведіння радянських командирів», з якими можна було вільно спілкуватися на відміну від «пихатих» румунських офіцерів¹¹⁵.

*Парад радянської військової техніки
(Кишинів, 1940 р.)*

Повсюдно мешканці міст і сіл допомагали розбирати завали на дорогах, що залишилися після відступу румунів. Наприклад, жителі Бендер вийшли на розчистку завалів зі шпал, щоб звільнити шлях для танків¹¹⁶. На підході до Чернівців радянську частину зустріла колона молоді з лопатами та кирками, що йшла розчищати дорогу. Саме місто прикрасилося червоними прапорами, а також маленькими прапорцями, зробленими з жіночих хусток¹¹⁷. 28 червня 1940 р. у Кишиневі містяни квітами вітали радянських льотчиків¹¹⁸. Своєю чергою, бійці РСЧА також виявляли прихильність до населення, зокрема запрошували всіх бажаючих бессарабців і буковинців прокотитися на танку, «давали постріляти» зі зброї й т.ін. Це, звісна річ, не віталось командуванням¹¹⁹.

«Радість і захоплення нових громадян Радянського Союзу буквально не піддається опису, – повідомлялося в одному з військових документів. – Скрізь чулися вигуки “Хай живе Червона армія! Хай живе країна Рад!”». Повсюдно звучали російська й українська мови. Це населення вільної радянської Бессарабії поздоровляло один одного рідною мовою, тією мовою, за яку ще вчора румунські бояри жорстоко карали»¹²⁰. Обґрунтовуючи причини «походу» в Бессарабію, Л. Мехліс стверджував, що «уряд королівської диктатури доповнює економічне гноблення народних мас [...] політичним і національним». Головний армійський політпрацівник наголошував, що «етнографічно Бессарабія не має ніякого відношення до Румунії і там проживає лише 9% румунів. Решта населення – це росіяни, українці й молдавани»¹²¹.

Такого роду заяви, звісна річ, були політично вмотивованими. Утім, і до сьогодні питання про національний склад населення приєднаних до

С. Тимошенко і М. Хрущов спілкуються з селянами (Бессарабія, 1940 р.)

СРСР регіонів залишається проблемним. Українські історики критично ставляться до результатів румунського перепису населення 1930 р., наголошуючи, що вони фальсифіковані. За національний показник тоді було прийнято віросповідання, завдяки чому всіх православних записували як румунів, а представників інших конфесій – до решти етнічних груп. Відтак виходило, що румуни становлять, приміром, на Буковині 31,5%, а українці – 49,4% населення краю. Вітчизняні дослідники стверджують, що насправді українського населення тут було понад 60%, натомість румунів – близько 10%, а решта 30% – представники інших національностей¹²².

Загалом, згідно з новітніми даними, серед 3776 тис. осіб, які опинилися у складі СРСР, 49% становили молдовани, 15% – українці, 10% – росіяни, 7% – євреї, 5% – болгари, 3% – німці та ін.¹²³ Але у цих даних не знайшлося місця власне румунам. Отже, і вони потребують корекції. У будь-якому випадку подібна плутанина могла бути наслідком слабкої етнічної ідентичності населення Бессарабії й Північної Буковини, що уможливлювало маніпулювання.

Хоча «похід» у Бессарабію здійснювався під приводом захисту великої української меншини (у ноті уряду СРСР від 26 червня 1940 р. наголошувалося на «віковій єдності Бессарабії, населеної головним чином українцями», з УРСР)¹²⁴, радянська пропаганда не надто педалювала тут українську тему. У відозві командувача військ Південного фронту генерала армії Г. Жукова від 3 липня 1940 р. «До населення зайнятих Червоною армією регіонів» наголошувалося, що «місцеве населення у своїй переважній більшості пов'язане з радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови й національного складу». Водночас у документі йшлося передовсім про повернення цих земель «матері-вітчизні СРСР»¹²⁵. Перелік «єдинокровних братів» було розширено й до нього, крім українців і росіян, потрапили ще молдовани та інші народи. Водночас офіційними мовами наказів військової влади були дві – російська та румунська. У Кишиневі, Хотині, Сороках, Бельцях, Ізмаїлі, Орґеїві, Аккермані, Бендерах, Кагулі газети на перших порах мали видаватися румунською, і лише у Чернівцях, попри переважання тут єврейського населення, – українською мовою. У Кишиневі, окрім румуномовної, мала ще друкуватися російськомовна газета¹²⁶.

На відміну від колишніх територій Польщі, де боротьба з польським впливом велася через українізацію, у цьому регіоні румунізацію долали також шляхом російщення. Радянські газети всіляко підкреслювали «російську історичну спадщину» цих земель, уміщуючи статті про полководця О. Суворова, «героїчний штурм» російськими військами Ізмаїла та ін. Газета Одеського військового округу «Защитник Родины», приміром, переповідала таку собі баєчку про мужнього лахманяра-перекупника, який біля пам'ятника королеві Фердинандові I у

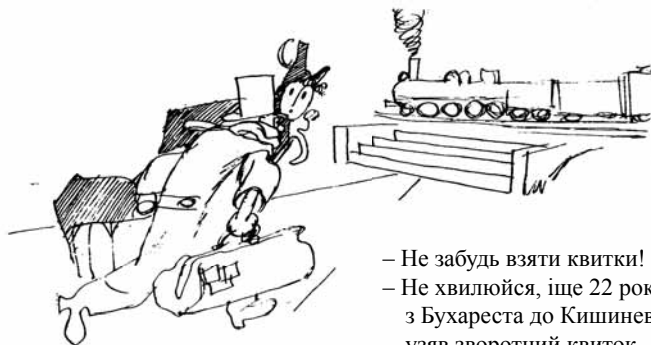
*Зійшла зірка. Радянська політична агітація
про переваги нового правління в Бессарабії (1939 р.)*

– Нам не дарма казали, що порятунку слід
чекати з неба!

– Пушкін казав:
«Товариш, верь, взойдѣт она,
звезда пленительного счастья»...
І, як бачиш, він не обманув

– Не забудь взяти квитки!
– Не хвилюйся, іще 22 роки тому, коли ми їхали
з Бухареста до Кишинева, я про всяк випадок
узяв зворотний квиток

Необхідні агротехнічні заходи

- Уперше за стільки років дощ ллє на мою землю.
- У вас що – дощів не було?
- Землі не було...

Поміщицька лисиця і бессарабський виноград

присутності румунських жандармів нібито не побоявся сказати: «Не своє місце ти зайняв... Тут місце нашому Суворову!»¹²⁷.

Напередодні чергового «визвольного походу» радянська пропаганда відверто провокувала антирумунські настрої. У пресі пройшла інформація, що в Румунії нібито знищено всі книжки російських класиків, які зберігалися в бібліотеках цієї країни. Також з обуренням переказувалось, що в Кишиневі на пам'ятнику О. Пушкіну російський напис замінили на румунський¹²⁸. Поряд з образом жорстоких румунських «бояр – визискувачів трудового народу» комуністична пропаганда малювала картини жалюгідних, голодних і роздягнених солдатів, яких офіцери намагалися змусити воювати проти «країни Рад». І хоча сам «похід» Червоної армії кінооператори зафільмувати не встигли, вони надолужили це тим, що відзняли на плівку полонених румунів. Зустрівши групу румунських бранців, радянські документалісти попросили їх спустити штани і в такому вигляді знімали – мовляв, офіцери на ніч забирали у солдатів портки, щоби вони не розбіглися¹²⁹.

Як і під час Польського походу, маршал С. Тимошенко виступав наочним уособленням «нової радянської людини». Уродженець Бессарабії, який у Галичині одним своїм українським прізвиськом агітував західноукраїнців за радянську владу, тепер С. Тимошенко подавався пропагандою як земляк-бессарабець, наочне втілення «радянської мрії». На одному з мітингів у Кишиневі М. Хрущов представив воєначальника натовпу як «сина бессарабського селянина, що став у країні Рад наркомом оборони» – взірець тих потенційних можливостей, які відкриваються перед новими громадянами СРСР¹³⁰. Декого це навіть спонукало засумніватися в тому, що маршал С. Тимошенко – справді українець. Згадуваний вище юрист С. Гребенівський називав його українство «мнимим»: «По прилученні Бессарабії до Молдавської Східної Соціалістичної Республіки, а не до УРСР (за виїмком Хотинського округу) писали навіть совітські українські газети, що Тимошенко сам уродженець Бессарабії, по національності молдаванин. Відвідав свою родину по 20 роках в якомусь там молдаванському селі в Бессарабії»¹³¹.

Радянізація: кадри зі Сходу вирішують усе

Заволодівши воєнним шляхом західноукраїнськими землями та надавши вигляду легітимності «вступу» їх до складу СРСР, сталінська влада заходила здійснювати тут радянізацію – комплекс соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів, спрямованих на повну інкорпорацію приєднаних територій.

До того часу на українських землях II Речіпосполитої діяли легальні та нелегальні політичні партії. Серед перших найбільш авторитетним було Українське національно-демократичне об'єднання, провідники якого мислили категоріями соборності. Таку політичну платформу чітко висловив голова парламентського клубу УНДО Дмитро Левицький, який у 1929 р. зазначив, що «найвищим нашим ідеалом є незалежна соборна українська держава на всій українській території»¹³². Брили участь у політичному житті, мали своїх депутатів у польських сеймі та сенаті

Українська соціалістично-радикальна партія, Українська соціал-демократична партія, Фронт національної єдності, Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання (Сельроб) та ін. Від 1929 р. існувала на західноукраїнських землях і нелегальна Організація українських націоналістів, яка з часом розвинулася в потужну політичну силу. У межах міжвоєнної Польщі українці спромоглися розбудувати своє політичне, культурне та економічне життя. Було створено такі кооперативні установи, як «Центро-союз», «Маслосоюз», «М'ясозбут», два великих банки: «Українбанк» і «Промбанк» тощо. Селянські діячі організували статутне товариство «Сільський господар», яке мало понад 160 000 членів і 60 філій¹³³. Потужною була на західноукраїнських землях і «Просвіта».

Зі встановленням радянської влади всі ці надбання українського громадського життя підлягали ліквідації. Комуністична політична модель брутально імплантувалася у тіло західноукраїнського політикуму. У доволі короткий час за допомогою органів держбезпеки на приєднаних територіях було встановлено однопартійну систему. Усі альтернативні КП(б)У партії та рухи змушені були припинити своє існування, значна частина їх керівництва та активу емігрувала або опинилася за ґратами.

Одними з перших жертв нового режиму, зазначав правник С. Гребенівський, стали саме ті люди, які повірили завірянням першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова (на мітингу «трудової інтелігенції Львова» у жовтні 1939 р.), що «жодному інтелігентові за його минулу діяльність навіть протикомуністичну, волос з голови не спаде, але

Праця Ф. Колесси,
видана «Просвітою» (Львів, 1938 р.)

якщо зачне наново проти совітської влади діяти [...], пригадаємо йому все його контрреволюційне минуле»¹³⁴. У числі перших із заявою про готовність співпрацювати та виявом лояльності до радянського воєначальника С. Тимошенка прийшла делегація українських політиків під проводом колишнього першого прем'єра уряду Західноукраїнської Народної Республіки доктора Костя Левицького. С. Тимошенко нібито навіть зробив якісь призначення, але впродовж кількох днів чимало з цих людей було взято під варту. Арешти діячів політичних партій та організацій, у тому числі лівих, тривали і надалі, а отамана А. Волинця, як стверджував С. Гребенівський, «за доносом євреїв викрили і судили показовим судом за погроми на Поділлі»¹³⁵.

Водночас на зміну твореним упродовж десятиліть засадам громадянського суспільства – розгалуженій мережі кооперативів, різноманітних спортивних, культурницьких, релігійних, молодіжних, жіночих товариств – зі Сходу було перенесено систему вкрай централізованих та контрольованих компартією організацій – комсомолу, профспілок, творчих союзів письменників, композиторів і т. ін.

Наприкінці 1939 р. у Західній Україні було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ. У грудні того ж року, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР, було утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську й Тернопільську області УРСР. ЦК КП(б)У сформував їх керівні партійно-державні органи та відрядив першими секретарями обкомів партії, відповідно, П. Таценка, Я. Ткача, Л. Грищука, В. Бегму, М. Груленка, І. Компанця, а головами облвиконкомів – Г. Гришка, Д. Леженка, М. Козирєва, П. Щербака, М. Косенка, В. Ягленка.

За умов війни, що дедалі розгоралася в Європі, радянська влада була вкрай зацікавлена в лояльності населення регіону. Однак на приєднаних землях вона зіткнулася не лише з проблемою «класових ворогів», а й цілих «нелояльних націй». Ішлося, передусім, про поляків, німців, румунів, які, на відміну від переважної частини українців та євреїв, не зустрічали Червону армію уквітчаними брамами. Зрозуміло, що за цих обставин своєрідним внутрішнім союзником нової влади мали стати саме українці, «звільнені», як наголошувала радянська пропаганда, «з-під національного гніту польського (румунського) колоніального правління». Демонструючи «визволенням українцям» свою прихильність, комуністичне керівництво започаткувало на землях колишньої Польщі «політику українізації», яка фактично зводилася до деполонізації, тобто ліквідації вже усталеного польського політичного, економічного та культурного домінування.

Ще під час виборчої кампанії до Народних зборів армійські політпрацівники наполегливо, хоча здебільшого у приватних бесідах, пропонували українському населенню замінювати польські написи на будинках та

крамницях українськими, добиватися викладання в мішаних школах українською мовою й т. ін.* Усе це на перших порах викликало захоплення української інтелігенції, яка десятиліттями вела боротьбу проти політики полонізації. «У перших днях було щось, що нас тішило, заглушуючи прикре почуття, – згадував пізніше Кость Паньківський. – Українська мова, українська пісня – ще перед місяцем відсувані, понижувані – гучно звучали з голосників, по місті пишалися написи “Хай живе стародавній український Львів!”. До керівництва державними установами притягали наших людей, творили українські високі школи, театр, письменникам і мистцям давали змогу працювати, розвиватися!»¹³⁶.

К. Левицький
(галицький політичний діяч, 1859–1941 рр.)

Наслідки українізації досить швидко далися взнаки. В установах Львова вперше зазвучала українська мова, радіо теж заговорило українською та транслювало українські пісні. Це вражало, адже «за Польщі» такого не було. Українці з радістю говорили: «Уже немає “przy-stanku tramwajowego”, а є “трамвайна зупинка”». Коли в університеті повідомили, що є наказ вести заняття українською, то з приводу цього вибухнули овації»¹³⁷.

У контексті цієї політики відбувалася й зміна колишніх польських назв вулиць. Домінуючим принципом при цьому виступав український радянський патріотизм, в якому поєднувалися українські історичні та культурні постаті, класики російської та радянської літератури, деякі визнані комуністичною ідеологією діячі культури інших народів і національностей, передовсім поляків, а також радянські герої та символи. У щоденнику Петра Панча, який очолив оргкомітет Співки радянських письменників Львова, збереглися пропозиції щодо перейменування вулиць у місті: «Обов'язково: Шевченка, Франка, Лесі Українки, Котляревського, Федьковича, Мартовича, Коцюбинського, Стефаника,

* Показово, що, вимагаючи від політпрацівників порушувати в польсько-українських селах питання заміни всіх польських написів, радянське військово-політичне керівництво рекомендувало підлеглим таким чином «підказувати» про необхідність цих заходів, щоб здійснювали їх самі українські селяни (див.: РГВА). – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 138).

Поштова марка СРСР

Сковороди, Черемшини, Грабовського, Гоголя, Горького, Пушкіна, Льва Толстого (?), Маяковського, Руставелі, Шолом Алейхеми чи Перетца (?), Лисенка – композитора, Міцкевича, Словацького, 17 вересня, Данила Галицького, Максима Кривоноса, Щорса, Коперника, Костюшка (?), Кониського»¹³⁸.

Галичанин С. Гребенівський згадував, що українська громадськість

схвально реагувала на таблички з новими назвами вулиць іменами вітчизняних письменників і гетьманів, а також на те, що «місце ненависних українцям прізвищ всяких Чарнецьких, Конецпольських, Сенкевичів і тим подібних будівничих незгоди і ненависті між двома “братніми” слов’янськими народами, заняли такі, як Червоноармійська, Советська, Сталінська, Держинська, Василівської тощо»¹³⁹.

Після утвердження нової влади з’явилися україномовні газети, відкрилися школи, виші, театри. Потужний осередок польської культури – Львівський університет – було перейменовано на честь Івана Франка, і викладання в ньому відтепер відбувалося українською мовою. Реальним кроком у припиненні полонізації Галичини стало стихійне масове переведення шкіл на українську мову – лише за кілька місяців їх кількість зросла з 371 до 5536. Побільшало також єврейських шкіл – із 23 їх стало 103¹⁴⁰ – викладання тут велося на їдиш, натомість «клерикальний» і «контрреволюційний» іврит опинився під заборонаю. Водночас обов’язковою для вивчення у школах і вишах стала російська мова.

Великий міський театр було перейменовано на Львівський державний театр опери та балету з підпорядкуванням його Міністерству культури УРСР. Тут відбулася кардинальна реорганізація та оновлення труп, багато виконавців приїхало зі східних областей республіки. 21 вересня 1940 р. театр розпочав новий сезон постановкою опери «Тихий Дон»¹⁴¹.

У Львові було відкрито філію Академії наук УРСР, Львівське відділення академічного Інституту історії України, в якому працювали такі відомі учні М. Грушевського, як В. Герасимчук (Герасимчук), Ф. Голічук, І. Крип’якевич, О. Терлецький, а також молоді дослідники – І. Карпинець, С. Білецький, О. Пріцак. Також було відкрито відділення археології, літератури, лінгвістики, фольклору та економіки Академії наук СРСР.

Розуміючи вагу інтелігенції, нова влада намагалася залучити її на свій бік. Відомим українським науковцям і письменникам підняли гонорари, їхні твори друкували великими накладками, вони ввійшли до складу різних творчих спілок, що давало певні переваги, відтак

їх статус кардинально змінився. Але перш, ніж насолоджуватися перевагами «радянського раю», представникам інтелігенції треба було засвідчити лояльність до влади та «великого вождя». Із відомих українських письменників залишилося тоді у Львові не так багато: Петро Карманський, Василь Пачовський, Михайло Рудницький, Денис Лукіянович, Микола Голубець, Юрій Шкрумеляк, Петро Козланюк, Роман Купчинський та ще кільканадцять менш знаних. «Залегалезували вони, – згадував С. Гребенівський, – своє місце в нових умовах великою колективною поемою “Про батька рідного, Сталіна великого...”, в якій кожен з поетів вніс принайменше одну частину, описуючи недоволі західноукраїнського народу в “лядській неволі” через 20 років і різними вишуканими суперлативами славив за те, що не дав у неволі пропасти [...]. Поема про Сталіна припала дуже до вподоби [...] та принесла авторам можливість залишитись у спокою під більшовиками до німецько-совєтської війни й інкасувати за свої твори навіть цілком вдовольняючі гонорарі»¹⁴². Тож місцеву українську інтелігенцію кінець кінцем примусили співпрацювати з владою – кого шляхом залякування, а кого й заохочуючи високими гонорарами.

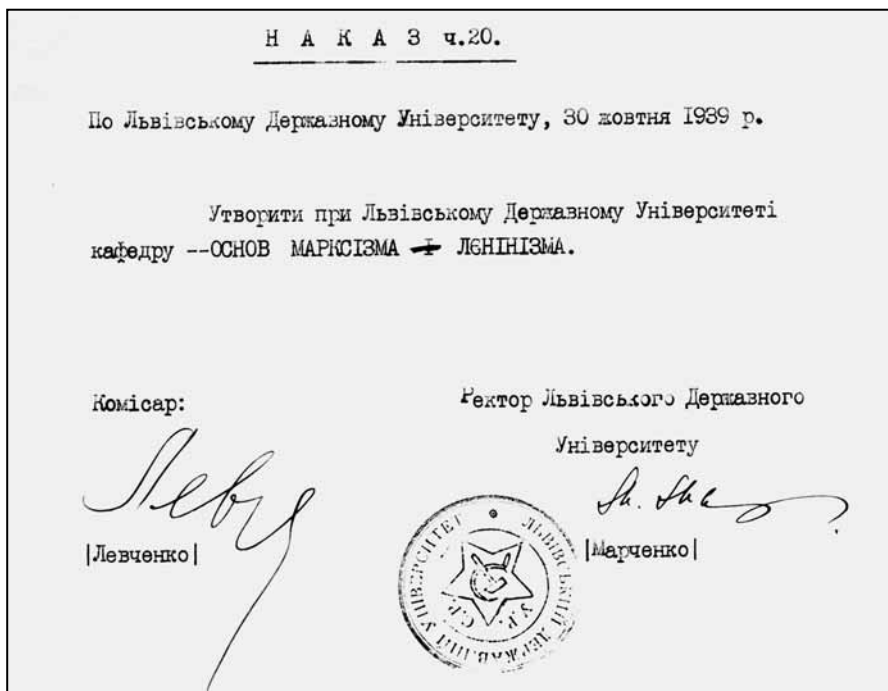
Хоча під приводом боротьби з «реакційністю та буржуазністю» розпочалося закриття переважної більшості польських культурних установ та переведення освіти на українську мову викладання, негайно це зробити не вдавалося. Зокрема, професорський склад Львівської політехніки залишився назагал незмінним. Проте директором (уже не «ректором») новоутвореного політехнічного інституту став виходець зі Сходу. Додано було також викладачів «основ марксизму-ленізму» та, крім української, ще й російської мов. Офіційною мовою навчання у закладі стала українська, утім професори, як це було і раніше, читали лекції польською.

Водночас намітилася тенденція до зміни національного складу студентської молоді. Дослідники О. Луцький та К. Науменко наводять цікаві дані про студентів львівських вищих навчальних закладів, які доводять, що наприкінці 1939 р. близько 80% студентів становили поляки, а вже в 1940/1941 навчальному році на перших курсах львівських університету та політехнічного інституту українців було 50%¹⁴³. Роман Волчук згадував, що в 1940 р. у Львівській політехніці, де він навчався, було приблизно 2000 студентів. Але на відміну від польських часів, коли для неполяків вступ до вищої школи був обмежений (через що чимало українців подалося до технічних вишів Австрії або Данцига), тепер на перших курсах переважали українці та євреї, яких раніше до студій не допускали. Це була справді велика зміна. «Пригадую, – зазначав Р. Волчук, – ми ще були свідками бешкетів польських студентів з “ендецького” шовіністичного табору, котрі в круглих шапочках студентських корпорацій ганяли вулицями з палицями в руках, вигукуючи

“Бий жида і русина!”), а тоді ховалися за огорожею політехніки, до якої поліція, не надто, зрештою, і занепокоєна порушенням громадських прав жидів та українців, не мала легального доступу, бо ж вищі школи традиційно користувалися правом автономії й екстериторіальності»¹⁴⁴.

«Отже, принаймні у цьому аспекті, – уважав Р. Волчук, – усе виглядало так, ніби ми, раніше гнані й биті, стали нарешті повноправними громадянами, і це, звісно, заохочувало серйозно ставитися до науки. “Залікова книжка” формату, визначеного “Всесоюзним комітетом у справах вищої школи” (ВКВШ) при Раднаркомі СРСР, була надрукована українською мовою, і такими ж мали бути записи в наших професорів, в яких ми слухали лекції (тоді ми ще їх називали “виклади”). Усе це трохи злагіднювало, хоч і не зовсім гасило почуття нереальної тимчасовості й непевності, що тяжіло над нами всіма»¹⁴⁵.

Натомість східноукраїнцям і росіянам, які приїздили вчитися до Львівського політехнічного інституту, доводилося долати мовні (і не тільки) бар’єри. Для уродженців Західної України польська мова, якою продовжувалося викладання в політехніці, не становила проблеми, але між студентами були й такі «приходьки зі сходу», які не сприймали навіть української. Роман Волчук згадував, як один із таких студентів під час лекції професора Бартеля з нарисної геометрії спитав, як перекласти

*Наказ ректора Львівського держуніверситету
про створення кафедри основ марксизму-ленінізму (1939 р.)*

О. Довженко виступає перед селянами (Західна Україна, 1939 р.)

російською термін. Професор подивився на нього й, витримавши драматичну паузу, відповів: “Перепрошую, німецькою мовою це буде так..., французькою так..., англійською так... А як це сказати російською – може ви в Леніна подивитесь?”. “Заля розсміялася, – пише автор, – не так, може, оцінюючи гумор Бартеля, як зі вдовolenня, що дісталось по носі “москалеві”»¹⁴⁶.

Російська мова й література, яку почали вивчати у Західній Україні, викликала мішані почуття. Загалом із читанням російською у західноукраїнців великих проблем не було, але говорити й писати було важко. Поезії О. Пушкіна і твори М. Шолохова, які відтепер вивчали у школі, подобалися й викликали інтерес¹⁴⁷. Водночас деякі дослідження вказують на загальне невдоволення, яке викликало запровадження викладання у вищих навчальних закладах краю російською мовою та переведення на неї діловодства в багатьох установах, обмеження чисельності студентів із місцевого населення та відправлення їх після завершення навчання в інші регіони держави¹⁴⁸.

Домінуюча у західноукраїнському суспільстві польська політична, культурна та економічна еліта зазнавала тиску. Слід відзначити, що у посиленні антипольського напряду радянської пропаганди не останню роль відігравали посланці зі Сходу. Роман Купчинський згадував про перші збори українських письменників Західної України, на яких виступали радянські «корифеї»: «Сходина відкрив Корнійчук добре обдуману промовою про долю українського письменника під Польщею. Хвалив Франка, Стефаника, Кобилянську (про Федьковича не знав навіть, що такий існував). Жалів, що письменники Заходу були відділені

китайським муром від матірнього пня і через те не могли ознайомитися з величезною радянською літературою. Що вже, врешті, скінчилося, і тепер будуть разом працювати для добра трудящих мас [...]. А все це відбудеться під сонцем Сталінської конституції, у країні, якою опікується, як батько, найбільший, найгеніальніший і т.п.

Після нього встав Довженко. Мужчина під сорока літ, дуже енергійний, рішучий, білявий, запальний, як сірник, поява скоріш американська, ніж українська. Він дуже чистою українською мовою розповів про свою поїздку по Галичині, про фільмування спалених поляками сіл та про розстріляних і замучених українців. «Я постараюся вже, – кидав, що б це все не пропадало, як пропадало нераз у нашій історії. Кожне звірство я маю на фільмі, і воно повіки-вічні свідчитиме те, що панська Польща виробляла з вами!». Додаток про українських націоналістів і про вожда Сталіна (в кожній промові ці додатки повторювалися) не ослабив враження його промови.

Після того один із письменників хотів дати вислів своєму інтернаціоналізмові: «Я, товариші, не маю ненависті до польського народу. Народ не винен, а винні пани, буржуазія і їх прихвосні!». Думав, що торкнувся саме найліпшу струну, і тому страшенно вдоволений був із своєї промови. Але встав поет Бажан і дуже гостро накинувся на нього: «Дивує мене, що ви, товаришу, можете торочити такі теревені. Якесь кволість б'є з ваших слів. Ви повинні й мусите почувати зненависть до всіх, хто приклав руку до ваших мук, хто палив села, зв'язував колючим дротом руки, вирізував язика, виколював очі...». Промова була у шовіністичнім тоні, а кінцева фраза про сонце Конституції і геніального трималася промови тільки одною тонкою ниточкою»¹⁴⁹. Р. Купчинський згадав також у цих споминах «страшенно шовіністичний вірш» М. Бажана «Білий орел», який той читав десь на зборах¹⁵⁰.

Годі й казати про демонстровану глядачеві п'єсу О. Корнійчука «Богдан Хмельницький», в якій полонофобія навіть не маскувалася. При перегляді цієї вистави, у момент, коли гетьман зі сцени проголошував, що «будемо гнати поляків до Вісли, а як треба, то ще й далі!», серед глядачів виникало неймовірне пожвавлення та ентузіазм¹⁵¹. Про цю п'єсу згадував у своїх мемуарах і Р. Волчук, який бачив її в постановці Житомирського драматичного театру, що була присвячена XVIII з'їздові ВКП(б). На нього, крім ідейного змісту – «показу боротьби проти заклятих гнобителів – польських панів», що відбувалася під проводом Богдана Хмельницького, «який зрозумів, що Україна зможе визволитись лише в тісному союзі з братнім російським народом», справила враження ще й масштабність вистави (п'ять дій і багато картин), велика кількість дійових осіб та статистів¹⁵².

На антипольський шовінізм радянської пропаганди також звернув увагу львівський юрист С. Гребенівський, котрий згадував, як у

колишніх польських кінотеатрах почали демонструвати радянські стрічки, часто виробництва Київської кіностудії, які не лише мали українські субтитри, але й нерідко були дубльовані українською мовою. Серед різноманітної пропагандистської кінопродукції вирізнявся фільм режисера Ігоря Савченка «Богдан Хмельницький», який діаметрально протилежно сприймався поляками та українцями. Своїм пафосом національно-визвольної боротьби часів Хмельниччини він «підіймав до кипіння патріотичні національні почуття» у глядачів-українців, натомість у поляків, вихованих на творах Г. Сенкевича, «прямо кроїлася душа від кінострічки». С. Гребенівський, який передивився фільм тричі, зазначав, що, на його думку, більшовики у пропаганді шовінізму перевершили навіть крайніх правих. «Видавалося, що все те, що писалося в органі українських націоналістів “Сурма” роками, – відзначав львів’янин, – зробило без порівняння менше для поглиблення вікової ненависті між українцями й поляками, як робить цей фільм тягом своєї мандрівки по всіх кінах Західної України. Тим більше, що мусили його обов’язково оглядати всі школи, усі службовці, військові частини, поляки, жиди, а й українці тощо». Щоправда, слід зазначити, що в українців не викликала захоплення фінальна сцена, у якій рефреном лунало: «Волимо під руського царя!», але це не дуже впливало на загальне позитивне враження від кінострічки, яка, на думку того ж С. Гребенівського, могла б залишатися у прокаті й у разі приходу до влади націоналістів¹⁵³.

Подібний «ультрапатріотизм» став певною сублімацією для радянських українських митців, які постійно перебували під ідеологічним тиском влади. Розмірковуючи про витoki цього явища, Р. Купчинський зауважував: «Патріотизм, любов до рідної землі довго не мали змоги виявити себе, аж знайшла нагоду в розвалі Польщі. То й поїздили собі

Кадри з фільму «Богдан Хмельницький» (режисер – І. Савченко, 1941 р.)

поети на тім коні, скільки їх душа забажала. Немов почували, що це триватиме дуже коротко, що це тільки конечний засіб пропаганди в зайнятій Галичині»¹⁵⁴.

Радянська українізація у західному регіоні, так само, як у попередні часи у Східній Україні, була націлена переважно на «розукраїнення українською». Першим провісником цього стало нищення (як правило, у формі «саморозпуску») таких надзвичайно популярних і достатньо впливових центрів українського культурного життя, як Наукове товариство імені Шевченка, «Просвіта» та ін. Створювані замість них нові формально національні культурно-освітні осередки були спрямовані на виховання населення в дусі комунізму, «пролетарського інтернаціоналізму», а отже, на заперечення національного патріотизму як вияву буржуазності.

Водночас у Західній Україні розпочалося насаджування комуністичної та радянської символіки. По обласних центрах прокотилася хвиля будівництв пам'ятників «вождям». 6 вересня 1940 р. РНК СРСР видав постанову «Про спорудження пам'ятника В.І. Леніну у м. Львові». Урочисте закладання монумента було ухвалено провести саме 17 вересня – у річницю «визволення трудящих Західної України», а завершення спорудження пам'ятника передбачалося в 1942 р.¹⁵⁵

Усе це справляло значний вплив на зовнішній вигляд міст та на їхніх мешканців. «За дуже короткий час Львів прийняв большевицький пролетарський вигляд, – відзначав о. Гавриїл Костельник. – Усюди на стінах Сталін, Ленін, Маркс, серп і молот, червоний прапор, червона зоря. Скрізь напис “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. За місяць – два в середині міста вже стояли більшовицькі ідеологічні пам'ятники з сотнями червоних прапорів, усе з дощок та з гіпсу, перемальоване на камінь. Дощі скоро змили з них фарбу і вилизали дошки – символ пофальшованої більшовицької дійсності. Щораз нові плакати (зрештою, добре зроблені й сугестивні) зображали експлуатацію, погань і мізерію в буржуазному світі та “заможне, квітуче життя у СРСР”. Радіові голосники, приміщені на велелюдних вулицях, ревіли день і ніч на ту саму тему [...]. Усі мешканці опролетаризувалися, що аж прикро було дивитись, як на намул після повені. Зовсім позникали дамські капелюхи, запанувала простенька хустина і беретка: “гарна стат” перетворилася в негарну. А всі чоловіки виглядали як робітники, що вертаються з праці. Я не раз дивувався, звідки нараз найшлося стільки пролетаріїв у Львові. Коли я йшов у новому пальті, на мене зглядалися, як на недобитого буржуя; до речі, це пальто я згодом продав на прожиток»¹⁵⁶. Схожі погляди висловлював із цього приводу Іван Німчук: «Цікаво було обсервувати поведінку й поставу львівського населення, яке з хвилию приходу до Львова большевиків почало рівнятися не вгору, як це було завжди досі, а виразно вниз. Це виявилось особливо наглядно вже в першу неділю

перед полуднем: у церквах, костелах та на вулицях ви вже рідко могли побачити жінку в капелюсі – майже всі львівські пані мали на головах звичайні хустки; а багато поважних громадян ходило без краваток та в старих убраннях»¹⁵⁷.

За короткий період місто, в якому люди прожили все своє життя, радикально перемінилося, перетворившись для них на чуже. «Місто змінило обличчя, – згадувала львів'янка Беата Обертинська. – Стало інакшим. Не таким. Переіменовано вулиці. Немає знайомих крамниць. Щораз більше радянських хутрянних шапок, шинелей, калошів, високих чобіт та хустин на головах. Капелюшки щезли цілком, безслідно. З обережності»¹⁵⁸. Були змушені перевдягнутися у світську одежу й священники¹⁵⁹.

Виразною відмінністю від процесів, що відбувались у УРСР за часів національних реформ 1920-х рр., стало те, що місцеві українські кадри значною мірою виявилися незадіяними в керівних органах влади, передусім на рівні областей та великих міст. Відповідальні посади заповнювались партійними та радянськими функціонерами зі Сходу, кількість яких постійно зростала. Як повідомлялося у травні 1940 р. на XV з'їзді КП(б)У, до приєднаних українських земель за півроку було відряджено понад 14 тис. партійців¹⁶⁰. Під час листопадового (1940 р.) пленуму ЦК КП(б)У начальник відділу кадрів Центрального комітету М. Співак повідомив про підготовку ще 40 тис. партпрацівників для відправки до західного регіону України, а також Молдавії, Аккерманської та Чернівецької областей¹⁶¹. Прибулі зі Сходу кадри, заповнюючи керівні посади в радянських та партійних органах, забезпечували також постійне зростання чисельності місцевих організацій КП(б)У. Як звітував на згаданому пленумі секретар Рівненського обкому партії В. Бегма (був відряджений із Київського обкому), упродовж року парторганізація області зросла майже у десять разів (з 400 до 3969 осіб), а абсолютну більшість у ній становили комуністи, які прибули з Великої України (3169 осіб)¹⁶².

Надіслані зі Сходу партійні кадри здебільшого погано інтегрувались у місцеве середовище. Незнання або недостатнє володіння українською мовою, необізнаність зі специфікою регіону, нарешті елементарна

*Монумент Сталінській конституції
(Львів, 1940)*

Зруйнований городянами 1941 р. – В.Г.

неосвіченість та некультурність (парторганізації УРСР зазвичай відправляли до західноукраїнських областей не найкращих) справляли на місцеву людину прикре враження.

Тож між керівними кадрами, які відряджали зі Східної України, та населенням колишньої Східної Польщі існувала справжня культурна прірва. Подеколи доходило до смішного: нові проводирі не вміли їздити на велосипедах, їли зубну пасту (замість використовувати її за призначенням), користувалися унітазами як умивальниками, носили по кілька годинників, бюстгальтери одягали як шапки-вушанки, а нічні сорочки – як вечірні сукні^{163*}. «В одному львівському готелі після появи в ньому радянських громадян, – занотував у своєму щоденнику П. Панч, – на стінці ватерклозета з'явився такий напис: “На еє садятся, а не стають ногами”»¹⁶⁴.

Кидалася в око «визволеним» і специфічна мовна культура «визволителів». «Коли хтось заговорив до совєта, – писав о. Г. Костельник, – а совєти перехвалювалися вищістю своєї культури – совєт обов'язково починав від московського простонародного: “Ааа?”. Всі совєти говорили часто: “Давай, давай”. Тому у Львові в той час з'явилась приповідка: “Давай назад” (із натыком на те, щоб пішли зі Львова)»¹⁶⁵. Неприємним відкриттям для західноукраїнців стало також часте використання радянцями в розмовній мові брутальної лайки, матюків, «тикання». «“Тикання”

Святкування 22-ї річниці Жовтневої революції (Львів, 1939 р.)

* Про «совєтських дам», які, ідучи в театр, вбиралися у шовкові нічні сорочки, свідчать і інші автори, зокрема див.: Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова... – С. 67.

москалів мене не дивувало і не ображало, – саркастично відзначав Федір Одрач. – Це вже їхня така звичаєва традиція. Звикнути до такого “бон тону” тяжкувато, але можна з ним до деякої міри освоїтися, як, наприклад, з хронічним катаром кишок чи постійними болями голови»¹⁶⁶.

Слід зазначити, що низький культурний і політичний рівень кадрів зі Сходу фактично дискредитував в очах західних українців саму нову владу та комуністичну ідеологію. На це неодноразово звертали увагу навіть радянські письменники. П. Панч у своєму щоденнику описував одного «товариша», який раніше був завгоспом Золотоніського сільгосптехнікуму. Спочатку його призначили начальником держплану при тимчасовому управлінні Львівської області, а потім «перекинули» проректором Львівського університету з політчастини: «Якось були призначені профзбори літфакультету. Щойно тов. Гладкий зайшов до аудиторії, поважний професор з козячою борідкою почав улесливо дякувати “товариша комісара”, що відвідав їхні збори. Гладкий – у шкіряному пальті, яке сидить на ньому, як лубок, обличчя поковиряне, очі зелені, чуб йоржиком і на голові червоноармійський кашкет (який прийшовся) з зіркою. Говорить хрипким, але голосим басом: “На біса ця церемонія? І яка там радість, що я прийшов. Це мій обов’язок. Я щодня буду до вас навідуватися, я виведу оці панські лестоці” [...]. Потім вже до нас: “Або професори цілують ручки студенткам. Гидота, мені ото воно противно. Обов’язково на зборах їм скажу: ‘Учення світ, а неученіє тьма’. Досить розводити буржуазну мораль”»¹⁶⁷.

Згадував П. Панч ще одного такого «кадра», який працював на ниві культури. «Він був гарний комсомолец, – записав письменник у своєму щоденнику 10 січня 1940 р., – але малокультурний. На це не зважили і доручили перевіряти бібліотеку. Розглядають книжки і читають заголовки: “Собор Паризької богоматері”. – “Вилучити: попівщина”. – “Українські фосфорити”. – “Вилучити: петлюрівщина!”»¹⁶⁸.

О. Довженко, який у квітні 1940 р. за завданням партії побував у Західній Україні, також висловлював критичні думки стосовно дій нових призначенців. Він згадував випадок, коли українець-інтелігент зробив

П. Панч (український радянський письменник, 1891–1978 рр.)

спробу накласти на себе руки через свого начальника, надісланого з Києва і який виявив до нього «азійську грубість». Критикував він і дії органів держбезпеки: «Знову НКВС робить валову роботу, знов захоплюються, ламають дрова [...]. Зокрема, погано розбираються наші чекістські та інші влади в інтелігенції – польській і українській. Треба розуміти, що люди на розпутті і їх легко відкинути на той бік». Митець навів приклад відомої польської співачки Бандровської, яка так і не знайшла спільної мови з новою владою та втекла до Варшави. І подібних прикладів було чимало. О. Довженко вважав, що Й. Сталін не отримує достатньо інформації, що до нього багато чого не доходить. Зокрема, вождю не розповідають про всі факти насильства, грабунків, знущань, яких припускаються радянські працівники у Західній Україні¹⁶⁹.

У приєднаних до СРСР Бессарабії й Буковині письменник побував улітку 1940 р. і також критикував дії нової влади. «На площі у Чернівцях – каруселі, всілякі наївні народні розваги, так наші ідіоти, – обурювався О. Довженко, – негайно по приїзді вирішили прибрати з площі карусель. Назагал наші поводять себе там погано; у Західній Україні нас зустрічали в минулому році чудово, а тепер ми довели до того, що там поширюється повстанський рух. Гуцулів виселяли з прикордонних районів, робили тисячі ляпсусів. Тепер теж саме повторюють з Буковиною. Хапають людей без розбору, правих і винуватих. НКВС працює погано [...]. Ми туди несемо нашу грубість, неделікатність, некультурність. Відчуття таке, що ми не більш організована культура, а – більш низька [...]. Вони здивовано бачать, як при нас все руйнується, як усі жадібно расхоплюють речі й т. ін.». За повідомленнями НКВС, О. Довженко також украй негативно охарактеризував цілий ряд партійних і радянських працівників¹⁷⁰.

Водночас серед кадрів зі Східної України зустрічалося й чимало порядних людей, які встановлювали добрі контакти з місцевим населенням. Скажімо, О. Домбровський зазначав, що «між новоприбулими були гарні, хоч і “партійні”, наші люди, які інформували заздалегідь декого із західних українців про небезпеку, яка їм загрожувала, унаслідок чого дехто вже в перших тижнях зникали з університету»¹⁷¹. Натомість східноукраїнця Дмитра Кислицю, якого прислали в Галичину з Києва викладати російську мову, місцеві вчасно попередили, що деякі студенти вважають його лекції «недостатньо червоними». Той зрозумів натяк і наступного дня почав лекцію у «проблемній групі», продиктувавши аж дві «марксистські» цитати¹⁷².

Зауважимо, що загалом поїздки на Велику Україну справляли на національно свідомих і віруючих уродженців західноукраїнських земель гнітюче враження. Для прикладу наведемо випадок, що стався з письменницею і науковцем Софією Парфанович. Після приходу радянської влади її призначили директором фельдшерсько-акушерської

школи, і у цій справі вона мала поїхати у січні 1940 р. у відрядження до Наркомату охорони здоров'я УРСР у Києві. Якраз перед Вересневою війною вийшла друком її велика книжка «Гігієна жінки», яку профінансував батько згаданого вище студента Р. Волчука. Розкішний фоліант друкували в Голландії на дорогому папері з якісними кольоровими ілюстраціями. Їдучи до Києва, С. Парфанович сподівалась обговорити в наркоматі можливість перевидання цієї праці в радянській Україні. Однак із поїздки вона повернулася геть пригнічена тим, що побачила й пережила за ці два тижні. У столиці УРСР всюди, за її розповідями, «панувала нужда й побутовий примітивізм, страх, забреханість, повна русифікація медичних шкіл, як і всіх інших інституцій. В історичних храмах екскурсоводи насміхалися з українських релігійних і історичних традицій», а книжку авторки про гігієну республіканське відомство охорони здоров'я визнало «буржуазною» та «непридатною для радянської жінки»¹⁷³.

Специфікою кадрової політики нової влади на приєднаних територіях стало незвичне за умов польського правління призначення до місцевих владних органів євреїв. Сподіваючись на сприятливе вирішення соціального та національного питань, певні прошарки єврейства (передусім представники лівих партій та молодь із містечок) узяли активну участь в організованих у вересні 1939 р. тимчасових органах влади, а також у «робітничій міліції». Надалі суттєве збільшення кількості євреїв у владних структурах усіх рівнів пояснювалось, з одного боку, високою часткою їх серед кадрів, надісланих зі Сходу для партійної та радянської роботи, в органи НКВС, суд, прокуратуру тощо, а з іншого – активною позицією місцевого єврейства, так званих «висуванців», які почали заповнювати «вакансії», звільнені представниками польської еліти.

За «жирні місця» в радянських установах подеколи йшла справжня боротьба й перемогу тут нерідко здобували заможніші, які могли дати хабара. Зокрема, за одним зі спецповідомлень НКВС, О. Довженко якось розповідав: «У мене у Львові був шофер-єврей. Він просив мене, щоб я пристроїв його “сексотом”. Він казав, що бачив і начальника дефензиви (спецслужба міжвоєнної Польщі, яка займалася розвідкою й контррозвідкою – *В.Г.*) та інших поляків, що причаїлися. Я поговорив із працівниками НКВС, які супроводжували Хрущова, вони записали, пообіцяли. Тепер я зустрів цього водія у Чернівцях. Він працював шофером у кореспондента “Правди” Осипова; вигляд у нього озлоблений. На моє питання відповів: “Не взяли мене, не підійшов я, проте в НКВС у Львові працює вже два крупних колишніх торгівця”»¹⁷⁴.

Юрист С. Гребенівський також писав у своїх спогадах про євреїв-комерсантів, які блискавично перекваліфіковувалися в радянських службовців та енкавєсєвців, і були більш вправними у вивченні російської та

В. Василевська (польська та радянська письменниця, 1905–1964 рр.)

«більшовицької» мови, комуністичних наук тощо. Нова влада, на його думку, більше довіряла євреям, ніж українцям, особливо щодо правничих професій, оскільки перших не можна було запідозрити у співпраці з німцями. Етнічних українців, за спостереженнями С. Гребенівського, менше залучали й до захисту на судах. Національний принцип використовувався владою й під час процесів над українськими націоналістами та іншими «контрреволюційними елементами» з українців, коли адвокатами навмисно призначали євреїв (натомість правників-українців визначали захисниками під час судів над поляками)¹⁷⁵.

Питання національного складу й, зокрема, участі євреїв у радянських владних та управлінських структурах західноукраїнського регіону досі недостатньо розроблене у вітчизняній історіографії. Утім, можна припустити, що ситуація тут була подібною до білоруської. За даними дослідника Є. Розенблата, наприкінці 1940 р. у Пінській області євреї становили серед місцевих висуванців 25,16%, серед кадрів обласних установ і закладів – 49,5%. Досить високою була їх частка на судово-прокурорській роботі – 41,2%, серед працівників обкому і райкомів області – 17%. При цьому більшість службовців єврейського походження прибули до регіону зі східних областей Білорусії¹⁷⁶.

Серед працівників, висунутих на роботу до місцевих органів влади Західної України, євреї зазвичай займали другу після українців позицію, причому серед «висуванців» їх відсоток зменшувався відповідно до віддаленості від великих міст. Згідно з даними Львівського обкому партії, станом на першу половину 1940 р. на керівну роботу в райрадах Львова з місцевого населення було висунуто: 12 українців, 8 євреїв та 3 поляка¹⁷⁷; на районну роботу по Львівській області направлено: українців – 59, євреїв – 12, поляків – 3¹⁷⁸; на керівні посади у сільрадах призначено: 1553 українця, 75 поляків, 18 євреїв, 3 росіянина¹⁷⁹.

Слід зазначити, що радянська національна політика значно вплинула на міжнаціональні стосунки в регіоні. Міста й містечка у Східній Галичині за часів Польщі були переважно польсько-єврейськими, і навіть не тому, що ці дві національності складали фізичну більшість їх населення (приміром, у Ковелі на 1 жовтня 1938 р. мешкало 35 380 осіб,

із них 41% євреїв, 40% поляків, 17% українців, 1,5% німців і 0,5% росіян¹⁸⁰). Поляки обіймали всі адміністративно-керівні посади та формували місцеву поліцію, а євреї превалювали в комерції, торгівлі. Таким чином, сегмент зайнятої українцями політичної, економічної, культурної сфер був дуже вузьким. У містах і містечках лунала переважно польська мова та їдиш, натомість українська домінувала на селі.

Із початком радянського правління польська все ще залишалася розмовною на вулицях західноукраїнських міст. Водночас дедалі частіше лунала українська мова. Це сталося не лише через фізичну українізацію міст (напередодні німецького нападу на Польщу кількість українців у них зросла з 18,6% до 29,2%¹⁸¹), але й унаслідок того, що українці після багатьох років полонізації почали розмовляти рідною мовою. Натомість поляки з принципових міркувань не бажали переходити на українську. Євреї розмовляли і польською, і українською, і їдиш, залежно від співрозмовника.

Загалом у мовній сфері відбулися значні зміни. Унаслідок усунення поляків від адміністрації польська мова втратила своє пріоритетне значення. Однак попри таку українізацію мовою влади однозначно не стала й українська. Надіслані зі Сходу кадри здебільшого не розмовляли українською, а молоді кар'єрні євреї-висуванці почали швидко опановувати російську, справедливо розцінюючи її як «перспективнішу». Поляки-колаборанти, які пішли на співпрацю з радянським режимом, також воліли переходити з рідної на російську, яка (точніше, зукраїнізована російська, суржик, що ним послуговувалася «нова бюрократія») поступово ставала мовою влади.

У трикутнику національних взаємин «поляки – українці – євреї» всі кути виявилися гострими. Антипольські настрої, що побутували серед євреїв, були наслідком антисемітизму – поширеного явища у II Речіпосполитій. Євреї пам'ятали про погроми та про окремі лави в університетах, на які відсаджували євреїв від загальної маси студентів, заборону для євреїв-учителів працювати за фахом тощо. Радянська влада пригасила антисемітизм та надала євреям вільний доступ до освіти й влади, тож зрозуміло, що її дії знаходили серед них широку підтримку. Багато євреїв-учителів поїхали на село пропагувати радянський лад і колективізацію. У своїй боротьбі з антисемітизмом нова влада подекуди «перегинала палицю» – приміром, замінивши (з огляду на образливе звучання в російській) звичне, літературне в польській та українській мовах, слово «жид» на нейтральне «єврей».

Щодо поляків, то вони не могли змиритися з новою втратою привілейованих позицій у суспільстві. До того ж їм було важко підшукати собі роботу, і не лише у владних структурах. Серед поляків, особливо інтелігенції, крім тих, хто пішов на співпрацю з владою, було чимало таких, котрі ставилися до неї вороже й не прагнули радянізуватися.

*Р. Купчинський
(український культурний і громадський
діяч, 1894–1976 рр.)*

Українці воліли б використати собі на користь ситуацію зі зміною влади, але їм не вистачало освічених кадрів і насамперед таких, кому б нова влада довіряла. Польський дослідник Іжегож Грицюк зазначає, що з середини 1940 р. послабилась антипольська політика та з'явилися певні поступки полякам у культурній сфері, що було, можливо, наслідком невдачі радянської влади в українізаційній політиці¹⁸². «Кілька місяців пізніше більшовики почали кокетувати поляків як протиукраїнську силу, пустили назад багато спершу вивезених “буржуїв” та старшин і потрохи притемнили гасла, з якими входили на галицьку землю», – відзначав поет Р. Купчинський¹⁸³.

Усе це разом, з одного боку, сприяло зростанню польського й українського антисемітизму, поширенню уявлень про «жидо-більшовицький» характер нової влади, а з іншого – посиленню польсько-українського антагонізму, що далось взнаки під час Голокосту і Волинської трагедії.

Впровадження на західноукраїнських теренах економічної матриці казармового соціалізму розпочалося із суцільної націоналізації землі, промисловості й торгівлі¹⁸⁴. Ураховуючи досвід другої редакції політики «воєнного комунізму», унаслідок чого наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Україна фактично опинилася на межі громадянської війни та пережила трагедію Голодомору, радянська влада завбачливо утрималася від негайного проведення форсованої колективізації сільського господарства на новоприєднаних західноукраїнських територіях. Конфіскована у великих землевласників земля, а це 2,7 млн га, була розподілена між безземельними, малоземельними селянами та створюваними колгоспами й радгоспами (відповідно, 1,1 млн га та 1,6 млн га)¹⁸⁵. Схожі процеси відбувалися й у Північній Буковині, де вже до 1 вересня 1940 р. розподілили 99,6% поміщицької землі, а до 20 листопада ліквідували все церковне землеволодіння¹⁸⁶. Розподіл поміщицьких і монастирських земель між селянами, звільнення їх від боргових зобов'язань та орендних платежів минулого, а також заходи, спрямовані на забезпечення господарств худобою, у цілому позитивно сприймалися на селі. Конфліктність у стосунки між владою й селянами вносили намагання першої прискорити процес колективізації.

Окремі представники влади, які звикли мислити «по-більшовицькому» та сприймали весь світ крізь призму «класової боротьби» й чорно-білих образів «свій – чужий», намагалися перенести до Західної України методи колгоспного будівництва часів суцільної колективізації 1930-х рр. Нерідко це призводило до конфліктів. Зокрема, член ВКП(б) П. Адамовський, надісланий Станіславським комітетом партії до сіл округи, поряд з уже існуючим селянським комітетом утворив комітет бідноти. За його пропозицією, секретар новоорганізованого комбіву Ониканюк скликав збори селян Ляхівців з участю 170 осіб, на яких від імені П. Адамовського обіцяв тим господарям, котрі вступлять до колгоспу, дати хату, корову, один гектар садиби та 12 кг хліба на трудовень. Наступного дня «організатори» колгоспу пішли по дворах опитувати селян, які бажають «колективізуватися». За кілька годин вони огульно записали до колгоспу 77 осіб. «Перемоги» на колгоспному фронті П. Адамовському виявилось замало й він розгорнув боротьбу проти «опіуму для народу» – релігії, написавши священникові села Саджева провокаційну записку, в якій наказував тому протягом доби вибратися з будинку. Це викликало обурення селян, вони навіть побили трьох представників Ляховецького волосного селянського комітету. Після цього оточили місцевий клуб, де замкнувся сам П. Адамовський, із вимогами: «Звільніть нашого пароха! Ви нас обдурюєте: обіцяли мануфактуру і не даєте. Не заарештовуйте священника!»¹⁸⁷.

Цей випадок 10 січня 1940 р. розглядався на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. «Уся робота з організації колгоспу, – стверджувалося у протоколі, – проводилася провокаційними методами, які створювали у селян уявлення про те, що нібито в колгосп будуть записувати примусово, не рахуючись із бажанням кожного окремого селянина, що, таким чином, об'єктивно не може розглядатися інакше, як спроба створити у селян невірне уявлення про принципи організації та роботи колгоспів». Постановили схвалити рішення Станіславського обкому партії про виключення П. Адамовського з лав ВКП(б) та надіслати до сіл Ляхівці й Саджева представника, аби широко роз'яснити, що «дії Адамовського нічого спільного не мають із політикою радянської влади та нашої партії, і що вони є провокаційними»¹⁸⁸.

Період «добровільності» у творенні колгоспної системи все ж виявився нетривалим і вже з кінця 1940 р. адміністративний та економічний тиск на селян із метою залучення їх до колективних господарств суттєво посилювався. Мешканець Рівненщини Сергій Робітницький згадував, як із початком весни 1940 р. почалися спроби загнати селян до колгоспів. Колективізація у Клеванському районі проходила досить напружено, селяни будь-що трималися за свою землю. Спочатку до сіл'рад групами по 10–12 осіб викликали чоловіків, умовляли написати заявки в колгосп, тримали по кілька днів голодними та відпускали.

Далі тактику змінили й до колгоспу запросили «ледарів, п'яниць, обіцяючи їм золоті гори», однак біднота не принесла головного – землі. Відтак тиск на селян відновився. Тепер уже групами почали забирати жінок, пішли у хід умовляння й лайка. Той, хто не бажав писати заяву до колгоспу, чув на свою адресу промовисте попередження з боку влади, мовляв «можете йти додому та готуватися в дорогу на білі ведмеді»¹⁸⁹. Ті, кого погрозами й примусом вдалося загнати до колгоспу, на собі відчули «переваги» нового господарювання: «При Польщі так оплачувався труд на селі: жнець отримував за день пуд зерна [...]. Коли виникли колгоспи, то в нас за трудовень отримували по 250 грамів зерна, і то тільки за першу половину року», – згадував С. Робітницький¹⁹⁰.

Тим часом у селі активно закликали до розподілу землі, але більшість людей брали цю землю неохоче. Розподіл землі був таким собі маневром для того, щоб прихилити на свій бік селян. Останні не хотіли брати землю, адже ще 1939 р. не сильно вірили у тривалість радянського режиму; коли навесні 1940 р. стало зрозуміло, що радянська влада стабілізується, селяни почали розбирати землю, хоч теж не надто активно¹⁹¹. Як згадував один журналіст, що під час усього першого періоду правління радянців проживав у селі, коли на початку 1940 р. активізувалася робота НКВС, «енкаведисти» почали шукати людей для співпраці, так званих «сексотів». І хоч усе це робилося таємно, відчувалася атмосфера недовіри, підозри, «люди ставали більше мовчазними»¹⁹². Гнітючості додавало те, що люди не бажали йти в колгоспи, а тому, щоб примусити селян до цього, застосовувався терор. Деякі зі страху підписували заяви в колгосп; дехто чинив пасивний опір, усіляко викручуючись від написання заяв¹⁹³. Унаслідок тероризування колгоспами по селах навіть траплялися випадки самогубства. Один селянин на очах членів сільради після підписання заяви демонстративно розпоров собі живіт¹⁹⁴.

Розподіл селянами поміщицьких земель (Західна Україна, 1939 р.)

А проте поступово тактика примусу давала результат. Якщо у травні 1940 р. у Західній Україні було організовано лише 155 колгоспів¹⁹⁵, то наприкінці року їх нараховувалось уже 529¹⁹⁶, а у червні 1941 р. – близько 3000¹⁹⁷. Слабкість органів радянської влади на місцях уже не давала можливості контролювати хід колективізації: частина колективних господарств створювалась суто формально та існувала лише на папері.

Опір колективізації можна пояснити низкою чинників: по-перше, у західноукраїнському селі була вкорінена психологія власника; по-друге, підпілля ОУН, греко-католицька церква вели дієву антиколгоспну пропаганду, а серед місцевих жителів поширювалася правдива інформація про колективізацію, здійснену в Наддніпрянській Україні. На щойно приєднаних землях став відомий специфічний фольклор, який був, мабуть, прямим запозиченням зі Сходу:

*Мала баба одну козу,
І ту дала до колхозу,
Сама сіла на стерні,
Та й рахує трудодні,
А той час у хаті,
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні!*¹⁹⁸.

Селами ширилася зневіра, апатія, зникло бажання до праці. Такі настрої закарбувались у народній творчості: «Гречку, просо та овес забирає МТС. Жито і пшеницю посилають за границю. А посліди і бур'ян для робочих і селян»; «Трактор оре, земля сохне, хто в колгоспі, той подохне»¹⁹⁹.

Деякі дослідники стверджують, що радянській владі практично не вдалося розколоти західноукраїнське селянство за «класовими ознаками» та створити міцний «актив», як це було у Східній Україні. На анексованих землях не було заможного селянства, щоби протиставити йому бідняків²⁰⁰.

Одержавлення понад 2,2 тис. промислових підприємств західноукраїнського регіону²⁰¹ проходило згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 3 грудня 1939 р. «Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України й Західної Білорусії». Цілком та повністю контрольований партією, цей процес усе ж мав видимість народного волевиявлення, адже здійснювався у формі проведення відповідних рішень загальними зборами робітників. Загалом тимчасові управління підпорядковували собі покинуті колишніми власниками підприємства, передаючи їх потім відповідним організаціям. Устаткування й матеріальні цінності бралися на облік спеціально створеними комісіями. Здійснювалася реконструкція старих і будівництво нових фабрик та заводів. Господарських керівників, спеціалістів надсилали зі східних областей УРСР. Залучали до цієї роботи й місцевих активістів.

*Радянська політична карикатура
про старе і нове життя у Західній Україні (1939 р.)*

Каневський А. Летять польські «орли»

Храпковський М.

- Коли сьогодні прийняття у замку?
- Та вже почалося.
- Сам князь приймає?
- Ні, його приймають... червоноармійці

*Ганф Ю. Польські емігранти
Жебрацтво, безправність, голод*

До 17 вересня 1939 р.

Після 17 вересня 1939 р.

Радлов Е. Як можновладний магнат вимірював свою землю

Каневський А.

Створювалися промислові артілі, здійснювалося їх укрупнення. Проте більшість підприємств працювали вкрай неефективно, випускаючи неякісну продукцію, не виконуючи навіть занижених планів. Масовими явищами стали аварії, штурмівщина, простої обладнання, антисанітарія на виробництві²⁰¹.

Одночасно із великою й середньою промисловістю націоналізувалися дрібні ремісничі майстерні. Із метою знищення самого духу підприємництва державні органи обклали приватні підприємства й торговців прибутковим і промисловим податками, а «куркульські» господарства – сільськогосподарським. Було обмежено їх можливості щодо використання найманої робочої сили, придбання сировини, обладнання тощо. Більшість місцевих мешканців не розуміла всі ці соціалістичні перетворення, що створювало підґрунтя для масових незадоволень.

Водночас певного авторитету новій владі мали додавати запровадження 8-годинного робочого дня, а також боротьба з хронічною соціальною хворобою регіону – безробіттям. До приходу Червоної армії лише на Львівщині нараховувалося 43 тис. безробітних (у т. ч. 37 тис. робітників і 6 тис. представників розумової праці)²⁰². Радянська влада відправила на роботу майже 33 тис. осіб, з яких у Донбас – 13 тис. 400, у Центральну Україну на різні роботи – 1 тис. 137 та в межах Львівської області – 17 тис. 170 осіб. Однак і після цього на кінець 1939 р. на обліку біржі праці залишалося ще 25 тис. 181 безробітний²⁰³.

Доля тих, хто поїхав працювати до Донецького басейну, складалася по-різному. Та єдине, що їх усіх об'єднувало – це гірке розчарування. «Незабаром, – згадував уродженець Східної України Д. Кислиця, – появилися на вулицях Києва малі й великі групи людей із Західної України: їм дозволено походити по місту, коли вони чекали їхати в Донбас та до Кривого Рогу – на працю в копальнях. Це були переважно молоді хлопці, які ще не навчилися тримати язика за зубами – і на всі питання киян, які їх оточували просто на вулицях, відповідали – хоча й не дуже сміливо – прямо та правдиво. Вони, ці молоді люди, вірили в те, що їм вербувальники наобіцяли, – будуть мати працю, добрі заробітки й розкішне жити. По місяцеві чи двох більшість їх, тих шукачів розкішного життя, крадькома поверталися назад яким завгодно транспортом і з плачем нарікали на тих, що обдурили їх»²⁰⁴.

Прискореними темпами на приєднаних територіях почали розвиватися промислові галузі, що мали військове значення. Уже 5 жовтня 1939 р. за наказом наркома паливної промисловості СРСР Л. Кагановича до західних областей України з Москви було направлено фахівців, яким належало вивчити можливі перспективи організації тут видобутку вугілля²⁰⁵. Невдовзі в регіоні було налагоджено видобування нафти, вугілля, заготовка деревини. Упродовж 1940–1941 рр. тривало будівництво численних аеродромів, рокадних доріг, ряду військових заводів та

інших об'єктів. Про обсяги робіт свідчить той факт, що в 1941 р. в областях західного регіону УРСР, а також у Кам'янець-Подільській, Вінницькій та Житомирській, будувалося 297 оперативних аеродромів Київського особливого військового округу²⁰⁶.

У спогадах західноукраїнців є згадки про те, що на будівництво нової прикордонної лінії оборони майже не було залучено місцевих мешканців, а лише привезених зі Сходу. Роботи велися ночами, а потім трудівників відвозили за місцем їх проживання²⁰⁷. Якщо так і було, то це не мало масового характеру. Відбудова й розвиток таких необхідних у разі війни галузей, як залізничний транспорт, нафтова промисловість, а також відкриття нових підприємств потребували численних робочих рук, яких із надлишком вистачало у Західній Україні.

Структурна перебудова економіки та впровадження соціалістичних форм власності призводили до модернізації промисловості економічно відсталого регіону, його інтеграції до економіки СРСР²⁰⁸. Водночас започатковані масштабні зрушення в господарстві краю мали всі хронічні вади планової економіки з її низькою ефективністю праці, незадовільною якістю продукції, «ножицями» між попитом і пропозицією тощо. Украй негативно позначалися й перманентні чистки «класово ворожих елементів», серед яких було чимало досвідчених фахівців-управлінців.

Ознакою часу на приєднаних територіях стала боротьба радянської влади з приватною торгівлею. Розпочалася вона відразу ж після вступу Червоної армії у західноукраїнський регіон. У звичайних за умов воєнного часу перебоях із постачанням продуктів харчування та зростанням на них цін військова влада звинуватила місцевих торговців. Військовий трибунал Українського фронту впродовж жовтня 1939 р. провів над ними кілька відкритих судових процесів. Зокрема, на початку жовтня у Станіславі, у приміщенні кінотеатру «Варшава», під схвальні овації присутніх «за злісне підвищення цін на товари» на термін від 7 до 10 років із конфіскацією майна було засуджено «гендлярів» Горвиця, Штейнберга, Шумера, Енгеля, Самоєлі, Рамера²⁰⁹. Схожий процес

Лиса Н. Задоволені

(радянська політична карикатура, 1939 р.)

- Уперше ми задоволені нашим господарем.
- Чому?
- Тому, що він утік

СЧАСТЛИВАЯ ЖИЗНЬ ОСВОБОЖДЕННОГО СЕЛА

СЕЛО СТАРО-КАЗАЧЬЕ (Аккерманская область), 20 ноября. (ТАСС). В черные дни боярского ига сапожник Сергей Иванович Скрипкар тайком рассказывал крестьянам правду о великой Советской стране. Сейчас, когда грустящиеся освобожденной Аккерманской области готовятся к выборам депутатов в Верховные Советы СССР и Украинской ССР, тов. Скрипкар с увлечением работает агитатором.

— В нашем селе, — говорит тов. Скрипкар, — при господстве румынских бояр было 250 безземельных и малоземельных хозяйств. Лучшие земли принадлежали помещикам и кулакам. Булаки, торговцы, румынские власти обирали нас. Многие из нас не могли посылать детей в школу: не во что было одеть их, не на что было купить книжки.

Настоящую жизнь мы узнали только при Советской власти. Не прошло и пяти месяцев с тех пор, как к нам пришла наша освободительница — Красная Армия, а в селе уже нет больше безземельных и малоземельных крестьян. Бедняки получили 453 гектара лучшей земли. Нет больше безработных. 100 человек получили работу на месте, более 200 уехали на шахты Донбасса. Сапожники, портные, столяры и другие ремесленники объединились в артели. В селе теперь две школы — начальная и средняя. В них учатся 600 детей. 250 взрослых занимаются в вечерней школе. Имеется клуб. Расширена больница, число коек увеличилось больше чем в два раза. Пять кооперативных лавок снабжают население необходимыми товарами.

С огромным интересом слушают избиратели рассказ агитатора. Они заявляют, что в день выборов будут единодушно голосовать за лучших сынов и дочерей народа, верных великому делу Ленина — Сталина.

*Щасливе життя в Аккерманській
області («Московский большевик»,
21 листопада 1940 р.)*

відбувся і в Рогатині, де під санкцію ст. 127 Кримінального кодексу УРСР потрапив «спекулянт» Грат²¹⁰. Невдовзі, однак, від цієї практики відмовились. Не останню роль у цьому відіграло усвідомлення військово-політичним керівництвом «політичної небезпеки» від організації подібних показових процесів «у найгарячіші дні проведення виборів до Народних зборів»²¹¹. Після проведення плебісциту придушення приватної торгівлі набуло у Західній Україні організованого характеру, що, звичайно, не могло не призвести до негативних наслідків – перебоїв у постачанні міст товарами та продуктами харчування, зростання цін, появи незнаного досі феномену довгих черг. Характерною у цьому плані стала ситуація із закриттям восени 1940 р. у Львові всіх приватних продуктових магазинів та ринків, унаслідок чого виник дефіцит²¹². Подібне відбувалось і в інших містах.

На селі також наростали проблеми з поставками товарів, передовсім промислових. До того ж ціну обіцянкам нової влади місцеве населення склало дуже швидко. «Півроку тому, — зазначав Ф. Одрач, — агітатори в поліських селах помпезно заявляли, що вже настав

кінець ликовим постоям на Поліссі. “Незабаром ми ваші кооперативи завалимо чобітьми і черевиками, повстяними валянками”, — галасували вони. Тому що мали гнучки язика й уміли гарно брехати, їм на початку вірили. Але потім уже гарні слова не переконували селян. Тому то ніхто у Сішні й не здивувався, коли одного дня чотири хури привезли з “бази” три тисячі верчиків лозового lika. Один верчик — одна пара постолів. Обіцяли шкіряне взуття — привезли лико! Замість лютитись дядьки реготали. Он, мовляв, до чого додумалась власть! Такого

й панська Польща не потрапила робити»²¹³. Невдовзі зник гас. Після одного року владарювання поліщуків довели до того, що вони мали освітлювати хати лучинами. Жінки відчували проблеми з матеріалом для пошиття одягу – ситець привозили вкрай рідко й дуже мало²¹⁴.

Відсутність мила стала настільки гострою проблемою, що західно-українці навіть склали про це пісню:

*Сталін, Сталін, дай нам мила,
Бо вже воші мають крила,
Будуть вони прилітати,
Тебе в Кремлі заїдати,
Буде Гітлер прилітати,
Вошам крила обтинати*²¹⁵.

«Галичину заїдає воша, бо мило забирає військо», – писав П. Панч у своєму щоденнику²¹⁶.

Радянська тематика стала домінуючою в народному фольклорі. Коли поїзди з СРСР заходили в Західну Україну, вони були легкі й діти імітували звук їхніх моторів: «спички – спички – спички». Це було єдине, що мали «совети» вдосталь для торгівлі. Однак коли вони поверталися додому, то були вже важкі, тож пихтіли як зазвичай²¹⁷. Коли магазини спорожніли, галичани казали: «Нема нічого у склепі, а шафа грає» (гучномовець працює). Товарів не стало більше, проте було багато горілки та іншого алкоголю. «Сталін розумний хлоп, – казали люди. – Він знає, що ви відкриваєте рота, коли п'єте». Раз на тиждень, згадував очевидець, фура з Козова привозила у Криве сіль, парафін, горілку, цукор чи мануфактуру. Якщо не могли чогось продати, давали «в навантаження». Скажімо, якщо ви хотіли кіло цукру, то мали купити портрет Сталіна чи пару дерев'яних ложок²¹⁸.

На тлі наростаючих економічних та побутових проблем досягнення влади в розвитку промисловості й соціальної сфери не виглядали надто тріумфально. Але певні успіхи насправді були. Зокрема, на освітній ниві та особливо у сфері охорони здоров'я. Перенесення радянської системи на терени західних областей зробило лікарську допомогу загальнодоступною, що різко контрастувало з украй занедбаним станом відповідної галузі за попереднього режиму, особливо на селі. У всіх містах і містечках відкривалися нові медичні пункти. На початок 1941 р. функціонувало майже 2000 лікувально-профілактичних закладів, в яких працювало близько 4 тис. лікарів і 9 тис. осіб середнього медперсоналу. Прибували медики зі східних областей УРСР. Запроваджувалася державна допомога багатодітним матерям²¹⁹.

І все ж за два роки радянського правління симпатії місцевого населення до сталінської влади, які існували на перших порах, поступово почали випаровуватися. Процеси радянзації не лише негативно вплинули на рівень життя пересічних людей, а й викликали

конфлікти між місцевими мешканцями та новоприбулими. 2 лютого 1940 р. начальник особливого відділу ГУДБ НКВС КОВО майор державної безпеки А. Михеев надіслав доповідну записку наркомо-ві внутрішніх справ УРСР комісарові держбезпеки 3-го рангу І. Се-рову про «політико-моральний стан» родин начальницького складу 60-ї стрілецької дивізії, донедавна розквартированої на Волині. У до-кументі зазначалося, що з відбуттям формування на фінський фронт серед дружин командно-начальницького складу, які залишилися на

Керсновська Є. (мал. 1960-х)

Подорожні дивувалися, дивлячись на величезні ворохи гниючої кукурудзи:
 – ... «у дітей наших, з рота вирвали... і свалили сюди, щоби гнило...»

проживання в Луцьку, фіксуються прагнення виїхати із Західної України у глиб СРСР. Це пояснювалося відсутністю тут радянських військ і близькістю «німецького» кордону. 9 січня з Луцька виїхали дружини начштабу дивізії Соколова, начальників військово-господарського постачання Архипова та фінвідділу Штепи. Серед чинників, які різко впливали на настрої членів родин командно-начальницького складу, не останнє місце займали й побутові ускладнення. Через те, що приватна справа зникла, а держторг не забезпечив розгортання мережі радянської торгівлі, у місті зовсім не стало продуктів і предметів першої необхідності, у тому числі круп, солі, мила господарського й туалетного, тютюнових виробів тощо. До цього додалися морально-психологічні проблеми. «Дружини командирів простоюють у чергах разом із місцевим населенням цілими годинами, – зазначалося у доповідній записці, – і піддаються з боку останнього різноманітним глузуванням: “Для вас тут продуктів немає, це наша крамниця. Ви їх позакривали, а свої не відкрили”». Ширилися чутки про підготовку поляків до антирадянських акцій: «Поляки такого стану, в якому вони опинились, не витримують і навесні обов’язково повстануть». «Виїжджати необхідно тому, – переконувала дружина начальника клубу 358-го стрілецького полку Коробко, – що ми не знаємо, що з нашими чоловіками, а тут навесні поляки будуть різати людей, що приїхали з України»²²⁰.

Східноукраїнська інтелігенція, яка на початку «визвольних походів» випромінювала оптимізм щодо «возз’єднання», тепер висловлювалася доволі критично. «Так... Заварили ми кашу, – говорив 21 січня 1940 р. відомий український радянський письменник М. Рильський. – У Західній Україні та в Західній Білорусії народ уже далеко не у захваті від приєднання. Роботи нема, хліба нема. Спробували місцеві робітники поїхати на Донбас і відразу повернулися. Темпи шалені, а зарплатня жебрацька. Жити нема де, їсти нема чого. Усією цією невдалою політикою ми самі немов би агітуємо проти радянського устрою. Куди дивляться члени Верховної Ради, вожді? Чого вони мовчать? Невже не можна налагодити справи хоча б із продовольством?! Адже сам Карл Маркс казав: “Битіє визначає свідомість”, а яке у нас зараз погане битіє». «У нас кажуть, що колгоспники, які приїжджають із села, усе розкупувають, – так само критично описував ситуацію єврейський письменник М. Талалаєвський (за визначенням органів держбезпеки – “колишній сіоніст”), – значить у них нема хліба. Якщо вони, кидаючи господарство, стирчать цілі ночі у чергах [...]. Я нещодавно повернувся зі Львова, там зовсім жах, люди просто голодують. Нічого собі реклама для радянської влади. Прийшли визволити братів з-під польського ярма, а самі моримо їх голодом. Яка ганьба!»²²¹.

Сталінський терор та опір йому

Утвердження у Західній Україні радянського режиму супроводжувалося розгортанням масових репресій, що впливало з самої природи сталінського тоталітаризму, основу якого становило насильство. Сучасні науковці розглядають сталінізм як систему організованого державного терору проти населення, за допомогою чого влада намагалася подолати власну неспроможність та досягти покори й однодумства у суспільстві²²². «*Oderint, dum metuant*»^{*}.

На західноукраїнських теренах терор і репресії розпочалися відразу зі вступом Червоної армії та не припинялися до початку німецько-радянської війни. «В етнічно неоднорідній Східній Польщі, – зазначає німецький історик Йорг Баберовський, – жертвами червоного терору стали насамперед поляки, яких більшовики вважали належними до ворожої нації, гнобителями українських і білоруських селян»²²³. Апогеєм антипольських заходів стало вбивство десятків тисяч полонених, переважно офіцерів, про що згадувалося вище. Однак по мірі поглиблення процесів радянзації коло ворогів постійно розширювалося. Масових переслідувань зазнавали дедалі нові групи населення – за соціальним чи національним принципами. Радянська влада широко застосовувала такі методи терору й репресій, як депортації, страти, тюрми, табори, примусова праця, що охопили сотні тисяч людей.

Знищення старої еліти, передовсім польської, розглядалося як важлива складова руйнування структур колишнього державного та адміністративного апарату, попередньої системи управління й власності. Ще однією метою «чисток» на західноукраїнських землях була підготовка до майбутньої війни. «Польщу ми забрали голими руками, – це подарунок від німців, – висловлював 13 листопада 1939 р. характерну думку з цього приводу Олександр Довженко. – Але цей подарунок буде нам дорого коштувати. Ясно, що, незважаючи на благополучно відбуте головування в Народні збори, процентів 30–40 мешканців Західної України і Західної Білорусії, особливо поляки, ставляться до Радянського Союзу з недовір'ям і злобою. Це вже, у випадку війни, – ніж за спиною»²²⁴.

Упродовж 1940–1941 рр. із метою «очистки регіону від неблагонадійного елементу» радянські органи держбезпеки провели декілька спецоперацій з адміністративного виселення місцевого населення. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від грудня 1939 р. до східних районів СРСР у лютому 1940 р. депортувалися польські військові осадники та цивільні колоністи, працівники державної лісової охорони («лісники») – загалом близько 85 тис. осіб²²⁵. Жорстокість цієї акції посилювало те, що вона

^{*} Із латини «Нехай ненавидять, аби боялися» – улюблений вислів римського імператора Калігули.

відбувалася взимку. «Загони НКВС приходили несподівано, – зазначає Й. Баберовський. – Жертви не мали навіть часу одягнутися і взяти з собою найнеобхідніші речі, перш ніж НКВС виганяв їх з їхніх домівок. У деяких місцевостях діти, що повернулися зі школи, батьків удома вже не заставали, під час депортації родини друзі та родичі були відокремлені один від одного. Практично ніде жертви не дізнавалися, на яких підставах їх закривали у вагони для худоби і депортували з їхньої Батьківщини. Місця призначення зазвичай також ніхто не знав [...]. Мешканців сіл на лютomu морозі випроваджували на вокзали, де їх завантажували у вагони. Маленькі діти замерзали здебільшого вже на шляху до вокзалу. Один очевидець згадував, як він бачив у Перемишлі замерзлих дітей, яких матері залишали лежати на узбіччях вулиць. На вокзалах розігрувалися жахливі сцени. Депортованих завантажували у вагони для худоби, в яких вони мусили пробути декілька днів, поки потяг був у дорозі. Дуже часто люди починали помирати вже на вокзалах або в неопалюваних потягах під час перевезення»²²⁶.

У Львові, куди тисячами вантажівок і возів звозили виселенців, панував хаос. За спогадами свідків, у ранкові години можна було почути лише плач дітей, виття собак та поодинокі постріли енкавеесівців. «Коли ми дісталися вулиці, перед нашими очима відкрилася неприємна картина. Там уже стояло кілька сотень саней із польськими родинами. Діти плакали. Навколо колони верхи пересувалися солдати Червоної армії. Це була рухома драма»²²⁷.

Схожу картину описує у своїх спогадах селянин зі Львівщини Михайло Безталаний. Ніч 10 лютого 1940 р., коли відбувалася депортація, запам'яталася йому як дуже холодна – при 30 градусах морозу і сильній заметілі. «Ця страшна картина до смерті буде стояти у мене перед очима, – зазначав він, – як тягнули великі валки саней глибокими снігами до станції і по 30 км на санях жінки і діти босі, позавивані в латки пишуть з холоду, коло кожних саней по двоє енкаведисти бредуть з наїженими штиками на крісах. Не одна мама по дорозі мусила викинути в сніг свою рідну замерзлу дитину. На станціях погружено

Нагрудний знак
«Заслужений працівник НКВС»

їх у товарні вагони, які повезли їх у невідоме. Нікого зблизка до них не було допущено, люди здалека ломали руки в розпуці». Із рідного села М. Безталанного вивезли чотири родини побережників лісових (хуторян), серед них громадського діяча Евина Миколу та його дружину, обидва у 72-річному віці, з глухонімим сином і 15-річною онукою, яка випадково тут опинилася²²⁸.

Можемо тільки уявити, яким був психологічний стан людей, котрі навіки прощалися зі своїми рідними, близькими та Батьківщиною. «Останній раз бачив Львів у Великодній понеділок 26 березня 1940 року, – згадував поляк Здзіслав Сталь. – З критого тюремного автомобіля переведено нас під строгою охороною з собаками кількадесять кроків до вагону. Було це на станції Клепарів. Кинув очима в напрямку міста, видніючі звідтам вежі Св. Ельжбети і Св. Юра височіли на тлі сірого неба. Поспіхом запхано нас до вагону й розпочалася тривала подорож у невідомість, яка мала нас завести далеко на схід, мене аж до берегів Тихого океану. Це був великий транспорт, потяг складений з кількадесяти вагонів. Їхали усі верстви, віровизнання, поляки поряд з українцями, однаково принижені й зненавиджені більшовиками»²²⁹.

Під час другої хвилі депортацій – на початку квітня 1940 р. – з приєднаних територій виселяли «класово ворожі групи» поляків та українців. Серед них були громадські й політичні діячі, українські націоналісти, а також члени колишньої Комуністичної партії Західної України, яких більшовицьке керівництво вважало «не вповні лояльними». Загалом кількість депортованих склала до 30 тис. осіб²³⁰.

Під категорію «соціально-небезпечного елементу», від якого мали бути «очищені» прилучені до СРСР землі, підпали навіть місцеві «жриці кохання». Зокрема, у ніч на 9 квітня 1940 р. було проведено спеціальну операцію з виселення повій (737 осіб): із Львівської області – 289, Дрогобицької – 153, Станіславської – 133, Рівненської – 68, Тернопільської – 54, Волинської – 40. За попередніми підрахунками, спочатку планувалося вивезти 916 жінок, проте з різних причин деякі з них уникнули депортації (вийшли заміж, улаштувалися на роботу, змінили місце проживання, завагітніли й т. ін.)²³¹.

Третя хвиля депортацій, яка припала на червень 1940 р., стосувалася біженців, котрі тікали з окупованої німцями частини колишньої Польщі. Деякі з них прагнули повернутися, але не отримали від німецької влади дозвіл (до 58 тис. осіб). Водночас тоді було вислано значну кількість польських євреїв, які відмовилися приймати радянське громадянство. Нарешті у травні 1940 р. було здійснено четверту масову операцію, спрямовану проти «соціально-ворожого елементу» – представників політичної та економічної еліти розгромленої II Речі-посполитої (12 тис.). Причому депортували не тільки «ворогів народу», але також і їхні родини²³².

Із Західної України було виселено 191,1 тис. осіб, із них поляків – понад 100 тис. (більше як 50%), євреїв – майже 60 тис. (близько 30%), українців – 25,5 тис. (понад 13%) осіб. Більшість депортованих становили жінки, діти та літні люди, яких без суду й слідства відправили у віддалені райони СРСР, зарахувавши до числа «ворогів народу»²³³.

Загалом депортації, які радянська влада провела на території колишньої Східної Польщі, охопили 315–320 тис. осіб, серед яких поляки становили 57,5%, євреї – 21,9%, українці – 10,44%, білоруси – 7,62% тощо²³⁴. Крім депортованих, 110 тис. було заарештовано, 30 тис. розстріляно, 25 тис. померло в неволі. Отож у цілому близько півмільйона колишніх польських громадян зазнали репресій²³⁵. Більшість серед

*Генерал С. Ровецький
(у 1940-х рр. – керівник польського
підпілля Союз збройної боротьби)*

них становили саме поляки. І не випадково, адже представники цієї нації чинили радянській владі чи не найбільший опір. Уже невдовзі після вступу Червоної армії на територію східних воєводств почали виникати польські підпільні групи. Їх створювали як політичні партії, громадські організації, молодіжні товариства, так і громадяни. Наприклад, у вересні 1939 р. у Станіславі виникла Таємна військова організація (Tajna Organizacja Wojskowa). У Львові постала Польська організація боротьби за волю (Polska Organizacja Walki o Wolność), яку очолив генерал М. Жегота-Янушайтіс. Польський еміграційний уряд на чолі з новим прем'єром В. Сікорським створив у Парижі Союз збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej) – таємну військову організацію, яка діяла на території окупованої Польщі та вважалася водночас складовою частиною її збройних сил. Керував нею генерал К. Соснковський, а після падіння Франції – генерал С. Ровецький.

Польське підпілля, яке нещадно винищувалося радянськими органами держбезпеки, зазнало значних втрат. За період із жовтня 1939 по грудень 1940 рр. у західних областях УРСР було викрито 63 великих і 269 дрібних польських таємних організацій, заарештовано майже 9,9 тис. осіб, причетних до діяльності підпілля²³⁶. Загалом, за даними першого спецвідділу НКВС СРСР, у 1939 – травні 1941 рр. на території Західної України було заарештовано 22 тис. поляків; у 1939 р. –

5,4 тис.; у 1940 р. – 15,5 тис.; упродовж січня – травня 1941 р. – понад 1,1 тис. осіб²³⁷.

Зауважимо, що для польського населення події, які сталися після 1 вересня 1939 р., виглядали суцільним жахом. Союз А. Гітлера та Й. Сталіна коштував Польщі державності, а радянська перемога над фінами засвідчила, що західні країни в найближчий час не придуть полякам на допомогу. На цьому тлі зростали настрої розгубленості, непевності, колабораціонізму. Колишній директор варшавської гімназії Кречмар після підписання радянсько-фінляндського договору зазначав: «Польські націоналісти, які вірили у Сікорського, розчарувалися знов і на прикладі Фінляндії ще раз переконались у “союзнитві” Англії і Франції. Для нас зараз висновок один, нехай воює сама Англія, а ми маємо реально підтримувати Радянський Союз». Надії патріотів на те, що відволікання Червоної армії на фінляндському фронті допоможе полякам звільнитися від «совєтів» чи то шляхом повстання, чи за допомогою союзників, згасали, а єдиний шанс на відродження Польщі давала лише перспектива війни між СРСР і Німеччиною. «Тепер уже Польща не повернеться, бо Радянський Союз уклав мирний договір із Фінляндією, – говорив робітник шляхового тресту М. Кучей. – Ми тут нічого не зможемо зробити, оскільки частини Червоної армії з фінляндського фронту будуть перекинуті для наведення порядку. Нам залишається сидіти спокійно і очікувати ходу подій». «Для польських націоналістів – це великий удар, – твердила в розмові з інформатором письменниця Марковська. – Укладання цього договору розсіяло надії на десант англійських легіонерів. Але ще не виключено, що Німеччина укладе договір із Францією і разом почнуть похід проти СРСР. У цьому випадку відродження Польщі можливе»²³⁸.

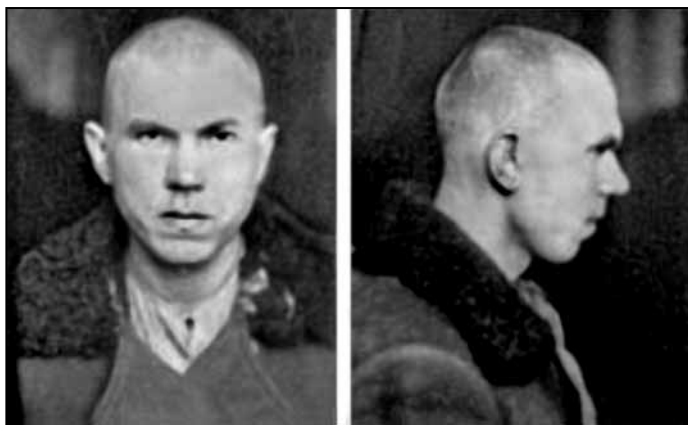
Перспективи подальшої боротьби для поляків виглядали непевними ще й через внутрішні процеси, котрі відбувалися в окупованій радянцями Східній Польщі. У доповіді керівника польського підпільного Союзу збройної боротьби С. Ровецького («Ірота»), де аналізувалися наслідки радянського панування, відзначалося: «Ради мають велику допомогу від місцевого елемента (українців, білорусів, єврейської бідноти), багато прихильників від молоді, яка отримала роботу [...] більшовики не так схильні до розстрілів людей із будь-якого приводу і без приводу, як німці [...], переносячи боротьбу на соціальний ґрунт, вони змогли завоювати певну частину польського суспільства, в основному серед пролетарської молоді і деякої частини морально зломленої інтелігенції». С. Ровецький визнавав повну байдужість білорусів і українців до долі польської державності, але вказував і на ворожість багатьох із них до нової влади на економічному ґрунті. Він дійшов висновку, що «широка робота проти більшовиків неможлива», тим більше, що з метою «підриву бази» підпілля органами НКВС було виселено членів

родин офіцерів, фабрикантів, поміщиків, чиновників колишнього державного апарату²³⁹. Розгром радянськими спецслужбами польського підпілля змусив відмовитися від планів збройного повстання. У вересні 1940 р. генерал С. Ровецький видав наказ берегти сили та посилювати конспірацію²⁴⁰.

Жорстоку боротьбу НКВС вів і проти українського національно-визвольного руху. Як свідчать новітні дослідження, уже у грудні 1939 р. було проведено першу велику чекістсько-військову операцію, спрямовану на знищення оунівського підпілля. Тоді вдалося ліквідувати низку бойових груп, окремі ланки організаційної мережі. Паралельно здійснювалися масові арешти серед населення. У березні 1940 р. НКВС провів другу, а у вересні та грудні того ж року – наступні великі чекістсько-військові операції проти ОУН. У 1939–1940 рр. радянські органи держбезпеки у західних областях УРСР заарештували майже 5,4 тис. учасників «контрреволюційних організацій», до вищої міри покарання було засуджено 32 особи. У ході чергової великої операції, що відбулася у квітні – травні 1941 р., заарештовано близько 1,5 тис. підпільників, за січень – травень того ж року смертний вирок винесено 178 представникам українського руху опору²⁴¹. За даними НКВС УРСР, протягом жовтня 1939 – грудня 1940 рр. було викрито 96 великих і 2256 дрібних підпільних формувань. Крім того, проводилися масові арешти серед місцевого населення, звинуваченого в пособництві «буржуазним націоналістам»*.

Однак, попри все, українське підпілля швидко відновлювало свої сили та нарощувало активність. 30 вересня 1940 р. керівник наркомату внутрішніх справ УРСР І. Серов повідомляв Л. Берії та начальникові відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Федотову про ліквідацію оунівських осередків у Західній Україні. Зазначалося, що з березня 1940 р. обласні УНКВС викрили й частково знищили структури Львівської крайової ексекутиви ОУН. У березні – квітні того ж року УНКВС Львівської області заарештувало всіх провідних членів крайової ексекутиви. Проте вже 1 вересня 1940 р. відбулося перше засідання її нового складу, який невдовзі також заарештували. Загалом у цій справі в руках НКВС опинилося 107 членів організації. Агентурно-слідчим шляхом було викрито обласні, окружні й повітові центри ОУН на території Тернопільської, Дрогобицької, Рівненської та Волинської областей. За даними органів держбезпеки, на 1 вересня 1940 р. загальна чисельність членів оунівського підпілля, які вели «антирадянську діяльність», що навесні – влітку того року зводилася «до підготовки збройного повстання проти совітської влади при допомозі Німеччини», становила 5500 осіб²⁴².

* У 1939 р. заарештовано 734 учасника українських націоналістичних організацій, у 1940 р. – 4,6 тис., у січні – березні 1941 р. – 2,3 тис. (див.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 17).

Заарештовані члени ОУН.
Зверху вниз: В. Швабюк, П. Кульба, С. Лукашук
(Луцьк, 1940 р.; у 1941 р. – розстріляні)

Резонансу набували терористичні акти, до яких час від часу вдавалися українські націоналісти. Зокрема, 8 липня 1940 р. у Львові члени молодіжної організації ОУН під час демонстрації кінофільму на території водного басейну Дому РСЧА жбурнули в натовп гранату. Серед заарештованих у цій справі були Валько, Думко, Гуцалюк, Брездень, Пеленський, Терлецький, Ткачек, Кухар, Маєр, Базилевич. Слідство встановило, що гранату кинув Кухар, а знали про це Маєр і Базилевич²⁴³. Загалом за перший період радянської окупації члени ОУН здійснили не менше ніж 200 нападів на представників партійних і адміністративних органів нової влади, що було зворотним боком того державного терору, який провадила тут сталінська система. Однак із кінця 1940 р. головним завданням українського підпілля стало збереження кадрів організації²⁴⁴.

Своєю чергою органи НКВС діяли на випередження, арештовуючи членів антирадянських підпільних організацій і караючи при цьому винних і невинних. У 1941 р., майже напередодні німецько-радянської війни, із метою залякування населення відбулися показові судові процеси проти українських націоналістів – у Львові («Процес 59-ти» 15–19 січня) та Дрогобичі («Процес 62-х» 7–8 травня і «Процес 39-ти» 12–13 травня). Вироки вражали своєю суворістю – чимало націоналістів було страчено²⁴⁵.

Утім, усі ці репресивні заходи не підірвали життєздатність ОУН, яка мала потужну кадрову базу й керівництво якої перебувало в німецькій зоні окупації – у Генеральній губернії. Навпаки, після встановлення радянської влади українські націоналісти посилили вербувальну роботу та спромоглися довести чисельність організації на червень 1941 р. до

Луцька в'язниця (1930-ті рр.)

20 тис., а за деякими даними – до 50 тис. (включно з прихильниками) осіб²⁴⁶. Проводилась активна підготовка до антирадянського повстання. За даними звітів Проводу ОУН, відповідні осередки з'явилися у 73,5% населених пунктів західноукраїнських областей. В окремих випадках (Станіславщина, Волинь) провідники обласних організацій змушені були навіть стримувати збільшення чисельності задля збереження конспірації та забезпечення якісного вишколу нових членів. Зовнішнім чинником, який позитивно вплинув на зростання ОУН, самі націоналісти вважали політику радянзації. Дії нової влади в політичній, економічній, суспільній сферах настільки негативно сприймалися українським загалом, що спонукали до пошуків будь-яких шляхів боротьби. А оскільки, крім ОУН, політичних сил, які б провадили свою діяльність на всіх західних землях, не залишилося, до націоналістів ішли всі, хто вороже ставився до радянської влади, навіть люди лівих поглядів. Більше того, було проведено значну роботу з поширення впливу організації на інші області УРСР (у тому числі Кам'янець-Подільську, Вінницьку, Житомирську, Київську, Дніпропетровську, Одеську, Сумську) та українські етнічні території, які входили до складу радянської Білорусії²⁴⁷.

Слід також зазначити, що радянські органи держбезпеки заарештували не лише націоналістів з ОУН, а й представників українських демократичних партій. Зокрема, у жовтні 1939 р. було ув'язнено діячів УНДО Дмитра Левицького, Остапа Луцького, Володимира Целевича, Івана Німчука та Володимира Кузьмовича²⁴⁸. Незабаром заарештували одного з найбільш відомих та авторитетних українських політиків Львова – Костя Левицького, якого, разом зі львівським посадником поляком Островським, тримали в одній камері у сумнозвісній в'язниці на вулиці Л. Сапегі (Тюрма на Лонцького)²⁴⁹.

Разом з українцями, поляками та євреями репресіям було піддано чільних діячів вірменської спільноти, представників російської політичної еміграції, які мешкали у Львові²⁵⁰. Таким чином, західноукраїнська людність перебувала в постійній психологічній напрузі. «Настрій серед українського населення був дуже пригноблюючий, – згадувала колишня зв'язкова ОУН Олена Матла, – і кожна людина чекала з дня на день якоїсь неприємної несподіванки»²⁵¹. Про відчуття тривоги, яке опанувало людей, говорили також інші галичани. «У Львові, – писав Р. Волчук, – то тут, то там хтось “зникав” з-поміж моїх шкільних товаришів і товаришок. Про декого ми дізнавалися, що його арештовано. Про інших приходили чутки, що він чи вона вже “за Сяном”, може й у Німеччині. Те саме діялося з їхніми батьками. Панувала непевність і страх»²⁵².

На цьому тлі зростали антирадянські настрої, що виражалися, зокрема, у побажанні РСЧА поразки у Зимовій війні, котра саме у цей час тривала. «Фінська війна не принесла сподіваного швидкого розгрому білофінів, – згадував Р. Волчук. – Між рядками газет ми вичитували

про завзятий опір і великі втрати Червоної армії серед білих снігів і замерзлих озер, і потику раділи»²⁵³. Схожі настрої були поширені й серед селянства. За словами Є. Сверстюка: «Українські селяни, передусім західні, діти яких ще не встигли потрапити до Червоної армії, не бажали перемоги “своїх” у війні проти Фінляндії. Характерно, що ті настрої поєднувалися з переживанням за наших людей, яких мобілізували й кинули проти Фінляндії»²⁵⁴.

Так само, як і на землях колишньої польської держави, в анексованих румунських провінціях радянська влада, почавшись із репресій проти «класово чужих елементів», швидко набула етнічної забарвленості. Ті з представників вищого і середнього класу, хто не встиг виїхати до Румунії, були майже повністю знищені. Їх висилали в глибокий СРСР, засуджували на різні строки ув'язнення, позбавляли життя. 12 лютого 1941 р. за вироком Чернівецького обласного суду поміщика М. Опрю з села Маморниця було розстріляно тільки за те, що він «мав 170 га землі та експлуатував найману робочу силу». Така ж доля спіткала й уродженку Хотинщини В. Черкез-Шнеєр. Репресіям піддавалися заможні «куркульські» (селянські) сім'ї²⁵⁵. У радянських таборах опинилася бессарабська «поміщиця» Є. Керсновська, яка стане відома завдяки своїм унікальним мемуарам²⁵⁶.

Члени «антирадянських партій» у Бессарабії, яких, за підрахунками органів держбезпеки, нараховувалося (разом із родинами) до 5 тис. осіб, стали однією з перших жертв НКВС. Наприклад, О. Руссо з Хотина було розстріляно за те, що він «брав участь у контрреволюційній партії “кузистів” (від прізвища румунського праворадикального політика Александру Куза – В.Г.) і видавав радянських активістів»²⁵⁷. До «зрадників Батьківщини» прирівнювалися також румунські державні службовці. Причому «особливо небезпечними» вважалися службовці поліції, жандармерії та примарії (органів місцевої влади – В.Г.). Навіть дрібні посадовці й звичайні охоронці отримували за цей «злочин» до 7 років виправно-трудових таборів.

Депортації, як чи не найнадійніший спосіб очистки регіону від «соціально чужого і ворожого елементу», пройшли тут у два етапи: 23 травня 1941 р. вислали 181 родину (понад 500 осіб), передусім тих, хто висловлював бажання виїхати

Член ОУН П. Сташинський
(Львів, 1930-ті рр.; заарештований
1940 р., розстріляний 1941 р.
у Тюрмі на Лонцького)

з СРСР²⁵⁸, а 13 червня – ще 2279 сімей (7720 осіб) з числа активних членів місцевих партій та їхніх близьких родичів (2340 осіб), членів сімей «зрадників Батьківщини» (2766 осіб), поміщиків, фабрикантів, чиновників, поліцейських, офіцерів румунської, польської та колишньої російської білої армії (1518 осіб)²⁵⁹. Загалом, за попередніми підрахунками, упродовж 1940–1941 рр. на території Північної Буковини й Хотинщини з політичних мотивів було репресовано близько 11 тис. осіб, з яких понад 1400 страчені, загинули в тюрмах і на спецпоселенні²⁶⁰.

Упродовж року місцеве населення майже повністю зневірилося в радянському режимі. Коли 10–11 січня 1941 р. у Чернівецькій області відбувалися вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР, чимало людей висловлювали думки щодо фіктивності «народного волевиявлення». «Це суцільна дурість і обман, – говорив учитель із села Довжок Спатар, – які роблять тільки для закордону. Вони ж самі виставляють своїх кандидатів, а ті потім з успіхом душать народ. Хіба народ виставляє, кого він хоче?! Ні, заставляють голосувати за тих, за кого скажуть»²⁶¹.

Законно покинути «країну Рад» можливості не було. Румуни, молдавани, євреї й українці, які не встигли виїхати з Північної Буковини та Бессарабії до приходу Червоної армії, тепер, не одержуючи вчасно дозволу на виїзд, удавалися до нелегального переходу кордону і гинули від куль прикордонників або потрапляли до в'язниць. 28 січня 1941 р. кавалерійські частини прикордонної застави та оперативні працівники обласного УНКВС на відстані 3 км до румунського кордону перехопили групу мешканців сіл Гарячий Урбан, Гарячий Монастир, Бояни, Остриця й Магала. При цьому було вбито 12, затримано 53 особи, а перебратися в Румунію вдалося лише двом²⁶².

Після чергової заборони зареєструватися на виїзд до Румунії, селяни Глибоцького району 1 квітня 1941 р. зробили спробу прорватися туди самотужки. У результаті близько 50 осіб загинуло або зазнало поранень, а у селах розпочалися масові арешти. Спроби втечі населення перетворилися для радянської влади на справжню проблему. На запит, який надіслав до Москви М. Хрущов, що з цього приводу робити, Й. Сталін відповів: «Стріляти по людях, звісно, можна, проте стрілянина – це не головний метод нашої роботи»²⁶³. Загалом, за даними НКВС, із 1940 р. по 6 червня 1941 р. за кордон втекло 3302 особи²⁶⁴.

На території колишньої Польщі з радянської до німецької зони окупації також прагнуло перебратися чимало людей. З огляду на це, НКВС, крім інших заходів, організовував спеціальні провокаційні акції. З'явилися завербовані перемишники, які збирали гроші з бажаючих перейти кордон та дістатися до Німеччини – по 1–2 тис. руб. з особи (з речами – ще більше). Людей привозили до якоїсь прикордонної місцевості та пропонували зачекати до ночі. А потім «провідники» доправляли потенційних перебіжчиків просто в руки прикордонників²⁶⁵.

Серед українців, які внаслідок трансферів населення між СРСР і Німеччиною опинилися на радянській території, виявилось чимало тих, хто прагнув повернутися назад – до німецької зони. Зокрема, чимало селян із Підляшшя у вересні 1939 р. подалися на схід разом із Червоною армією при відступі її з цієї території. Політруки агітували за виїзд: «Хаді к нам, ти у нас будеш бальшой чєлавєк», – згадував інженер Є. Пастернак. Тих, хто відраджував, за сприяння місцевих комуністів заарештовували. Обмін населенням тривав до середини жовтня 1939 р., поки Німеччина не закрила кордон²⁶⁶. Під час репатріації німців і українців «проявилася велика різниця між трактуванням людей німцями та більшовиками» – перші оточили своїх виселенців-фольксдойче найбільшою опікою. В умовах холодної зими 1939–1940 рр. німецька сторона надавала необхідну матеріальну й моральну підтримку переселенцям. Натомість радянська комісія «пиячила в німців» і згаля час для вивезення своїх людей²⁶⁷.

Чи не найбільшою подією у цей час на Підляшші стало повернення після декількох місяців поневірянь у спробах вирватися із СРСР тих, хто двадцять років свого життя боровся з польською владою за ідеали більшовизму і «возз'єднання» з «країною Рад»²⁶⁸. Прикладом цього міг служити комуніст Ф. Лис – мешканець села Полоски, організатор і керівник комуністичного осередку в окрузі. Він повернувся додому, залишивши все своє майно в Бердичеві, де з 1939 р., після виїзду разом із червоними військами, працював робітником на цукроварні. «Ще заки, однак, приступити роботи на цукроварні, – згадував Є. Пастернак, – післали його керманічі фабрики копати буряки, добуваючи їх з-під снігу (листопад 1939 р.). На інтервенцію Лиса, старого і заслуженого комуністичного діяча з Підляшшя, у директора цукроварні цей останній, жид за походженням, викинув Лиса за двері свого кабінету. Це так подіяло на Лиса, що він покинув усе своє майно і лиш з жінкою і дитиною вернувся на Підляшшя. Тут оповідав він, що “дурні були поляки, що садили нас по тюрмах за комунізм. Треба було нас усіх вирядити туди, в Большевію, то ми скоро вилічилися б”»²⁶⁹.

Маємо також свідчення про митарства біженців із Підляшшя, які опинилися на Волині без будь-якої підтримки з боку влади. «Місцеве

*Є. Керсновська
(бессарабська землевласниця,
з 1941 – в 'язень ГУЛАГу)*

Повсякдення в'язнів ГУЛАГу (друга половина 1930-х рр.)

волинське населення, – ідеться у спогадах Є. Пастернака, – з міцними націоналістичними впливами, яке до того вже зазнало на собі всіх “благ” більшовицького “раю”, ставилося вороже до наших утікачів, уважаючи їх слушно комуністами. Серед утікачів розпочалися нарікання проти уряду. Щоби припинити ці нарікання вирішили більшовики прилучити наших втікачів до одного зі збірних транспортів вивожуваних нелюблящих громадян до Казахстану і одного дня заїхали більшовицькі авта під тимчасове приміщення, де зупинилися наші втікачі, запрошуючи їх сісти на авта, “бо ми вас дадим в харошее место”. Наша громада однак зорієнтувавшись, де це “харошее место”, зчіпила руки і створила один клубок людей та не дозволила вирвати з цього клубка ані одного члена. Розпочалася трагічна боротьба наших втікачів з енкаведистами. На плач і крик наших втікачів, їх жінок і дітей збіглися з міста волинські громадяни, які зайняли ворожу поставу до енкаведистів, змушуючи їх залишити наразі свої заміри. Наші втікачі, однаке, ще того самого дня, залишивши все своє майно, невеликими групами розбіглися, продираючись на Захід, на Підляшшя»²⁷⁰.

Інша доля спіткала етнічних німців Західної України. Згідно з умовами міжурядової радянсько-німецької угоди від 16 листопада 1939 р. «Про евакуацію українського й білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла до зони державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла до зони державних інтересів СРСР», розпочався їх масовий виїзд із теренів, контрольованих Червоною армією²⁷¹. У планах А. Гітлера фольксдойче мали відіграти важливу роль: поширення німецької експансії на сусідні країни (аншлюс Австрії, анексія Чехословаччини) саме й проводилося під гаслом: «Додому, у Райх!» («Heim, ins Reich!»)*. У позбавленні Західної України від доволі відчутної німецької присутності було зацікавлене й сталінське керівництво, яке в такий спосіб, власне, продовжувало практику етнічних «зачисток» приєднаних територій. Щодо самого німецького населення, то воно здебільшого не виявляло симпатій до радянської влади. Як повідомлялося в донесеннях політпрацівників Українського фронту, місцеві німецькі колоністи не приховували свого розчарування з приводу того, що ці території мають відійти до СРСР, а не до Німеччини. Натхненні розповіді військових агітаторів про переваги радянського способу життя не справляли помітного враження. Побоюючись негайної колективізації, деякі «політично неграмотні» поселенці розпочали масовий забій худоби: «Усе одно радянська влада забере, – говорили вони. – Краще ми самі з’їмо!»²⁷². Одразу ж після підписання

* Упродовж 1939–1941 рр. із країн Балтії, Італії, з Балкан та СРСР було переселено 1 млн 30 тис. етнічних німців (див.: Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К., 1997. – С. 359).

угоди про взаємне переселення українців і німців серед останніх, за даними НКВС, поживалася діяльність «фашистських, сектантських та інших елементів», спрямована на активізацію переселенського руху до Німеччини. В одній з інформацій заступника наркома внутрішніх справ СРСР Б. Кобулова повідомлялося про те, що в Бессарабії, Північній Буковині та Прибалтиці організація переселення німців проводиться «під антирадянськими та націоналістичними гаслами»²⁷³. У 1939–1940 рр. зі щойно приєднаних територій до німецької зони окупації виїхало понад 250 тис. етнічних німців – у тому числі 60 тис. з Волині, 96 тис. з Південної Бессарабії, 42 тис. із Північної Буковини, 60 тис. зі Східної Галичини²⁷⁴. Утім, частина німців, продовжуючи зберігати значний ступінь нелояльності до комуністичної влади, усе ж залишилися на підрадянських територіях. Зокрема, як повідомлялося в донесеннях органів держбезпеки, чимало німців було в Аккерманській області, що перетворювало її на своєрідний центр націонал-соціалістів Бессарабії (напередодні радянсько-німецької війни тут активно діяли різноманітні пронацистські організації, шпигунські центри тощо)²⁷⁵.

До 200 тис. румунів (у тому числі значна частина інтелігенції, представників владної та економічної еліти) виїхали із захоплених Червоною армією територій до Румунії²⁷⁶. Водночас чимало сільських мешканців, які мали тут господарства, залишилися. Слід також зазначити, що у ході стрімкого наступу РСЧА «випадково» зайняла Герцаївщину, де компактно мешкало румунське населення²⁷⁷. Ця територія так і залишилася під радянським правлінням.

Німецьке населення Бессарабії виїжджає до Румунії, у м. Галац (1940 р.)

Насадження на західноукраїнських землях комуністичної ідеології супроводжувалося нищенням традиційного духовного життя регіону, де чи не найповажніше місце посідала релігія. Наміри нової влади розпочати нещадну боротьбу з «релігійними забобонами» місцеве населення відчувало вже у ході «визвольного походу». Недорікувата атеїстична агітація армійських політпрацівників, відверто вороже ставлення значної частини червоноармійців до церкви та священників погано поєднувалися з деклараціями радянського військово-політичного керівництва про повагу до релігійних почуттів віруючих. В окремих випадках військовослужбовці навіть удавалися до спроб зачиняти церкви. Так зробив, зокрема, батальйонний комісар одного зі шпиталів Українського фронту Черняхів, який не тільки категорично заборонив медперсоналу з місцевих мешканців відвідувати храм у будні дні, але навіть відібрав ключі від нього з тим, щоби його наказ не було порушено²⁷⁸.

Принагідно зазначимо, що серед командно-політичного складу Червоної армії – «школи соціалізму» – панувало досить войовниче ставлення до релігії та віруючих. Армійські політпрацівники уважно стежили за «атеїстичним вихованням» особового складу, сприймаючи «у штики» вияви релігійності серед червоноармійців. Зокрема, баптистів, які, згідно зі своїми переконаннями, відмовлялися брати до рук зброю, притягали до суду військового трибуналу. Показовий випадок стався у вересні 1939 р. в одній із частин 27-го стрілецького корпусу Українського фронту, де «було встановлено факт відвідування церкви» у Володимирі-Волинському бійцем Євтушенком. Секретар партбюро частини у приватній бесіді спробував пояснити тому «непристойність такої поведінки», однак це не подіяло. «У Бога я вірую, йому й молюся, і взагалі, що це за гоніння! – доповідав політпрацівник командуванню про реакцію Євтушенка. – Бог мене захищає, він – мій спаситель від усіляких гріхів. Що хочете робить, а молитися все-одно буду!». Після такої непоступливості секретар партбюро визнав за доцільне «з'ясувати політичну фігуру Євтушенка щодо можливості його перебування у РСЧА»²⁷⁹.

Зіткнувшись у Західній Україні з «проблемою» суцільної релігійності населення, радянські комісари й агітатори виявилися нездатними до ведення аргументованого діалогу, натомість заводили «стару пісню» більшовицької атеїстичної пропаганди. Селянин Михайло Безталанний зі Львівщини згадував, як після приходу Червоної армії військовослужбовці на мітингах розповідали місцевим мешканцям про «щасливе життя під сонцем сталінської конституції». Коли ж доходило до заперечення Бога, це викликало моральний опір. «Доказують, – згадував М. Безталанний, – що в них немає релігії, що це обман, опіум для народу. Люди відразу вводяться в суперечні дискусії. Агітатори з піною на вустах, при наганах доказують, що ви – народ неосвічений, некультурний, що поміж вами є багато ворогів народу»²⁸⁰.

Загалом влада усвідомлювала, що рівень релігійності у Західній Україні значно вищий, ніж у Східній, де саме завершувався процес суцільного закриття церков. Однак приховати войовничий атеїзм нової адміністрації не вдавалося. Це, а також елементарне безкультур'я, нерідко провокували конфлікти з місцевим населенням на релігійному ґрунті. 9 грудня 1939 р. у Жидачеві під час спорудження огорожі довкола військової частини червоноармійці за наказом військтехніка 1-го рангу Ляліна підкопали та повалили на землю хрест із розп'яттям. При цьому скульптурне зображення Спасителя розбилося, а старшина частини забрав собі відбиті латунні частини «для господарського використання». Уламки розп'яття бійці віддали місцевим мешканцям, які віднесли їх до костелу. Ксьондз негайно зібрав парафіян і продемонстрував їм «наслідки діяльності більшовиків». Близько тисячі обурених вірних із вигуками «Ганьба!» направилися до військової частини з вимогою віддати їм рештки розп'яття, що червоноармійці невдовзі й зробили. Лише на прохання ксьондза натовп розійшовся, а наступного дня люди зібралися біля костелу знову – для «поховання хреста». Після цього випадку в місті двічі з'являлися листівки із закликом підняти повстання та гаслами «Геть комуністів!»²⁸¹. Армійські політоргани охарактеризували ці події як «антирадянську демонстрацію на релігійному ґрунті», організаторами якої називалися «польський ксьондз та ворожі елементи, які зіграли на релігійних почуттях та роздули конфлікт між армією й місцевим населенням»²⁸². Учинок Ляліна «розібрали» на партійних зборах, а з особовим складом провели бесіди «відповідно до постанови Станіславського обкому про взаємовідносини з місцевим населенням щодо питань релігії»²⁸³.

В іншому випадку група червоноармійців 142-го батальйону 2-ї будівельної дільниці, працюючи на вузькоколії в Голвинській сільраді Сопоткинського району Білостоцької області, спалила хрест. У зв'язку із цим на ім'я прокурора надійшла заява-протест, підписана 200 громадянами. Організатором її написання був ксьондз Красовський²⁸⁴. Голова сільради села Визна Єдвабнинського району тієї ж області при знятті пам'ятника зачепив трактором придорожню капличку з «Паном Єзусом» і зруйнував її. Того самого дня ввечері зібралася велика кількість віруючих та урочисто відновила цю капличку на кладовищі²⁸⁵.

Подекуди тертя між владою і населенням призводили до відкритих зіткнень. 10 січня 1940 р. Кудринський волосний сільський комітет за участі заввідділу Борщівського повіткому КП(б)У Коломійця та комсомольського активіста Гавриленка ухвалив націоналізувати монастирське майно. На підставі цього селянський комітет Михайлівки за участі Коломійця та Гавриленка заходився удержавлювати місцеву греко-католицьку обитель ченців-василіян. На прохання голови сількому Гавриленко разом із членом селянського комітету Морозом

приступили до опису наявних цінностей, чого за законом вони не мали права робити. Партпрацівники пішли ще далі, заходившись описувати також особисте майно ченців, яким вони «запропонували» негайно забиратися геть. Після цього хтось ударив у дзвони, збіглися місцеві мешканці, які вступилися за монахів, вимагаючи дати їм спокій. Утім Гавриленко й Мороз не відступали. Тоді селяни витягли представників влади на подвір'я, вирвали гвинтівку з рук Мороза та ударом палиці по голові збили того на землю. Тим часом у Гавриленка в кишенях віряни шукали ключі від монастирських приміщень²⁸⁶. «Виступ віруючих, – оцінювало інцидент політбюро ЦК КП(б)У, – мав місце тому, що монахи і куркулі та інші антирадянські елементи скористалися неправильними діями сількому та партпрацівників». Тернопільський обком КП(б)У зняв Коломійця із роботи та направив до Михайлівки комісію для ведення «виховної роботи» з місцевим населенням. Своєю чергою, слідчі органи порушили карну справу для притягнення винних до відповідальності²⁸⁷.

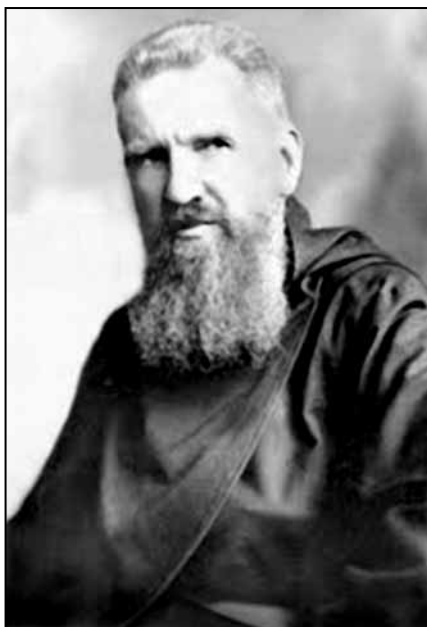
Траплялися випадки, коли вірні свідомо «підставляли» «чужаків» – представників нової влади, демонструючи при цьому її повне неприйняття. Наприклад, у селі Новосілки Давид-Городського району Пінської області (Західна Білорусія) віруючих образила антирелігійна лекція, яку прочитав відповідальний працівник, інструктор райкому партії Александрович, що в лютому 1941 р. приїхав сюди зі східних районів республіки. Йому цього не забули. Навесні до комуніста якось підійшли двоє чоловіків і заявили, що на дзвіниці церкви бджоли нанесли багато меду, який хоче собі забрати місцевий піп. Цей мед громадський, наполягали вони, а тому його слід забрати. Аби перевірити, чи є на дзвіниці мед, партієць поліз нагору. У цей час біля церкви почали збиратися віряни, яким повідомили, буцімто комуністи прийшли закривати храм. Люди дочекалися, поки Александрович злізе і щойно той з'явився на паперті почали обурюватися, мовляв, чому це він порушує «сталінську конституцію», хто йому дав таке право й де сказано, що церкви можна закривати! Приголомшений представник влади так і не наважився пояснити, що він робив на даху дзвіниці²⁸⁸.

Релігійні громади чинили активний опір примусовій атеїзації, нерідко стаючи на бік своїх пастирів під час спроб влади економічно придушити церкву. Наприклад, співробітник райфінвідділу Цалкін надіслав настоятелеві костелу у Відзах (Вілейська область, Західна Білорусія) повідомлення про необхідність сплатити податок та культзбір у сумі 106 тис. руб. Ксьондз відмовився. Тоді надійшло нове повідомлення – уже на 60 тис. Після чергової відмови Цалкін знову перерахував суму податку, яка тепер становила 8644 руб., попередивши про необхідність сплатити її до 15 серпня 1940 р. А вже 16 серпня за розпорядженням райфінвідділу Цалкін вилучив у священника якесь майно за несплату. Той

апелював до вірних. Побоюючись відкритого виступу населення, місцевий райком партії запропонував повернути ксьондзові його речі. 17 серпня біля костелу зібралося до 250 осіб, які й перенесли реквізовані фінінспектором пожитки на квартиру священника^{289*}. У селі Бостинь Луинецького району Пінської області для організації допомоги церкві у сплаті податків віряни вирішили віддавати від 10 до 15 руб. із кожного двору. У цьому регіоні активно діяв один із найбільших у Білорусії релігійних центрів – Жировицький православний монастир, де під час церковних свят відбувалися велелюдні хресні ходи²⁹⁰.

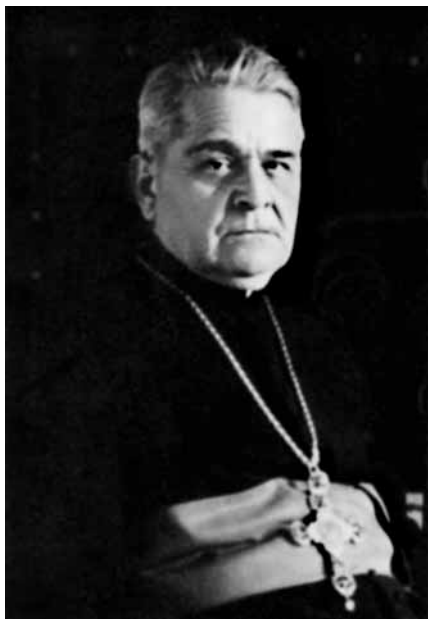
Утім, попри ці скромні переми, у протистоянні з владою, яка мала на меті знищення релігії раз і назавжди, віруючі не мали жодних шансів на перемогу. Комуністичний режим діяв обережно й поетапно. З огляду на потенційну небезпеку, ворогом №1 на перших порах було визначено католицьку церкву, котра, маючи зв'язки з підпіллям, виступала об'єднуючим фактором найбільш ворожої до «совєтів» етнічної групи населення – поляків, причому костел став головним осередком антирадянської агітації. Ксьондзи потрапили до першої хвилі репресій. Із 57 заарештованих органами держбезпеки священнослужителів 19 було розстріляно²⁹¹.

Невдовзі після цього влада взялася й за релігійні конфесії українців. Хоча жодна з традиційних українських церков у регіоні – греко-католицька, автокефальна православна – офіційно заборонена не була, тиск на них зростав. Зі шкільних програм зник Закон Божий, припинилася діяльність духовних семінарій, закрилися церковні часописи, було скасоване право на друкарську діяльність, відібрано церковні землі й приміщення, церкву обклали непомірно високими податками тощо²⁹². Крім того, релігійним громадам заборонили користуватися поштовим

*Митрополит Андрей (Шептицький)
(1865–1944 рр.)*

* Цей самий фінінспектор «відзначився» встановленням непомірного податку на ксьондза з іншого села. Обком партії визнав такий підхід до податкової політики «непродуктивним», а Цалкіну виніс догану по партійній лінії (див.: Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 44. – Л. 25).

о. Гавриїл Костельник (1886–1948 рр.)

зв'язком, а священикам – відвідувати хворих у лікарнях для сповіді, причастя та похоронних відправ. Також при видачі паспортів у документах їм робили спеціальні позначки²⁹³. Чинилася економічна дискримінація священнослужителів: вони сплачували вп'ятеро більшу ціну за спожиту електроенергію, воду, житлову площу, а в разі несплати їхнє майно підлягало конфіскації²⁹⁴. Водночас проти духівництва посилювалися репресії. Лише в Галичині впродовж першого радянського владарювання було заарештовано 79 священиків, декого з них розстріляли у червні 1941 р., уже під час війни з Німеччиною²⁹⁵. Після відступу Червоної армії митрополит Андрей Шеп-

тицький, повідомляючи Ватикан про нищення Української греко-католицької церкви, зазначав, що в його єпархії було вбито чи померли у в'язницях 12 священиків, 33 депортували у Сибір, а на Перемишльщині загинуло близько 20 осіб духовного сану²⁹⁶.

Добре усвідомлюючи значення церкви у справі розвитку українського національного руху опору, НКВС у 1940–1941 рр. розробив план ліквідації УГКЦ (11 січня 1941 р. затверджено Л. Берією), яку планувалося відірвати від Ватикану шляхом створення «незалежної» уніатської структури з наступним приєднанням її до Російської православної церкви. Передбачалося сприяти розколу серед греко-католиків між прихильниками західного і східного обрядів, проводити заходи з дискредитації ієрархів, а також спільно з наркомфіном СРСР придушувати релігійні громади непомірними податками²⁹⁷. Саме у цей період радянські органи держбезпеки, заарештувавши сина отця Г. Костельника, схилили того до співпраці, а вже після завершення війни з Німеччиною використали у справі ліквідації УГКЦ.

У Північній Буковині наступ на Румунську православну церкву був нищівним. Буковинську митрополію скасували, резиденцію митрополита у Чернівцях перетворили на музей, а церковні землі націоналізували. Священиків обклали високими податками та піддали репресіям.

Хоча гонінь зазнавали всі церкви, усе ж Російська православна мала певні преференції. Зокрема, на Волині, де переважна більшість населення сповідувала християнство східного обряду, влада дозволила решт-

кам єпископату Московської патріархії провести приєднання єпархій Польської автокефальної церкви. Цей факт деякі дослідники оцінюють як територіальне відновлення колишньої російської церкви в умовах радянської держави²⁹⁸. На західноукраїнських землях РПЦ мала дозвіл висвячувати нових єпископів для приєднаних територій у той час, коли в радянській Україні не було жодного єпископа, а на волі в цілому СРСР залишалося лише чотири ієрархи²⁹⁹.

Ікони, розписані Петром Холодним

(Львів, каплиця Святого Духу Греко-католицької теологічної семінарії, 1920-ті рр.

Зі встановленням радянської влади чимало релігійних стінописів художника було замальовано або просто знищено – В.Г.)

Прихід радянської влади вплинув і на вирішення мовного питання у церковному житті. Навіть у тих парафіях православної церкви на Волині, де ще в період польського правління вдалося запровадити в богослужбову практику українську, після встановлення радянської влади запанувала церковнослов'янська мова з виразно російською вимовою. Це мало засвідчити, крім всього іншого, лояльність до нової влади. І хоча жодних офіційних розпоряджень із цього приводу не було, проте священники й парафіяни йшли на подібні заходи з метою самозбереження, оскільки багато громадсько-церковних діячів зазнали арештів або переслідувань³⁰⁰.

Загалом релігійний чинник відігравав свою роль у процесі радянізації краю. «Специфіка релігійного життя у Західній Україні, – зазначає І. Грідіна, – зумовила перебудову структурної організації РПЦ, яку більшовицька влада успішно використовувала для розповсюдження радянського впливу на підконтрольних територіях. Але штучне юрисдикційне підпорядкування православних конфесій Західної України Московському патріархату спричинило розкол в українському православ'ї, який негативно позначився на подальшому розвитку православного руху в Україні»³⁰¹.

Виховане в релігійному дусі західноукраїнське населення вкрай негативно сприймало радянську атеїстичну політику. «Уперше ми, калуські діти, почули, що Бога немає, – згадував один галичанин. – Таке святотатство, як розбивання вікон у нашій церкві, донедавна було немислиме. Появилось злодійство і пияцтво. Головою міської ради був тоді наставник – на прізвище Свиногриз. У школі зникли зі стін хрести, а появилися фізіономії чужинських вождів. Спочатку нас ще вчили гімназійні вчителі. Вони зникли, і появилися вчителі-агітатори зі сходу, яких ми безнастанку боялися»³⁰².

Одночасно з атеїстичною пропагандою нова влада, де це було можливо, намагалася прибрати з публічних місць виразні релігійні художні символи, побоюючись їх впливу на населення. Наприклад, П. Панч, пропонуючи затягнути полотном чи замалювати фрески відомих митців П. Холодного та Я. Розена у Львові, думав не лише про їх збереження. «Шкода, – відзначав він, – на Наддніпрянській Україні можна було б залишити, бо воно вже сприймалося молоддю тільки як мистецтво. На тутешню молодь воно буде ще діяти як агітація»³⁰³.

Євреї Західної України напередодні Голокосту

У СРСР знали про антисемітську політику Третього Райху. Крім інформації з офіційних джерел (газет, кіно), про це розповідали у своїх листах євреї з закордону. Знали про це й органи держбезпеки. «Ми у Відні залишили квартиру з повною обстановкою напризволяще і врятувалися втечею, – ішлося в одному із спецзведень НКВС, складеному на основі

перлюстрації кореспонденції за період з 4 по 11 листопада 1938 р. – Що Гітлер робить з євреями, то не піддається опису. Усіх євреїв, як багатих, так і бідних, залишили в одних сорочках. Фабрики, заводи, магазини, майстерні, крамниці й усе в євреїв відібрано – усім євреям заборонено мати якусь торгівлю – чи навіть займатися якоюсь роботою. З провінції і сіл євреїв вигнали й те, що вони мали – їм нічого не дозволено взяти з собою». «Із Німеччини отримую дуже погані звістки про те, як євреїв переслідують та обмежують в усьому, – ішлося в іншому листі. – Лікарі не мають права обслуговувати єврейських пацієнтів, про адвокатів годі й казати, вони вже давно залишилися без роботи. А тепер не мають права займати квартири у християнських будинках і навпаки, християни не можуть жити в єврейських домах і під загрозою зняття з роботи. Євреї в Німеччині приречені на загибель. Люди гинуть через одну клятву людини, яка сіє все зло й ненависть і їй усе вдається, як вона хоче. Це не людина, а диявол»³⁰⁴.

У 1937–1938 рр. радянський поет і драматург Перец Маркіш написав п'єсу «Клятва», в якій висвітлювалося тяжке життя єврейської родини в Німеччині, котра, рятуючись від нацистських переслідувань, емігрувала в Ерец-Ізраїль. Надалі один із синів пішов добровольцем до інтернаціонального батальйону, бився з франкістами в Іспанії. Антифашистська спрямованість цього твору була, вочевидь, на часі. Прем'єра п'єси, режисером-постановником якої виступив Соломон Міхоелс, мала відбутися у травні 1939 р. в Московському державному єврейському театрі. Проте цього не сталося³⁰⁵. Після підписання пакту Молотова – Ріббентропа згадки про антисемітську політику та практику нацистів зникли зі шпальт радянських газет. Більше того, узялися за корекцію художніх творів. Показові тут маніпуляції з текстом оповідання Аркадія Гайдара «Блакитна чашка»³⁰⁶.

Видання 1936 р.	Видання 1940 р.
«Є в Німеччині місто Дрезден, і ось з цього міста втік від фашистів один робітник, єврей...»	«Є за кордоном якесь місто, і ось з цього міста втік від буржуїв один робітник...»
«Дура, жидівка! – горлає Пашка. – Щоб ти в свою Німеччину назад провалилася!». А Берта (донька робітника-єврея, що втік від фашистських погромів до СРСР) дуру по-російськи добре розуміє, а жидівку ще не розуміє ніяк. Підходить вона до мене і питає: «Що це таке – жидівка?». А мені й сказати совісно... Зачекав – і бачу: на очах у неї сльози. Тож, сама зрозуміла... Я й думаю: «Ну, зачекай, приятель Санька. Це тобі не Німеччина. З твоїм-то фашизмом ми і самі впораємося!»	«Дура, брехуха! Щоб ти в своє закордоння назад провалилася!». А Берта по-російськи добре розуміє, а дуру і брехуху ще не розуміє ніяк. Підходить до мене і питає: «Що таке – дура?». А мені й сказати совісно... Я й думаю: «Ну, зачекай, приятель Санька, з твоїм-то буржуїзмом ми й самі впораємося!»

Знищення над євреями (Словаччина, Польща, 1939 р.)

Після приєднання західних регіонів України і Білорусії радянська політика набула по суті антиєврейського спрямування, адже вона ставила за мету знищення традиційного способу життя та й ідентичності представників цього етносу, серцевину яких становили юдаїзм і священна мова іврит.

Антирелігійна політика радянської влади на перших порах не мала відверто репресивного характеру. Офіційно релігійну громаду (кегілу) розпущено не було. Однак, ураховуючи те, що саме традиційні юдейські згромадження організаційно й духовно об'єднували значну частину місцевого єврейства, влада доклала чималих зусиль, щоби мінімізувати їх вплив. У хід було пущено економічні важелі – високі податки, якими обкладалися синагоги й рабини, а також націоналізацію громадських будівель і майна, закриття молитовень тощо. В решті-решт радянське правління змусило покинути Батьківщину найбільш заможних членів кеگیли, на пожертвах яких трималася її фінансова незалежність і процвітання. Усе це значно підірвало життєздатність юдейських громад, які відтепер не мали ресурсів для утримування власних лікарень, шкіл, лазень і т. ін. Годі й казати, що закриття єврейських релігійних шкіл (єшиботів, єшив) у зв'язку з ухваленням закону про відділення церкви від школи завдало потужного удару по юдаїзму. Спроби створити підпільні релігійні заклади жорстко придушувалися органами НКВС. Наступ радянської влади на традиційне єврейське життя провадився й на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. про перехід на 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень, коли під загрозою ув'язнення євреї мали працювати у суботу та дні релігійних свят. Уродженець Борислава ізраїльський історик Арон Вайс згадував, як гнітюче на набожне єврейство впливала необхідність відправляти дітей до школи у святий

день шабат (суботу). Намагаючись хоч якось пом'якшити таку «провину», батьки перев'язували дітям праву руку, щоб ті принаймні не могли писати. Траплялося, що майже половина учнів у класах сиділа з якимись «ушкодженнями» та «травмами». До речі, усі вони були підтверджені довідками від лікарів³⁰⁷.

Тож для більшості ортодоксальних євреїв колишньої Польщі радянізація являла собою справжнє лихо, таку собі нову редакцію «Хурбан Галіція» («Зруйнована Галичина»), як це було за років Першої світової війни. І справа полягала навіть не у значному падінні рівня життя, зникненні цілого ряду товарів, появі дефіциту й черг, але й в тому, що насадження радянського ладу знищувало звичний, традиційний спосіб життя євреїв. Іврит перетворився на заборонену мову, релігія витіснялася, а сіоністська ідеологія, яку сповідували десятки тисяч людей, була проголошена «антирадянською». Реакцією на це стало виникнення розгалуженої мережі підпільних організацій і окремих таємних груп із тим, аби протидіяти насильницькому нав'язуванню радянської системи та зберегти традиційні єврейські релігію й культуру.

Із приходом радянської влади більшість легальних і напівлегальних єврейських організацій, які існували в міжвоєнній Польщі, зайняли вичікувальну позицію. Натомість сіоністи пішли у глибоке підпілля й розпочали активну боротьбу. У цьому русі виокремилося два напрями: загальні сіоністи (Гашомер-гацаїр, Гехалуц, Гордонія) та ревізіоністи (Бетар, Бритахаял, Галиля). Злиття загальних сіоністських організацій, за даними Рівненського й Волинського УНКВС (агентурні справи «Утопісти» та «Невгамовні»), відбулося на нараді їх представників наприкінці 1939 р. у Львові, де було створено об'єднаний центральний комітет та призначено вповноважених по областях (Фельдман Ципойра, Рабинович Якуб, Сфард-Тененбаум Рива та ін.). Вони розпочали активну вербовку нових членів і створення невеликих груп по

«У зв'язку з провокаційним убивством третього радника німецького посольства в Парижі Німеччиною прокотилася хвиля єврейських погромів» (з журналу «Крокодил», 1938 р.)

Єфимов Б. Ідейний прорив
(радянська політична карикатура, 1938 р.)

— Хлопці дуже задоволені, мій фюрер! Вони питають, чи нема у нас ще якогось зайвого дипломата за кордоном?

4–5 осіб, займалися пропагандою серед молоді ідей «палестинізму», видавали літературу на івриті та антирадянські листівки. Крім того, через Одесу та Литву сіоністи переправляли своїх людей до Палестини. Збирання коштів ішло через різноманітні єврейські організації, зокрема Джойнт³⁰⁸. Активну роль у діяльності сіоністського підпілля відігравали шиліхім – представники відповідних палестинських центрів, які до початку німецько-польської війни були спеціально направлені до Польщі для організації й активізації політичної роботи. Потім вони втекли від німців і, не отримавши права на прописку у великих містах, розселилися по містечках тепер уже радянських Західної Білорусії й Західної України, ведучи тут активну діяльність³⁰⁹.

За даними радянських органів держбезпеки, найбільш активними у цей час були молодіжні організації, зокрема Бетар – Союз імені Йосипа Трумпельдора. Ця парамілітарна структура займалася військовим вишколом, наприкінці 1930-х рр. до її лав входило до 40 тис. молодих людей. Після встановлення радянської влади антикомуністична за своєю суттю організація перейшла в підпілля, центром якого став Вільнюс, а керівником її був Менахем Бегін – майбутній прем'єр-міністр Ізраїлю. Підпільні групи Бетару виникли в багатьох містах Західної України та Західної Білорусії. Водночас споріднена воєнізована організація Іргун (Іргун-цвай-леумі, з івritу – Національна військова організація), метою якої було створення єврейських збройних сил для боротьби з арабами та англійцями за Палестину, почала розбудову своїх відділків у колишній Східній Польщі.

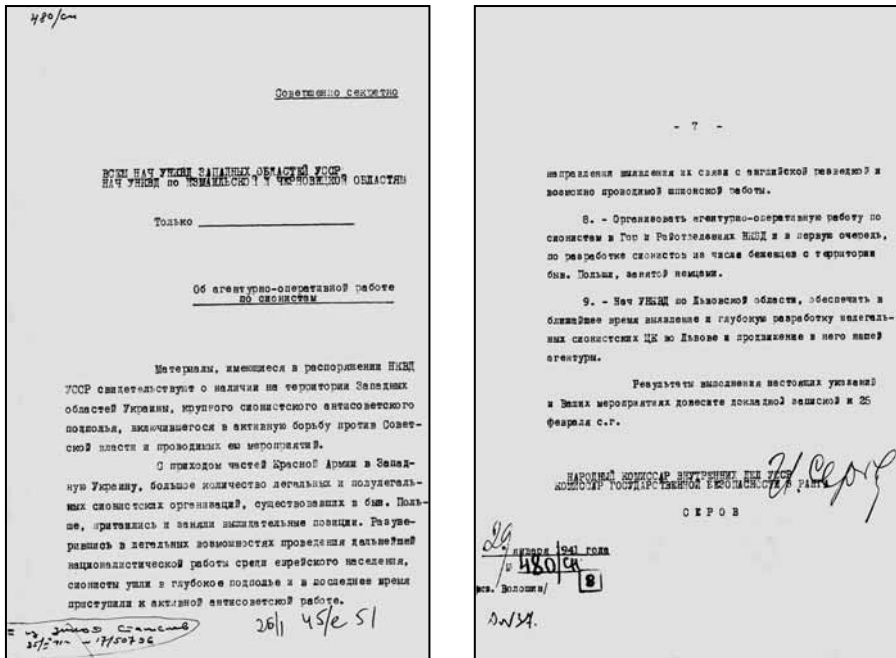
*Учасники молодіжної сіоністської організації Гашомер-гацаїр
(м. Сарни, Польща)*

Другою за активністю підпільною сіоністською організацією була Гашомер-гацаїр (з івritу – «Молодий страж»). Це парамілітарне спортивно-скаутське угруповання сповідувало соціалістичні ідеали й було одним із найбільш впливових серед єврейства міжвоєнної Польщі. Наприкінці 1939 р. створюється його підпільна організаційна мережа у Західній Україні та Західній Білорусії з центром у Львові. Це були невеличкі базові підрозділи – ядра (гарін), не більше 5 членів віком 15–18 років. Вони розповсюджували виготовлені в підпільних друкарнях антирадянські листівки, вели сіоністську пропаганду тощо³¹⁰.

Крім зазначених, існували й інші підпільні єврейські організації, наприклад Дрор (з івritу – «Свобода»), яка виникла шляхом об'єднання структур Гехалуц-гацаїр (з івritу – «Юний піонер») і Фрайгайт (з ідиш – «Свобода») – також лівих за своїми поглядами організацій³¹¹. Гехалуц-гацаїр – колись потужний молодіжний сіоністський рух (30 тис. членів до війни) також утворив своє підпілля. Серед керівників лівосіоністського руху вирізнялися такі постаті, як Іцхак Цукерман, Абба Ковнер та Мордехай Тененбойм. Існували й нелегальні релігійні центри, приміром Ваад-Гашибо, організований на початку 1941 р. в Каунасі. До його складу входили рабини з Литви, Білорусії та України, а серед завдань була організація таємних релігійних шкіл. Ізраїльський дослідник Дов Левін стверджує, що у західних областях радянських України й Білорусії існувало близько 1 тис. підпільних організацій, у Прибалтиці та Бессарабії – по 500³¹².

Відмінністю єврейського руху опору від польського й українського було те, що він не ставив своїм завданням збройні змагання з радянською владою, а готувався до майбутніх боїв за Палестину. Однак це не рятувало від переслідувань НКВС, адже всі ці організації розглядалися як ворожі й з ними велася нещадна боротьба*. «Матеріли, що є в розпорядженні НКВС УРСР, – відзначав у своїй директиві від 29 січня 1941 р. республіканський нарком внутрішніх справ І. Серов, – свідчать про наявність на території Західної України крупного сіоністського антирадянського підпілля, яке включилося в активну боротьбу проти радянської влади і заходів, що вона проводить»³¹³. І. Серов розкритикував обласні УНКВС за «недостатньо діяльну» роботу з виявлення нелегальної мережі, а також відсутність серйозної цільової агентури, яку можна було б укорінити у сіоністське середовище, та вимагав активізувати відповідну діяльність³¹⁴.

* «Перед війною, – задував у своїх мемуарах високопоставлений співробітник радянських спецслужб Павло Судоплатов, – було обезголовлене керівництво діючих у підпіллі на території Прибалтики, Західної України, Білорусії й Бессарабії єврейських націоналістичних організацій. Саме у цей період було заведено агентурні справи проти сіоністських організацій Бейтар, Іргун, що отримали назви “Утопісти”, “Жаботинці”, “Кочовики”. Ці розробки надалі було використано для проникнення у сіоністські організації з метою їх розкладу» (див.: Судоплатов П.А. Спецоперации: Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – Москва, 1997. – С. 190).

Директива НКВС УРСР «Про агентурно-оперативну роботу по сіоністам»
(Київ, 29 січня 1941 р.)

Згідно з документами НКВС, така робота розпочалася ще в 1940 р., коли було розгромлено підпільну групу Іргун у Львівській області, а вже у травні наступного року доповідалося про ліквідацію осередків Бетару, викриття та арешт членів окремих ланок Гашомер-гацаїр у Львові, Каунасі, Вільнюсі, Рівному, Білостоку та ін. У березні 1941 р. у Львові пройшов відкритий судовий процес над сімома керівниками Гашомер-гацаїр, які отримали від 7 до 10 років ув'язнення. Переслідувалися й члени єврейської робітничої організації Бунд – однієї з найпотужніших лівих політичних партій міжвоєнної Польщі. Багато хто був заарештований і знищений органами НКВС улітку 1941 р. (при відступі Червоної армії в умовах війни з Німеччиною) в тюрмах Львова, Добромиля, Стрия, Самбора, Золочева, Луцька, Дубна³¹⁵.

За такої ситуації вплив сіоністів серед місцевого єврейського населення на підрадянських територіях значно підупав. Польський рух опору, який відстежував поведінку єврейства, розглядав сіоністів як таких, що втратили вплив на маси³¹⁶. По-перше, унаслідок бурхливих подій воєнного часу відповідні організації всіх напрямів позбулися значної кількості своїх кадрів, які або емігрували, або були викриті органами держбезпеки. По-друге, чимало молодих людей – прихильників лівих ідей – почали віддавати перевагу комсомолу. І, по-третє, робив свою справу страх потрапити в лещата каральних органів³¹⁷.

Боротьба НКВС із сіоністським підпіллям вплинула на морально-психологічний стан усього єврейського середовища. Арешти й депортації призвели до того, що колишні друзі та знайомі почали сприйматися як потенційні донощики. «Ми боялися один одного, – писав чернівчанин Перл Фіхман. – Розмови стали більш утаємниченими. Зростали підозри. Студента Давида Зайдмана [...] анонімно звинуватили у приховуванні свого сіоністського минулого та поширенні сіоністської пропаганди. Коли друзі дізналися про це звинувачення, Паул (Целан) почав розмови про те, що необхідно “будь-якою ціною врятувати колегу від депортації до Сибіру”, що могло бути очікуваним покаранням»³¹⁸.

Ліс рубають – скалки летять. Жертвами сталінських репресій міг стати будь-хто, навіть абсолютно непричетні до якихось політичних чи релігійних рухів особи, у тому числі й лояльні до радянської влади. Достатньо було кількох необережних фраз чи неправильних дій. Скажімо, у вересні 1940 р. письменник і художник із Дрогобича Бруно Шульц на замовлення влади написав картину «Звільнення народу Західної України». До того він уже виготовляв плакати для радянської пропаганди і навіть намалював портрет Й. Сталіна. Увагу співробітників НКВС привернуло те, що на полотні домінували сині-жовто кольори. Відтак його запідозрили в українському націоналізмі й заарештували³¹⁹.

Воєнні події, зміна правлячих режимів, специфіка сталінської політики зумовили мобілізацію етнічності та загострення міжнаціональних стосунків у західноукраїнському регіоні. Водночас бойові дії та комуністичні репресії призвели до значних демографічних змін. Сотні тисяч людей різних національностей були змушені покинути місця свого постійного проживання та перетворитися на біженців. Двома потоками із Заходу на Схід та зі Сходу на Захід рушили вони через розбурхану війною країну. Польські євреї рятувалися передовсім від расової політики нацистів, частина поляків та українців – від радянського владарювання. Зокрема, Західну Україну покинуло від 20 до 30 тис. українських політичних активістів³²⁰. 25 вересня 1939 р. німці перекрили кордон, пропускаючи на «свою» територію тільки фольксдойчів, «українських активістів» та водночас забороняючи проїзд у Третій Райх євреям³²¹. Останні натомість отримали дозвіл на вільний виїзд із німецької зони окупації до радянської. 30 вересня 1939 р. у районі міста Бірча зосередилося близько 2,5 тис. євреїв, які прагнули потрапити до СРСР³²². Те, що вермахт вільно випускав із контрольованої території всіх бажаючих, і перш за все євреїв, викликало підозри радянської сторони. Зокрема, представники НКВС висловлювались у тому сенсі, що «під приводом перекидання євреїв і громадян інших національностей німці засилають [...] свою агентуру з метою шпигунства й диверсійної діяльності»³²³. На демаркаційній лінії збиралися тисячі людей. За деякими даними, станом на 19 жовтня 1939 р. у Перемишлі дозволу в'їхати в німецьку

*Бруно Шульц (письменник і художник,
автопортрет, 1939 р.;
убитий нацистами в 1942 р.)*

зону окупації очікувало 3780 осіб, у тому числі 3647 поляків, 62 українця, 20 німців, 42 єврея. Водночас на перехід у зворотному напрямі чекали 816 осіб, здебільшого євреї та українці³²⁴.

У популярному тоді безрадісному анекдоті відбилася сувора дилема, з якою зіткнулися євреї – куди тікати, де рятуватися? Ідеться про зустріч на кордоні тих, хто прагнув потрапити з Німеччини до СРСР, і тих, які рухалися у протилежному напрямку. «Куди ви їдете, дурні! – кричали ті, що прямували на захід. – Ви ж опинитеся в кігтях

НКВС і Сталіна!». «Дурні – це ви, – відповідали ті, що рухалися на схід. – Хіба вам невідомо, що Гітлер і нацисти роблять з євреями?!». У буковинському варіанті цей сюжет мав такий виклад: між Бухарестом і Чернівцями зустрічаються два потяги, один із них прямує на південь із біженцями з Чернівців, а другий – на північ із тими, що поверталися до міста. Раптом двоє братів упізнають один одного. Коли поїзди рушають у протилежних напрямках обидва одночасно кричать, жваво жестикулюючи: «Мешигенер!» («Дурень!»)³²⁵.

У грудні 1939 р. між СРСР та Німеччиною було досягнуто домовленості про обмін біженцями. Їх наплив у прикордонних районах створив для влади значні проблеми. Після встановлення кордону з Німеччиною тут нараховувалося майже 150 тис. переміщених осіб (у вересні 1939 – січні 1940 рр. частина втікачів повернулася додому, понад 44 тис. осіб). У березні 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про виселення біженців із приєднаних територій³²⁶. Згідно з доповідною запискою заступника наркома внутрішніх справ УРСР від 11 лютого 1940 р., у ході першої хвилі депортації в 11 областях радянської України було розселено 32 775 біженців та 15 000 безробітних, зокрема для праці на вугільних підприємствах Донбасу. Найбільші контингенти біженців опинилися у Вінницькій і Житомирській областях. Органи НКВС характеризували цих людей як переважно «антирадянський і контрреволюційний елемент», «непридатний або малопридатний для фізичної праці», без потрібної спеціалізації. Серед етнічних груп переважали євреї, поляки, українці³²⁷.

Надалі біженців (євреї становили серед них понад 80%) як «потенційно неблагонадійний елемент» почали примусово переселяти у глиб

території СРСР*. У квітні 1940 р. німецька адміністрація міста Белз у рамках проведення антисврейських акцій («звільнення від єврейської присутності») сформувала колону в 1,5 тис. осіб і швидким пішим маршем перегнала її через кордон на радянську територію. Спочатку місцева влада у Сокалі надала примусовим біженцям допомогу, проте вже через кілька тижнів усіх їх було депортовано на спецпоселення³²⁸.

У біженців, які втікали до СРСР аби врятуватися від нацистського режиму, настрої поступово змінювалися. У підсумковій доповіді НКВС УРСР (2 липня 1940 р.) про виселення біженців по Західній Україні за першу половину року (було депортовано 37 532 сім'ї, тобто 83 207 осіб) ставлення їх до радянської влади характеризувалося як «негативне». Їм приписувалися «саботаж», «контрреволюційна й підривна діяльність», численні антирадянські висловлювання. Зокрема, про радянську владу говорили, що вона «гірша за гітлерівську». Найбільше відкритих протестів було саме з боку єврейських біженців³²⁹.

Рятуючись від спалаху антисемітизму в Румунії після втрати цієї країною Бессарабії та Північної Буковини, до СРСР переїхало кілька десятків тисяч євреїв, більшість з яких напередодні війни з Німеччиною була депортована сталінським урядом до внутрішніх районів СРСР. Водночас місцеві євреї становили у цьому регіоні одну з найбільших етнічних груп, яка підлягала депортації. Упродовж 13 червня та кількох наступних днів 1941 р. лише у Чернівцях і сусідніх селах було заарештовано 3800 осіб, 80% яких становили євреї – переважно власники землі та майна, члени політичних партій і рухів, а також усі, кого нова влада вважала нелояльними³³⁰. Один чернівчанин згадував, що з їхнього будинку депортували родину з десятирічною донькою, адже чоловік володів маленькою меблевою крамничкою, націоналізованою зі встановленням радянської влади. Із будинку навпроти вивезли родину, в якій сина й доньку всі вважали комуністами, батько був соціалістом, син воював на боці республіканців в Іспанії і там загинув. Проте він був троцькістом, тож усю сім'ю визнали небажаними особами. Донька та її чоловік були комуністами, але оскільки жили разом із батьками, то їх забрали разом з усіма³³¹.

Єврейський політик, член кількох сіоністських організацій, депутат румунського парламенту Манфред Райфер так описував свій досвід депортації. «Шестеро озброєних офіцерів НКВС стояли перед дверима, наполегливо дзвонили й вимагали їх впустити. Моя дружина і я були

* У вересні 1941 р. у внутрішніх районах СРСР перебувало 389 382 громадянина колишньої Польщі – українці, білоруси, євреї, поляки. Надалі їх було використано для формування польських армій генералів В. Андерса (119 865 осіб) і З. Берлінга (37 000 осіб). У 1944 р. серед 221 тис. польських громадян, які ще залишалися на території СРСР, нараховувалася 81 217 євреїв (див.: Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 64. – Л. 380–381).

настільки перелякані, що не могли підійти до дверей [...]. Вони (згодом пробившись у помешкання) оточили моє ліжко та наказали нам пакувати білизну й одяг і слідувати за ними. Я відповів, що й не подумаю, оскільки я хворий, ще на лікуванні, щойно пройшов складну операцію і майже сліпий, а отже, нездатний подорожувати. Я показав їм документи з лікарні, які доводили ще й про моє слабке серце. Вони сказали, що такі байки всі вигадують, і наполягали, щоб ми швидко вдягалися і збирали речі – на новому місці будуть лікарі, котрі подбають про моє здоров'я». Автор спогадів наголошує, що на нього найшло тоді певне «прозріння» стосовно радянської влади, на яку він, як і чимало інших місцевих євреїв, на перших порах покладав неабиякі сподівання³³².

Розчарування від «знайомства» з новим режимом було викликано не лише його економічною політикою та репресивними заходами. На євреїв, обізнаних з антисемітською політикою нацистів, украй негативне враження справляло радянсько-німецьке зближення. Вони з підозрою й острахом спостерігали за розвитком дружби між Москвою і запеклим ворогом євреїв – гітлерівським націонал-соціалізмом. Найгіршим, за словами буковинця Цві Явеля, було те, що в перші місяці після приходу радянської влади дітей у школах вчили не лише прославляти Й. Сталіна і революцію, а й утримуватися від критики А. Гітлера та Німеччини. У романі-спогадах його землячки Доротеї Селли наводиться випадок, який шокував авторку. «7 листопада 1940 р. ми вперше святкували річницю Жовтневої революції і брали участь в обов'язковій демонстрації, – пише вона. – Ми вишикувалися й активно махали руками, вітаючи осіб на головній трибуні, коли біля радянських генералів та почесних гостей я побачила групу офіцерів вермахту. Їхні посмішки справили на мене неприємне і гнітюче враження. Мабуть, через іронію, яку вони ледве приховували»³³³.

Ще більш гостро на раптову зустріч із німцями відреагував відомий єврейський радянський поет і драматург П. Маркіш. Перебуваючи в Білостоку у складі делегації діячів культури, він побачив у холі готелю двох офіцерів в уніформі зі свастиками на рукавах. П. Маркіш мало не знепритомнів. Пізніше, уже вийшовши з готелю, письменник Іцхак Янасович (варшав'янин-утікач) розповідав, що євреїв, котрі плювалися, як бачили німців на вулицях міста, заарештовували і депортували. П. Маркіш на це пообіцяв, що неодмінно звернеться до місцевих партійних органів із вимогою, щоб почуття євреїв поважали. За його словами, навіть «якщо ми й маємо з Німеччиною договір, це не значить, що треба з ними обійматися». Нарешті митець погодився з думкою члена делегації Іцхака Нусинова, що радянським громадянам тут не варто втручатися у зовнішньополітичні справи³³⁴. Утім, серед євреїв зустрічалися й такі, які не переймалися подібними питаннями, вважаючи, що влада все робить правильно та мудро. Скажімо, подруга згаданої вище

Д. Селли – комуністка Енді, навіть не сумнівалася в доречності радянсько-німецького пакту, запевняючи, що «Сталін знає, що робить»³³⁵.

Справді, серед євреїв були й симпатичні комуністичній владі. «Ми, як і більшість євреїв у Чернівцях, вважали, – зазначав інженер, людина лівих поглядів Карл Гірш, – що є два позитивних аспекти у приході радянської влади на Буковину: по-перше, то була наша симпатія до радянського експерименту, яку поділяла більшість ліберальної спільноти у світі; по-друге, це було наше спасіння від майбутнього німецького панування в Європі. Навіть багаті євреї, які тоді не розуміли, що наступною їх домівкою може стати Сибір, були гнані страхом перед німецьким пануванням»³³⁶.

Подібна теорія «меншого зла» була доволі поширеною серед єврейства приєднаних до СРСР територій. «Для єврейського населення радянська влада, – як зазначав польський єврей Станіслав Рожицький, – була єдиною надією. Лише євреї не вагалися, незалежно від їх почуттів, або їх раціонального та поміркованого ставлення до Союзу, хоча вони зазнали страждань, хоча їхня власність була відібрана, їхні родини депортовані, і все ж вони покладалися лише на Росію, тому що це краще, ніж німці»³³⁷.

Симпатії до «радянського експерименту» виявилися скороминучими. Розчарування в новій владі незабаром прийшло й до західноукраїнських євреїв. Наскільки швидко це ставалося, нерідко залежало від соціального походження та віку людини. Нова війна виглядала майже невідворотною. На цьому тлі перебування в такій потужній державі, якою видавався СРСР, давало ефемерне відчуття захищеності. Той-таки К. Гірш згадував, що «ми почувалися в безпеці за щитом міцної радянської армії. І хоча ми були не надто задоволені втіленням ідей комунізму в Радянському Союзі, ми ще вірили, що це можна зробити краще»³³⁸. Відтак комуністичний режим, яким би непривабливим і жорстоким він не виглядав, багатьма євреями сприймався як єдиний порятунок від А. Гітлера й нацистів.

Розділ V

Соціально-економічна політика радянської влади в оцінках українського населення

«Драконівські закони» щодо дисципліни

Кінець 1930-х – початок 1940-х рр. позначилися суттєвим падінням і без того низького рівня життя пересічних радянських людей. Це було пов'язане як із наслідками форсованої промислової індустріалізації та примусової колективізації сільського господарства, так і з зовнішньополітичними чинниками, передовсім вступом СРСР у Другу світову війну. Економічні проблеми, що стрімко наростали, спонукали владу шукати шляхи їх вирішення за рахунок населення. Соціалістична економіка була нездатною заохочувати «трудовий ентузіазм» мас та стимулювати їх економічне зацікавлення, тож комуністичний режим активно застосовував методи позаекономічного примусу та «закручування гайок» у справі встановлення жорсткої трудової дисципліни. Тим часом виробничий сектор планового господарства лихоманило – падала продуктивність праці, зростала плинність кадрів тощо. Масові прогули, відмова працювати, повальне відходництво (по суті втеча селян із колгоспів) стали загальним явищем. Безсилля влади перед кризою зумовлювало репресивні заходи, метою яких було повернути людей із магазинних черг на виробництво, змусити їх працювати, придушивши прояви незадоволення. Не маючи відповідного економічного «пряника», уряд застосував правовий «батіг»¹.

1 січня 1939 р. набула чинності постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. «Про заходи з упорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьбу зі зловживаннями у цій справі»², відповідно до якої керівництво підприємств було зобов'язане повести «рішучу боротьбу з порушниками трудової дисципліни, із прогульниками й ледарями, які завдають великої шкоди народному господарству». Одним із вагомих стимулів дотримання трудової дисципліни мало стати виселення з відомчого житла тих працівників, яких звільняли з роботи – байдуже, малою чи великою була родина звільненого, були в ній діти чи ні. Водночас як моральне заохочення запроваджувалися нові державні нагороди – звання Героя Соціалістичної Праці та медалі «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» (27 грудня 1938 р.).

На початку 1939 р. розгорнулася кампанія з посилення трудової дисципліни. Газети мерехтіли гучними заголовками на кшталт «Жодної хвилини байдкування!», «Без жодного прогулу. Різке зниження

прогулів і спізнень на роботу!», «За максимальне ущільнення робочого дня!» та ін. Преса також активно повідомляла про покарання порушників – жертв новорічних святкувань, яких нова законодавча норма заскочила зненацька. Так, перші січневі випуски газети «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» (до липня 1938 р. – «Вісті ВУЦВК») вийшли з інформаційними повідомленнями про те, що за неявку 1 січня 1939 р. на роботу було звільнено та виселено з гуртожитку прохідника шахти Центрально-Заводська тресту «Куйбишеввугілля»; не допущено до подальшої роботи трьох робітників шахти №17-17 біс тресту «Сталінвугілля»; в Одесі «для проробки» за спізнень на роботу на загальні збори викликали 8 працівників заводу ім. Леніна; за такий самий проступок одержали попередження про звільнення 7 робітників канатного підприємства. Натомість у Харкові 9 працівників заводу ім. Шевченка було піддано осуду на цехових зборах, отримали догану 2 робітники канатного заводу ім. Петровського³. У Києві дирекція заводу «Більшовик» поінформувала про 12 прогулів та 9 випадків спізнень на роботу на 5–10 хвилин. П'ятьох осіб, які без поважних причин не вийшли на роботу, було звільнено. Дирекція Ворошиловградського паровозобудівного заводу заявила про звільнення з роботи голови трубопрокатного цехового комітету профспілки за триденний прогул⁴.

Занадто ревне впровадження в дію зазначеної постанови змусило владу дещо уточнити її зміст. 9 січня 1939 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС видали роз'яснення «Про стягнення за запізнення на роботу» з конкретизацією положень документа: було ухвалено накладати на працівників адміністративні покарання в разі запізнення не більш як на 20 хв.; «вважати прогульником» та звільняти лише тих, хто запізнився на робоче місце на понад 20 хв.⁵ Водночас прокурор СРСР А. Вишинський видав усім місцевим прокуратурам розпорядження притягати до кримінальної відповідальності керівників підприємств, установ, цехів, організацій, які залишають без покарання порушників трудової дисципліни⁶.

Як це зазвичай бувало у СРСР, кампанії боротьби за дисципліну прагнули надати ідеологічного змісту і політичного забарвлення. На початку 1939 р. розголосу набув процес, що проходив у Кам'янці-Подільському, де розглядалися події на Славутському фаянсовому заводі, пов'язані з убивством 8 листопада 1938 р. стахановця-комсомольця Р. Вакуленчука. Слідство встановило, що злочин було вчинено «з класової помсти злісними прогульниками – за активну виробничу і громадську діяльність потерпілого». Справу передали до військового трибуналу⁷. На лаві підсудних опинилися робітники того ж підприємства, «пияки й злісні прогульники, які систематично розвалювали трудову дисципліну в цеху», – Г. Осипчук, Т. Семенюк, І. Григорчук та ін. Процес завершився 5 березня 1939 р.: двох звинувачених було засуджено до смертної кари, решту – до 8 років позбавлення волі⁸.

*1 січня 1939. З Новим роком!
(радянський плакат, 1938 р.)*

Упровадження постанови від 28 грудня 1938 р. позначилося зростанням конфліктних ситуацій на підприємствах. Звільнення з роботи нерідко ставало справжньою трагедією для родин тих, кого викидали на вулицю, тож траплялося, що постраждалі намагалися поквитатися зі своїми кривдниками. Натомість газети інтерпретували подібну поведінку як «опір класових ворогів». «Вісті» 17 січня 1939 р. повідомили про те, що в Біловодському районі Ворошиловградської області на 3 роки ув'язнено звільненого з роботи за прогули громадянина Іваненка, котрий завдав тілесних ушкоджень стахановцю, який виступав проти нього на зборах; на шахтах №1 і №2 «Червоний Жовтень» Орджонікідзев-

ського району Сталінської області засуджено до 5–10 років ув'язнення групу робітників, що побили начальника дільниці Фоміна. Цей напад було організовано, за даними газети, «звільненим за прогули з шахти робітником Єсіповим». Підпадали під репресії і ті з керівників, які недостатньо жорстко карали порушників трудової дисципліни. Наприклад, у Дніпродзержинську було віддано під суд начальника промислової дільниці ТЕЦ Дегтярьова за те, що він узяв на роботу чотирьох звільнених за прогули робітників⁹.

Ще одним заходом влади щодо посилення контролю стало запровадження трудових книжок. Уряд визначив термін їх заповнення до 15 січня 1939 р. Спочатку це мало вигляд урочистої події, яка повинна була засвідчити особливо шанобливе ставлення до людини праці. Тож у першу чергу трудові книжки заповнювалися на передовиків виробництва: на Миколаївському суднобудівельному заводі трудову книжку під №1 було виписано на депутата Верховної Ради УРСР Студенка; у паровозному депо ім. Андрєєва Київського залізничного вузла – на стахановця-машиніста, заступника начальника депо Наливайка; у ковальському цеху Харківського тракторного заводу – на наладника Корнєєва¹⁰. У Києві одними з перших почали заповнення трудових книжок робітники, службовці та інженерно-технічний персонал заводу ім. Петровського¹¹. Невдовзі, однак, багатьом стало зрозуміло, що сталінська трудова книжка не стільки почесний атрибут працівника,

скільки важкі кайдани, які міцно приковують людину до місця роботи, і запис у ній уповні може стати ледь не довічним вироком.

У 1940 й на початку 1941 рр. у робітничому законодавстві було прийнято цілу серію «драконівських» постанов і указів. Ключовим тут став т. зв. «червневий закон». 25–26 червня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств та установ. Було затверджено відповідний проект указу Президії Верховної Ради. Однак тут існувала певна «політична незручність», адже право на семигодинний робочий день було закріплене владою у 1927 р. у зв'язку з 10-ю річницею революції. Відтак із метою надання цим непопулярним рішенням вигляду ініціативи «знизу» було вирішено подати їх як «почин» профспілок. Відповідно політбюро на своєму засіданні утвердило проект «Звернення ВЦРПС до всіх робітників і робітниць, інженерів, техніків і службовців, до всіх членів професійних союзів»¹².

«Капіталістичний світ знову розворушено світовою війною, – починався текст звернення. – Друга світова війна вже захопила у свою орбіту більш ніж половину населення земної кулі. В усьому капіталістичному світі – в Європі та Азії, Америці та Австралії – промисловість, транспорт, сільське господарство цілковито підкорено інтересам війни. До упору загвинчено прес капіталістичної експлуатації, робітник працює по 10–12 і більше годин на добу, скасовано всі недільні та святкові дні. Шляхом такої загальної воєнізації господарства імперіалістичні держави колосально підвищили виробництво всіх видів озброєння. Таким чином, зросла воєнна небезпека для нашої країни; міжнародна обстановка повна несподіванками. За таких умов наша країна, віддана політиці миру, зобов'язана в інтересах народів СРСР ще більше посилити свою оборонну та господарську міць. Наша країна не може бути менш підготовленою у виробництві предметів озброєння та інших товарів, ніж капіталістичні країни». Профспілки закликали трудящих зміцнювати обороздатність країни, а задля цього

Ігуманов С. Прогули ліквідувати повністю! (радянський політичний плакат, початок 1940-х рр.)

радянське робітництво мало піти на певні жертви. Центральна рада профспілок відзначала, що 6–7-годинний робочий день недостатній для вирішення накреслених партією завдань. «Якщо в капіталістичних країнах робітник змушений працювати 10–12 годин, – удруге повторювалася у зверненні вочевидь неправдива (принаймні щодо Європи і Північної Америки) інформація, – то наш радянський робітник може і має працювати більше, ніж тепер, принаймні 8 годин, адже він працює на себе, на свою соціалістичну державу, на благо народу». Наслідком цієї самовідданої праці мало стати, як указувалося у зверненні, виробництво додаткових обсягів продукції – сотень тисяч тонн нафти, вугілля, руди та металу, тисяч нових верстатів, гармат, літаків, танків, товарів широкого вжитку на мільйони рублів.

У документі також зачіпалася дразлива тема «чесного і сумлінного ставлення до праці». Відзначалося, що переважна більшість працівників виконує закони про працю і трудову дисципліну. Разом із цим 3–4% молодих робітників і службовців, які нещодавно прийшли на виробництво, «користуючись відсутністю безробіття, ліквідованого радянською владою, та зловживаючи терпінням радянської держави, перебігають із заводу на завод, підривають справу дисципліни, не бажують чесно трудитися, зневажливо ставляться до виконання умов, встановлених законом і ухвалених народом»¹³. Відтак виходило, що саме через цю невеличку жменьку порушників дисципліни суворий закон має поширитися і на 96–97% чесних трудівників.

26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень та про заборону самовільного відходу робітників і службовців із підприємств та установ» (документ мав набути чинності вже 27 червня). Указом встановлювалися покарання: для осіб, які самовільно покинули місце роботи – віддача під суд і тюремне ув'язнення на строк від 2 до 4 місяців; для прогульників – засудження до виправно-трудова робіт за місцем роботи на термін до шести місяців з утриманням із заробітної плати 25%¹⁴. Також РНК СРСР затвердила постанову «Про порядок проведення указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень та про заборону самовільного відходу робітників і службовців із підприємств та установ”». У розвиток указу від 26 червня 1940 р. було ухвалено встановити тривалість нічної зміни на підприємствах, які працюють у три зміни, у 7 годин; встановити, крім неділей, неробочими днями також 22 січня, 1 і 2 травня, 7 і 8 листопада, 5 грудня, скасувавши «шість особливих днів відпочинку» та неробочі дні 12 і 18 березня, які до цього часу існували у сільській місцевості; напередодні неділі та неробочих днів не встановлювати скороченого робочого дня; надати РНК союзних республік

право запроваджувати в національних районах замість неділі інший вихідний залежно від національних і побутових умов¹⁵.

Надалі вже без будь-яких звернень РНК СРСР видала постанову «Про підвищення норм виробітку та зниження розцінок у зв'язку з переходом на 8-годинний робочий день». Відповідно до неї було ухвалено зберегти без змін існуючі денні тарифні ставки й місячні оклади робітників і службовців; підвищити норми виробітку та знизити розцінки праці пропорційно до збільшення тривалості робочого дня¹⁶. Ряд обмежень за віком, що існували раніше на виробництві, було скасовано й 16-річних почали залучати до понаднормових і нічних робіт на загальних підставах із дорослими. При цьому підлітки мали користуватися такою ж за тривалістю відпусткою, як і решта робітників¹⁷.

Спеціальними указами директори та інші керівники підприємств фактично наділялися необмеженими правами щодо працівників. 19 жовтня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про порядок обов'язкового переведення інженерів, техніків, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств на інші»^{18*}.

Як водиться, газети рапортували про схвалення громадянами «червеного закону». Армійські політоргани також подавали звіти про позитивні висловлювання червоноармійців. Згідно з повідомленням політуправління Харківського військового округу, комсомолець Кучко публічно засуджував «літунів». «Ми будемо працювати стільки, – заявив він, – скільки буде потрібно для нашої країни, позаяк ми працюємо не на самих себе, а на нашу соціалістичну Батьківщину»¹⁹.

Водночас у пресі регулярно друкувалися повідомлення про покарання порушників дисципліни. На початку липня 1940 р. у Харкові відбувся ряд процесів над «дезорганізаторами виробництва». Зокрема, робітника фабрики «Червоний дзеркальник» Грищенка було засуджено до 3-місячного тюремного ув'язнення, а «злісному прогульникові й літуніві» Жерняку з артілі «Ремонт-трикотаж» присудили 6-місячну примусову працю з вирахуванням 15% від зарплати. У Зміївському районі було розглянуто справу бухгалтера райконтори Держбанку Прогресу. Як «злісну порушницю трудової дисципліни» її засудили до 4-місячних примусових робіт за місцем основної роботи з утриманням 20% зарплати²⁰. У столиці УРСР виїзна сесія народного суду 5-ї дільниці Петровського району у клубі Київського суднобудівного заводу

* Також уряд СРСР видав постанову «Про порядок звільнення з підприємств і установ робітників та службовців, які працюють у віддалених місцевостях, у зв'язку із закінченням строку трудового договору», де містилася вказівка директорам відповідних підприємств надавати дозвіл на звільнення з роботи в разі відсутності згоди працівника продовжити трудовий договір на новий термін (див.: Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – №42 (105). – Ст. 439).

Літуни, прогульники, бракороби та інші нероби в радянській політичній карикатурі (1940 р.)

Слисеев К. Біографія і географія літуна.

– А тепер куди?

Слисеев К. Правильний підхід.

– Ех, якби цей тільки один у нас на роботі і був. Тоді б і його тут не було

Пророков Б. Крайче раніше, ніж ніколи.

Вже північ наближається, а Герман вже тут
(Тут тому, що вчора отримав догану за спізнення на роботу)

Льїн день

Петрів день

Макарів день

І відповідно до цього трудовень

Генч Л. Дні ледаря

ім. Сталіна слухала справу слюсаря Сидоренка, який 27 червня 1940 р. зовсім не з'явився на робочому місці. А саме цього дня набув чинності «червневий закон». Відтак його як «дезорганізатора виробництва» було засуджено на 3 місяці ув'язнення. Просто у залі суду Сидоренка взяли під варту²¹.

У міру того, як ефективність впливу нових законодавчих норм ставала дедалі проблематичною, влада сильніше «закручувала гайки». 15 серпня 1940 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло хід реалізації указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. Зі звітом виступив нарком легкої промисловості республіки М. Гуторов, який вказав на його незадовільне впровадження на підприємствах галузі. За 1,5 міс. прогули і факти самовільного уходу з роботи ліквідовано так і не було. Запровадження восьмигодинного робочого дня не дало серйозного зростання продуктивності праці та поліпшення якості продукції. Як завжди, причини негараздів шукали не в недосконалому законі, поганій організації виробництва, низькому матеріальному забезпеченні робітників, недолугому управлінні тощо, а в «м'якотілості» керівників і прокурорів, які «потурають прогульникам, рятують їх під різними приводами від притягнення до судової відповідальності»²². Наводилися дані, що в органах прокуратури УРСР довгий час перебувають і не передаються у суди 930 справ на прогульників та осіб, які самовільно залишили роботу, а 7000 уже переданих справ досі судами не розглянуто. Особливе обурення доповідача викликав той факт, що деякі народні судді «виносять неправильні (!) вироки». Так, суддя 8-ї ділянки Кіровського району міста Києва по 26 справах виніс вирок з умовним покаранням. Назагал роботу наркомату легкої промисловості щодо проведення у життя законодавчих норм від 26 червня було визнано незадовільною, а його очільник отримав догану і попередження про більш суворе покарання в разі повторення «ліберального ставлення до керівників підприємств і установ, які потурають літунам і прогульникам»²³.

У цей період вистачало як численних прикладів спроб директорів підприємств обійти цей «драконівський» закон і зберегти кадри, так і зловживань через побоювання бути звинуваченими у «гнилому лібералізмі». Людей кидали до в'язниць за неіснуючі прогули, скажімо, відсутність на роботі під час поховання рідних чи перебування в лікарні. Психоз був таким, що, траплялося, заспані люди вибігали з хат під ранок на вулицю спитати в перехожих котра година (особисті години були рідкістю), аби лише не спізнитися на роботу²⁴.

Спостерігаючи за подіями в Москві, один іноземець писав: «Керівництво підприємств було в паніці від страху. Кількість засуджених зростала до астрономічних цифр. Ці випадки (порушення законодавства про працю) почали посідати таке визначальне місце у житті кожного громадянина СРСР, що люди нічого іншого вже не помічали.

Поразка Франції, повітряна війна за Англію, окупація держав Балтії й перетворення їх на радянські республіки, анексія Бессарабії та Північної Буковини – значення всього цього блідло порівняно з боротьбою проти тих, хто ухилявся від роботи, проти так званих ледарів і підливних елементів»²⁵.

Навіть незначні порушення тягнули за собою суворі покарання. На академіка В. Вернадського справив враження один такий випадок, про що він залишив запис у своєму щоденнику від 23 серпня 1940 р. Учений тоді відпочивав у санаторії Академії наук СРСР у селищі Вузьке. Одна медсестра, запізнившись на останній автобус, була змушена залишитися ночувати в оздоровниці (тож, напевно, порушила правила «режимної установи» – *В.Г.*). Головний лікар і директор приховали цей факт, проте знайшлася нянечка, яка донесла. Суд покарав усіх трьох зменшенням окладу. «Спроби посилити дисципліну пов'язані з розумінням, – звернувся ще раз до цієї теми В. Вернадський 10 вересня 1940 р., – що реальність не відповідає тому “щастю”, про яке кричать офіційні лакеї. Усюди фальш»²⁶.

Вище керівництво країни добре розуміло непопулярність своїх законодавчих новацій, проте воно неспроможне було контролювати рух робочої сили і підтримувати трудову дисципліну²⁷. Причому, це все відбувалося на тлі катастрофічної нестачі робітників. «Червневий закон» утричі зменшив приплив робочої сили на шахти Донбасу, тож влада заходилася компенсувати цю нестачу за рахунок приєднаних територій. При цьому робітники з Бессарабії та Північної Буковини також підпали під маховик закону – майже 3200 з них були покарані, а 2076 отримали різні терміни ув'язнення за дисциплінарні порушення²⁸.

Загалом же вплив «червневого закону» на країну виявився приголомшуючим. У суспільстві вирували незадоволення, жах і обурення. По всьому СРСР за рік чинності цієї норми 3 млн осіб (8% працездатного населення) було віддано під суд, із них 0,5 млн – ув'язнено. На думку американського історика Гіроакі Куромія, за будь-яким стандартом це були масові репресії²⁹.

Тим часом жорсткі заходи, широко санкціоновані сталінською владою, не усували причин економічної кризи. Вони також не вирішували проблеми товарного дефіциту й нестачі продуктів харчування, а намагалися усунути лише їх наслідки – черги біля крамниць, плінність кадрів, прогули. Як зазначає російська дослідниця О. Осокіна, усі ці репресії були малоефективними – прогули, запізнення, «перельоти» з підприємства на підприємство тривали, черги «маскувалися», набуваючи нових форм, і нікуди не зникали. Натомість посилювалася соціальна напруга у суспільстві. За повідомленнями органів держбезпеки з місць, «нездорові політичні настрої стали звичайним явищем навіть у робітничому середовищі»³⁰.

Передусім люди були незадоволені тим, що працювати доводилося більше, а зарплата залишалася незмінною*. Навіть серед тих, хто прихильно ставився до радянської влади, зростали переконання в тому, що їх ошукують. «Загалом права робітників у СРСР поступово урізаються», – сходилися на думці військовослужбовці однієї з частин Київського особливого військового округу³¹. Гірник шахти №8 у Горлівці Боговлов висловився ще більш радикально: «У кінці квітня підвищили норми видобутку, у середині травня – ціни на продукти, а у червні подовжили робочий день. Це обличчя нашого керівництва. Вони такі самі капіталісти, як і ті, що були до 1917 р.»³². У цьому контексті оцінювалося й скасування одного з найбільш розрекламованих радянських досягнень – 7-годинного робочого дня. «Знову повертаємося до минулого, – стверджував червоноармієць Козін із КОВО, – введення 8-годинного робочого дня і вихідного дня в неділю»^{33**}.

«Червневий закон» додав і політичного незадоволення. Пошуки причин негараздів підштовхували до думки, що, можливо, репресовані Й. Сталіним більшовицькі вожді мали рацію. «Риков і Бухарін – кращі люди, – говорили в Московському гарнізоні. – Боролися за наші інтереси, натомість “стахановці – наші вороги”»; постанова про трудову дисципліну – проти інтересів робітничого класу і тут винні керівники партії»³⁴.

Перманентне наростання матеріальних проблем провокувало відповідні настрої. «Зараз уже радянської влади не існує, – твердив начальник технічного відділу автобази НКО СРСР Зеленевиц, – є панщина. Що хочуть, те з нами, робітниками, і роблять»³⁵. «Радянська влада своїми законами гробить робітничий клас і селянство, – вказували інші. – Робітничий клас – законами про дисципліну: запізнився на 15 хв. – звільнений, а колгоспників – трудовнями, яких треба відробити аж 80. Ця влада гірша за поміщицьку»³⁶.

«Жодного трудящого без облігацій нової позики!».

Плата за освіту

Ще одним поширеним методом вирішення економічних проблем за рахунок самого ж населення стали кампанії з передплати на державні позики. Кожен робітник чи колгоспник був зобов'язаний «позичити»

* Зокрема, 1 липня 1940 р. подібні настрої висловлював лейтенант Жигалін, про що згадано в донесенні політвідділу 15-го стрілецького корпусу 12-ї армії КОВО (див.: РГВА. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 257).

** 1930 р. в СРСР була повсюдно введена «непреривка» – чотириденний робочий тиждень з п'ятим вихідним, з 1931 р. встановлено загальну шестиденку з п'ятьма робочими днями і вихідними 6, 12, 18, 24, 30 числа кожного місяця, і лише у 1940 р. після введення семиденного робочого тижня неділя знову стала вихідним днем – В.Г.

державі певну суму своїх грошей, а держава видавала на цю суму так звані облігації, розіграші яких проводилися щорічно.

Зазначимо, що зазвичай податки, позики та емісії у цивілізованих державах – це основні методи мобілізації державних прибутків. Саме слово «позика» (або «кредит») походить від латинського «credo», що означає «вірю, довіряю». У тлумачному словнику В. Даля поняття «позика» розкрито як «довіра, віра в борг, надання й прийом грошей або товарів на рахунок, на певний термін». Однак радянські державні позики мали зовсім іншу «семантику». По-перше, узяті в населення гроші в повному обсязі ніколи не поверталися. По-друге, поверталися суми фактично менше, ніж ті, що бралися. Практично в усіх позиках теоретична прибутковість по облігаціях сплачувалася у вигляді вигравів по лотерейних таблицях, що друкувались у центральній пресі. Однак, попри фактичну девальвацію рубля порівняно з часом позики, індексація не проводилася, і виграти сплачувалися за номіналом. А, головне, у всіх цих позиках було порушено основний принцип позичання – добровільність.

Перші радянські позики було розміщено ще на початку 1920-х рр., але саме у 1930-х рр. розгорнулася потужна агітаційна кампанія з приводу величезної кількості внутрішніх позик – як державних (оборонних, народногосподарських), так і місцевого значення (на будівництво конкретного підприємства).

Хоча всі ці позики проголошувалися добровільними, фактично виплати були обов'язковими. У середньому мешканець СРСР віддавав 2–3 зарплати на рік на державні позики. Держава у ці роки в такий спосіб отримувала стільки ж, скільки приносили всі інші податки і збори з населення. У 1936 р. було фактично оголошено дефолт на держпозики – 8-процентні облігації обміняли на 3-процентні, погашення яких відстрочувалося на 20 років. Відтак облігації, які громадяни зберігали десятиріччями, виявилися стосами красиво оформленого, проте непотрібного паперу (до речі, під час «визвольних походів» деякі червоноармійці намагалися позбавитися облігацій під виглядом радянських грошей, однак місцеві швидко розібралися, що й до чого). Загалом у СРСР було випущено 65 облігаційних позик, переважно до 1957 р. Влада вдавалася до внутрішніх джерел запозичень, щойно у фінансовій системі намічався черговий збій, зарадити якому за їх допомогою було просто та зручно. Звичайно, серед громадян були ті, хто віддавав гроші свідомо й добровільно, проте з часом передплата на позику перетворилася на такі собі радянські «оброк і панщину»³⁷.

У травні 1940 р. розпочалася кампанія з розповсюдження облігацій позики третьої п'ятирічки (випуск другого року), які мали одержати понад 50 млн громадян СРСР. Облігації передбачалося вручати робітникам і службовцям одночасно з видачею заробітної плати за другу половину травня, а колгоспникам та одноосібникам – за передплатою. У багатьох

Одностайною передплатою на позику (радянська агітація, 1930-ті рр.)

областях і республіках колгоспники сплатили свою передплату достроково. До завершення розрахунків за позикою залучалася громадськість у вигляді комісій сприяння і профорганізацій. Перший тираж позики третьої п'ятирічки (випуск другого року) мав відбутися в липні 1940 р.^{38*}

В УРСР влада подбала про надання цьому непопулярному заходу «приємного присмаку». 1 липня 1940 р. в Києві на стадіоні «Динамо» відбулося народне гуляння, присвячене Дню позикодержця і вкладника. Громадян розважали танцями, грав оркестр, у повітрі над стадіоном висів величезний аеростат, що світився, а ввечері відбувся святковий феєрверк. Повсюди виднілися гасла, які закликали перевіряти облігації державних позик. До послуг учасників свята працювали довідкові столи, де можна було ознайомитися з планами майбутніх тиражів, перевірити облігації тощо. О 21.00 по радіо виступив начальник головного управління ощадних кас і держкредиту Наркомфіну УРСР Горобець, який зазначив, що понад 3 млн вкладників, у тому числі 460 тис. киян, зберігають в ощадкасах республіки свої накопичення на суму 1 млрд руб. За дві п'ятирічки трудящі радянської України позичили державі 4,5 млрд руб. Натомість за два попередні роки населенню було виплачено понад 1 млрд руб. виграшів за позиками³⁹.

1 липня 1940 р. уряд СРСР затвердив постанову «Про випуск державної позики третьої п'ятирічки (випуск третього року)». Позика на 8 млрд руб. строком на 20 років під 4% річних мала на меті «залучення

* 13 травня 1940 р. Рада народних комісарів СРСР також видала постанову «Про додатковий випуск облігацій державної внутрішньої виграшної позики 1938 р.», за якою встановлену постановою радянського уряду від 23 березня 1939 р. суму державної внутрішньої виграшної позики 1938 р. передбачалося збільшити з 1 млрд 200 млн до 1 млрд 800 млн руб. (див.: Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1940. – № 21. – Ст. 512).

заощаджень населення на виконання завдань господарсько-культурного будівництва у третій п'ятирічці й на зміцнення оборони країни»⁴⁰.

У містах і селах УРСР було розгорнуто пропагандистську кампанію, яка проходила під гаслом: «Віддамо свої заощадження в позику державі!». Радянська преса, яка вже мала чималий досвід у висвітленні подібних заходів, розміщувала на своїх шпальтах численні матеріали про реагування населення на випуск чергової позики. Жодна газета не виходила без декількох заміток на цю тему: зазвичай вони не вирізнялися особливою різноманітністю і зводилися до описання «радості трудящих, які віддають свої збереження рідній країні». 3 липня 1940 р. «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» повідомляли про організацію на підприємствах численних мітингів, присвячених випуску позики третього року «сталінської п'ятирічки», на яких робітники колективно передплачували її. «Наша улюблена Батьківщина день у день стає могутнішою, – говорила у своєму виступі на такому зібранні стахановка цеху №4 Київського заводу “Укркабель”. – Наші кордони пильно охороняються радянськими воїнами. Але ми ніколи не повинні забувати слова товариша Сталіна про капіталістичне оточення. Тому я з радістю передплачую цю позику, яка є новим внеском у справу зміцнення обороноздатності СРСР». «Визволення наших західноукраїнських і західнобілоруських братів із панської неволі, – стверджував на зборах робітників та інженерно-технічних працівників заводу “Трансигнал” у Києві слюсар П'ятериков, – мирне розв'язання радянсько-румунського конфлікту в питанні про Бессарабію і Північну Буковину, мир і спокій на радянських кордонах – яскраві докази нашої могутності, докази мудрості сталінської політики миру. Гаряче підтримуючи випуск нової позики, я передплачую облігації її на 600 руб.». Майстер механічного цеху заводу «Ленінська кузня» Литвин наголошував: «Кілька днів тому наша Батьківщина поставила вимогу, щоб ми працювали краще і більше. Ми з охотою робимо це для посилення її могутності. Сьогодні вона знову закликає нас. Охоче і з такою ж любов'ю віддаємо їй свої трудові заощадження. Бо її могутність – це наше щастя, наша спокійна праця, щастя наших дітей». Газета повідомляла, що після завершення мітингу в ковальському цеху заводу «Комунар» у Запоріжжі 25 осіб підписалися на 12 260 руб., а багато робітників цього підприємства – на місячний заробіток. За даними, що наводилися, у першу годину по Сталінському району міста Запоріжжя сума передплати перевищила 1,5 млн руб. У Харкові станом на 22.00 2 липня було реалізовано позик на 20 млн руб. Торік за такий же проміжок часу, як наголошувалося в матеріалі, відповідна сума становила 12 млн 200 тис. руб.⁴¹

Після приєднання до СРСР Західної України місцеве населення також було залучене до цього радянського «ритуалу». «Сьогодні я вперше у житті підписуюся на позику, – заявив на мітингу членів промислової артілі ім. 17 вересня 60-річний робітник Кресляр. – Ніколи я не

підписувався на позики панів і капіталістів. Уникали підписуватися на це і всі трудящі. Зате з великою радістю внесу місячний заробіток на радянську позику, випущену на благо народу». За дві години під час перерви 50 членів артілі підписалися на нову позику⁴².

«Вибиття позики» з населення нагадувало певні спортивні перегони, які вели між собою керівники радянських і партійних органів різного рівня, змагаючись за «виконання і переконання» встановлених норм. Натомість їх зрив міг коштувати керівникові не лише посади. Кожні декілька днів газети повідомляли про суми зібраних грошей. «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» у статті «Великий успіх всенародної позики» сповістили про те, що на 4 липня 1940 р. 7 млн 235 тис. громадян республіки передплатили нової позики на 1 млрд 293 млн 434 тис. руб., що на 266 млн руб. більше, ніж торік на цей же день передплати. Причому трудящі міста дали державі 1 млрд 023 млн 185 тис., а село – 270 млн 249 тис. руб.⁴³

9 липня 1940 р. у статті «Жодного трудящого без облігацій нової позики!» йшлося про те, що в радянській Україні вже 10 млн 612 тис. 957 осіб передплатили позику, а в середньому по УРСР передплатою було охоплено 92,4% всіх робітників і службовців та 84,5% колгоспників. Місто дало 1 млрд 275 млн 262 тис. руб., а село – 387 млн 976 тис. «У громадян великої соціалістичної держави, – писала газета, – немає інтересів, які б ішли врозріз з інтересами своєї Батьківщини. У громадян великої соціалістичної держави немає почуття більш священного й полум'яного, ніж почуття любові до своєї Батьківщини. Ось чому з таким великим піднесенням, із таким натхненням зустрів наш народ випуск позики третьої п'ятирічки. Ця позика повинна ще в більшій мірі зміцнити господарську й оборонну могутність Радянського Союзу. Тим-то зрозуміло, що передплата на позику перетворилася в нову грандіозну демонстрацію радянського

Мітинг піонерів на підтримку державної позики другої п'ятирічки (1930-ті рр.)

Облігації державної позики третьої п'ятирічки

У 1930-ті в СРСР надходження від добровільно-примусової реалізації облігацій були не меншими, ніж від усіх податків і зборів з населення – В.Г.

патріотизму людей нашої країни, у демонстрацію їх відданості ідеям комуністичної партії, їх любові до рідного Сталіна»⁴⁴.

На 12 липня 1940 р. реалізація позики в УРСР досягла 1 млрд 766 млн 663 тис. руб., що перевищило показники попереднього року на 345 млн. Згідно з наведеними у пресі даними, за сумою передплати перед вели Сталінська, Харківська і Дніпропетровська; за охопленням населення міста й села – Харківська, Одеська та Кіровоградська області. У містах позику передплатили 96,3% робітників і службовців, на селі – 90,9% колгоспників*. У Києві станом на 13 липня реалізовано позики на 119 млн 460 тис. руб. Передплатниками були 448 тис. 863 особи – 98% робітників і службовців міста⁴⁵.

Наркомфін СРСР повідомив, що випущену 2 липня 1940 р. позику третьої п'ятирічки (випуск третього року) на суму 8 млрд руб. протягом 11 днів було навіть перевиконано – було зібрано 9 млрд 60 млн. Однак влада вирішила «порив мас» не стримувати. Відтак, «зважаючи на пропозиції, які надійшли від ряду місцевих організацій», передплату на позику було продовжено до 20 липня 1940 р.⁴⁶

Ураховуючи, що подібні кампанії проходили під патріотичними гаслами, відмовитися від участі в них означало продемонструвати свою нелояльність, навіть більше – ворожість до влади. До того ж під час видачі зарплати партактив пильно стежив, хто і на яку суму підписувався.

* «Досі ще не передплатили позики понад 10% колгоспників Київської області, більш, ніж 11% Житомирської, 16% Сумської та ін. Особливо відстає Чернігівська область: тут 25% колгоспників досі ще не передплатили позики», – повідомлялося в газеті «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» від 13 липня 1940 р.

Це нагадувало неймовірну ситуацію, якби хтось вперто мовчав на мітингу, де всі вигукують «Слава Сталіну!». На людей чинився справжній психологічний тиск, їх примушували підписуватися не менше, ніж на 25–50% від окладу, а декого й на всі 100%. У селах для «заохочення» колгоспників купувати облігації формувалися спеціальні «бригади», які ходили по хатах, як казали тоді, «викачувати позику».

За роки радянської влади населення вже звикло до того, що позики являли собою добровільно-примусову здачу грошей державі. Тож пересічні громадяни приречено купували облігації, переважно ставлячись до них як до «обдиралівки і грабунку»⁴⁷. На тлі низьких зарплат і загального зростання цін передплата на державні позики викликала в багатьох гостре незадоволення. У спецповідомленні НКВС із Чернігівської області про реагування населення від липня 1938 р. наводилися типові негативні висловлювання. «Радянська влада цими позиками здирає з нас шкуру. На позику підписуйся, а нам нічого не дають. Коли повернуть гроші – невідомо, підписуватися не буду», – заявив колгоспник Борун із села Берков Козелецького району⁴⁸. Робітник Ямпільського рафінадного заводу Онищенко в розмові під час мітингу висловив думку, що це не трудівники ініціювали питання про державні позики, а сам уряд. «Коли влада припинить нас грабувати, – обурювалася дружина робітника Черторижська з міста Ямполя, – коли вже буде кінець цим позикам?!»⁴⁹.

Також і влітку 1939 р. на фоні ура-патріотичної кампанії зі збору підписки на Держпозику третьої п'ятирічки, яка «була зустрінута трудящими з великим натхненням», спецоргани фіксували чимало негативних і ворожих проявів. «Хитро випускають займи на 20 років, – казали у Козелецькому районі Чернігівської області. – Навряд чи хтось з колгоспників дочекається на виграш. Усе це робиться з метою розорення колгоспників», «Ми нічого не маємо, а цією позикою з нас останні жили витягають». Механік кондитерської фабрики в Кіровограді сподівався, що ця позика стане останньою, адже «Німеччина забере Данциг і не забариться піти на Радянський Союз». А бухгалтер промартілі підлітків з Кіровограда Маслоков (характеризувався спецорганами як «в минулому есер і петлюрівець»), віддаючи гроші радянській державі, сподівався на її скору загибель. «Я підпишуся на позику, – говорив він, – так щоб ці гроші пішли на користь тим нашим товаришам, які загнані у Сибір і Далекосхідний край та гинуть від голоду. Надати їм можливість пережити радянську владу, разом з японцями визволитися і допомогти Україні звільнитися від комуни». У Гроссулівському районі Одеської області серед уповноважених для проведення передплати на позику було виявлено 12 «колишніх куркулів», деякі з яких вели контр-агітацію. Повідомлялося також про факти примусової підписки⁵⁰.

Значне незадоволення серед населення викликала ще одна новація влади – постанова РНК СРСР №1860 від 2 жовтня 1940 р. «Про

встановлення платності навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР і про зміни порядку призначення стипендій». Згідно з нею, запроваджувалася плата за навчання у 8–10-му класах середніх шкіл та у вишах за спеціальним тарифом: для учнів 8–10-х класів шкіл Москви, Ленінграда, а також столиць союзних республік – 200 руб. на рік, у решті міст та у селах – 150 руб., для студентів вищих навчальних закладів Москви, Ленінграда й столиць союзних республік – 400 руб. на рік, інших міст – 300 руб., у театральних, художніх, музичних інститутах – 500 руб. на рік⁵¹.

Для громадян СРСР це були чималі гроші, адже середньомісячна номінальна зарплата на той час становила дещо більше за 300 руб. Пересічна селянська родина мала, як правило, 5–7 дітей, робітнича – 3–4. Дружини робітників здебільшого не працювали. Селяни взагалі не отримували зарплат – їм нараховувалися трудові.

Зрозуміло, що за таких умов новація у вигляді плати за навчання у школах і вишах робила проблематичним це навчання для дітей робітників та селян. Не дивно, що з приводу постанови серед населення фіксувалися такі розмови: «Тепер робітника уярмлено від молодих років»⁵²; «Робітникам закрито шлях до середніх і вищих навчальних закладів»⁵³; «Колгоспник не зможе навчатися»⁵⁴. Дехто з людей навіть розцінив цей захід влади як «порушення Конституції» та зазіхання на «революційні досягнення Жовтня»⁵⁵. «Треба змінювати Конституцію СРСР, там сказано – навчання безплатне, а тепер платне», «Ленін закликав молодь учитися, а введення оплати за навчання не дає такої можливості», – говорили між собою бійці однієї з частин Харківського військового округу⁵⁶.

Радянські грошові знаки
1, 3 рублі, 10 червінців (1937–1938 рр.)

Учнівська молодь на демонстрації (1930-ті рр.)

Дратували людей і типові радянські пропагандистські штампи (на кшталт «У зв'язку зі зрослим добробутом трудящих...»), якими влада намагалася замаскувати свої непопулярні дії⁵⁷. «Народ живе бідно, — зазначав військовослужбовець, — а постанова РНК вказує на зворотне, введення платного навчання відверне багато молоді від шкіл і інститутів»⁵⁸.

Розлючені на владу громадяни називали законодавчу норму про платну освіту «кріпацтвом для селян, робітників і службовців», а створення трудових резервів порівнювали з концтаборами в Німеччині⁵⁹. Справді, багатьом молодим людям це могло зламати, чи, принаймні, значно ускладнити плани на майбутнє. «Введення платного навчання для мене — великий удар і мені не доведеться більше вчитися», — нарікав червоноармієць із ХВО. «Тепер учитися без підтримки батьків неможливо», — зітхав інший⁶⁰.

Встановлення плати за освіту загостило у суспільстві відчуття соціальної несправедливості. «Раніше синків багатіїв учили і зараз вони будуть вчитися»⁶¹; «Навчатися тепер будуть лише мамії. Чим кращий за мене син генерал-майора, що він буде вчитися, а я — ні», — обурювалися молоді люди⁶². «Навіщо в 1917 р. скинули Миколу II, якщо доводиться за навчання сплачувати?», — лунало риторичне запитання⁶³.

Академік В. Вернадський 4 жовтня 1940 р. відзначав із цього приводу у своєму щоденнику: «Велике хвилювання серед молоді у зв'язку з неочікуваною, хворобливо грубою формою запровадження платні за

вищу й середню освіту. Маса брехні і [по] радіо; непопулярні заходи – серед нової інтелігенції. Говорять про свідоме провокаторство». Ця подія торкнулася відомого вченого безпосередньо, адже він мав тепер сплачувати за трьох студентів із числа рідних і близьких, долею яких опікувався. 7 жовтня В. Вернадський записав, що в Москві були студентські заворушення у зв'язку зі встановленням платні за навчання, зокрема в Московському університеті. Студенти розповідали, що на лекцію з діалектичного матеріалізму навіть було викликано співробітників НКВС⁶⁴.

Унаслідок запровадження платної освіти кількість випускників середніх шкіл скоротилася вдвічі. Власне, на це влада й розраховувала, адже подібні заходи мали на меті сприяти залученню молоді до процесу підготовки кваліфікованих робітничих кадрів. Країні, що індустріалізувалася, була потрібна ціла армія трударів. Згідно з постановою РНК СРСР «Про призов міської і колгоспної молоді в ремісничі училища, залізничні училища і школи фабрично-заводського навчання», Головне управління трудових резервів при Раднаркомі СРСР мало забезпечити в період із 10 по 25 листопада 1940 р. прийом 350 тис. осіб до ремісничих, залізничних училищ, а також 250 тис. – «із числа міської і колгоспної молоді чоловічої статі» для навчання у фабрично-заводських школах⁶⁵.

На перший погляд усе це виглядало оптимістично – країна модернізується! Проте залучення сотень тисяч молодих людей до навчання у середньотехнічних закладах було фактично безальтернативним. Надалі уряд СРСР отримав право щорічно призивати від 800 тис. до 1 млн осіб міської й колгоспної молоді, починаючи з 14-річного віку, в училища і школи фабрично-заводського навчання. Випускники одержували направлення на підприємства, де були зобов'язані відпрацювати принаймні 4 роки. Власне, таким чином сталінська система заганяла людей до певних соціальних страт, вибратися з яких було доволі складно. Водночас для селян звільнення від колгоспного кріпацтва шляхом здобуття робітничої професії було певним виходом, як і служба в армії. До того ж освіта у військових училищах була безкоштовною.

«Друга хвиля» колективізації села

Шляхом прямого примусу й терору голодом сталінському режиму вдалося зламати селянський опір та перевести вільних хліборобів на рейки колективного господарювання. Улітку 1937 р., згідно з офіційними даними, в УРСР було колективізовано 96,1% селянських дворів, усупільнено 99,7% посівних площ⁶⁶. Наслідком цього стала криза сільського господарства. Із метою поліпшення ситуації влада запровадила

Моор Д., Сенькін С. СРСР – країна найбільшого у світі соціалістичного сільського господарства (радянський політичний плакат, 1938 р.)

ряд заходів. Продрозкладку замінили податком, а колгоспам і одноосібникам дозволили реалізовувати вироблену продукцію, окрім фіксованих норм держпоставок, за цінами вільного ринку. Поставки мали натуральну форму, між державою й одержавленими колгоспами ринкові відносини не виникали. Обов'язкові поставки були податком із прибутку. На відміну від реквізицій часів воєнного комунізму та безрозмірної продрозкладки, що існувала за колективізації, вони залишали селянам певну можливість працювати на себе. Тож, як слушно зазначає С. Кульчицький, праця колгоспників була за своєю природою не рабською, а кріпацькою. «Існування колгоспного ладу, – зазначає дослідник, – виявилось можливим після досягнення певного консенсусу між тоталітарним

режимом та селянством. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити од первісних позицій. Сталінський режим відмовився од буквального втілення у життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю в примусово створених комунах. У свою чергу, селяни (не відразу, а тільки після кампаній розкуркулення і терору голодом) змирилися з необхідністю працювати в артілі й припинили бойкотування громадського господарства, коли дістали можливість розпоряджатися частиною виробленої в ньому продукції»⁶⁷.

У процесі оздоровлення економічної ситуації було скасовано карткову систему розподілу продовольчих товарів у містах, а також ліквідовано політвідділи МТС. Намітилося зростання хлібопоставок. У 1933 р. радянська Україна дала державі 317, у 1935 – 462, а в 1938 – 545 млн пудів збіжжя⁶⁸.

Між тим усе перелічене вище зовсім не означало, що колгоспну кризу вдалося повністю подолати. Відмова від розподілу за картками призвела до колосальних черг, а зростання хлібопоставок йшло паралельно з посиленням експлуатації селянства. У той час, як Й. Сталін урочисто закликав «зробити колгоспи більшовицькими, а всіх колгоспників – заможними», українське село переживало чергову трагедію – голод 1934–1935 рр.⁶⁹ Ці досі малодосліджені події стали наслідком як

несприятливих погодно-кліматичних умов, через що південні регіони УРСР втратили значну частину врожаю, так і сформованої за часів колективізації «воєннокомуністичної» системи хлібозаготівель, коли планові показники здачі зерна селянами й колективними об'єднаннями залежали не від урожаю та реальних можливостей сільського господарства, а визначалися потребами держави, котра здійснювала індустріалізацію. Попри кризовий стан аграрного сектора й зменшення валового збору зерна в першій половині 1930-х рр., розміри заготівель постійно зростали, що й прирікало хліборобів на голодне існування. Як стверджує Н. Романець, події 1934–1935 рр. черговий раз довели, що репресії стали важливою складовою загальнодержавної політики, спрямованої на забезпечення «успіху» хлібозаготівельних кампаній. Як і в 1932 р., за їх допомогою ламали опір селянства й місцевого управлінського апарату, примушуючи віддавати державі весь хліб, що й стало однією з головних причин голоду 1934–1935 рр.⁷⁰

У першій половині 1934 р. на селі фіксувалися численні факти голодування, вживання в їжу сурогатів, смертність від хронічного недоїдання тощо. На середину лютого того року «продовольчими труднощами» було охоплено 166 сіл у 46 районах республіки⁷¹. Реєструвалися випадки канібалізму. Так, на Дніпропетровщині вони мали місце у січні 1934 р. у с. Лихівка (Верхньодніпровський район), а в липні – у колгоспі імені XVII з'їзду Ленінської сільради №1 (Олександрійський район)⁷².

Аналіз перлюстрованих листів, відправлених із сільської місцевості червоноармійцям в армію, засвідчує як критичний стан, в якому опинилися селяни, так і зростання серед них негативних настроїв. Упродовж 1934–1935 рр. кількість негативних висловлювань у листуванні вдвічі – утричі перевищувала позитивні й надалі така тенденція тільки посилювалася⁷³. Тут відбивався широкий спектр почуттів – від прихованого незадоволення (після жорстокого придушення опору колективізації мало хто наважувався публічно протестувати) до повного розпаду. Давалися взнаки передовсім дефіцит хліба, його дорожнеча, давка у чергах, безпорадність місцевої влади тощо⁷⁴. «Хліба нема й купити нема за що – надто дорого, – писав брат червоноармійця. – Страшенно голодуємо. Ми втратили молоді сили та життєрадісність. Ми тепер в'янемо, як польові квіти у грудневі морози. Де ж життя? Де радість? Ось так нас нагородили хлібом. Народ занепав духом і з пониклою головою тихо-тихо шле прокляття»⁷⁵. У листах із Дніпропетровщини, Донеччини, Одещини та інших областей надходили тривожні повідомлення про опухання і смертність від недоїдання⁷⁶. «Приїхав додому й усіх застав напівмертвими, – розповідав у листі до свого однополчанина демобілізований червоноармієць із с. Бердинове Ширяївського району Одеської області. – Усі були голодні. У нас немає того, про що в газетах пишуть, якщо б ти бачив наше життя, тобі здалося б, що тут інший світ. Живемо

зараз на одній воді, молодих жодного немає, лишилися ті, які не можуть ходити. Мати лежить без свідомості, підтримувати її нема чим. Днями відправляю на той світ двох дітей»⁷⁷. Схожу ситуацію описував військовослужбовець із Чернігівської області: «Я приїхав до села, яке мені здалося просто дивом. Село все голе, хліба ні в кого немає. Подвір'я всі поламані, тільки стоять одні будинки. Кого не спитаєш, відповідають – той помер, інший помер. Мені навіть не віриться. І якби я був під час голодовки вдома, то, напевно, також помер»⁷⁸.

Люди опинилися в безвихідній ситуації. Проблематично було навіть утекти, адже селяни через відсутність документів не мали змоги вільно пересуватися країною. «Зараз люди дуже пухнуть від голоду і здихають. І нам доведеться пухнути і загинути. Паспорти нікому не видають, бо нікому буде працювати в колгоспі. Робочих багато, але не можуть працювати, бо опухли від голоду», – ішлося в одному з відправлених із Харківщини у військову частину листів⁷⁹.

На цьому тлі злість і розпач у селян викликали непомірні податки та методи їх збирання. «Наше життя проходить під гаслом страждання, – зазначав один із дописувачів, – таке життя спостигло всіх селян. У нас тут без розбору, колгоспник чи одноосібник, а те, що наклали – здохни, проте віддай. А перед одноосібником ставлять питання рубя – здохни, проте віддай, нема – значить нема й твого господарства, як і худоби, так і хати, і всього, що є»⁸⁰. «Подивитись, що на селі робиться, так жах бере, – скаржилася дружина своєму чоловікові-військовослужбовцеві (лист із Чернігівської області). – Людей оббирають до нитки, ідуть і грабують людей, викидають із хат – іди куди хочеш на всі чотири сторони. Стогін на селі стоїть, біда, що твориться в нас»⁸¹.

Ситуація, в якій опинилися селяни, пригнічувала їх морально, викликаючи «неадекватні» реакції. Так, в одному з повідомлень органів держбезпеки йшлося про випадки масового виготовлення домовин – нібито через очікування неминучої голодної смерті. У с. Шукай-Води (Христинівський район Київської області) було зроблено 153 труни, у деяких родинах навіть по 2–3. 60-річна одноосібниця-біднячка Валюк мотивувала це тим, що, мовляв, скоро люди помиратимуть від голоду, їх кидатимуть в одну яму, як собак, тож і треба робити гроби, щоби після смерті з небіжчиками не обходилися як із собаками⁸².

На цьому фоні дисонансом у перлюстрованих матеріалах звучали позитивні висловлювання про «щасливе колгоспне життя». «Із початку колективізації наступило справжнє життя, – ішлося в одному з відібраних цензурою висловлювань. – Живемо на всі 100 [%]. Кращого життя не бажаємо. Хліба вистачає. Маю корову, поросятко та птицю. Як на світ народився, не дивлячись на мої 45 років, я відчуваю себе молодим. Завжди мені весело»⁸³. «Минули роки, коли ми сиділи голодні, – писав в армію своєму братові мешканець Ніжина, – а зараз у нас

Селяни жваво торгують вирощеним (Київ, 1930-ті рр.)

хліба вдосталь і гасло Сталіна в нас проводиться у життя. Ми колгоспи перетворимо в більшовицькі, а колгоспників робимо заможними»⁸⁴.

Як і в багатьох подібних документах спецорганів, тут складно однозначно відповісти, наскільки автори були щирими, а де вони намагалися продемонструвати лояльність до влади. Проте, видається, після років животіння рівень життєвих запитів у людей настільки впав, що елементарне задоволення мінімальних потреб сприймалося ледь не як «заможне життя». До того ж примара голоду перманентно тяжіла над стероризованим суспільством, знижуючи вимогливість до стандартів існування. За матеріалами перлюстрації, восени 1935 р. негативних настроїв серед селянства поменшало, що можна пояснити також і новим урожаєм та подоланням наслідків голоду 1934–1935 рр.⁸⁵

Загалом у другій половині 1930-х рр., порівняно з часами суцільної колективізації, дійсно, спостерігалось певне підвищення життєвого рівня колгоспного селянства. У 1937 р. в середньому по УРСР колгоспники одержали на трудовень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 рази більше, ніж у 1932 р.⁸⁶ Проте не завдяки політиці «колгоспного будівництва». Радше навпаки – саме «деколективізація», як назвала цей процес Шейла Фіцпатрик⁸⁷, сприяла піднесенню села, яке почало потроху оговтуватися від шоку кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Це відбулося передусім за рахунок, так би мовити, «приватного», позаколгоспного господарства, тобто присадибних ділянок.

Після 1934 р. селяни-колгоспники в різний спосіб почали прирізати собі «безгосподарні» землі та освоювати їх як умовно-приватні додаткові угіддя. Оскільки на колгоспних ланах працювалося без особливого ентузіазму, керівництво колективних господарств надавало суспільні землі селянам в оренду. Таким чином колгоспники розширювали свої присадибні ділянки, сплачуючи колгоспам певну частку від вирощеної

продукції, котру продавали на ринку. Земля, яка не була ані власністю колгоспів, ані селян, продавалася, купувалася і здавалася в оренду. За роки другої п'ятирічки колгоспні посіви скоротилися, натомість підсобні господарства селян по СРСР зросли на 2,5 млн га. На колгоспних ланах з'явилися селянські хутори та поселення. Швидко зростало поголів'я худоби у приватному секторі, яке навіть перевищувало колгоспне стадо. Для поповнення ферм і виконання планів колгоспи нерідко купували худобу у колгоспників⁸⁸. Ділянки площею від 0,25 до 0,7 га вели перед у тваринництві й овочівництві. Так, 1937 р. у загальному обсязі валової продукції селянські підсобні господарства давали понад 50% картоплі та овочів, 70% молока й м'яса⁸⁹. На тлі численних вад державної торгівлі значну роль почали відігравати «колгоспні ринки», які стали головним постачальником мешканців міст м'ясо-молочними продуктами, картоплею, городиною. У Києві, приміром, на ринках продавалося 60% м'яса, третина картоплі й до 90% яєць⁹⁰.

Підсобні господарства та ринок залишалися основним джерелом самозабезпечення селянства і його грошових доходів. Подекуди йшлося навіть не просто про виживання, а про отримання чималих як на той час прибутків. «Приватні» господарства розросталися, ринок процвітав, деякі селяни ставали заможними. За офіційною інформацією окремі селянські садиби приносили прибуток у 15–20 тис. руб. на рік. Приміром, на півдні УРСР і в Молдавській АРСР виноградник на 0,5 га давав до 10 тис. руб. прибутку, 1 га яблуневого саду – 10–12 тис. руб., вигідним було баштанництво тощо⁹¹ (для порівняння: у 1940 р. зарплата першого секретаря ЦК ВЛКСМ становила 24 тис., радянського торгпреда у Франції – 16 тис., голови райвиконкому – 17 тис. руб. на рік)⁹². Фактично «під дахом колгоспів» у роки другої п'ятирічки бурхливо розвивалося «приватне підприємництво» селян. Як наголошує О. Осокіна, саме в особистому, а не колгоспному господарстві виявлялася селянська підприємливість⁹³.

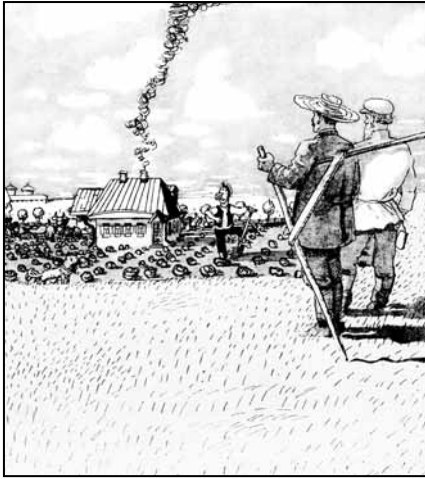
Усе це непокоїло комуністичних ідеологів. Тож напередодні Другої світової війни село відчувало на собі черговий потужний тиск влади, початок якому поклали рішення травневого 1939 р. пленуму партії та спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи з охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання»⁹⁴. Мета рішень пленуму саме й полягала в тому, щоби позбавити селян надлишків землі та змусити їх працювати не на власних ділянках, а в колгоспах. Так влада розуміла «боротьбу проти проникнення в колгоспи ворожих колгоспному ладу приватновласницьких буржуазних тенденцій, що їх заносять залишки розбитого куркульства»⁹⁵.

13–15 червня 1939 р. пленум ЦК КП(б)У розглянув комплекс питань, пов'язаних із реалізацією московських рішень щодо «наведення порядку в колгоспному будівництві з метою зміцнення колгоспного

ладу республіки». Ішлося передусім про посилення партійного й державного контролю над господарствами. «Ще в 1933 р., – наголошував у своєму виступі голова Президії Верховної Ради УРСР Л. Корнієць, якого невдовзі призначать головою РНК УРСР, – товариш Сталін попереджав усі партійні організації, усіх комуністів про те, що відповідальність партії й уряду щодо розвитку колгоспного ладу збільшується, колгоспний лад не зменшує, а збільшує турботу партії та уряду у справі розвитку сільського господарства. Із цього випливає, що партія, якщо вона хоче керувати колгоспним рухом, має входити в усі деталі колгоспного життя й керівництва, з чого випливає, що партія повинна не зменшувати, а збільшувати свої зв'язки з колгоспами, вона має знати все, що відбувається в колгоспі, щоб вчасно прийти на допомогу й запобігти небезпеці, яка загрожує колгоспу»⁹⁶. Пленум зобов'язав комуністів республіки «забезпечити у встановлені ЦК ВКП(б) та РНК СРСР строки повну ліквідацію всіх виявлених порушень статуту сільськогосподарської артілі»⁹⁷. Вирішення цього завдання мало здійснюватися шляхом урізання присадибних ділянок, ліквідації хуторів, збільшення кількості трудоднів для колгоспників тощо.

Свій наступ на село партія розпочала на найважливішій «ділянці фронту» – присадибній, і це мало драматичні наслідки, адже, як зазначає дослідник сталінської доби Моше Левін, значення присадибних ділянок виходило далеко за межі рятування від голоду села та міста – ця форма господарювання де-факто гарантувала збереження самого селянства як класу, і села – як життєздатної спільноти⁹⁸. Відповідно до статуту сільгоспартілі 1935 р., присадибні ділянки (садиба чи земля довкола будинку, що включала город, сад або декілька плодових дерев) обмежувалися в різних регіонах від 0,25–0,5 до 1 га (в УРСР нормою вважалися 0,7 га), не враховуючи площі, зайнятої будинком^{99*}. Після втрати в період колективізації наділів землі (а також і коней, які стали власністю колгоспів) присадибні ділянки залишалися одним з основних джерел існування колгоспника, позаяк натуральні й грошові виплати у колгоспах були вкрай незначними. Ось чому питання про розширення присадибних ділянок мало для селян принципове значення. За таких умов, уважала влада, надмірний розвиток сільського «приватного» господарства призвів до того, що присадибні ділянки почали поступово перетворюватися на наділи, які замінили колгоспників роботу в колективному господарстві. Тобто замість бути «підсобним» вони ставали «засобом наживи і спекуляції». Чим більше власної землі, тим менше бажання працювати в колгоспі, – міркували комуністичні керманічі. Висновок напрошувався сам собою: надлишки землі у селян слід вилучити,

* Присадибна ділянка не була приватною власністю і не могла здаватися в оренду чи продаватися, проте насправді такі оборудки не були рідкістю – В.Г.

Каневський А. Обман зору
(радянська політична карикатура, 1939 р.)

– Ти не дивись, що у Кошкина хата з краю.
Це в нього колгосп з краю, а хата, навпаки,
у центрі

Карикатура «на злобу дня», реагування на постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи з охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» – В.Г.

повернувши їх до земельного фонду колгоспів, а норми присадибної ділянки – скоротити (пропонувалося до 0,25–0,5 га)¹⁰⁰.

Питання про приведення розмірів присадибних ділянок до єдиних стандартів виявилось вкрай болючим та конфліктним. Звісна річ, ніхто з селян не хотів віддавати вже оброблену та засіяну землю або ж дбайливо доглянуті фруктові сади. Останні, як це, зокрема, відбувалося 1935 р. на Київщині, мали скорочуватися як надлишкові шляхом вирубки плодових дерев¹⁰¹.

В УРСР московські рішення взялися виконувати без зволікань. Ще напередодні червневого 1939 р. пленуму ЦК КП(б)У газети повідомили про початок перевірки селянських господарств із метою виявлення «незаконно відчужених колгоспних земель». Так, «Вісті

Рад депутатів трудящих УРСР» поінформували, що у Волноваському районі Сталінської області вже на початку червня було завершено обмір присадибних ділянок у всіх колгоспах. Виявили, що у 12 господарствах 93 колгоспники мали 23 га «зайвої землі»¹⁰². А під час проведення самого пленуму було оголошено, що у 319 447 колгоспних дворах уже виявлено 50 тис. га надлишків¹⁰³. На початку літа з Одеси до сіл виїхали близько 1 тис. землемірів, а в Радомишльському і Коростишевському районах Житомирської області було сформовано 32 комісії з обміру угідь приватного користування¹⁰⁴. На Вінниччині мали бути задіяні 4 тис. землемірів¹⁰⁵. Від самого початку ця справа супроводжувалася конфліктами. У с. Макіївка Варвинського району Чернігівської області селянин колгоспу «Жовтнева зоря» А. Корнієнко поранив бригадира, який вимагав від нього урізати землю. Відбувся показовий процес, на якому А. Корнієнкові присудили п'ять років ув'язнення у виправно-трудових таборах¹⁰⁶.

Під час перевірок виявили чимало порушень: незаконні прирізки землі внаслідок фіктивних розподілів дворів, купівля й продаж присадибних ділянок (у середньому за 5 тис. руб.), здача в оренду одноосібникам, самозахоплення земель для приватного користування, факти преміювання активістів колгоспними ґрунтами тощо. Під виглядом

оренди колгоспники брали землі залізничних відводів, полігонів, шосейних доріг тощо. Наскільки далеко зайшов процес «деколективізації» свідчило те, що при обмірі присадибних ділянок улітку 1939 р. виявилось – в УРСР 42% дворів колгоспників мали 350 тис. га землі понад норму¹⁰⁷. За неповними даними, у республіці колгоспники у приватному користуванні мали близько 105 тис. га польової землі¹⁰⁸. Загалом у 1939 р. 300 тис. колгоспних дворів мали присадибні ділянки від 2 до 6 га (остання цифра – здебільшого у прикордонних із Польщею областях), тобто значно вище за встановлену норму¹⁰⁹. На червневому 1939 р. пленумі ЦК КП(б)У наводилися цифри таких понаднормових присадибних ділянок і щодо півдня УРСР. Зокрема, у Бердянському районі Запорізької області колгоспник Монець мав у власному користуванні 3,63 га, Юрченко – 2,25 га, Зиньковецький – 2,3 га тощо¹¹⁰. У Молдавській АРСР із загальної площі присадибних ґрунтів 85 тис. га роздано було колгоспникам із колгоспної усупільненої землі 45 тис. га¹¹¹. У ході проведення цієї кампанії, звісна річ, не обходилося без «офірних цапів». У липні 1939 р. Прокуратура УРСР повідомила про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, звинувачених у «розбазарюванні» колгоспних ланів. Селяни колективного господарства з Вінниччини «Наша перемога» Гемплюк, Криминюк, Ільницький були засуджені на три роки позбавлення волі кожний за «незаконне прирізування землі»¹¹². Обмірювання земель із метою виявлення надлишків тривало впродовж літа й осені 1939 р. Загалом у СРСР із 8 млн га присадибних угідь було відрізанو близько 2 млн га¹¹³.

Ще одним антиподом колгоспної системи і «гальмом соціалістичного способу виробництва» вважалися хутори. Ці відокремлені, ізольовані подвір'я асоціювалися з одноосібним веденням господарства, а відтак до хуторян влада апіорі ставилася вороже. Ухвалений 7 вересня 1938 р. закон про обкладання особливим податком на кобилу в розмірі від 275 до 500 руб. завдав одноосібникам економічного удару. Єдиним способом уникнути оподаткування чи конфіскації за несплату кобили був вступ до колгоспу¹¹⁴. Суть цього заходу селяни зрозуміли відразу. «Новим податком на коней хочуть загнати насильно до колгоспів, – заявив Андрій Терехович із с. Безуглівка Чернігівської області. – Кобилу я продам, а сам піду працювати на виробництво». «Усе це роблять для того, щоб решту одноосібників загнати до колгоспів», – висловлював схожу думку П. Козак із с. Гвоздиківка цієї ж області¹¹⁵.

Попри шалений тиск із боку влади, частина селянства не здавалася. На 1939 р. в УРСР нараховувалося 154 тис. дворів одноосібників, значна частина яких, за офіційним визначенням, «втратила виробничий зв'язок із сільським господарством»¹¹⁶. Однак зовсім не вони становили переважну більшість хуторян. Загалом в усіх областях республіки на хуторах було 227 417 дворів, з яких 205 086 – колгоспники, 9468 –

одноосібники, 10 212 – робітники та 2651 – службовці^{117*}. Найбільша кількість припадала на Житомирську область – 58 618 хуторських дворів, розкиданих на колгоспних угіддях, що складало приблизно 40% загальноукраїнських показників та 21% усіх селянських дворів області¹¹⁸.

Хуторська система за колгоспного ладу розглядалася владою як джерело численних негараздів, позаяк вона, на думку комуністів, «докорінно суперечила веденню колективного господарства, послаблювала колгоспи, зривала введення правильних сівозмін, знижувала продуктивність колгоспного виробництва, ускладнювала правильну організацію праці в колгоспах, гальмувала механізацію польових робіт і відбивалася на господарському та культурному зростанні колгоспів»¹¹⁹. Відтак на травневому 1939 р. пленумі питання про хутори було поставлене руба: до 1 вересня 1940 р. колгоспники, що мешкали на хуторах, мали перебратися до сіл.

Це рішення стосувалося майже 666 000 хуторських господарств, головним чином в УРСР, БРСР і Смоленській області РРФСР. Водночас було розроблено доволі амбітний план радикальної перебудови 5500 колгоспних сіл для розміщення в них колишніх хуторян¹²⁰. На червневому 1939 р. пленумі ЦК КП(б)У українські радянські керманічі зобов'язалися до кінця поточного року відселити 105 тис. господарств хуторян,

День відпочинку в колгоспному селі (УРСР, 1930-ті рр.)

* Облземвідділи нарахували 151 тис. колгоспних господарств на хуторах, але вони враховували лише великі хутори – від 15 дворів і більше (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань (далі - ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 11).

Посівна у степах України (1930-ті рр.)

а решту – до терміну, визначеного ЦК ВКП(б)¹²¹. Липневий 1939 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив спеціальну постанову «Про хід виконання плану про зселення дворів колгоспників, що проживають на колишніх ділянках хуторського землекористування до колгоспних селищ»¹²².

Слід зазначити, що крім ідеологічних та господарських моментів прискорення ліквідації хуторів було викликане й військово-політичними міркуваннями. Підготовка до війни загострила підозріливість влади щодо хуторян, особливо тих, які мешкали у прикордонній зоні. «Хуторські господарства – прекрасне вогнище для диверсійної роботи, – зазначав на липневому 1939 р. пленумі перший секретар Житомирського обкому КП(б)У М. Гречуха, – ліси, поля – ніхто не зазирає, не бачить, хто прийшов, не те, що у селі. Ось, наприклад, у нас є хуторець, про існування якого ми дізналися лише в 1935 р.»¹²³.

Крім того, під час другої хвилі колективізації її натхненники були сповнені рішучості суттєво обезземелити селян. Зокрема, секретар Чернігівського обкому КП(б)У О. Федоров на одній із нарад пропонував не тільки забрати надлишки землі у селян, яких переселяли з хуторів, а й не компенсувати їм земельну норму. «Ви хочете, – втрутився присутній на зібранні М. Хрущов, – під шумок переселення зменшити розмір присадибних ділянок. Що ж це виходить? Колгоспник раз переселяється – ми його турбуємо, та ще й менше присадибної землі дамо. Що це ви хочете два рази дошкулити йому?»¹²⁴.

Проте така «турбота» першого секретаря ЦК КП(б)У про колгоспників була звичайним популізмом. Розгорнута владою боротьба

з «приватновласницькими тенденціями» не просто «дошкуляла», вона суттєво підживляла звичний спосіб життя, стаючи для багатьох селян справжньою трагедією. «Будинок наш колгосп розорє, – повідомляв червоноармійцеві Кухаренку в листі його батько, – повертайся додому, або порадь, що нам робити? Тільки мерщій!»¹²⁵. «Приїдеш додому, – писала сестра своєму братові Янківському, який служив в армії, – не знайдеш своїх діточок. Хату нашу розорили. Батько поселився у хліву»¹²⁶. «Переселення з хуторів не добровільне, а насправді примусове, – говорили між собою військовослужбовці, – як і в 1929 р. селян примушують вступати до колгоспів»¹²⁷.

Загалом процес зселення з хуторів мав добровільно-примусовий характер і здійснювався доволі активно. Уже у 1939 р. в республіці було виселено 95 462 двори та організовано 732 нових населених пунктів¹²⁸. Однак війна перервала цю широко закреслену і вкрай витратну кампанію. Є підстави сумніватися в тому, що до літа 1941 р. більшість хуторян-колгоспників і деякі неколективізовані хуторські господарства переїхали до сіл.

Постає питання: чи вдалося владі ефективно скористатися наслідками повернення колгоспам сотень тисяч гектарів? Землі відселених із хуторів селян, навіть при бажанні, неможливо було негайно ввести до господарського обігу, адже спочатку всі ці садиби з садочками та колодязями треба було розчистити, викорчувати, засипати й т. ін. Той-таки О. Федоров визнавав, що, зокрема, на Чернігівщині в 1940 р. зробити це не вдасться¹²⁹.

Нищачи звичний селянський уклад, позбавляючи селянина ініціативи, перешкоджаючи розвитку його підприємливості, влада водночас прагнула всеохоплюючого контролю, навіть у таких дріб'язкових питаннях, скільки та яких саме дерев колгоспникові можна мати у своєму садку. 21 лютого 1940 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) видали постанову «Про посадку плодових дерев довкола будинків на присадибних ділянках колгоспників, робітників і службовців, які проживають у сільських місцевостях». Констатувався незадовільний стан розвитку присадибного садівництва внаслідок «недооцінки місцевими радянськими й партійними організаціями його серйозного значення у справі подальшого зростання виробництва фруктів, задоволення зростаючих потреб трудящих та збільшення заможності колгоспників»; містилися рекомендації колгоспникам, робітникам і службовцям щодо висадження на присадибних ділянках 15–20 дерев (яблуні, вишні та ін.); місцеві органи влади зобов'язувалися всіляко сприяти цій справі, зокрема щодо постачання садівників саджанцями, виділення кредитів на їх придбання та ін.¹³⁰

Ще однією важливою складовою аграрних перетворень стало запровадження трудової, натурально-продуктової та грошової повинностей на користь держави. Причому, ключова роль належала саме першій, уособленням котрої стали трудовні. «Із метою підвищення виробничої активності колгоспників і зміцнення трудової дисципліни»

постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 травня 1939 р. визначався обов'язковий річний мінімум трудовнів. Для всіх працездатних колгоспників – жінок 16–55 років і чоловіків 16–60 років – він становив від 60 до 100 у різних районах країни. Ті селяни, які не виробляли норму, підлягали виключенню зі складу колективних господарств¹³¹.

Вістря звинувачень влада спрямувала передусім проти колгоспників, які, маючи великі присадибні ділянки, працювали на себе та не відпрацьовували трудовні в колгоспах. Зокрема, на червневому 1939 р. пленумі ЦК КП(б)У наводилися такі приклади: колгоспник Шалений мав ділянку площею 1,5 га і, працюючи переважно на ній, протягом 1938 р. відробив у колгоспі лише 34 трудовні¹³²; у Криничанському районі Дніпропетровської області селянин Діденко володів садом, з якого отримав 5 тис. руб. прибутку, у тому числі від передачі його в оренду, натомість до колгоспу він не ходив і там не працював¹³³. Згадували на пленумі як негативний приклад і одну родину з Маловисківського району Кіровоградської області, яка в 1938 р. відпрацювала лише 120 трудовнів, проте мала корову, двох дворічних і однорічну телицю, двох свиноматок та тридцятьох овець. «Звісна річ, – відзначав перший секретар оргбюро ЦК КП(б)У по Кіровоградській області О. Мірошкін, – цій родині немає коли працювати в колгоспі, вона займається своїм одноосібним господарством»¹³⁴. Гострій критиці було піддано й робітників, які, отримавши на промисловому підприємстві землю, покинули роботу та переключилися на вирощування городини для її продажу на базарах. «А потім кажуть, що йдуть із шахт», – зауважив із цього приводу М. Хрущов¹³⁵.

Проте наскільки ці приклади були справді переконливими? За офіційними підрахунками, у 1938 р. лише 5% працездатних колгоспників республіки зовсім не брали участі в колгоспному виробництві, а 15% за рік відпрацювали менше 50 трудовнів¹³⁶. І це не факт, що вони не працювали в колгоспі через власну присадибну ділянку. Виходило, що майже 80% селян сумлінно трудилися у своїх колгоспах. А, отже, незрозумілим виглядає галас, здійснений із приводу присадибних господарств, які начебто «відволікають» колгоспників від праці на державу. Утім, ефект від запроваджених заходів не виглядав надто значним. У 1939 р. частка працездатних членів артілей, які «не брали участі у громадському виробництві», скоротилася до 2,7%¹³⁷.

Так само, як і у випадку з присадибними ділянками та хуторами, запровадження системи трудовнів відбувалося з численними «перегинами». У деяких колгоспах почали навіть виключати тих, хто не

* На червневому 1939 р. пленумі ЦК КП(б)У наводилися такі цифри: 3,7% колгоспників не відпрацювали жодного трудовня, 18% – до 50 трудовнів, 14% – 50–100, 24,3% – 100–200, 18,5% – 200–300, 14% – 300–400, 7,5% – понад 400 трудовнів (див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 590. – Арк. 5).

відпрацював 80 трудоднів. На хвилі критики «прогульників» і «нероб» лякали суцільним відбиранням садиб за невиконання норм. На такому психологічному фоні активно поширювалися чутки про виселення колгоспників до Сибіру, усупільнення худоби тощо.

Щодо натурально-продуктової повинності, то її було введено ще у 1932–1933 рр. у формі обов'язкових поставок державі окремих продуктів. Однак у період 1939–1941 рр. практика таких поставок поширилася майже на все, що вироблялося в персональному присадибному господарстві – збіжжя, картоплю, м'ясо, молоко та молокопродукти, вовну, шкірсировину, яйця, тютюн тощо.

На перших порах у колгоспників були певні переваги перед одноосібниками, які мали сплачувати на 5% більше, однак починаючи з 1940 р. у країні було запроваджено погектарний принцип вирахування обов'язкових поставок із колгоспів¹³⁸. І все ж часткове обкладання натурально-продуктовими повинностями селянських подвір'їв продовжувало існувати: по шкірсировині – з 1940 р., по яйцях – з 1941 р., по зерну (з одноосібних господарств) – з 1940 р.¹³⁹ При цьому розміри цих зобов'язань неодноразово зростали¹⁴⁰. Наприклад, у 1940 р. колгоспники мали здавати від 32 до 45 кг м'яса (одноосібники – до 90 кг)¹⁴¹. Село реагувало на ці повинності

Радянська карикатура висміює недбалість в колгоспах (1939 р.)

Слисеев К. Сам винуватий

- Чому це трактор не відремонтований?
- А він пізніше за всіх з-під снігу з'явився

Валько Г. Все передбачено

- Чому у тебе лежить зерно просто неба?
- Мені здається, що дощу не буде.
- Тоді чому ж ти одягнув дощовик?
- А якщо дощ піде...

Карикатура – як відбиття «реалій дня»: колгоспна система значною мірою зруйнувала господарську ініціативу людей і зацікавленість у результатах праці – В.Г.

досить нервово. Доведений до відчаю колгоспник з Полтавщини Ф. Гуржій спересердя заявив: «Так хоча б скоріше до нас ішла Німеччина, щоб поміняти ці порядки, а то ніяк нічим не відплатитися, скоро нас подушать комуністи, то хліб брали, гроші й т. ін., а тепер наклали [податок на] м'ясо. Що я їм, своїми дітьми буду виконувати це м'ясо?»¹⁴².

Грошові повинності селян склалися з кількох державних і місцевих податків, державних позик та інших платежів. Сільськогосподарський податок у грошовій формі було запроваджено 1923 р. Ним обкладалися всі прибутки особистого господарства колгоспників і одноосібників. У 1939 р., згідно з рішенням четвертої сесії Верховної Ради СРСР по сільгосподатку, його тверді ставки було замінено прогресивними, які неодноразово підвищувалися й залежали від розмірів прибутків із присадибної земельної ділянки, корови, дрібної худоби та несільськогосподарських заробітків¹⁴³.

Намагаючись подолати нерентабельність та збитковість сільськогосподарського виробництва, підвищити за рахунок матеріальної зацікавленості ефективність праці колгоспників, радянське керівництво у 1939–1940 рр. видало чергову порцію аграрних нововведень. У липні 1939 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи розвитку громадського тваринництва в колгоспах», у березні 1940 р. – «Про зміни в політиці заготівель і закупок сільськогосподарських продуктів», а у грудні 1940 р. – «Про додаткову оплату праці колгоспників за підвищення врожайності сільськогосподарських культур, продуктів тваринництва»¹⁴⁴.

Урешті-решт досягти якогось суттєвого підвищення сільгоспвиробництва не вдалося. Не спостерігалось зростання врожайності зернових (максимальна в 1939 р. становила всього 13,6 центнера з гектара). Розвиток тваринництва, стратегічно важливої з огляду на підготовку до війни галузі, був і надалі екстенсивним. Скажімо, у передвоєнний період в УРСР створили 10 255 нових тваринницьких господарств¹⁴⁵. Проте в гонитві за виконанням відповідної постанови колгоспи нерідко вдавалися до організації численних ферм, де нараховувалося всього по декілька корів. Як тут не пригадати селянина Цибулю з Шепетівського району Кам'янець-Подільської області, про якого йшла мова на червневому 1939 р. пленумі ЦК КП(б)У. Він мав у домашньому господарстві чотирьох корів і сім голів молодняку вже після того, як у нього відібрали сім голів великої рогатої худоби. Обурений діями влади, колгоспник звернувся зі скаргою до Верховної Ради і написав заяву до правління колгоспу. В останній він щиро пояснив мотиви своїх «порушень»: «У зв'язку з тим, що я дуже люблю худобу, прошу залишити мені 4 корів і 7 штук молодняку». «Звісна річ, – зазначив на пленумі, коментуючи цей факт, секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О. Власов, – худобу ми відібрали й передали колгоспу, проте він і сьогодні на нас скаржиться»¹⁴⁶. Не виключено, що саме завдяки відібраним у Цибулі корівкам місцеві керівники і змогли відзвітуватися про створення чергової «колгоспної ферми».

*Генч Л. Привіт переселенцям!
(радянська політична агітація, 1939 р.)*

- Ну, старий, приймай гостей.
- Ні, краще я буду гостем у твоєму новому домі

Друга хвиля колективізації мала у цілому негативні наслідки для сільського господарства. Було дезорганізовано збиральну й осінню посівну кампанії, значного удару зазнало присадибне господарство – головне джерело самозабезпечення селянства та ринкової торгівлі. Обрізка садиб призвела також до скорочення худоби у приватному користуванні, адже поряд зі зменшенням земельної ділянки йшло виявлення та переслідування тих, хто мав в особистому користуванні робочу худобу. Аргумент тут був доволі простий: забираємо, щоби селяни не мали можливості обробляти неколгоспну землю.

Ще одним чинником, який дестабілізував сільське виробництво,

стали масові переселення селян для освоєння східних регіонів СРСР, які проводилися за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) на рубежі 1930–1940-х рр. До того ж влада УРСР у такий спосіб намагалася вирішити проблему низької землезабезпеченості на селі. Ця сторінка досі залишається недостатньо висвітленою у вітчизняній історіографії. Між тим ідеться про долі значної кількості людей. За партійними документами, планом сільськогосподарських переселень з областей УРСР на 1940 р. передбачалося перемістити 31 600 господарств¹⁴⁷. За додатковим планом у IV кварталі того ж року було переселено ще 1500 голів сімей (так у документі – *В.Г.*)¹⁴⁸. Тож тільки в 1940 р. цей процес мав охопити принаймні понад 100 тис. осіб.

У січні 1940 р. Сумський обласний земельний відділ поінформував про масове подання українськими колгоспниками заяв із проханням відрядити їх на постійну роботу на Далекий Схід, до Алтайського краю, Казахської РСР. Повідомлялося про виїзд з області до Приамур'я 630, Казахстану – 600, Алтайського краю – 270 господарств¹⁴⁹. У жовтні 1940 р. газети розповідали про переселення до РРФСР, у Примор'я, колгоспу «Червоний кооператор» із Петрівського району на Харківщині, у Новосибірську область – колгоспу «Кремський Бугор» Грем'яцького району Чернігівщини. «На Алтай і у Примор'я, Якутію і Челябінськ, Омськ і Хабаровськ та інші краї, багаті родючими землями, – оптимістично рапортувала газета «Комуніст», – виїхали у цьому році з малоземельних районів України кілька десятків колгоспних сімей. Серед переселенців

близько 10 тис. спеціалістів сільського господарства – трактористи, комбайнери, тваринники, рільники, бригадири, теслярі й ковалі»¹⁵⁰.

Українськими та білоруськими селянами залюднювали також землі, що відійшли до СРСР за результатами Зимової війни. Раніше на цій території мешкало 450 тис. осіб (12% населення Фінляндії). Після створення Карело-Фінської РСР тільки з п'яти східних областей радянської Білорусії мали переселити 7 тис. господарств. Уже влітку 1940 р. рушили перші ешелони переселенців. Проте особливого захоплення ця ідея не викликала, позаяк люди не бажали кидати рідні місця та їхати на північ, у суворі природно-кліматичні умови. За деякими даними, на весну 1941 р. до Карелії з різних місцевостей було переселено 188 тис. осіб¹⁵¹. Певна кількість переселенців прибула з України. Так, восени 1940 р. до Кексгольмського району Карело-Фінської РСР у повному складі (50 родин) виїхав колгосп «Червоний партизан» Холминського району Чернігівської області. Як повідомлялося, рушив він з усім господарством: зерном, насінними фондами, худобою й кормами для неї на зиму, реманентом. У жовтні 1940 р. перебрався до Карелії колгосп імені Челюскінців Лохвицького району Полтавської області¹⁵².

Переселяли українських селян і в межах самої УРСР. 31 жовтня 1940 р. РНК республіки та ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про використання земель і майна, що залишаються евакуйованим німецьким населенням та про сільськогосподарське переселення і організацію радгоспів в Аккерманській і Чернівецькій областях УРСР», згідно з якою на землі, котрі звільнялися після евакуації місцевих німців (а це 252 583 га) у IV кварталі 1940 р. мало бути переселено 6 тис. господарств із Кам'янець-Подільської, Вінницької, Одеської, Черкаської, Сумської та 2500 зі Львівської й 1000 з Волинської областей¹⁵³.

«Яскраве погіршення життя та його подорожчання»

Як доводить у своїй праці О. Осокіна, аграрні заходи влади стали однією з причин продовольчої кризи 1939–1941 рр., що, своєю чергою, розвивалася на тлі негараздів у промисловості¹⁵⁴. Наслідки дій щодо відживлення колгоспного господарства та обмеження особистої селянської активності виявилися плачевними. Джерела самозабезпечення селян і розміри торгівлі скоротилися, що й стало однією з причин продовольчих ускладнень. Колгоспне ж виробництво залишалося тим, чим воно й було досі, – збитковим і без стимулів до праці¹⁵⁵. Авторка переконливо спростовує радянський міф про те, що наслідки форсованої промислової індустріалізації та примусової колективізації сільського господарства, виявилися тимчасовими, а перетворення 1930-х рр. нібито стали запорукою заможного життя післявоєнних поколінь.

«Унаслідок одержавлення й централізації економіки у СРСР, – стверджує дослідниця, – було створено тип господарства, який визначив низький матеріальний рівень життя суспільства на всі роки існування радянської влади»¹⁵⁶. Споживчий ринок наприкінці 1930-х рр. не досяг не лише рівня розвитку імператорської Росії, але й навіть часів НЕПу¹⁵⁷.

Чергові економічні експерименти влади кінця 1930-х рр. боляче вдарили по кишенях і позначилося на раціоні трудящих. Відбулося стрімке зростання цін на товари першої необхідності. У січні 1939 р. подорожчали тканини, готовий одяг, білизна, трикотаж, посуд, у липні наступного року – взуття і металеві вироби. На початку 1940 р. зросли державні ціни на цукор, у квітні – на м'ясо, жири, рибу, молочні продукти, картоплю й овочі. Швидко дорожчали вино та горілка. Ціна на неї зросла з 11 руб. за літр у 1938 р. до 21 руб. 20 коп. – у 1941 р.¹⁵⁸ Водночас ціни на товари найбільшого попиту – хліб, борошно, крупи, макарони – залишалися без змін, що загострювало їх дефіцит.

До картини погіршення товарно-продовольчого стану додалися воєнні кампанії проти Польщі, Фінляндії, «визвольні походи» Червоної армії в Румунію й Прибалтику. Зокрема, тільки на ведення бойових дій на Карельському перешийку було витрачено понад 7,5 млрд руб., у той час як бюджетні видатки на все народне господарство СРСР у 1940 р. становили 5,8 млрд руб.¹⁵⁹ Війни 1939–1940 рр. спричинили ще й паливно-енергетичну та сировинну кризи, а також загострили транспортні проблеми, від яких у першу чергу потерпали цивільні виробництва та вантажоперевезення.

Початок Другої світової війни посилив купівельний ажіотаж серед населення. Одразу ж після того, як 17 вересня 1939 р. В. Молотов оголосив по радіо, що «країна забезпечена всім необхідним і може обійтися без карткової системи в постачанні», люди кинулися до магазинів – сіль, сірники, крупи та інші життєво необхідні продукти миттєво зникли з полиць¹⁶⁰. Будучи не у змозі подолати товарний голод, влада вдалася до спроб «перевести стрілку» на «дезорганізаторів радянської торгівлі» – спекулянтів. У пресі розгорнулася відповідна кампанія, яка спочатку мала певний ідеологічний підтекст, адже об'єктом переслідувань стали служителі церкви. Ще 16 вересня Київська міська прокуратура повідомила про результати обшуків, арешт і притягнення до судової відповідальності «попів-спекулянтів»: так, у П. Шпанського було вилучено 7 пудів цукру, 136 м мануфактури, 41 тис. руб.; у Н. Богдашевського – 3 пуди цукру, 3,5 тис. руб.; у церковного старости М. Лугині – 9 пудів цукру, 28 пляшок вина, 190,8 тис. руб.¹⁶¹ Невдовзі прокуратура переключилася на працівників торгівлі, яких і так зазвичай недолюбувало населення. У такий спосіб влада немовби відводила від себе звинувачення та демонструвала активну діяльність у наведенні порядку в країні. Газети як зведення з фронтів уміщували на своїх шпальтах

повідомлення про боротьбу зі спекуляцією. 17 вересня у Дніпропетровську в помешканні помічника завідувача магазину №6 Р. Міллера було виявлено 600 кг цукру, 405 кг картоплі; у Вінниці у завідувача магазину №72 Ройтмана – 64 л гасу, 24 кг крупи, 24 куски мила, 107 пачок сірників, 26 катушок ниток¹⁶². У місті Сталіно затримали продавця магазину №28 М. Ликова, в якого виявили 70 кг борошна, 12 кусків господарського мила, 30 кг комбікормів¹⁶³. Тривало полювання й на пересічних перекупників. Асортимент вилучених у них товарів вочевидь засвідчував низький рівень життя радянських людей та суцільний дефіцит у сфері торгівлі. Зокрема, у Краматорську у громадян Н. і Ф. Науменків було виявлено 200 кг круп, 100 кг борошна, 2 мішки сухарів; у Харкові в домовласника Брюховецького – 80 пар шкіряних підшов, 100 м мануфактури, 16 л олії¹⁶⁴. У вересні на Галицькому ринку в Києві при спробі продати 5 м марлі заарештували громадянку М. Давиденко. При обшуку в її помешканні було реквізовано 550 м марлі. У Сквирі на Київщині затримано громадянина Л. Поляка, в якого знайшли 32 пуди борошна та круп. А у Кривому Розі у громадянина М. Соука вилучили 7 упаковок солі, 30 пудів комбікормів, 30 м мануфактури. У Білій Церкві «на гарячому» попалася «перепродувачка» М. Сельська, в якій виявили 5 л гасу, 20 м мануфактури¹⁶⁵.

За звичною для НКВС схемою окремі розрізнені дії спритних громадян гіперболізувалися й з'являлися вже організовані групи «спекулянтів-перекупників промислових і продуктових товарів», які намагалися «дезорганізувати радянську торгівлю». 23 вересня 1939 р. у Харкові міліція заарештувала подібну «групу» працівників торгівлі: І. Коїна, Х. Флаксмана, А. Заславського¹⁶⁶. Після арештів зазвичай відбувалися швидкі судові процеси. 20 вересня в Києві до 6 років позбавлення волі було засуджено зятя завідувача магазину Горєцького, в якого при обшуку виявили 403 кг борошна, 250 м мануфактури, 50 л гасу¹⁶⁷. На початку жовтня газети повідомили, що в Харкові відбувся суд над «спекулянтами-дезорганізаторами радянської торгівлі». Тоді на 8 років ув'язнення

Єфимов Б., Йоффе Б.

Жити стало краще, жити стало веселіше!

(радянський політичний плакат, 1936 р.)

Ганф Ю. Хто винен у дефіциті?
(радянська політична карикатура, 1940 р.)

Діляга-господарник готовий накопичити у себе наперед непомірно роздуті запаси матеріалів, обладнання хоча і знає, що цим позбавляє інші підприємства можливості мати нормальний запас

(«Правда», 13 жовтня 1940 р.)

Для чого, здавалося б, Плюшкіну така гибель подібних виробів? Упродовж всього життя не можливо було б їх використати навіть на два таких помістя, які були у нього, – проте і цього здавалося мало.

(Гоголь М.В. «Мертві душі», гл. VI)

до міст. Характерними в їхніх заявах на відходництво стали твердження на кшталт: «Хліба немає, годуватися нема чим»; «Хліба немає, хату продав»; «Хліба не маю, діти доносили свій останній одяг, худоби не маю» і т. ін. Чимало хліборобів ішли з села взагалі без будь-яких пояснень¹⁶⁹. У квітні 1940 р. Л. Берія доповідав В. Молотову та Й. Сталіну, що за повідомленнями УНКВС республік і областей, «останнім часом є випадки захворювань окремих колгоспників та їхніх сімей унаслідок недоїдання»¹⁷⁰. Серед таких, що потребували допомоги, називалися Київська, Рязанська, Воронежська, Орловська та інші. Проведена НКВС перевірка підтвердила факти опухання людей унаслідок систематичного недоїдання. Колгоспники були змушені вживати в їжу м'ясо худоби з могильників, соняшникову макуху та інші сурогати. Багато хто з них через голод тікав із сіл у міста¹⁷¹.

Узимку – навесні 1940 р. продовольчий стан країни був очевидно найбільш скрутним, реальністю повсякденного життя стали голодні,

було засуджено громадянина Ткаченка, у помешканні якого знайшли 5 пудів борошна, 1,5 пуду перлової крупи, 3 пуди гасу, 57 м мануфактури, 16 кусків мила¹⁶⁸. У цьому випадку, як, до речі, і в деяких попередніх, вражає доволі малий обсяг товарів, вилучених у «дезорганізаторів», їх скудний асортимент та суворість судового вироку. Проте ані активна діяльність спецорганів, ані суворі заходи влади проти перекупників аж ніяк не вплинули на поліпшення стану справ і появу в магазинах товарів першої необхідності – мила, марлі, гасу, сірників, підшов, круп, солі тощо. Більше того, із початком Зимової війни радянська економіка ввійшла у «штопор» – у грудні 1939 р. з полиць зникли хліб і борошно, почалися перебої з постачанням інших продуктів. Стрімко зросли ціни на ринках. На загострення кризи уряд відповів заборонаю з 1 грудня 1939 р. продажу борошна, а невідовзі й печеного хліба у сільській місцевості. Відтак селяни подалися

виснажені діти та матері, що дійшли до відчаю, а також бійки, давки, а подекуди й убивства у чергах біля продуктових магазинів¹⁷². Феномен черг та низький рівень життя у СРСР яскраво описав у своїх спогадах П. Тримполец. У пошуках вільної землі його родина в 1920-х рр. перебралася зі Східної України на Північний Кавказ, де під час сталінської колективізації зазнала, як він висловився, «кари без злочину». Петро неодноразово втівав із заслання, тож йому довелося під чужим ім'ям помандрувати по різних регіонах Радянського Союзу. «Як почалася в 1940 р. війна з Фінляндією, – згадував П. Тримполец, якого доля тоді закинула до Красноярська, – стало тяжко дістати хліб насущний. Ще з вечора вставали у чергу за хлібом. Потім стояли всю ніч, а щоб хоч трохи поспати і не згубити чергу, – писали один одному на спині велике число (цифру), за яким номером твоя черга. Так крадькома можна було поспати, але вже під ранок, коли ще зовсім було темно – збиралася величезна черга людей, на спинах яких стояли написані ці номери. Але були й без них. Тоді піднімався крик, сварка, бо це було порушення лінії черги. Перед тим, за годину, як мала відчинитися крамниця з хлібом, із новою силою спалахувала сварка й крик. І починалася справжня боротьба, в якій вигравав сильніший. А слабші, бувало ті, що цілу ніч стояли або лежали просто тут, у черзі, старалися доказати свою правоту, плачучи і кричачи від відчаю. Та слабші залишалися слабшими. І «справедливість» була не на їх боці. Не було тут ні совісті, ні моральних почувань. А тільки сила і влада брали гору; зовсім як згідно з доктриною першої фази комунізму. Ось як діставали хліб, у бійці не на життя, як кажуть, а на смерть. Тріщали, ламалися двері й вікна крамниць, тріщали ребра людей, а серед цієї товчучки першими жертвами,

Будівництво соціалізму і нужденне повсякдення його героїв (Запоріжжя, 1930-ті рр.)

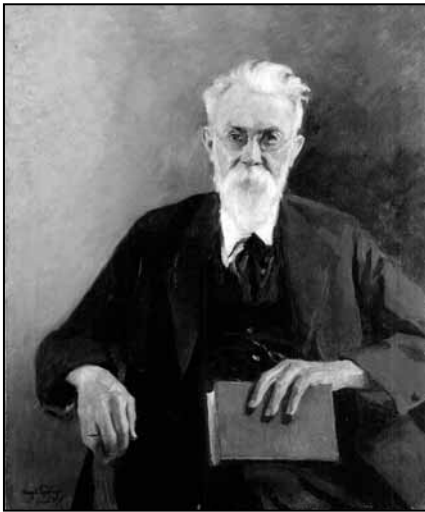
Черга за «дефіцитом»

Житлові «помешкання»

що виявилися на землі, то були вагітні жінки; дехто ще кидався допомагати їм піднятися, відтягаючи вбік, а дехто байдуже переступав, продовжуючи свій шлях здобуття хліба. Першими протискувалися щасливці, які тримали у руках ще гарячу, глевку хлібину [...]. Часто траплялося, що стоїш у черзі, а нараз оголошують: “Хліба більше немає”. Отак, простоявши ніч, не маючи крихти в роті та не доставши хліба, треба було поспішати на працю. А за спізнення – судили, як найгіршого злочинця робітничого класу»¹⁷³.

Звичкі спілкуватися з владою шляхом листування радянські громадяни надсилали до Кремля скарги, в яких нерідко запитували щодо причин перебоїв із хлібом, про черги тощо¹⁷⁴. «Ми маємо до радянської країни великий рахунок, – писали у січні 1941 р. робітники з Бердичева. – Усі люди рівні. Хіба лише московські чи київські робітники воювали за радянську владу? Інші міста також боролися проти буржуазії. Чому ж вони тепер мають страждати через відсутність хліба [...]. У Бердичеві ні за які гроші не можна купити хліба. Люди стоять у черзі всю ніч, і багато з них нічого не отримують. Доводиться також стояти у черзі за кілограмом картоплі, щоби робітник, який повернувся додому, міг хоча б що-небудь поїсти... Потрібно собі відмовляти багато у чому. Нехай немає цукру, соління. Але ж щоб не було хліба!»¹⁷⁵. Перебої з постачанням торкнулися й армії. Наприкінці зими 1940 р. в євпаторійському гарнізоні склалася напружена ситуація: протягом січня – лютого командири та їхні родини залишалися без хліба по 2–3 доби, купити його також було неможливо¹⁷⁶. Військовослужбовці 41-го запасного окремого стрілецького батальйону, що

В. Вернадський
(геохімік, мінералог, мислитель;
портрет роботи І. Грабаря, 1935 р.)

перекидався залізницею до театру військових дій у січні 1940 р., нарікали на падіння внаслідок війни рівня життя у СРСР, звинувачуючи у цьому комуністичну партію та радянську владу: «Партія докерувалася, що немає у країні ані хліба, ані м'яса, ані навіть сірників»¹⁷⁷. «Радянський Союз, кажуть, за визволення фінського народу, – розмірковував червоноармієць 84-ї моторизованої дивізії Пилок. – Воюємо, десятками тисяч народ гине, та ще стільки ж загине. А навіщо нам це треба? Хліба, м'яса, цукру немає, створюються великі черги, ціни зростають. Ось до чого дожили: Україна – найбільш хліборобна республіка, а сидить без хліба»¹⁷⁸.

Від побутових негараздів страждали в цей час практично всі категорії громадян – селяни, робітники, службовці, інтелігенція. Про рівень життя останньої розповідає у своїх мемуарах киянин Ф. Пігідо-Правобережний. Для того, щоб утримувати невелику родину – дружину-інваліда й доньку, котра вчилася у школі, – йому доводилося працювати на декількох роботах. Як зазначає автор, більшість саме так щось десь робили, підробляли, «підхалтурювали», щоб бодай в якийсь спосіб «стягнути до купи кінці». На зароблені гроші можна було іноді купити білого хліба до чаю, тричі на тиждень м'яса, бодай раз на півріччя – курча, раз, щонайбільше двічі на тиждень – літр молока для дитини та на вихідні – 100 г доброї ковбаси (по 27 руб./кг) тощо. Ціни на все «кусалися». Так, не дуже якісне дитяче взуття коштувало щонайменше 200 руб. за пару, пальто – 700–800 руб. А ще ж треба було сплачувати за житло, транспорт. Ф. Пігідо-Правобережний зазначає, що він заробляв 1000–1200 руб. на місяць, причому середньомісячна зарплата трудящих становила тоді 350 руб.¹⁷⁹

Розмірковуючи над тогочасним укладом життя, автор мемуарів доходить висновку, що «ота безнастанна біганина за шматком хліба, оті підробітки, “підхалтурювання” не були лише наслідком загального зубожіння, нечуваної експлуатації громадян своєю ж таки державою, але, насамперед, результатом певного спрямування, що мало у собі приховану диявольську мету: створити такі умови життя, щоб людина не мала змоги ні про що думати, а й навіть роззирнутися довкола себе. Найбільш небезпечне для держав, подібних до СРСР, – це дозвілля й добробут громадян. Отим “буденним” життям, бігатиною за шматком хліба людина позбавлена будь-якої змоги думати над всілякими “високими проблемами”, над своїм “жалюгідним животінням”»¹⁸⁰.

Уявлення про те, як майже дворічне стрімке падіння рівня життя впливало на свідомість радянської інтелігенції, дають щоденникові записи академіка В. Вернадського: «3 січня 1939. Сильне погіршення побутових умов. Місцеві поїзди запізнюються на години. Немає палива. У московській провінції та на Україні (Кременчук) нічого немає й важко з харчуванням. Яскраве погіршення життя та його подорожчання [...]. 5 жовтня 1939. Тут усе погіршується продовольство. Немає взуття, масла. Величезні черги і незадоволення. У пресі повідомлення із Західної України і Західної Білорусії починають ставати підозрілими і безтактними (“всього” в нас багато!). Читач уважає інакше [...]. 8 жовтня 1939. Довкола хвилювання у зв'язку з нестачею найнеобхіднішого. Чорний хліб погіршився. Важко дістати білий, дорогий. Усе населення зайняте добуванням хліба і тому подібного. М'яса багато – московські селяни ріжуть худобу – і “дешево”. За горілкою величезні черги [...]. 12 жовтня 1939. Немає достатньо продуктів – найнеобхіднішого. Складно отримати вищі сорти білого хліба. Швидко погіршення. Нам, старим, – важко [навіть] при наявності грошей. Величезні черги за горілкою – очікують

Радянсько-німецька економічна співпраця (прикордонна станція Перемишль, лютий 1940 р.)

сильного її подорожчання. Населення дедалі більше витрачає часу для купівля їжі. Велике хвилювання, неспокій і незадоволення [...]. 12 лютого 1940 р. Один день ми залишилися без хліба. Суцільний хаос і бачиш, що легко може виникнути паніка з усіма її наслідками. Вочевидь по всій країні не вистачає і хліба, і харчових продуктів. Незадоволення зростає й може бути грізним. Перший раз за ці роки хвилююся. А народові як у насміх іде пропаганда про щасливе в нас життя. А люди – тисячі й сотні тисяч – стоять у чергах за куснем хліба буквально [...]. Причина зрозуміла – поганий вибір

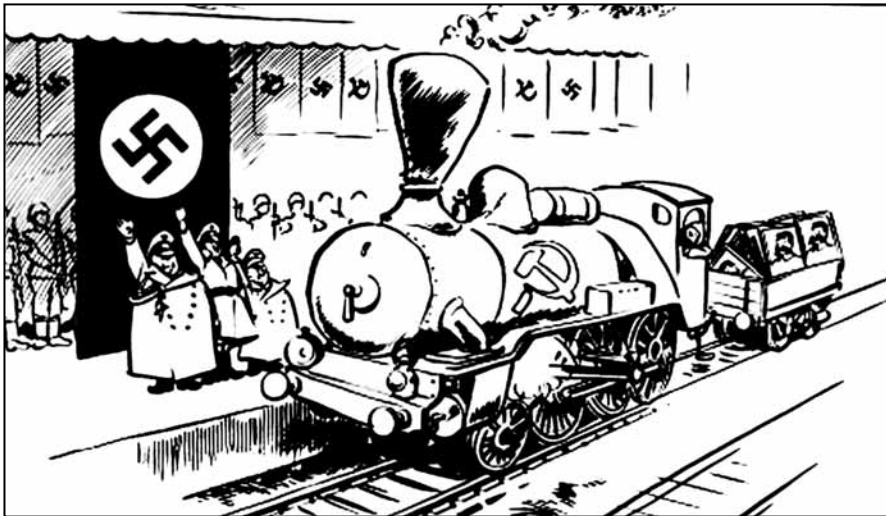
людей – невігласи та злочинний елемент перевищують у партії середній рівень країни [...]. 9 вересня 1940 р. [...] глухе, усе наростаюче і глибоко проникаюче незадоволення владою [...]. 15 жовтня 1940 р. [...] Ряд невдалих заходів, повна нестача продуктів, підвищення цін і подорожчання життя [...]. 17 жовтня 1940 р. Глухе наростаюче незадоволення. Очікують девальвації. Ціни зростають. Я думаю, що зберігають і збільшують золотий фонд. Збільшують розцінку домів. Говорять про жорстоке збільшення квартирної плати [...]. 21 жовтня 1940 р. Сьогодні підвищено ціни на хліб [...]. 19 січня 1941 р. [У Ташкенті й Казахстані] повсюди голод і населення чергами шукає продуктів»¹⁸¹.

На цьому тлі у суспільстві вирувало безліч чуток. Зокрема, що падіння рівня життя населення пов'язане з радянськими поставками продовольства до Німеччини. «Я починаю припускати, – писав 9 січня 1941 р. В. Вернадський, – що продають у Німеччину, про що вже давно говорять, або погане керівництво і крадіжки»¹⁸². Якись люди, котрі приїхали з Бреста, розповіли академікові, що в Німеччину безперервно йде печений хліб, а звідти – вугілля¹⁸³. Скоріш за все це була неправда, адже СРСР не вивозив готові хлібобулочні вироби. Загалом експортували лише 1 млн т зерна (переважно фуражного), тобто 1% від того, що було вирощено у країні. Здебільшого ж за кордон ішли нафта та інша стратегічна сировина – хлопок-сирець, марганець, залізо, хром, платина, деревина тощо. Натомість із Німеччини отримували верстати, техніку та обладнання¹⁸⁴.

Напередодні німецького нападу негативні настрої у суспільстві щодо ситуації з продовольством суттєво не змінилися. 2 травня 1941 р.

академік В. Вернадський зробив у своєму щоденнику такий запис: «Учора приїхала Соня Мамчич із Кременчука [...]. Розповідала про Кременчук – черги – немає цукру – огидний хліб: солоний і з кукурудзою замість колишнього чудового пшеничного українського. Велике незадоволення – у чергах – зовсім не регулюється – розмови раніше небували [...]. У Москву квиток отримують тільки за викликом. Їхати було вільно»¹⁸⁵.

В. Вернадського обурювало, що попри явне погіршення ситуації влада робила вигляд, ніби жодних проблем не існує. Більше того, на XVIII партконференції, яка відбувалася на початку 1941 р., навіть не згадувалося про продуктову кризу і значне падіння рівня життя. «Вражає убогість і відсутність живої думки й обдарованості більшовиків, які виступають, – писав він 20 лютого 1941 р. – Сильно впала їх розумова сила. Зібралися чиновники, які бояться сказати правду. Демонструє, мені здається, велике зниження розумового й морального рівня порівняно з реальною силою нації. Жодної майже живої думки. Хід росту життя ними не зачіпається. Життя йде – скільки це можливо при диктатурі – поза ними»¹⁸⁶. Намагаючись дати собі відповідь на запитання: чому у країні, яка володіє найбільшими у світі запасами природних і продовольчих ресурсів, існує голодне життя, академік спробував пояснити це «кадровою проблемою». «Ця форма [держави], – записав він 27 квітня 1941 р., – не змогла забезпечити безбідного й неголодного життя маси населення [...]. Я дедалі більше переконуюся, що головний наш брак – наркоми та інше керівництво. Воно нижче рівня, напр[иклад], науков[ого] чи фізич[ного] працівн[ика]»¹⁸⁷.

Лоу Д. Зіг Хайль! Це надходять припаси з Росії
(англійська політична карикатура, 1940 р.)

Déjà vu:**Голодомор 1933 р. у пам'яті українського суспільства**

Подальше падіння рівня життя на тлі аграрних заходів, які здійснювала влада наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр., зумовило ефект дежавю. Позаяк пам'ять про Голодомор у суспільній свідомості була зовсім свіжою, а шок від нього не подоланий, в Україні знов з'явилася примара Великого голоду. Продуктова криза кінця 1930-х рр., що позначилася відсутністю хліба на селі та голодними чергами в містах – усе це також підштовхувало людей до проведення прямих паралелей із подіями 1932–1933 рр. Повертаючись із відпусток, проведених в УРСР, військовослужбовці розповідали однополчанам про скрутне життя своїх рідних і близьких. «Якби ви знали, що діється на Україні, – говорив авіамоторист 2-ї ескадрильї Червонопрапорного військово-авіаційного училища Північнокавказького військового округу Гавриленко, – це ж жах. Мужиків немає, працювати нема кому, усе дорого [...]. У мене зять уже втретє йде до армії. Настав час, гірший за 1933 р. Незабаром почнуть їсти один одного. Я не розумію, до чого це веде й кому це вигідно?»¹⁸⁸. Слід зауважити, що подібні розмови нерідко мали для «надмірно говірливих» сумні наслідки. Лише один приклад: згідно з повідомленням НКВС, у жовтні 1940 р. за «поширення контрреволюційних чуток про голод на Україні» у Приволзькому військовому окрузі було заарештовано прибулого з відпустки військовослужбовця Т. Симкіна¹⁸⁹.

Розлючені діями влади під час «другої хвилі» колективізації та занепокоєні станом своїх рідних, що залишилися в Україні, учораšní селяни, а нині червоноармійці, пригадували голод 1933 р. у різних контекстах. Нерідко вони прямо пов'язували його з навмисною бездіяльністю влади. «Невже жоден із членів уряду, – схвилювано запитував політрука на політзаняттях в одній з частин Ленінградського військового округу червоноармієць Олейников, – не знав про те, що на Україні у селян відібрали все до зернини, народ умирав голодною смертю і мертві люди валялися на дорозі? Я впевнений, що вони знали про це, проте не вжили жодних заходів»¹⁹⁰. Схожі думки висловлював і червоноармієць Носко з іншої частини того ж округу: «У 1933 р. були голод, злидні, люди вмирали з голоду, а керівництву це було байдуже, жодних заходів не вжили»¹⁹¹.

Убоління за долю своєї родини на тлі погіршення ситуації з продовольчим забезпеченням проглядалося у словах червоноармійця Демченка, який 4 січня 1940 р. у розмові з комісаром Тарасенком заявив: «Допоки ви нас будете мучити? Ми вже пережили труднощі 1933 р., коли їли полу, але тоді було легше, ніж зараз, тепер же наші сім'ї подохнуть з голоду»¹⁹².

Примара голоду, що насувався, викликала в людей не тільки злість і роздратування, а й певний фаталізм. На початку 1940 р. червоноармієць 745-го стрілецького полку 27-ї стрілецької дивізії Р. Косаренко

(1910 р. н.) у бесіді висловлювався так: «Мені все одно – чи тут пропадати, чи вдома. Дружина все одно з голоду пропаде, буде те, що було в 1933 р. Коли були одноосібники, то було краще, усього багато, а зараз усе по вагах. Удома дали по 600 г хліба, а більше в колгоспі нічого немає. Один пуд борошна коштує 50 руб., а дружина отримує допомогу лише 80 руб.» Упродовж 1939–1940 рр. у політдонесеннях постійно фіксувалися т. зв. «анти-колгоспні висловлювання» серед військовослужбовців: «Без колгоспів було краще»¹⁹³; «У колгоспах життя погане, колгоспникам на трудовні дають хліба обмалъ, лише 200 г»¹⁹⁴; «[...] батьки в колгоспі минулого року нічого не отримали і зараз з голоду вмирають»¹⁹⁵. Про актуальність колгоспного питання свідчила й циркуляція серед армійців різноманітних сатиричних пісеньок, частівок, так званих райошників. Просякнуті невибагливим селянським гумором, вони були своєрідною формою протесту проти безраднісного радянського життя. Ось, приміром, характерний райошник, який політрук відібрав під час політзанять в одній із частин Білоруського особливого військового округу, на якому саме вивчалися рішення згаданого травневого пленуму ЦК:

*«В Полесской старой области
в Гомельском райончике
В колхозе “Напрасный труд”
Собрались делегаты там,
И молвил старый шут:
“Нам жить было счастливее,
Мы хлеба ели досыта
Ходили все обутое
И мясо ели тоже.
Сейчас живем в колхозе мы
Жизнь стала нам х...
Отняли огородишки
Осталось сотых 10 нам
И птиц хоть не держи”»*¹⁹⁶

*До кінця п'ятирічки колективізація
СРСР має бути в основному завершена
(радянський політичний плакат,
1930-ті рр.)*

У період воєнних кампаній 1939–1940 рр., коли Червона армія ви-йшла поза «залізну завісу», селяни-червоноармійці, згадуючи про

Голодомор, намагалися пояснити певні незрозумілі для себе політичні події через власний гіркий досвід. Під час радянсько-польської війни деякі військовослужбовці прямо говорили, що якби західноукраїнці знали про голод і про колгоспи у СРСР, такої радісної зустрічі Червоної армії взагалі б не було¹⁹⁷. Натомість у період війни з Фінляндією деякі бійці були переконані, що фінський народ тому чинить настільки впертий опір, що добре знає про ті страждання, яких зазнали селяни СРСР під час колективізації¹⁹⁸.

Нерідко військовики при зустрічах із місцевим населенням намагалися дати «приватні уроки радянського лікнепу». У розмовах віч-на-віч вони не приховували негативного ставлення до колгоспної системи. «Селяни в Радянському Союзі, – говорив місцевому селянину червоноармієць 57-го стрілецького полку 164-ї стрілецької дивізії Білоруського фронту Новиков, – не хотіли йти до колгоспів, не хотіли віддавати до них своїх коней і корів, плакали. Я й сам до колгоспу жив добре, а коли ввійшов у нього, став жити без хліба»¹⁹⁹.

Органи держбезпеки уважно відстежували та швидко припиняли подібні «контрреволюційні розмови». Так, під час Польської кампанії у військах Білоруського фронту за «наклеп на колгоспну систему СРСР» було заарештовано червоноармієць Золотаренка²⁰⁰. Мабуть, така ж доля спіткала бійця однієї з частин Українського фронту Ліфшиця, котрий наприкінці жовтня 1939 р. побував у родичів на Волині, яких не бачив 20 років. У с. Маци на Ковельщині його зустріли батько – місцевий торговець, і брат – комерсант, який мешкав у Берліні, а після приходу до влади в Німеччині нацистів перебрався до Варшави. Він-то й поцікавився ситуацією у СРСР. Червоноармієць Ліфшиць широко розповів про те, що в радянській Україні робітники живуть погано, ходять голі, зарплатні на життя не вистачає, на 1000 руб. прожити неможливо, селяни в личаках, на одну селянську родину – лише пара чобіт. Також він повідав, що 1933 р. у СРСР був голод і в деяких місцевостях доходило до того, що їли дітей. Ліфшиць порадив братові закупати побільше борошна, картоплі, запасатися одягом, який дуже цінний, адже його практично неможливо дістати²⁰¹. Невдовзі товариш Ліфшиця – кандидат у члени ВКП(б) Вітебський, який супроводжував його у цих гостинах, доніс командуванню, що той, мовляв, «викивав на СРСР усілякий бруд», зазначивши, що сам він намагався припинити це «неподобство», проте на його репліку під час розмови: «Що ти брешеш! Яке нахабство!», Ліфшиць нібито відповів: «Я братові все розповідаю»²⁰².

Пам'ять доби колективізації давалася взнаки й у конфліктах на міжособистісному рівні. Бувало, що до однієї частини потрапляли земляки, які були «на ножах» від тих часів. Напередодні Польської кампанії органи держбезпеки зафіксували, як боєць Соломаха погрожував червоноармієцеві Бреусу, своєму односельцеві: «Не знаю, чи вб'ю я поляка, чи

ні, але тобі кулю всаджу, бо ти мені дошкулив». З'ясувалося, що в 1933 р. через невиконання держпоставок частково розпродали майно Соломахи, а Бреус тоді був колгоспним активістом. Тож Соломаху відразу заарештували, а справу передали до прокуратури²⁰³.

Як уже згадувалося, розмови про голод і критика колгоспного ладу вважалися серйозним «контрреволюційним проявом», і могли послужити приводом для порушення кримінальної справи. У 1940 р. за «антирадянську діяльність» було заарештовано викладача історії ВКП(б) Коростенської авіашколи (КОВО) старшого політрука А. Ротшке, який нібито у формі «різких контрреволюційних висловлювань» засуджував політику партії й радянського уряду. Згідно з матеріалами звинувачення, політпрацівник уже з 1918 р. «став на шлях антирадянської діяльності, беручи активну участь у націоналістичній організації “Просвіта”», а 1929–1933 рр. під час навчання в університеті разом зі студентами Кизем, Вусатим та Анишиним «розповсюджував антирадянські вигадки про колективізацію», стверджуючи, що «країна через колективізацію зайшла у глухий кут». Будучи мобілізованим у 1939 р. до РСЧА та потрапивши на фінський фронт, А. Ротшке «засуджував політику радянської влади, висловлював терористичні наміри стосовно керівництва», проявляв пораженські настрої. Причому дружину заарештованого характеризували як таку, що «повністю поділяла його антирадянські настанови та сама неодноразово так висловлювалася»²⁰⁴.

Згадаємо про ще один характерний випадок. В особовій справі командира 201-ї повітряно-десантної бригади уродження Старобільщини генерал-майора І. Безуглого, на початку 1941 р. усуненого від командування з пониженням у званні, крім негативної оцінки його професійних рис, згадувався також певний політичний момент. Колишній есер Шлигров, засуджений за ст. 58, п. 10, на допитах засвідчив, що у 1933 р. І. Безуглий нібито посилав в Україну людей збирати по селах дані про кількість голодуючих і померлих від голоду українців. Цей факт суттєво попсував біографію генерала²⁰⁵.

Одним із найбільш вражаючих еґодокументів того часу, який передавав скрутний стан передвоєнного села та водночас свідчив про усвідомлення українськими хліборобами трагедії Голодомору, був лист колгоспника із с. Хильківка на Полтавщині Миколи Антоновича Реви (1908 р. н.), якого він написав Й. Сталіну. До цього сміливого вчинку селянина підштовхнула примара голоду. Згодом, на допиті в НКВС, він розповів, що коли повернувся із заробітків до рідного села та побачив у хаті голих і босих дітей, які не мали куска хліба, відразу згадав про 1933 р. Аби запобігти повторенню трагічних подій, М. Рева вирішив написати вождеві листа, який і відправив 1 травня 1940 р., цілком усвідомлюючи, що на нього очікує²⁰⁶.

«Позаяк Ви є нашим другом, учителем і батьком, – почав свій допис український селянин, – то в мене виникла смілива думка написати

«Перевернута реальність» у сталінському кінематографі*Кадри з фільму «Багата наречена» (1937 р.)*

Вам усю правду. Не ту правду, яку пишуть у газетах і якою Ви користуєтеся [...]. Тому що Ви від нас далеко і про наше горе й страждання не знаєте. Ми, колгоспники, не живемо, а животіємо. І існуємо тільки для роботи для держави, але тільки не для себе. Такого тяжкого життя Україна не знала в історії своїй. Наш колгоспний народ обірваний, босий і гірше за все – наш народ голодний. До якої пори це триватиме?».

У своєму посланні М. Рева фактично висунув обвинувачення владі, яка довела народ до такого стану: «Навіть ви, правителі, не говорите правду. У 1933-му голодному році, коли люди їли кору з дерев, траву й навіть своїх дітей, сотні тисяч людей померли з голоду – усе це на очах комуністів, які їздили на машинах по наших трупах, нахабно вихваляючи життя. Самі, звичайно, були гарно вгодовані. Як не соромно було: у найвільнішій у світі країні й таке коїлося. Народ умирає з голоду не через те, що був неврожай, а тому, що в нього хліб було забрано державою, і що хліб лежав на складах “Заготзерна”, в елеваторах, переганяли на дурман-спирт. Немає, мабуть, у жодній країні світу такого знущання над народом. Будь-яких свят чи днів відпочинку ми в колгоспі не знаємо. Живемо, як раби, – тільки для роботи й для того, щоби голодувати з року в рік і переносити тяготи, нужди. Якийсь рік добре уродить хліб, що на трудодень приходить два кілограми, то нашій владі районній здається – це забагато, і нас силоміць примушують цей хліб продавати державі. Народ тримають на зборах по три доби, призупинивши всю роботу, поки махінаціями та залякуванням не доб’ються продажу».

«Прошу Вас, Йосипе Віссаріоновичу, – писав М. Рева, – дати нам життя. І найголовніше – хліб. Тому що нам прикро, що самі вирощуємо хліб, а його не їмо. Або встановити мінімум хліба на трудодень. Тому

що в нашому колгоспі «Ленінський шлях» отримали по 900 грамів за трудовень, а на цьому хлібі далеко не заїдеш».

М. Рева нагадав радянському вождеві його ж слова про те, що «людина – найцінніший капітал» і зазначив, що цей капітал із року в рік перетворюється на гній. Він розповів Й. Сталіну, як у 1933 р. на станції Хорол голодних людей, котрі прийшли до складів збирати кукурудзу, постріляли, немов собак. Викликана кінна міліція з шашками наголо розганяла зголоднілих селян. Автор листа стверджував, що це було зроблено навмисно, влада про все це знала. «І в Москві, і в інших великих містах, – зазначав він, – чимало наших земляків померло опухлих від голоду. Залишилося багато порожніх сіл і хуторів. Для тих дітей, що вижили, створили притулки. У наступному, 1941-му, році в нашому селі піде до школи в перший клас тільки троє дітей. Ось що нарobili в 1933 р.! За смертність у 1933 р. сільрада довідок не видає, тому що за останні 50 років не померло стільки людей, скільки за той страшний рік». «Хто залишився живий, то це вже людина “порчена”, я знаю це по собі, – стверджував М. Рева. – Усі ми, колгоспники, були опухлі, упали на ноги, втратили зір, стали частіше відвідувати лікарню [...]. Усе це робилося на очах комуністів. Як їм не соромно було, що вони не могли обступати верховні влади і трубити про таке горе. Навіть за кордоном, як повідомлялося в “Известиях”, знали про це. Виходить, ворогами народу все робилося без перешкоди. А Вам, Йосипе Віссаріоновичу, мабуть, ніхто не повідомив. Комуністи більше вболівали за власну шкуру. Тому що як станеш заступатися за народ хоча б словом, то його доля вирішувалася разом із нами».

М. Рева вважав, що у 1940-му склалася подібна до 1933 р. ситуація: колгоспи дістають по 140–900 г зерна на трудовень, а держава на селі припинила продаж борошна й хліба. Залізниця не продає квитків, щоб селяни могли поїхати кудись і купити його. До Москви, Києва й Харкова голодних не пропускають. «Справді, – із сарказмом зазначав дописувач, – куди ж пускати в такі красиві міста висушених обірваних людей із мішками. Не дай Боже, побачить верховна влада чи іноземці! А народ, як видно, можна видушити. Повні станції забиті цими мощами. Народ осаджує вагони та вокзали, їх штрафують у найбільш безсоромний спосіб. Народ кидає свої хати, колгоспи, їде шукати щастя – і все через хліб. Працюємо ми здорово, неприбраного не лишаємо ніде. Усі роботи перероблено, а хліба немає і грошей нема. Так ще дякуємо за податки прямо непереносні. Я бачив, як судили одного колгоспника за те, що він не сплатив податки і який уже не схожий на людину, а якісь мощі в лахміттях. Проте, немає пощади нікому».

9 жовтня за «антирадянську агітацію» селянина М. Реву було заарештовано. Він був засуджений до шести років виправно-трудоих таборів. Одинадцять земляків під час слідства дали проти М. Рєви

свідчення. У судовому вирокі зазначалося: «Робив наклеп на комуністичну партію більшовиків та її керівництво. На завершення своєї антирадянської діяльності, спрямованої на дискредитацію партії й уряду, М. Рева 1 травня направив на адресу ЦК ВКП(б) товаришеві Й. Сталіну листа наклепницького контрреволюційного характеру, в якому завдавав образ комуністичній партії більшовиків та її керівництву»²⁰⁷.

Досліджуючи суспільно-політичні настрої населення УРСР кінця 1930-х – початку 1940-х рр., важко не помітити, що такі поняття, як «радянська влада», «колгоспи», «колгоспне життя», «голодне життя», «голод» у свідомості багатьох вибудовувалися в певний синонімічний ряд, причому з прямою причинно-наслідковою залежністю. Українське населення, переважну більшість якого все ще складало селянство, добре пам'ятало про голод 1932–1933 рр., жертвами та свідками якого воно стало. Люди було шоковані масштабами й наслідками цієї трагедії – згадували про спустошені села, про померлих рідних, сусідів, знайомих, про моторошні випадки канібальства, відзначали негативний вплив голодування на здоров'я колгоспників та моральний стан людей, про перетворення хліборобів на справжніх рабів. Головним винуватцем цього нещастя селяни вважали комуністичну владу. Цій владі вони бажали помститися, хоча водночас і боялися її. Пасивний опір ставав головним знаряддям їхньої боротьби проти режиму.

Розділ VI

Україна під впливом тоталітарних ідеологій: формування ідентичності й патріотизму

Від пролетарського інтернаціоналізму до великодержавності: зміни в радянській ідеології та національній політиці

Із середини 1930-х рр. влада, яка з часів революції та громадянської війни перманентно перебувала у кризовому стані й значною мірою вичерпала морально-ідеологічний ресурс, намагалася зміцнити свою легітимність і водночас посилити лояльність населення шляхом прискореного формування нової радянської соціальної ідентичності. Це вимагало суттєвих коректив і змін в ідеології та пропаганді, і насамперед відмови від утопічного марксистського принципу пролетарського інтернаціоналізму, який, на думку більшовиків, почав стримувати мобілізацію радянського суспільства на модернізацію й підготовку до війни. Результатом пошуку більш прагматичної об'єднавчої концепції стало часткове повернення до моделі росієцентричного етатизму, що мало сприяти державному будівництву та забезпеченню лояльності населення до правлячого у СРСР режиму.

Класики марксизму не розробили цільного аналізу ані щодо національного питання, ані відносно таких понять, як «Вітчизна» й «патріотизм». Згідно з їхніми поглядами, субстратом відношення до суспільства різних соціальних груп уважалось ставлення до власності як «основного питання, яке комуністи висувають на перше місце»¹. Відтак наявність чи відсутність можливості розпоряджатися власністю в державі мала означати наявність чи відсутність у певного класу Вітчизни. Таким чином, у пролетаріату, який, за комуністичною теорією, при капіталізмі був експлуатованим класом і не мав власності, не могло бути й Батьківщини². Навіть якщо, умовно кажучи, така Батьківщина в робітничого класу марксистами й визнавалася, то й у цьому випадку в нього все одно не могло бути єдиного з національною буржуазією патріотизму. Лише за умов соціального звільнення, що повинно статися шляхом завоювання пролетаріатом влади, мало здійснитись і його національне визволення. Першим російським марксистом, який наголосив, що робітництво не має й не може мати Батьківщини доки не прийде до влади, був Г. Плеханов³.

Основою ставлення до майбутньої «пролетарської Батьківщини» марксизм висунув класовий інтернаціоналізм, а не патріотичні почуття. Відтак боротьба пролетаріату за своє визволення мала бути національною за формою й класовою за змістом⁴. Водночас повалення капіталістичного

*Хай живе світовий Жовтень!
(радянський політичний плакат,
1930-ті рр.)*

ладу, згідно з марксистською теорією, трактувалося не лише як інтернаціональний, але і як патріотичний обов'язок робітничого класу, а громадянська війна з буржуазією розглядалася як боротьба за «пролетарську Батьківщину», як «вітчизняна війна пролетаріату»⁵. Згідно з Ф. Енгельсом, після завоювання влади Вітчизна являтиме собою союз між націями, чие існування, автономія й незалежність у внутрішніх справах включалися ним у поняття інтернаціоналізму⁶. Отже, патріотизм та інтернаціоналізм мали мирно співіснувати як дві взаємодоповнюючі форми «людської любові»⁷.

Партія російських більшовиків аж до своєї перемоги виступала проти гасел національного патріотизму (за визначенням самого В. Леніна: «Наша революція боро-

лася з патріотизмом»⁸), а в перші післяжовтневі роки словосполучення «соціалістичний патріотизм» практично не вживалося. Натомість існував термін «революційний патріотизм», у який вкладався класовий зміст – відданість соціалістичній ідеї й міжнародному пролетарському рухові як вищим, ніж національна Батьківщина та її інтереси, цінностям⁹. За В. Леніним, «де революція – там і Батьківщина, і захищати завоювання революції значить захищати Вітчизну».

Слід зазначити, що вся ця риторика не заважала більшовикам у роки громадянської війни активно загравати з російським патріотизмом-націоналізмом, подаючи себе як «охоронців і збирачів» імперських земель. Саме ці гасла вплинули на російських офіцерів, які пішли до лав Червоної армії захищати «матінку-Росію» від «націоналістів-сепаратистів». Керуючись цією ідеологічною парадигмою більшовики розглядали «Жовтневу революцію» як відправну точку у «великій вітчизняній війні»¹⁰, що її повели очолювані пролетаріатом експлуатовані класи Росії й світу. «Та вітчизняна війна, – писав В. Ленін, – до якої ми йдемо, є війною за соціалістичну Батьківщину, за соціалізм як Вітчизну, за радянську республіку як загін всесвітньої армії соціалізму»¹¹. Отже, ідея «вітчизняної війни» мала в більшовицькій ідеології передовсім класовий, а не національний зміст. Слідом за В. Леніним

Й. Сталін писав, що «партія підняла народ на вітчизняну війну проти нападу військ іноземної інтервенції, проти заколоту скинутих революцією експлуататорських класів»¹².

Захист і творення «соціалістичної Батьківщини», відповідно, вимагали формування специфічного «соціалістичного патріотизму», в який на перших порах щільно впліталися ідеї «світової революції» та «пролетарського інтернаціоналізму». Однак заснована на класовому принципі радянська система лояльності 1920-х рр., проголошуючи доктрину інтернаціональної пролетарської солідарності, уважала всі інші, непролетарські, елементи суспільства, які були позбавлені політичних прав, нездатними мати почуття відданості до пролетарської держави та відмовляла їм у можливості стати на її захист. Таким чином, ця система виявлялася нездатною мобілізувати населення на модернізацію та війну¹³.

Серед усіх політичних проєктів, здійснюваних більшовиками в післяреволюційний період, одним із найбільш утопічних і контрверсійних стала їх національна політика. Від самого початку вона була сповнена численних суперечностей. Її витвір – Радянський Союз – не був уповні ані федерацією, ані національною державою. Знищивши за допомогою Червоної армії (російської у своїй переважній більшості) національні уряди, що постали на «національних окраїнах» колишньої Російської імперії, більшовики фактично продовжили їхню практику у сфері національно-державного будівництва. Попри проголошення принципів інтернаціоналізму та рішуче заперечення моделі національної держави, СРСР було утворено на основі об'єднання низки національних республік. Шляхом надання колись пригнобленим народам певних прав і пільг у царині мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо більшовицька влада намагалася загасити прояви зростого за часів революції та громадянської війни націоналізму й у такий спосіб зміцнити внутрішню цілісність країни. Відтак, на відміну від колишньої імператорської Росії, радянські народи отримали нехай і неповноцінну, проте свою національну державність, а сама «країна Рад» на перших порах розбудовувалася не за принципом російської національної держави. Водночас радянські політики намагалися сполучити націоналістичні вимоги щодо національної території, культури, мови та еліт із соціалістичною потребою економічної й політичної унітарності держави. При цьому пріоритет надавався не так завданням національного розвитку народів, як ідеологічним постулатам, адже марксизм розглядав національну свідомість як «невідворотну історичну фазу», яку всі народи мають пройти на шляху до інтернаціоналізму. Відповідно до розробленої більшовиками нової національної стратегії вони вживали заходи, спрямовані на максимальний розвиток національної культури з тим, щоби вона вичерпала себе, і щоб потім було створено базу для організації «міжнародної соціалістичної культури». «Може здатися

дивним, що ми, – говорив Й. Сталін на XVI партз'їзді, – прихильники злиття в майбутньому національних культур в одну спільну (і формою, і змістом) культуру, з однією спільною мовою, є водночас прихильниками розквіту національних культур у даний момент, у період диктатури пролетаріату. Але у цьому немає нічого дивного. Треба дати національним культурам розвинутисть і розгорнутися, виявивши всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою. Розквіт національних за формою і соціалістичних за змістом культур в умовах диктатури пролетаріату в одній країні для злиття їх в одну спільну соціалістичну (і формою, і змістом) культуру, з однією спільною мовою, коли пролетаріат переможе в усьому світі й соціалізм увійде в побут, – у цьому саме і полягає діалектичність ленінської постановки питання про національну культуру»¹⁴.

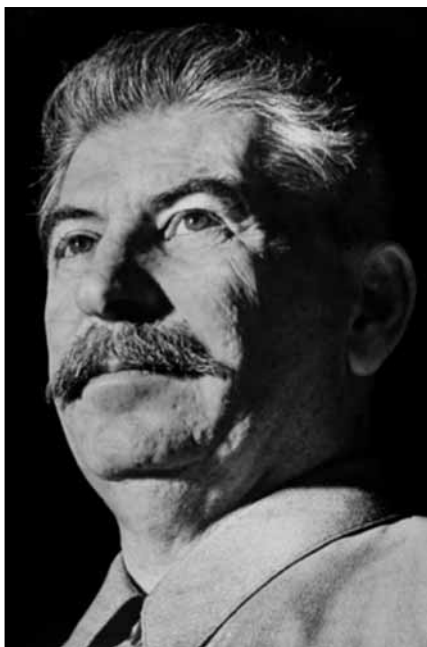
Прагнучи позбутися непопулярного іміджу імперії, комуністи врешті-решт її побудували. Щоправда, це була специфічна «імперія позитивної дії», як назвав її американський історик Террі Мартін. У такій інтерпретації більшовиків радше можна було назвати «інтернаціональними націоналістами», або навіть «націоналістами позитивної дії»¹⁵.

Попри дійсно вражаючі на перших порах успіхи в національному розвитку неросійських народів, політика коренізації а ргіогі приховувала у собі внутрішню загрозу. З одного боку, вона фактично провокувала розвиток місцевих націоналізмів, а з іншого – посилювала невдоволення з боку росіян, позаяк, концентруючи зусилля на замиренні національних меншин, влада по суті відсунула на задній план власне російську проблему. Для розвитку найпотужнішої у СРСР російської національної культури не лише майже нічого не робилося, але й навпаки – будь-які прояви у цьому напрямку певний час розглядалися більшовицькими ідеологами мало не як відродження «великоросійського шовінізму» та переслідувалися. Загострення зовнішньополітичної обстановки й наростання загрози війни прискорили відхід радянського керівництва від попередніх утопічних проєктів. Сталінська «революція згори» підвела ризику під цією політикою, висунувши на передній край старий великодержавний принцип опори на «державотворчий народ», «цементуючу націю», місце яких в імперії традиційно відводилося росіянам*.

Процес «реабілітації» російського патріотизму набрав обертів уже у середині 1930-х рр. У 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б) Й. Сталін заявив, що «націоналістичні ухили» окремих національних груп являють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм. У 1935 р.

* У цьому контексті не можна не зауважити певну спорідненість із доктриною російських чорносотенців про російську народність як «збирача земель», державну, півну націю (див.: *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – Москва, 2001. – С. 163).

він наголосив на тому, що внаслідок соціалістичного будівництва стару недовіру неросіян до росіян у СРСР уже остаточно подолано, увівши до радянського політико-ідеологічного лексикону нову метафору – «дружба народів»¹⁶. А в 1936 р., попри офіційно проголошений принцип повного рівноправ'я всіх «братніх народів», в їх «сім'ї» з'явився «старший брат» – «великий російський народ». 1 лютого в передовиці «Правди» під назвою «РСФРР» зазначалося: «У сузір'ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка й першим серед рівних – є російський народ»¹⁷.

Й. Сталін (1930-ті рр.)

Усе це відбивало важливу тенденцію в національній політиці СРСР, в якій оформлювалася ієрархія радянських народів. Вінчав цю піраміду, що складалася майже із сотні націй і народностей, «великий російський народ», котрий комуністичне керівництво розглядало як своєрідний стрижень, чиї інтереси збігаються з інтересами сталінської імперії. Саме на теорії «старшого брата» триматиметься надалі все національно-державне будівництво у «країні Рад». Далі йшли українці, білоруси та інші титульні народи, що мали свої державні утворення – союзні, автономні республіки, краї, округи тощо аж до найнижчого щабля, де розташовувалися численні національні меншини – т. зв. нацмени¹⁸.

Проте ранжування за національно-державним принципом було доволі умовним. Будуючи етнічну піраміду «дружби народів», більшовики чимало запозичили з досвіду Російської імперії, в якій ієрархія станів, культура етносів та, передусім, їх політична лояльність були визначальними структурними елементами. Це не втрачало свого значення до самого кінця існування СРСР. Із погляду сталінських ідеологів, становище етносів у неофіційній радянській ієрархії залежало в першу чергу від ступеня політичної лояльності (дійсної або уявної), а критерієм виступав комплекс соціальних, політичних та етнічних чинників. Основними з них вважалися рівень індустріалізації республік, наявність у структурі населення численного робітничого класу, міцної комуністичної партії, а також близькість до російської культури, тобто перспектива російщення.

Усі ці чинники врешті-решт обумовили процес формування єдиної радянської ідентичності, який активізувався у середині 1930-х рр. Здійснювався він шляхом утвердження у суспільній свідомості ідей «радянського патріотизму», що значно відрізнявся від практикованого в 1920-х рр. вузькокласового, «революційного» зразка¹⁹. Першим кроком на шляху до цього стали спроби поєднати радянський патріотизм із поняттям Батьківщини. Вже у 1931 р. на Всесоюзній конференції працівників промисловості Й. Сталін заявив: «У минулому в нас не було й не могло бути Батьківщини. Проте тепер, коли ми скинули капіталізм, а влада у нас, у народу, – у нас є Батьківщина, і ми відстоюватимемо її незалежність»²⁰. Тема захисту від зовнішніх ворогів дедалі посилювалася в радянській пропаганді. У червні 1934 р. газета «Правда» в ініційованій самим Й. Сталіним статті «За Батьківщину» зазначала, що «лише вона одна – Батьківщина – підтримує горіння патріотизму, горіння творчої ініціативи у всіх областях, у всіх сферах нашого багатого багатостороннього життя [...] захист Батьківщини є вищий закон»²¹.

Інтернаціоналізм і націоналізм продовжували співіснувати в радянському патріотизмі аж до початку війни з Німеччиною. Причому комуністичні вожді всіляко заперечували будь-який зв'язок між ними. «Радянський патріотизм – аж ніяк не ознака національної обмеженості [...], – підкреслював на VII з'їзді Рад В. Молотов, – [він виступає] як усвідомлення великого інтернаціонального значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн»²². Примат інтернаціонального над національним у державному будівництві наприкінці 1930-х рр. продовжував відстоювати і Й. Сталін: «Не зміцнення якоїсь національної держави, а зміцнення держави соціалістичної, а значить – інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню всього міжнародного робітничого класу»²³.

Розчарування в доктрині «світової революції» призвело до певного послаблення в радянській ідеології та пропаганді ідеї інтернаціоналізму, натомість зростав інтерес до великодержавності. Це природно впливало з поступового перетворення СРСР на світову потугу, якою до того була його попередниця – Російська імперія. Сам Й. Сталін у близькому оточенні не приховував своїх симпатій. 7 листопада 1937 р. на урочистому обіді у К. Ворошилова він виголосив доволі промовистий тост, в якому згадав про діяльність російських царів: «Вони грабували й поневолювали народ, вони вели війни та захоплювали території в інтересах поміщиків. Проте вони зробили одну добру справу – зібрали величезну державу аж до Камчатки»²⁴. Причому найбільше «вождь народів» захоплювався Петром I, порівнював його епоху зі своїм часом і, мабуть, самого себе – з монархом-реформатором²⁵.

Сталінський курс на відродження великої держави об'єктивно призводив до заміни старої інтернаціоналістської закваски радянського

патріотизму новими етатистськими та націоналістичними компонентами*. Радянське керівництво дедалі більше усвідомлювало, що ігнорування глибинного співвідношення між поняттями «нація» і «патріотизм» та відсутність в останньому здорового ферменту націоналізму не може не впливати на внутрішню потенцію «соціалістичного патріотизму», роблячи його доволі аморфним і абстрактним, а отже – малозрозумілим для «широких мас».

Поступово, крок за кроком, відбувався відхід від ідеологічних засад класичного марксизму. У 1938 р. теоретичний офіціоз ВКП(б) опублікував статтю партійного ідеолога Б. Воїна «Великий російський народ», де його прадавня історія подавалася цілком у примордіалістському дусі²⁶. Такий підхід до теорії нації кардинальним чином відрізнявся від попереднього, викладеного самим Й. Сталіним, марксистського твердження про те, що нація є модерним конструктом доби капіталізму («Марксизм і національне питання», 1913 р.)²⁷. Таким чином, одним з основних стовпів концепції «дружби народів» як данини інтернаціоналізму почала виступати етнічність, а її іншою опорою став російський централізм²⁸.

Еволюція моделі радянського патріотизму

Поставши перед проблемою творення нової інтегруючої ідентичності, комуністичні ідеологи швидко усвідомили переваги національного над класовим, адже лише російська національна спадщина, мова та культура могли надати сталінському режимові ту необхідну легітимність, яку марксизм-ленінізм не був здатний забезпечити. Відповідно формувалася й історична схема радянської минувшини. Слід зазначити, що до 1934 р. в радянській середній школі історія як окремий предмет узагалі не викладалася, а поширення історичних знань здійснювалося в контексті концепцій «червоного академіка» М. Покровського, тобто крізь призму «ганебного минулого», з яким належить «рішуче порвати». У цей період позитивно оцінювалися лише події, пов'язані з народними повстаннями й рухами. Історико-філологічні факультети вишів були закриті ще в 1919 р., а у 1931 р. припинилася підготовка істориків у Московському та Ленінградському університетах. З огляду на це, патріотизм трактувався у цілому негативно та прирівнювався до націоналізму. «Наука не має жодних підстав, – зазначав із цього приводу М. Покровський, – проводити різку межу між “несимпатичним націоналізмом” і “симпатичним патріотизмом”»²⁹.

* Про ідейні витоки, що призвели до зрощення ідеології більшовизму з російським націоналізмом, див.: *Агурский М.* Идеология национал-большевизма. – Париж, 1980.

Як окремий предмет історія до системи освіти повернулася лише після розгрому наукової школи М. Покровського. 16 травня 1934 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали постанову «Про викладання громадянської історії у школах СРСР», в якій ставилися завдання підготовки підручників з історії стародавнього світу, середніх віків, нової історії, історії СРСР та нової історії залежних і колоніальних країн. 11 квітня 1935 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про підготовку курсу історії України*.

У контексті ідеологічних і політичних перетворень, що відбувалися в Радянському Союзі протягом другої половини 1930-х рр., колишні комуністичні наукові установи, у рамках яких здійснювалося дослідження історії, плавно трансформувалися в академічні з наголосом на вивченні національної минувшини. У січні 1936 р. у Москві на основі низки партійних інститутів було створено Інститут історії АН СРСР. 23 липня того ж року на базі Інституту історії ВУАМЛІН було організовано Інститут історії України, що увійшов до системи Академії наук УРСР. На відміну від свого попередника, в якому вивченням історії займався лише один сектор (решта студіювали історію народів СРСР, Заходу, методологію й бібліографію), новий інститут зосередився суто на українській минувшині, яка досліджувалася згідно з марксистською концепцією про суспільно-економічні формації. Директором установи було призначено історика партії, колишнього начальника політвідділу однієї з МТС на Одещині С. Белоусова – росіянина, який навіть не володів українською мовою³⁰. Створення нових інститутів історії означало передусім реабілітацію та інституціоналізацію історичної науки у СРСР, яка перебувала під пильним партійним контролем.

У другій половині 1930-х рр. вульгарнокласову марксистську модель історії СРСР, сформовану школою академіка М. Покровського, замінили новою – росієцентричною. Виданий за редакцією професора А. Шестакова короткий курс з історії СРСР було вже витримано у цілковито «великоросійському» дусі «збирання народів»³¹. Відтоді класова парадигма радянської ідеології дедалі більше витіснялася національною, а суто російські герої, міфи й символи почали формувати новий образ радянської держави.

Пов'язана із творенням нової росієцентричної схеми радянської історії «дружба народів» поступово модифікувалася в історико-ідеологічну концепцію, сутність якої зводилася до того, що всі неросійські етноси «приєдналися» до Російської імперії добровільно й це було

* Хоча роботу було завершено впродовж року, проте підручник під назвою «Історія України: короткий курс» побачив світ лише в 1941 р. За цей час репресій зазнали співробітники академічного Інституту історії України (у тому числі й автори книги) В. Гуристримба, К. Гребенкін, Т. Скубицький, Г. Слюсаренко, Є. Сташевський, М. Трегубенко (див.: *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН України: 1936–1941. – К., 2001. – С. 3–17).

винятково «прогресивним актом», а всі національно-визвольні рухи, які цьому протидіяли, оголошувалися «реакційними». Виходячи з цього, широко висвітлювалися бодай найменші прояви дружніх зв'язків між російським та іншими народами, натомість ворожість затушовувалася і замовчувалася. Водночас велося постійне «узгодження» історій неросійських народів, унаслідок чого вони поступово розчинялися в російській із тенденцією до остаточного зникнення. В ім'я «дружби народів», а по суті з метою повного поглинення новою, сталінською, імперією всіх неросіян відбувалася перманентна фальсифікація історії, основна ідея котрої зводилася, за А. Авторхановим, до того, щоби «видати радянський тип колоніалізму за ідеальне вирішення національного питання, а радянську великодержавну політику русифікації – за політику інтернаціоналізму»³².

Наприкінці 1930-х рр. концепція «дружби народів» офіційно репрезентувала образ «багатонаціональної радянської держави» і подавалася як невід'ємна складова «радянського патріотизму», передусім щодо її обов'язкової компоненти – любові до «старшого брата», його культури, мови, історії тощо. Характерно, що від росіян не вимагалось симетричної прихильності до мов і культур «нацменів». Якщо навіть росіяни й мешкали в національних республіках, достатньо було того, щоби вони плекали там свою власну російську культуру.

Усі ці трансформації спричинили не лише остаточну реабілітацію російської історії, котра розпочалася ще з кінця 1920-х рр. і на 1937 р. в ній уже було відновлено власний пантеон героїв, але й сприяли російщенню неросійських народів СРСР. Російська мова з 1938 р. стала обов'язковою для вивчення у школах національних республік, а російська культура поступово набувала домінуючого значення. Усе це мало слугувати консолідації радянської імперії.

Слід зазначити, що елементи російськості проростали в радянському патріотизмі не стільки через прищеплення любові до всього російського (ця тенденція ще стримувалася), скільки через ненависть до старих і нових ворогів Росії. Такими до початку Другої світової війни вважалися німці і поляки, що

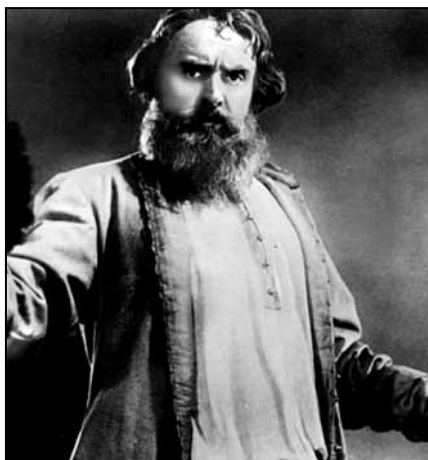

*Хай живе братерський союз
і велика дружба народів СРСР!
(радянський політичний плакат,
1930-ті рр.)*

*Російська історико-патріотична тематика у сталінському
кінематографі (1937–1941 рр.)*

«Олександр Невський» (режисер – С. Ейзенштейн, 1938 р.)

«Мінін і Пожарський» (режисери – В. Пудовкін і М. Доллер, 1939 р.)

«Петро І» (режисер – В. Петров, 1937–1939 рр.)

«Суворов» (режисер – В. Пудовкін, 1941 р.)

й спонукало радянських ідеологів до висвітлення періодів «героїчної боротьби» з ними в російській історії. Зокрема, наприкінці 1930-х рр. у СРСР з'явився новий жанр кінематографа – історико-патріотичний, який за підтримки партійних функціонерів швидко набув популярності. Головними героями радянського кіно в 1930–1940-х рр. стали історичні персонажі – Олександр Невський, Іван Грозний, К. Мінін і Д. Пожарський, Петро I, О. Суворов, М. Кутузов та ін. Кіномистецтво надавало необмежені можливості для міфотворчості. На відміну від підручників, в яких закони жанру не дозволяли на власний розсуд кроїти історичний матеріал без очевидних порушень достовірності, у кінострічках було можливе все. Сталінський «кліоматограф» заради формування в населення «потрібної історичної свідомості» міг дозволити собі вустами героїв фільмів висловлювати актуальні для влади політичні завдання. У радянському кіно відбивалася російська цивілізаційна самосвідомість «Свята Русь – окаянна не-Русь», а сюжетна лінія кінокартин визначалася через антагонізм «наші – вороги»³³.

Якщо у фільмі «Петро I» (1937–1939 рр., режисер В. Петров), знятому за однойменним твором О. Толстого, вочевидь проводилися паралелі між двома великими перетворювачами епох – російським царем із дому Романових і комуністичним вождем Й. Сталіним («Йосипом Петровичем», як жартували тоді), то в «Олександрі Невському» (1938 р., режисер С. Ейзенштейн) загострювалася тема патріотизму через яскравий прояв германофобії. Причому автор останньої стрічки не приховував політичних інтенцій щодо головної ідеї фільму, назвавши свою статтю про нього «Патріотизм – наша тема»³⁴. У кінокартині також чітко проводилася думка про те, що СРСР має геополітичних супротивників як на Сході, так і на Заході, і що тільки-но Русь переможе більш серйозного ворога на одному фронті, вона відразу візьметься за ліквідацію загрози з іншого боку. Після підписання пакту з А. Гітлером цей фільм відклали у «довгу шухляду», проте з початком німецько-радянської війни його знову активно задіяли у пропаганді. У прокат також надійшли такі відомі кінокартини історико-патріотичного жанру, як «Мінін і Пожарський» (1939 р., режисери В. Пудовкін і М. Доллер), «Суворов» (1941 р., режисер В. Пудовкін) та деякі інші.

Принагідно зазначимо, що в цьому контексті зовсім не на часі виявився фільм «Прометей» (1936 р.) українського радянського кіномитця І. Кавалеридзе. Головний герой – кріпак Іван, якого пан віддав у солдати на Кавказ, під впливом побаченого стає революціонером і повернувшись у рідне село підіймає там повстання. Фільм було знято за мотивами творів Т. Шевченко, зокрема його поеми «Кавказ». Звісно, тема колонізації російським царизмом горців Північного Кавказу подавалася у критичному ракурсі. Режисера звинуватили у формалізмі, а стрічка так і не вийшла на екрани³⁵.

Схожі тенденції спостерігалися й в інших сферах радянського мистецтва. 26 лютого 1939 р. у Великому театрі опери й балету відбулася прем'єра відродженої опери композитора М. Глінки «Життя за царя», щоправда під новою назвою «Іван Сусанін». Її неприховане антипольське і російське патріотичне спрямування якнайкраще відповідало завданням радянської пропаганди³⁶. У Києві того ж року на сцені театру Червоної армії було поставлено антинімецьку п'єсу М. Гусса і К. Фінна «Ключі Берліна», яка, за оцінками преси, відтворювала «одну зі славних сторінок бойового минулого російського народу – здобуття Берліна російськими військами у 1760 р.»³⁷. А вже роком пізніше, коли антинімецька пропаганда вщухла, творчий колектив театру приступив до роботи над п'єсою Бахтерева й Розумовського «Полководець Суворов» (режисер-постановник М. Екк), прем'єра якої мала відбутися 23 лютого 1940 р.³⁸

Творення моделі радянського патріотизму щільно пов'язувалося з культом особи Й. Сталіна. Нерозривною тріадою поставали любов до Батьківщини, партії та «великого вождя». Скажімо, газета «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» у своїй передовиці «Радянський патріотизм» відзначала: «У серці радянського народу неугасно полум'яніє благородне почуття патріотизму, почуття любові до своєї Батьківщини, до своєї партії, до свого вождя, учителя й друга – т. Сталіна, високе почуття гордості за своє прекрасне, у боях здобуте ясне життя радості, сонця та вільної праці»^{*}.

1939-й рік до певної міри виявився знаковим у цьому плані.

«Прометей»
(режисер – І. Кавалеридзе, 1936 р.)

^{*} Цікаво, що у цій статті зішлись разом комуністичне та націоналістичне тлумачення патріотизму. З одного боку, автор цілковито у примордіалістському дусі наголошував на тому, що «безсмертний народ» проніс «це велике почуття скрізь століття», а з іншого – подавав патріотизм, згідно з Енгельсовим баченням, як «джерело натхнення в боротьбі за комунізм», в основі цього патріотизму було закладено здійснення заповітної мети – побудова комунізму. Водночас у цій моделі патріотизму не було нічого українського, крім національних ворогів, якими виступали «Петлюри та Скоропадські», а ось російська історія була присутня й у «спільній боротьбі народу проти німецьких піврицарів», і у гадці про «славетні війська Кутузова» (див.: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 4 квітня).

Культ особи Сталіна в радянському плакатному мистецтві (1930-ті рр.)

*Про кожного з нас турбується Сталін
у Кремлі*

*Хай живе наша щаслива соціалістична
Батьківщина! Хай живе наш любий
великий Сталін!*

До 60-річчя генсека було підготовлено його офіційну біографію – сфальсифіковану й надмірно хвалебну. За умов винищення всіх потенційних конкурентів на владу Й. Сталін уже міг собі це дозволити. Як і у цілій країні, в УРСР день народження вождя відзначався широко й помпезно. Крім перейменування на його честь численних колгоспів, заводів, пароплавів тощо, подарунком ювілярові стало, зокрема, видання в республіці п'ятимільйонним накладом (2,7 млн російською і 2,3 млн українською мовами) «Короткого курсу історії ВКП(б)»³⁹. Апогей святкувань припав на 21 грудня 1939 р. – день народження керівника держави. Повсюдно відбувалися велелюдні мітинги, демонстрації, збори, учасники яких надсилали у Кремль вітальні телеграми. Урочисті заходи проводилися під загальним гаслом «Сталін – це Ленін сьогодні!». У Києві відбулися загальноміські збори партактиву за участю представників громадських організацій. «Загальну думку присутніх» висловив у своєму виступі відомий драматург О. Корнійчук, який зазначив, що «товаришеві Сталіну зобов'язана Україна своїм розквітом, розквітом науки, культури, мистецтва»⁴⁰. Відзначення цього ювілею виразно засвідчило тенденцію, згідно з якою «відданість і любов» до Й. Сталіна були піднесені до однієї з найбільших чеснот і обов'язків радянської людини. «Глибока любов до того, хто уособлює щастя країни Рад – до Сталіна – є одним із наймогутніших проявів радянського

патріотизму», – зазначав у 1940 р. друкований орган ЦК КП(б)У часопис «Більшовик України»⁴¹.

Дещо раніше, у 1938 р., із легкої руки сталінських ідеологів народився новий бойовий клич, що мав поєднати в єдине ціле поняття радянської Батьківщини та її вождя. Як писала газета «Тихоокеанская звезда», під час боїв біля озера Хасан лейтенант С. Христюлов повів червоноармійців в атаку з вигуками: «За товариша Сталіна! За сталінську Конституцію! За Батьківщину! Ура!». «Гаряча відданість улюбленому вождеві та Батьківщині, – зазначалося в матеріалі, – надавала бійцям сил». У результаті 400 японських солдатів кинулися навтіки від 70 червоноармійців, а сам С. Христюлов із 4 кульовими пораненнями та 37 (!) гранатними осколками в тілі довів-таки своїх бійців до перемоги⁴². До цього бойового кличу армію привчали під час воєнних кампаній на Халхін-Голі, у Польщі, Фінляндії, проте найбільш активно він експлуатувався пропагандою вже в роки німецько-радянської війни.

На перший погляд таке поєднання вождя та Батьківщини нагадувало модель австро-угорського наднаціонального етатистського патріотизму, символом та уособленням якого виступав цісар. Зокрема, і Й. Сталін у контексті радянського патріотизму перетворювався з суто партійного на загальнонаціонального лідера – «батька всіх народів». Під час війни з Німеччиною дедалі більше почала проявлятися глибина спорідненість гасла: «За Батьківщину! За Сталіна!» з тим, що його використовували в імператорській російській армії: «За Бога, царя й Батьківщину!», котре попри позірну позанаціональність мало глибинне російське наповнення.

Союзницькі відносини між комуністичним СРСР та нацистською Німеччиною, спільний розподіл Й. Сталіним і А. Гітлером частини Європи суттєво вплинули не лише на «миролюбну» радянську пропаганду, утвердивши в ній воєнничі мотиви, але й прискорили процес вимивання з радянського патріотизму пролетарського інтернаціоналізму та подальше посилення «великоросійського» стрижня. Під час Вересневої війни 1939 р. сталінський режим удався до спроби пояснити агресію проти Польщі

«У СРСР почали підготовку до урочистостей на честь Лермонтова, у зв'язку зі 100-річчям з дня його смерті» (з газет)

Пам'ятник «Лермонтову» (російська еміграційна карикатура, 1939 р.)

- Це найкращий проект пам'ятника Лермонтову, що був удостоєний першої премії.
- Дозвольте... Але ж це – товариш Сталін.
- Так, звичайно. Але у нього в руках томик з віршами Лермонтова

не стільки потребою виконання «інтернаціональної місії», спрямованої на «визволення повсталих проти капіталістичного режиму народних мас», скільки необхідністю захисту етнічних меншин – «єдинокровних братів українців та білорусів». Це, по суті справи, мало чим відрізнялося від пропагандистського прикриття гітлерівської експансії – «захист етнічних німців-фольксдойче». Прямі аналогії в діях двох країн-агресорів, як засвідчували матеріали радянських органів держбезпеки, подеколи проводили й самі червоноармійці, мовляв, «СРСР зробив із Польщею те саме, що Німеччина зробила з Чехословаччиною»⁴³. Намагання надати воєнним кампаніям Червоної армії «класового забарвлення» та розглядати їх у контексті допомоги «революційній боротьбі повсталих народних мас» від початку виявили свою неспроможність, позаяк ані в Польщі, ані у Фінляндії чи прибалтійських країнах, ані в Румунії жодних натяків на «класові бої» не було.

Відтак 27 травня 1940 р. начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс на нараді, присвяченій питанням військової ідеології, піддав критиці прорахунки у справі політичного виховання особового складу (зокрема, йшлося про «хибне розуміння тези про непереможність Червоної армії», «шапкозакидання», «абсолютизацію досвіду громадянської війни» тощо) та підкреслив нагальну потребу корекції висвітлення військовою пропагандою «інтернаціональних завдань» армії, передовсім стосовно її «визвольної місії»⁴⁴. Принагідно нагадаємо, у Польовому статуті РСЧА від 1939 р. містилося положення про те, що вона «вступає на територію ворога як визволителька пригноблених і поневолених»⁴⁵. Л. Мехліс пря-

Л. Мехліс (з 1937 р. – начальник Політичного управління РСЧА)

мо вказав на недоцільність подальшого педалювання ідеї «інтернаціональних завдань», зауваживши: «Ані в Монголії, ані у Фінляндії інтернаціональні гасла не спрацювали і не справили очікуваного враження ні на місцеве населення, ні на власну армію»⁴⁶. Він також нагадав присутнім про те, що в період боїв на річці Халхін-Гол радянська пропаганда проводила роботу під гаслами «виконання договору про взаємодопомогу з МНР і допомогу дружньому монгольському народові», і це, як засвідчив аналіз політичних настроїв, виявилось малозрозумілим для червоноармійців. Згодом завдання пропаганди сформулювали в іншому дусі, наголошуючи на

тому, що «захищаючи кордони МНР, ми захищаємо кордони СРСР від Байкалу до Владивостока, перешкоджаємо Японії перетворити МНР на плацдарм для війни проти СРСР», і це справило більш позитивне враження на бійців⁴⁷. Л. Мехліс також звернув увагу на те, що під час війни у Фінляндії радянська пропаганда знову вдалася до експлуатації ідеї про «виконання інтернаціонального завдання», «ведення війни за визволення фінського народу від буржуазії» та підтримки уряду О. Куусінен, і знову-таки це не мало успіху*. Тоді комуністичні ідеологи ще раз підрихтували свої гасла, змістивши акценти з інтернаціональних на державно-патріотичні – мовляв, війна з Фінляндією ведеться передовсім «за безпеку Ленінграда й північно-західних рубежів СРСР, за знищення плацдарму війни імперіалістів проти Радянського Союзу»⁴⁸. А під час «походу» в Румунію радянська пропаганда разом із закликами до «визволення» етнічних меншин та «повернення відторгнутої раніше нашої території» почала активно наголошувати на тому, що, «визволяючи Бессарабію з-під гніту румунських капіталістів і поміщиків, ми захищаємо та зміцнюємо наші південні й південно-західні кордони»⁴⁹.

Тоді ж, у травні 1940 р., на нараді в наркома оборони СРСР із питань ідеології було порушене питання про відродження російської військової спадщини. Зокрема, Л. Мехліс звернув увагу на те, що в армії вона вивчається слабо, не популяризуються найкращі традиції. Він також засудив «загальне паплюження» всього, що стосується старої армії, шаблони та спрощені оцінки, «зарахування загалом усіх її генералів до бовдурів і казнокрадів». На нараді згадувалися імена російських полководців О. Суворова, П. Багратіона, М. Кутузова й навіть воєначальника часів Першої світової війни О. Брусилова. Л. Мехліс закликав «покінчити із замовчуванням і шельмуванням історії російської армії, усіляко популяризувати й пропагувати російську воєнну історію і російських героїв, усіма засобами прищеплювати особовому складу Червоної армії войовничий дух, виховувати його на позитивних прикладах російської армії, на традиціях і стійкості її солдатів»⁵⁰. Інші учасники наради підтримали начальника Політуправління РСЧА.

Слід зазначити, що дещо раніше, на квітневій 1940 р. нараді у ЦК ВКП(б), де розглядалися наслідки війни з Фінляндією, пролунали пропозиції стосовно реабілітації старих російських генералів. Військовий теоретик Б. Шапошников висловився проти огульної критики імператорської армії⁵¹. На цій нараді пролунала ідея запровадити у Червоній армії генеральські звання, що й було зроблене 7 травня. А вже

* Про неспрацювання інтернаціоналістських гасел свідчили висловлювання деяких червоноармійців: «Війна, яку ми ведемо з Фінляндією, є несправедливою, фінський народ не бажає, щоб ми управляли Фінляндією, тому він утікає в ліси й не зустрічає нас як визволителів» (див.: РГВА. - Ф. 9. - Оп. 39. - Д. 89. - Л. 63).

4 червня того ж таки 1940 р. 556 осіб отримали генеральські, 116 – адміральські звання⁵². Натомість пропозиція створити у РСЧА гвардію, що її висунув командир 50-го стрілецького корпусу К. Гореленко, викликала тоді різке заперечення Й. Сталіна⁵³.

З огляду на радянську ідеологію, запровадження генеральських звань стало досить сміливим кроком, адже під час громадянської війни офіцери та генерали розглядалися як найзапекліші «класові вороги». На низовому рівні ці новації були зустрінуті без особливого ентузіазму й подекуди розглядалися в контексті обмеження соціальних свобод: «Ленін дав свободу – зараз її відібрали. Усе повертається на старий лад: спочатку ввели генеральське звання, потім 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень»⁵⁴; «У СРСР жити гірше, ніж у капкраїнах. У Червоній армії тепер уже теж є генерали, а політруки – попи»⁵⁵.

Повертаючись до травневої наради, зазначимо, що тут лунали доволі войовничі промови. Зокрема, один із виступаючих піддав критиці «соціал-демократичне розуміння миру»: «У нас забагато мирних настроїв. Немає особливої любові до спорту, до строю, до зброї, а ми маємо бути людьми войовничими, уміти воювати і любити військову справу»⁵⁶. Він не був самотнім у своїх поглядах. Сентенцією про те, що «російський народ любить воювати» відзначився маршал К. Ворошилов. Цей вислів потрапив навіть до тематики циклу лекцій, котрі мали читатися для військовослужбовців, щоправда з деякими змінами: «Радянський народ любить і вміє воювати. Героїчна військова минувшина російського народу»⁵⁷.

Російська патріотична тематика у пропаганді значно посилилася з кінця 1940 р., коли з огляду на загрозу зіткнення з Німеччиною ідеологічна машина почала швидко перебудовуватися на наступальний лад. Із 5 травня 1941 р., після виступу Й. Сталіна перед випускниками військових академій, зросло відчуття, що невдовзі доведеться вести війну проти німців – на чужій території й за умов, коли її ініціатором виступить саме СРСР. Тож навчальні програми Головного управління політичної пропаганди РСЧА поспіхом перероблялися, причому разом із російською патріотичною тематикою до них вводилася заморожена раніше антинімецька. Наголошувалося на «героїчній» військовій минувшині російського народу, «вітчизняних війнах», що він їх колись вів, а також на боротьбі з німцями впродовж усієї російської історії (особливо під час Першої світової)⁵⁸. Усе це мало підготувати армію до неминучості зіткнення з Німеччиною.

Ту майбутню війну, яку збирався вести невдовзі Радянський Союз, називали по-різному. Зокрема, у підготовленому 26 травня 1941 р. «Проекті розділу про завдання політичної пропаганди у Червоній армії, що впливають із виступу тов. Сталіна 5 травня 1941 р.», який уклав начальник Головного управління політичної пропаганди Червоної армії О. Запорожець

для загальної директиви, котру мало виробити ЦК ВКП(б), зазначалося, що «виховання особового складу повинно проводитися у войовничому, наступальному дусі, у дусі неминучого зіткнення Радянського Союзу з капіталістичним світом і постійної готовності перейти в нищівний наступ»⁵⁹. Червоноармійцям пропонувалося роз'яснювати, що війна з боку СРСР буде «великою та справедливою», натомість із боку капіталістичних країн – несправедливою⁶⁰.

У проекті директиви від 9 червня 1941 р. «Про завдання політичної пропаганди у Червоній армії на найближчий час» (автор О. Запорожець) зазначалося, що «нові умови, в яких живе наша країна, сучасна міжнародна обстановка, що таїть у собі непередбаченість, і завдання, які поставила партія Леніна – Сталіна та радянський уряд перед Червоною армією вимагають рішучого повороту у пропагандистській роботі, більшовицького виховання особового складу в дусі полум'яного радянського патріотизму, революційної рішучості й постійної готовності перейти в нищівний наступ на ворога». Попередня робота критикувалася через її «мирний характер», що вважалося абсолютно неприпустимим за умов, коли «перед Червоною армією стоять завдання всесвітньо-історичного значення». Особовий склад РСЧА, згідно із цим документом, мав готуватися до «ведення справедливої наступальної та нищівної (рос. «всесокрушающей») війни»⁶¹.

У ще одному таємному документі того часу – «Доповіді про міжнародне становище й зовнішню політику СРСР», що була прочитана для лекторської групи Головного управління політпропаганди РСЧА, фактично йшлося про те, що ворогом Радянського Союзу буде Німеччина, а також те, що СРСР не уникатиме можливості завдати превентивного удару. «Німецька армія, – зазначалося в доповіді, – ще не зіткнулася з рівноцінним супротивником, рівним їй як за чисельністю військ, так і за технічним оснащенням та бойовим вишколом. Між тим таке зіткнення не за горами»⁶². Причому начальник управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Г. Александров, підкресливши ці слова, на берегах документа приписав: «Таке формулювання у жодному разі допускати не можна. Це означало б розкрити карти ворогові»⁶³.

Як свідчать усі ці пропагандистсько-ідеологічні настанови, а також наукові розвідки про військово-політичні плани радянського керівництва, Червона армія готувався не до оборонної, а до наступальної війни, що було абсолютно логічним за тих умов⁶⁴. Показово й те, що війну, яка не без прямої участі «країни Рад» спалахнула в Європі у вересні 1939 р., радянські ідеологи слідом за Й. Сталіном називали «другою імперіалістичною», ніби демонструючи повну відмежованість від неї СРСР⁶⁵.

Слід зазначити, що у цей період у пресі активно вживався вираз «вітчизняна війна», проте стосовно подій у Китаї⁶⁶. Ба більше, її називали

ще й «священною». «У відповідь на вторгнення японської воячкини, – зазначав в одному зі своїх виступів український радянський поет М. Бажан, – китайські маси відповідають священною вітчизняною національно-визвольною війною» (Підсумки XVIII з'їзду ВКП(б): Доповідь поета М. Бажана на зборах письменників, художників, композиторів, архітекторів, артистів і кінопрацівників, м. Київ, 2 квітня 1939 р.)⁶⁷.

Хоча перебудова пропаганди з оборонної на наступальну хвилю і пришвидшила процес вимивання з радянського патріотизму інтернаціонального та посилила в ньому національно-патріотичний момент, усе ж робилося це доволі обережно. «Патріотизм радянської людини, – наголошував у 1940 р. друкований орган ЦК КП(б)У журнал “Більшовик України”, – нерозривно пов'язаний з інтернаціоналізмом і гуманізмом. Такі почуття є чужими буржуазному патріотизму, який давно вже виродився у зоологічний шовінізм і людиноненавистництво»⁶⁸. Питання виконання інтернаціональних завдань і захисту СРСР злилися у цей час в єдине ціле. У доповідній записці головного армійського політпрацівника О. Запорожця до ЦК ВКП(б) від січня 1941 р. зазначалося: «Червона армія в будь-якій війні виконує свої інтернаціональні обов'язки, проте не завжди виконання цих обов'язків є головним завданням. У будь-якій війні, яку вестиме Радянський Союз, основним завданням Червоної армії буде захист Радянського Союзу – батьківщини світового пролетаріату. Де і за яких умов Червона армія не вела б війну, вона буде виходити з інтересів своєї Батьківщини, із завдань зміцнення сили й могутності Радянського Союзу, і лише в міру вирішення цього основного завдання Червона армія здійснює свої інтернаціональні завдання»⁶⁹.

Нарешті, слід зазначити, що, крім політичної мотивації, зміни в радянській ідеології та пропаганді зумовлювалися також внутрішнім тиском на владу з боку російського національного середовища, у тому числі й у самій партії, де у ході розгрому опозиції та «чисток» вищих партійних і радянських кадрів (серед яких було чимало євреїв, представників інших нацменшин) на звільнені владні посади прийшли, склавши там більшість, не позбавлені національної свідомості етнічні росіяни. Однак чільне місце росіян у цій етнічній ієрархії означало не стільки надання їм якихось особливих пільг і прав, скільки визнання привілейованого стану російської еліти у СРСР, що знаходило відбиття в її колосальній перевазі на вершині союзного владного Олімпу. Верхівка ВКП(б) – члени політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК – складалася переважно з етнічних росіян. У період 1930-х рр., так само, як і надалі під час німецько-радянської війни, туди не потрапив жоден українець*.

* Із початку 1940-х рр. з кремлівського Олімпу повністю зникають євреї, а поодинокі українці з'являються тут лише після війни, у другій половині 1940-х рр. (див.: Вишиневский А. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – Москва, 1998. – С. 351).

Заміна неросійських кадрів росіянами почала набирати обертів у другій половині 1930-х рр. Причому цей процес торкнувся не лише партійних верхів і таких ключових наркоматів, як, приміром, НКВС і НКЗС, але й зачепив також інші сфери. Зокрема, ЦК ВКП(б) навесні 1941 р. звернув увагу на те, що в інститутах Академії наук СРСР занадто багато «неросійських кадрів». У підготовленій для секретарів ЦК довідці «Про роботу Інституту світового господарства і світової політики АН СРСР» крім інших виявлених прорахунків окрема увага приділялася кадрам. При цьому наголошувалося, що інститут не лише «засмічений» людьми, які не заслуговують на політичну довіру (за останні роки тут було «викрито» 39 «ворогів народу») ⁷⁰, а прямо вказувалося, що лише незначну частину посад в установі, як правило другорядних, обіймають «російські люди». Наприклад, із 68 старших наукових співробітників росіян було 20, з 16 референтів – 5, з 13 аспірантів – 4. Особливо незадовільним визначався стан справ із керівними кадрами, адже з 15 осіб (дирекція та завідувачі секторами) було лише 2 росіян ⁷¹. У подібній довідці про роботу Інституту економіки також висловлювалося занепокоєння відносно того, що серед старших наукових співробітників замало росіян – 25 із 61 ⁷². Отже, радянські ідеологи, як можна побачити, напряду пов'язували проблему лояльності наукових кадрів до влади з їх національністю та вочевидь готувалися до «чистки» академічних установ.

Разом із посиленням у державній політиці російського націоналізму навіть у середовищі інтелігенції активізувався антисемітизм. Письменник І. Еренбург у своїх мемуарах згадував, як після повернення влітку 1940 р. із Франції він марно намагався розповісти комусь у Москві про жахи нацизму – його навіть не хотіли слухати. «Людям певної національності не подобається наша зовнішня політика, – сказав йому один культурний діяч. – Це зрозуміло. Але нехай вони прибережуть свої почуття для домашніх» ⁷³.

Загалом творення нової моделі радянського патріотизму було доволі неоднозначно сприйняте комуністами – як у самому СРСР, так і серед ортодоксальних прихильників Марксової доктрини за кордоном. Показово, що троцькісти, які пильно дбали про «чистоту вчення», уже після перших спроб легітимізувати у СРСР слова «патріотизм» та «Батьківщина», відразу вдарили на сполох, звинувативши сталінську верхівку в «термідорі», «зраді революції» й «великому відступі» ⁷⁴. Тенденція до роздмухування російського патріотизму непокоїла і правовірних комуністів-інтернаціоналістів у СРСР. «Соціалістичний патріотизм, – писав у січні 1939 р. у своєму листі до Й. Сталіна театральний критик В. Блюм, – подекуди й у деяких місцях починає відбивати всі характеристики расового націоналізму [...]. Наш народ не розуміє, що бити ворогів-фашистів ми за жодних обставин не повинні їхньою ж зброєю (расизмом), але більш потужною – інтернаціональним соціалізмом» ⁷⁵.

Натомість у фашистських державах у період зближення з СРСР схвально спостерігали за змінами радянського ідеологічного курсу. Співробітник міністерства закордонних справ Німеччини К. Шнурре 26 липня 1939 р. відзначав позитивні, як на його думку, зрушення, що відбулися в більшовизмі за останні роки. Зокрема, Комінтерн уже поступився місцем партійному політбюро, яке провадить зараз зовсім іншу політику*. «Єднання більшовизму з національною історією Росії, що відбивається в ушавленні великих російських людей та подвигів (відзначення річниці Полтавської битви Петра I, битви на Чудському озері Олександра Невського), змінило інтернаціональний характер більшовизму [...], особливо з тієї пори, як Сталін відклав на невизначений термін світову революцію», – зазначав німецький дипломат. 2 серпня 1939 р. голова зовнішньополітичного відомства Німеччини Й. фон Ріббентроп звернувся до запрошеного для бесіди повіреного у справах СРСР Г. Астахова: «Чи не здається вам, що національний принцип у вашій країні починає переважати над інтернаціональним? Це питання, яке найбільше цікавить фюрера»⁷⁶. Дійсно, в одній із розмов з італійським дуче А. Гітлер висловив думку, що Росія здійснює поворот надзвичайної ваги. «Схоже, – говорив він, – що шлях, на який став Сталін, веде до чогось на кшталт слов'яно-московського націоналізму і віддаляється від юдео-інтернаціоналістського більшовизму». Своєю чергою сам Б. Муссоліні, починаючи з жовтня 1939 р., пояснював італійцям, що більшовизм у Росії помер, поступившись місцем слов'янському різновиду фашизму⁷⁷.

Творення «уявної спільноти» та «винайдення традицій» в Українській РСР

Україна перманентно вважалася «слабкою ланкою» у СРСР. Сталінський режим усвідомлював, що, нав'язавши шляхом терору голодом українському селянству чужий його ментальності, національній і соціальній психології колгоспний лад, він усе ж не здатен змусити селян залишитися лояльними в разі війни. Досягнення масової підтримки радянської влади з боку українців мало ґрунтуватися не на залякуванні та примусі, а на їх свідомій ідентифікації себе із цією владою. Відтак формування в радянській Україні радянського патріотизму та радянської ідентичності мало бути адаптоване до місцевої соціальної й національної специфіки. На відміну від Росії, де «радянське» значною частиною населення сприймалося як еквівалент і продовження «російського», урахування національних особливостей в УРСР призводило до ефекту формування подвійної ідентичності.

* У 1940 р. сталінське керівництво серйозно обговорювало питання розпуску Комінтерну, проте його вирішили відкласти, щоби це не виглядало, як очевидна поступка німцям (див.: *Костыченко Г.В.* Тайная политика Сталина... – С. 194).

Творити нову радянську, за модерністським лексиконом «уявлену спільноту», яка досягає своєї ідентифікації та єдності через «винайдення» спільних традицій, історичних образів⁷⁸, було неможливо без пов'язування цього процесу з минулим. До творення української радянської ідентичності потрібно було залучати таких історичних героїв і такі символи, які вже асоціювалися з певними уявленнями та почуттями, успадкованими від попередніх епох, тобто те, що ми наразі називаємо «історичною пам'яттю». Загроза великої війни та приєднання західноукраїнських земель спонукали сталінське керівництво пришвидшити процес конструювання в Україні єдиної ідентичності, який цілковито вписувався у загальні радянські ідеологічні й політичні трансформації. Отже всі основні комеморативні практики та принципи творення «уявленої спільноти» – історіографія, відзначення дат, топонімія – було задіяно задля легітимізації владної структури й винайдення спільної політичної символіки.

У другій половині 1930-х рр. історична ідеологема «дружби народів» «збагатилася» новими концептами. Передусім це стосувалося положення про Київську Русь як «спільну колиску» або «спільний початковий період» історії трьох східнослов'янських народів, що мало надзвичайно важливе політичне значення для ідейного скріплення засад «споконвічного, непопорушного, братерського союзу» росіян, українців і білорусів, без якого не міг існувати Радянський Союз⁷⁹. Акцентування на положенні про спільність походження народів – «єдинокровних братів», їх етнічній єдності в руський період урешті-решт призвело до створення теорії про «давньоруську народність» – спільного предка росіян, українців та білорусів. Внутрішня її логіка мимоволі наштовхувала на питання про історичну необхідність «возз'єднання» в перспективі всіх східнослов'янських земель, адже якщо в добу Русі існував єдиний східнослов'янський народ, або єдина східнослов'янська народність, яка після навали хана Батия розпалася на три східнослов'янські народності, то ці частини одного народу, котрі, мовляв, ніколи не забували про свою спільність, мали за сприятливіших часів знову об'єднатися в єдину державу. При цьому політико-ідеологічними чинниками, що вможливили появу радянської концепції Київської Русі як «спільної колиски» росіян, українців і білорусів, стали партійно-державні рішення в галузі історичної освіти та науки середини 1930-х рр.*

* Н. Юсова зазначала, що в нових ідеологічних умовах такий підхід започаткував український радянський історик К. Гусистий, який висунув концепцію про «спільний початковий період» у першому виданні нарису «Київська Русь та феодальні князівства» (К., 1937). Стверджувалося, що Київська держава була східнослов'янською; ані російський, ані український, ані білоруський народи у цей період ще не оформилися, «вони почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці народності зв'язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою з зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом» (див.: Нариси з історії України / За заг. ред. С.М. Белоусова. – Вип. 1. – К., 1939. – С. 81). Докл. про це див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005.

У 1939 р. московський історик Б. Греков обґрунтував у своїй монографії положення про єдиний руський («русский») народ Київської держави⁸⁰. Зважаючи на те, що рік виходу праці припав на приєднання до СРСР Західної України й Західної Білорусії, автор не оминув увагою ці події. 26 жовтня 1939 р. на засіданні відділення історії та літератури АН СРСР він зробив доповідь, в якій простежив «етнокультурну єдність і спільність західних українців і білорусів з усім єдиним руським народом Давньої Русі».

Слід наголосити, що з боку українських істориків формування концепції про «спільну колыску» зовсім не означало якогось покірливого вияву малоросійства, радше навпаки – у такий спосіб вони намагалися формувати ідею рівності українців із росіянами, позаяк, згідно зі старою російською історіографією, окремого українського народу не існувало взагалі.

Водночас із кінця 1930-х рр. тривав процес «реабілітації» низки українських національних героїв, підданих анафемі більшовиками. Передовсім це стосувалося гетьмана Богдана Хмельницького, образ якого завжди надихав український патріотизм і націоналізм. Оцінка діяльності цієї складної історичної постаті справді зазнала докорінних змін. «Хмельницький Богдан Зіновій, – зазначалося у Великій радянській енциклопедії видання 1935 р., – політичний діяч середини XVII віку в Польщі й на Україні, ім'я якого пов'язане з найбільшою селянською війною на Україні, яка у дворянсько-буржуазній історіографії зветься “Хмельниччиною” [...]. Але Хмельницький насправді не був і не міг бути вождем революції та зіграв у ній роль зрадника й лютого ворога повсталих козацько-селянських мас», який «сприяв закріпленню колоніального панування Росії над Україною і кріпосного гноблення»⁸¹. В енциклопедичній статті не приховувалися факти участі Б. Хмельницького в польських походах проти Московської держави, і без жодного пієтету оцінювалася Переяславська рада як «договор, що знаменував собою спілку українських феодалів із російськими і по суті юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною»⁸².

Таку оцінку наприкінці 1930-х рр. кардинально переглянули. За новим тлумаченням, Переяславська рада подавалася як «приєднання, що було якнайменшим злом для України в той час» порівняно з «альтернативою» бути поглиненими «панською Польщею» чи «султанською Туреччиною»⁸³.

На ці спроби Й. Сталіна реабілітувати царську Росію, а з нею разом і великого гетьмана звернув увагу російський мислитель Г. Федотов. «Держава російська, – писав він, – грабіжницька і загарбницька від початку й до кінця, уявляється все ж таки позитивним явищем, навіть в імперській своїй експансії. Це спеціально підкреслюється щодо України (навіть з грубою ідеалізацією приєднання) і щодо Грузії»⁸⁴.

У 1939 р. ледь не вперше відзначалася ювілейна 285-та річниця «приєднання» України до Росії на раді в Переяславі. Термін «возз'єднання»

тоді ще вигадано не було, тож український радянський історик М. Петровський уживав словосполучення «об'єднання двох братніх народів – російського й українського». Після того, як у 1936–1937 рр. відбувся конкурс на кращий підручник з історії СРСР і одну з перших премій здобув «Короткий курс історії СРСР» за редакцією професора А. Шестакова, в якому на перший план висувалися такі постаті «захисників і збирачів російської держави», як князь Олександр Невський, царі Іван Грозний та Петро I, в одній з ними обоймі опинився й реабілітований сталінським режимом український гетьман. Заради головного – об'єднавчої місії – йому навіть пробачили всі його попередні «гріхи». До певної міри, Богданові Хмельницькому в Україні відводилася така ж роль, як Петрові I в Росії – бути батьком-засновником національної держави. Суттєва відмінність полягала в тому, що в українському варіанті образ великого гетьмана мав закарбувати у свідомості українців думку про те, що єдиний можливий для України як держави шлях – лише союз із Росією.

Закріпити ці політичні ідеї художніми образами була покликана п'єса О. Корнійчука «Богдан Хмельницький», прем'єра якої відбулася на початку березня 1939 р. в Українському драматичному театрі ім. І. Франка в Києві (постановник – народний артист УРСР Г. Юра). Першими глядачами стали делегати Київської обласної партійної конференції. Критики відзначали успіх постановки як «прекрасного патріотичного спектаклю, що відображає героїчне минуле українського

О. Корнійчук (український драматург, суспільно-політичний діяч, 1905–1972 рр.)

народу, його вікову і непорушну дружбу з великим російським народом»⁸⁵. Цю ж ідеологічну аксіому мовою кіно повторив у 1941 р. однойменний кінофільм режисера І. Савченка.

Виходячи з ідеологічного замовлення партії, українські радянські історики у своїх розвідках із давньої та середньовічної минувшини почали висвітлювати «боротьбу українського народу проти гніту шляхетської Польщі, проти польських загарбників як таку, що мала за кінцеву мету приєднання України до Росії»⁸⁶. Нищівно критикуючи українську «буржуазно-націоналістичну» історіографію, радянські історики продуктивно брали на озброєння її основні ідеї й концепції. Скажімо, наприкінці 1930-х рр. стара теза української національної історіографії про іманентно задане тяжіння українців до возз'єднання всіх етнографічних земель з'являється й у радянській Україні, передовсім після сталінської анексії західноукраїнських теренів. Звісна річ, це подавалося як акт відновлення історичної справедливості та повернення «загарбаних», ба навіть «окупованих», Польщею українських земель*. Інститут історії України АН УРСР видав збірник наукових праць «Західна Україна», в якому було вміщено «актуальну» статтю директора установи С. Белоусова⁸⁷.

Відновлення державно-релігійної єдності українців і росіян, що розпочалося у 1654 р., у радянських історичних працях і публіцистиці з 1938 р. (290-та річниця початку «Національно-визвольної війни українського народу») характеризувалося як закономірне і справедливе явище. Логіка об'єднання двох народів пояснювалася не лише спільністю походження, культури, мови, побуту тощо, але й тим, що їхні (а також білорусів) предки жили одним життям в одній «давньоруській» державі та разом боролися проти завойовників.

Тема «спільної боротьби двох народів з іноземними загарбниками» та «братньої допомоги великого російського народу» пронизувала всю українську минувшину. У цьому ключі інтерпретувалася й доленосна для національної історії Полтавська битва, під час якої гетьман Іван Мазепа, уклавши угоду зі шведським королем, зробив відчайдушну спробу звільнитися з-під влади Російської імперії, проте зазнав поразки. Улітку 1939 р. в УРСР широко відзначалося 230-річчя «розгрому росіянами й українцями під проводом Петра I шведського війська інтервентів». 5 липня в Києві відбулися урочисті збори АН УРСР, присвячені цій даті.

* Під час війни з Німеччиною образ «польської окупації» подавався як «епопея насильства й кривавого розбою, що розцвів на Україні в умовах колонізації України польсько-шляхетськими окупантами» (див.: *Юшков Л., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К.* Історія України. – Т. 1. – Уфа, 1943. – С. 183, 185; див. також: *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // *Дух і літера.* – 1998. – №3/4. – С. 113–124).

Учасників привітав президент АН УРСР академік О. Богомолець. Було виголошено доповіді істориків О. Оглоблина «Боротьба російського й українського народів проти шведського вторгнення в 1708–1709 рр.», В. Дядиченка «Розгром шведів під Полтавою» та ін.⁸⁸ Надалі святкування перемістилися до Полтави, де ще до початку урочистостей завершилася реставрація пам'ятника Полтавській битві та почалося проведення екскурсій, організованих обласним комітетом із підготовки до ювілею. Серед перших екскурсантів, як повідомляли газети, було 1200 комсомольців з Опішнянського району Полтавщини⁸⁹. Експозицію Полтавського музею поповнили картини художника Стана «Оборона Полтави» та «Оборона села Веприка». Серед інших масових заходів 6 липня у приміщенні театру ім. М. Гоголя відбувся урочистий мітинг, в якому взяли участь близько 1500 учасників⁹⁰.

Упродовж 8–11 липня в Полтаві тривала наукова сесія Інституту історії України АН УРСР, присвячена 230-й річниці Полтавської битви, в якій узяли участь науковці республіки, а також гості з РРФСР та БРСР*.

Урешті-решт у контексті «великоросійських» тенденцій відбулася переоцінка історичної постаті І. Мазепи й повернення до старої інтерпретації імперської історіографії, де гетьман подавався «зрадником», оскільки підняв повстання проти Петра І.

Певних змін зазнала у цей період й оцінка постаті Тараса Шевченка – цього могутнього творця української національної свідомості. Щодо Кобзаря, то тут сталінські ідеологи давно зрозуміли, що боротися з національними міфами можна лише взявши їх на озброєння. На відміну від козацького гетьмана Богдана Хмельницького, «революційного демократа» Т. Шевченка вже давно було залучено до переліку офіційних героїв радянської України. Правда попередній, класово-революційний образ – «поета селянського повстання» – у 1939 р., під час святкування

* Учасники заслухали доповіді наукового працівника Полтавського краєзнавчого музею Гаркуші «Облога Полтави», наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР В. Дядиченка «Розгром шведів під Полтавою», полковника Лебедева (Москва) «Воєнне мистецтво росіян у Полтавському бою», старшого наукового співробітника Інституту історії України Н. Полонської-Василенко «Роль Петра І у розгромі шведського вторгнення в 1707–1709 рр.», батальйонного комісара Тельпуховського (Москва) «Від вторгнення шведів на територію Білорусії й України до Полтавської битви», майора Подорожного (Москва) «Полтавський бій у російській військово-історичній літературі», професора Ленінградського державного університету Предтеченського «Віображення Полтавського бою у західноєвропейській літературі», старшого наукового співробітника Інституту літератури АН УРСР Косарика «Полтавський бій у висвітленні російської та української художньої літератури», представника білоруської АН Лочмеля «Боротьба білоруського народу проти іноземних гнобителів у першій половині XVIII ст.» та ін. (див.: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 10 липня; 11 липня; 12 липня).

125-ї річниці від його народження, набув загальнонаціонального значення «великого сина українського народу», «засновника української літератури та батька нації»⁹¹. У Києві урочистості розпочалися відкриттям 6 березня 1939 р. пам'ятника Кобзареві та тривали до травня. На могилі великого українця було споруджено величний монумент, а Київський державний університет і ряд інших установ отримали його ім'я. Чималими накладками видавалися твори поета, перекладалися на мови народів СРСР. 19–20 травня в Києві відбулася урочиста сесія АН УРСР, яку відкрив академік Палладін. Учасники заслухали доповіді професора Оглоблина «Шевченко і його епоха», Шаховського «Шевченко і російська культура», Ревуцького «Шевченко і українські народні пісні», Васальського «Мова і стиль Шевченка», Марченка «Шевченко і пригнічені народи царської Росії», Грінченка «Шевченко і народна музика» тощо⁹².

Під час відзначення кобзаревих днів газета «Правда» не скупилася на компліменти, називаючи Т. Шевченка «великим сином українського народу, який підніс українську літературу до вершин, гідних народу з багатим історичним минулим»⁹³. Звісна річ, трактування творчості поета відбувалося у вульгарно-класовому дусі з потужним наголосом на темі «українсько-російської дружби» та критикою «українських буржуазних націоналістів». Останніх таврували передусім за те, що вони «з усіх сил намагаються відірвати Тараса Шевченка від свого народу та посварити

Урочистості на Чернечій горі на честь 125-річчя від дня народження Т. Шевченка (Київ, 1939 р.)

його з найкращими представниками великого російського народу»^{94*}. В одній із численних статей, опублікованих у головному друкованому органі партії та фактично всієї країни, наголошувалося, що найближчим для Кобзаря після українського був народ російський, якого він «любив братерською любов'ю»⁹⁵. Це, на думку автора матеріалу, засвідчував той факт, що в першому повному зібранні творів поета, яке щойно було видане в Києві, із п'яти томів лише два містили поезію й прозу українською мовою, а решта три – майже повністю російською. Те, що на це видання радянській владі знадобилося понад 20 років, «Правда» пояснювала «шкідництвом буржуазних націоналістів і фашистських агентів, які пробралися в радянську літературу й саботували там видання повного зібрання творів Шевченка»⁹⁶. Навіть те, що в картинній галереї у Харкові, відкритій після капітального ремонту, із 500 виставлених там робіт 230 глядачі побачили вперше, також пояснювалося «ворожими підступами» – мовляв, «буржуазні націоналісти» приховували їх від радянських громадян⁹⁷. Насправді значна частина цих творів не виставлялася вочевидь через «націоналістичне спрямування» і лише новітні ідеологічні віяння зняли з них негласне табу. Зокрема, це стосувалося картин Т. Шевченка, присвячених гетьманові Богдану – «Дари у Чигирині» (1844 р.) і «Смерть Хмельницького» (1843–1844 рр.)^{**}. Сутність усіх цих широко закросних шевченківських заходів влади влучно оцінив політичний вигнанець Л. Троцький: «Сталінська бюрократія будує пам'ятники Шевченкові, однак лише задля того, щоби міцніше придавити тим пам'ятником український народ і примусити його мовою Кобзаря складати славу кремлівській кліці насильників»⁹⁸.

Серед інших видатних українців, імена яких радянська влада звела на п'єдестал, слід назвати класика української музики Миколу Лисенка. І це дійсно стало подією, адже твори митця по праву вважалися музичним уособленням національного духу. Наприкінці квітня 1939 р. у Києві в Державному театрі опери і балету ім. Т. Шевченка відбувся закритий перегляд опери «Тарас Бульба». У відродженні цього шедевр

* Виступ секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У І. Грушецького на урочистих зборах у Дніпропетровську, присвячених 125-річчю з дня народження Т. Шевченка (див.: Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19. – Оп. 3. – Спр. 292. – Арк. 2).

** Ідеологічна оцінка цих творів, подана у пресі, була дуже схвальною. Зазначалося, що картини «дають правдиву оцінку Тарасом Григоровичем Шевченком історичної ролі героя українського народу». Напевно, партійним ідеологам сподобався підпис, зроблений Т. Шевченком під «Дарами у Чигирині», що міг трактуватися в дусі «російсько-української дружби»: «З Царграда, з Варшави, з Москви прибули послы з великими дарами єднать Богдана і народ український, уже вольний і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвій хутрі, [к]штальт княжої порфири, булаву і шаблю, одначе рада присудила єднать царя московського». Друга картина показувала Богдана на смертному одрі в оточенні старшини й народу (див.: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 8 січня).

національної музичної культури взяли участь найкращі вітчизняні митці: М. Смолич (постановник спектаклю), Н. Рихлін (диригент), М. Рильський (літературне лібрето), Л. Ревуцький (музика), Б. Лятошинський (оркестровка), а також артисти І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут та ін. На перегляді були присутні представники партійно-радянської та культурної еліти республіки: М. Хрущов, С. Тимошенко, О. Корнійчук, С. Голованівський, Л. Первомайський, О. Довженко тощо, які дали високу оцінку твору⁹⁹.

Принагідно зазначимо, що у травні 1939 р. в Києві широко відзначалося 80-річчя з дня народження народного артиста СРСР П. Саксаганського. У приміщенні театру КОВО відбулися врочисті збори працівників мистецтв, присвячені ювілею корифея українського театру. Після доповіді про його життя і творчу діяльність учасники та гості заходу переглянули виставу за п'єсою Лесі Українки «Лісова пісня» в постановці театру ім. М. Заньковецької¹⁰⁰.

Таке демонстративне виявлення поваги давало комуністичній пропаганді привід стверджувати, що саме за часів радянської влади відбулося справжнє «відродження і розвиток української культури». Однак, ушановуючи національну за формою вітчизняну культуру, влада постійно намагалася надати їй «соціалістичного змісту». Це зводилося до того, щоб затиснути вільне й демократичне за своєю природою мистецтво у вузькі ідеологічні рамки партійного контролю. Проілюструймо це на прикладі кобзарів і лірників. Боротьбу з ними радянська влада вела здавна, трактуючи їх як небезпечний «контрреволюційний елемент». Їх переслідували за жебрацтво, за «незаконну» музично-виконавську діяльність тощо. Тривалий час навіть самі народні інструменти розглядалися як «націоналістичні». Письменник Ю. Смолич наголошував: «Кобза заховує у собі певну небезпеку, бо надто міцно зв'язана з націоналістичними елементами української культури, з романтикою козацькою Січі Запорозької. Це минуле кобзарі намагалися неодмінно воскресити. На кобзу тисне середньовічний хлам жупана й шароварів». Протягом 1920-х рр. у газетах точилася дискусія: гармошка чи кобза? «Проти кобзи – радіо Дніпрельстану!», «Пильніше контролюйте кобзарів!», «Кобза – музична

*Кадри з фільму «Назар Стодоля»
(режисер – Г. Тасин, 1937 р.)*

Єдиний відомий відеозапис гри Гната Хоткевича, здійснений під час зйомок фільму «Назар Стодоля» в Одесі 1936-го р. Виконав частину пісень «Ой, на горі вогонь горить» та «Киселик» в авторській обробці. Грав «харківським способом» на діатонічній старосвітській бандурі. 1938 р. розстріляний – В.Г.

соха!», «Кудесниця-гармошка стає і певною мірою вже стала справжнім засобом виховання мас!». Українські музичні фабрики освоїли випуск гармошок, баянів, домр і балалайок. До переслідування як «націоналістів» таких дослідників кобзарського мистецтва, художників і фольклористів, як Микола Домонтович, Порфирій Мартинович, Климент Квітка, Опанас Сластіон, письменник і кобзар Гнат Хоткевич, долучилися спецоргани. Із посади директора Дніпропетровського історичного музею було знято «кобзарського батька» Дмитра Яворницького. «Популярна в народі національна культура, – зазначав у своїй праці Р. Конквест, – протягом віків підтримувалася в українському селі бардами, оспіваними Шевченком кобзарями, які, мандруючи від села до села, заробляли на життя виконанням старовинних народних пісень і переказом народних балад. Вони постійно нагадували селянам про їхнє вільне і героїчне минуле. Це “небажане явище” тепер було придушене. Кобзарів скликали на з’їзд і, зібравши їх там усіх разом, заарештували. За наявними відомостями, багатьох із них розстріляли – у цьому була своя логіка, бо від них було мало користі в таборах примусової праці»¹⁰¹. У 1930 р. у Харкові, за деякими даними, владою було зібрано на з’їзд 200 кобзарів і лірників (А. Парфиненко називає більшу цифру – 337), яких потім розстріляли¹⁰².

Тож після тривалого періоду фізичного та морального нищення «буржуазних націоналістів» від кобзи і бандури, радянські ідеологи вирішили з метою утримання народної музики під своїм пильним контролем надати цій галузі мистецтва офіційного статусу. 15–16 квітня 1939 р. у Києві в конференц-залі АН УРСР відбулася перша республіканська нарада кобзарів і лірників. З офіційною доповіддю виступив директор Інституту фольклористики АН УРСР академік Ю. Соколов¹⁰³. Присутні на заході кобзарі дякували радянській владі за своє «радісне» буття. «Тільки Велика Жовтнева революція, – говорив Федір Кушнерик, – зробила нас, незрячих, зрячими, дала нам щасливе життя, дала нам можливість творити, складати пісні про наше славне радянське життя, співати їх рідному народові, займатися нашою любимою справою»¹⁰⁴. Перспективу усвідомлення кобзарством «нових завдань» висловив делегат Сіренко з с. Олександропіль Петропавлівського району Дніпропетровської області. «Ми несемо в народ пісні й музику, – зазначив він, – і горді тим, що ці пісні роблять корисну для соціалістичної культури справу»¹⁰⁵.

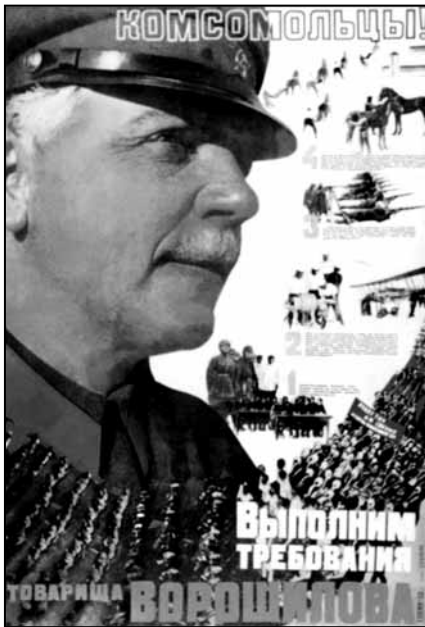
Деякі дні пізніше в київському Будинку літератури відбулася зустріч письменників і композиторів із кобзарями та лірниками. Спочатку присутні «гаряче привітали найкращу людину у світі, великого натхненника радянського мистецтва Йосипа Віссаріоновича Сталіна», а потім потішили діячів культури своїми творами на «революційну тематику»¹⁰⁶. Ці зустрічі підготували інституційне згуртування народних митців, що відбулося на засіданні Спілки радянських

письменників України. Було ухвалено створити при ній секцію народної творчості для об'єднання кобзарів, лірників, «колгоспних поетів» та ін. Про «розквіт народної творчості за часів радянської влади» на зустрічі говорили письменники О. Корнійчук, П. Тичина, П. Панч, А. Головка, Л. Первомайський та ін. Присутні кобзарі виконали нові «українські народні пісні», у тому числі «Думу про Леніна», «Пісню про Щорса» та ін. Було обрано бюро секції народної творчості під головуванням П. Тичини. Президія СРПУ ухвалила видати збірник творів українських радянських письменників, присвячених Й. Сталіну¹⁰⁷.

Загалом національні сюжети в контексті конструювання українського радянського патріотизму були доволі обмежені. Натомість їх заступали теми «Жовтневої революції» та громадянської війни, герої яких «здобули та відстояли щасливе життя народів СРСР». Пріоритет тут віддавався більшовицьким вождям, про самовіддану боротьбу яких за «владу Рад» постійно розповідали, а їхніми іменами почали називати міста. До кінця 1930-х рр. в УРСР таких було чимало: Сталіне (до 1924 р. Юзівка), Артемівськ (до 1924 р. Бахмут), Артемівка (до 1925 р. Павлівка), Дніпропетровськ (до 1926 р. Катеринослав), Рикове (до 1928 р. Єнакієве, з 1936 р. Орджонікідзе), Зинов'євськ (до 1924 р. Єлизаветград, згодом Кірове (1934 р.), Кіровоград (1939 р.)), Дзержинськ (до 1938 р. Щербинівка), Дніпродзержинськ (до 1936 р. Кам'янське). Де-

кілька населених пунктів у Київській і Луганській областях було названо на честь Л. Кагановича.

У числі найбільш популярних героїв був «червоний маршал» К. Ворошилов, до того ж ще й уродженець України. Він одним із перших уже за життя потрапив до пантеону радянських символів. На його честь у 1935 р. було перейменоване місто Луганськ і створено музей. У 1939 р. почала розбудовуватися ціла низка філіалів цього закладу в місцевостях, пов'язаних із життям і «революційною діяльністю героя». У зв'язку із цим художникам Шахету і Шевченку було замовлено картину «Десятирічний Климент Ворошилов із батьком у с. Боровському пасуть череду», а живописцеві Кудіну – полотно «Заняття підпільного гуртка»¹⁰⁸.

Комсомольці, виконаємо вимоги товарища Ворошилова! (радянський політичний плакат, 1930-ті рр.)

З огляду на загрозу війни з гітлерівським Райхом, найбільш актуальною у пропаганді видавалася тема «боротьби українського народу проти німецької окупації 1918 р.». У зв'язку з цим радянські ідеологи актуалізували статтю Й. Сталіна «Український вузол», яка побачила світ у березні 1918 р. У цій написаній під конкретні політичні завдання роботі він назвав події, що відбувалися в Україні, «визвольною Вітчизняною війною проти іноземного ярма, що йде із Заходу»¹⁰⁹. Отже, тиха німецька інвазія, що розпочалася з благословення Української Центральної Ради і яка попервах майже не зустрічала опору з боку місцевого населення, під пером більшовицького вождя набула епохально-драматичного змісту. «Кожен пуд хліба і кусень металу, – писав тоді Й. Сталін, – доведеться брати германцям із боєм унаслідок відчайдушного зіткнення з українським народом»¹¹⁰.

Із середини 1930-х рр. до реєстру офіційних героїв громадянської війни ввійшов М. Щорс, ім'я якого раніше навіть не згадувалося у Великій радянській енциклопедії. У 1935 р. місто Сновськ, де він народився, було перейменоване на Щорс, а в листопаді 1938 р. у Житомирі до 20-річчя Першої повстанської дивізії відкрили монумент червоному начдивові*. Неабиякої популярності набула «Пісня про Щорса», написана в 1936 р. композитором М. Блантером на вірш поета М. Голодного. Відомості цій постаті додав талановито знятий О. Довженком у 1939 р. фільм, який перетворив маловідомого командира на загальнорадянський символ. Водночас українцям було представлено нові історичні міфи про їхню «вітчизняну війну» та їхніх «національних героїв», які активно експлуатувалися впродовж передвоєнних років.

Преса не шкодувала схвальних оцінок для стрічки О. Довженка. Повідомлялося, що «Щорса» було знято за порадою самого Й. Сталіна. Кінокритики оцінювали картину як «високохудожній патріотичний фільм про “українського Чапаєва”, про героїзм українського народу, який за підтримки братнього російського народу переміг і перемагати-ме всіх тих, хто наслідиться посягнути на його землю, на його щастя, на завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції»¹¹¹. При цьому «героїчні події» минулого щільно пов'язувалися з сьогоденням. «Богунці і тарашанці нагадують мені, – заявив один із глядачів, – героїв озера Хасан. Тоді й тепер ми йшли в бій з іменами Леніна і Сталіна на вустах, і нещадно били ворога»¹¹².

4 лютого 1939 р. у столиці радянської України на честь 20-річчя «звільнення Києва від петлюрівських банд» було організовано гучний

* У 1938 р. пам'ять про нього увічнила й опера Б. Лятошинського «Щорс». У цьому ж патріотичному річизі в Київському державному ордені Леніна театрі опери та балету відбулася прем'єра опери «Перекоп» (музика Ю. Мейтуса, М. Тіца, В. Рибальченка; лібрето В. Бичка, Б. Шелонцева) (див.: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 17 січня; 22 січня).

громадсько-політичний захід. Газета «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» опублікувала на своїх шпальтах статтю письменника С. Склярєнка «Переможці», в якій автор популярної трилогії «Шлях на Київ» («Шлях на Київ», 1937 р.; «Щорс Микола», 1939 р.; «Польський фронт», 1940 р.) розповів про історичні події тих днів. На вміщеному у виданні фото читачі могли побачити вступ до Києва російських червоногвардійців, «що прийшли на допомогу українським робітникам і селянам». Троє з них їхали на броньовику. Того ж дня було влаштовано радіотрансляцію з мосту ім. Євгенії Бош, де відбувалася зустріч щорсівської дивізії. До пам'ятного місця прийшли колони робітників заводу «Арсенал» та бійців Червоної армії. Із промовами перед присутніми виступили колишній комісар щорсівської дивізії В. Ісакович, артист Є. Самойлов, який у фільмі «Щорс» зіграв головну роль та ін. По закінченні мітингу через міст із піснею «Якщо завтра війна...» пройшли червоноармійці¹¹³.

Тривало перейменування населених пунктів та відкриття нових пам'ятників і музеїв. 12 травня 1939 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила створити Щорський район Житомирської області з центром у селищі Мархлевськ (колишній центр ліквідованого польського національного району)¹¹⁴. Бюро Чернігівського обкому КП(б)У і президія Чернігівського облвиконкому ухвалили рішення встановити у м. Щорс пам'ятник «легендарному героєві революції», а також заснувати історико-меморіальний музей¹¹⁵.

Апогей урочистостей припав на 30 серпня 1939 р., коли в містах і селищах УРСР пройшли заходи, присвячені 20-річчю загибелі М. Щорса. В Одеському оперному театрі відбулася прем'єра опери Б. Лятошинського «Щорс» (інша назва – «Полководець»), лібрето до якої написали І. Кочерга і М. Рильський. На виставі серед глядачів була присутня дружина «українського Чапаєва» – Ф. Ростова (Фрума Хайкіна). У с. Щорсівка

Кадри з фільму «Щорс» (режисер – О. Довженко, 1939 р.)

Чернігівської області відкрили пам'ятник начдиву, у Чернігівському історичному музеї – велику виставку, а програма «Останні вісті» Українського радіокомітету вела прямий репортаж із с. Щорсівка Коростенського району Житомирської області, де відбулися заходи з ушанування пам'яті червоного командира¹¹⁶. Музейне управління Наркомату освіти УРСР затвердило план художнього оформлення музею М. Щорса, підготовлений художником К. Сокуринським, згідно з яким передбачалося створити в експозиції 12 відділів, у тому числі «Щорс у роки імперіалістичної війни», «Визвольна війна українського народу за допомогою великого братського російського народу проти німецьких інтервентів», «Сталінська Конституція і матеріали XVIII з'їзду ВКП(б)» та ін. Замовлення на виготовлення картин для музею отримали художники: Сударик – «Бій Щорса під Бердичевом», Савинець – «Бій під Коростенем», «Бій під Клинцями» та ін.¹¹⁷ У Чернігові було відкрито новий кінотеатр «Щорс», розрахований на 600 глядачів¹¹⁸.

Слід зазначити, що місце, де саме було поховано начдива, тоді так і не спромоглися виявити, і, мабуть, не випадково. Існувала певна таємниця довкола його смерті, а офіційна версія про те, що М. Щорс загинув від вогню петлюрівського кулемета вже наприкінці 1930-х рр. піддавалася сумнівам. Подейкували, що червоного командира вбили «свої» й навіть називалися конкретні імена. Могилу начдива знайшли лише в 1949 р. в Куйбишеві (Самарі) на території кабельного заводу під товстим шаром щебеню. Ексгумація тіла довела, що похована тут людина загинула від пострілу в потилицю з близької відстані.

Культ М. Щорса, який бурхливо квітнув, дещо затьмарила безславна загибель у засніжених лісах Фінляндії під час Зимової війни 44-ї (Щорсівської) дивізії. На початку 1941 р. редакція «Красной звезды» зажадала зняття з друку рецензії на вже не раз видану книжку письменника Д. Петровського «Повість про полки Богунський і Тарашанський»*. Підставою стало те, що «ці полки погано себе проявили у Фінській війні». Ображений автор навіть звернувся зі скаргою до ЦК ВКП(б)¹¹⁹.

Крім М. Щорса, до пантеону героїв громадянської війни було введено й серба Олеко Дундича, який воював у Першій кінній армії і загинув при штурмі Рівного в 1920 р. Легендарну хоробрість червоного кавалериста відзначав письменник І. Бабель у своєму циклі оповідань «Кінармія». Тож зрозуміло, що після приєднання Західної України до

* Публікувалася протягом 1940–1941 рр. у різних варіантах і різними видавництвами, у тому числі «Детгиз», «Библиотека "Огонька"», «Библиотека красноармейца», «Советский писатель». Крім того, твір друкували в 1939 р. у журналі «Новий мир», а також у перекладі білоруською й українською мовами. У видавництві «Искусство» тривала підготовка до видання п'єси «Батько Боженко», написаної на матеріалах повісті Д. Петровського.

СРСР постало питання про увічнення його пам'яті. 18 липня 1940 р. газети повідомили про те, що Рівненська міська рада отримала телеграму від Наркомату оборони СРСР із повідомленням про згоду його очільника – маршала Радянського Союзу С. Тимошенка на перенесення на попереднє місце праху О. Дундича і звернення відомства до уряду з клопотанням про спорудження на його могилі пам'ятника. Міськрада ухвалила рішення про перенесення останків червоного героя в місце, де він був раніше похований – до колишнього парку Любомирських (нині парк культури ім. Т. Шевченка), для чого створили спеціальну комісію. Було також вирішено вулиці Стрілецькій надати ім'я О. Дундича¹²⁰, а 26 липня 1940 р. РНК СРСР видав постанову «Про спорудження в м. Рівне пам'ятника героєві громадянської війни командирові 1-ї Кінної армії Олеко Дундичу»¹²¹.

Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, яка до 1940 р. входила до складу Української РСР, уже мала свого героя – Г. Котовського. Напівполяк-напівмолдованин в анкетах він писався росіянином, але водночас був патріотом Бессарабії та відіграв значну роль у заснуванні в 1924 р. молдавської автономії, до складу якої було передано частину українських етнічних земель Придністров'я. Свій «прокол», пов'язаний з утворенням автономної одиниці, влада радянської України відчула вже в 1940 р., коли у зв'язку з виникненням нової союзної республіки довелося розв'язувати проблеми територіального розмежування між УРСР та Молдавською РСР. Проте допоки існував Радянський Союз проблемі міжреспубліканських кордонів ніхто не надавав серйозного значення¹²².

Г. Котовський був яскравою і неоднозначною особистістю. До революції він вважався лідером злочинного світу Півдня України, розбійником і грабіжником – «отаманом Пекла», як він сам себе називав. Не раз через кримінальні злочини сидів у в'язниці. Проте за радянських часів його почали називали «червоним Робіном Гудом» і «непереможним полководцем». У період громадянської війни Г. Котовський зробив блискучу кар'єру у Червоній армії. Наприкінці 1922 р. він командував 2-м кавкорпусом ім. Раднаркому України, був нагороджений трьома орденами Червоного прапора та почесною революційною зброєю¹²³.

Як і у випадку зі М. Щорсом, Г. Котовський загинув не в бою, а був убитий «своїми». У 1925 р. у Чабанці під Одесою, куди він приїхав разом із дружиною на відпочинок, його застрелив давній знайомий – одесит Меєр Зайдер. Мотиви вбивства так і залишилися нез'ясованими, що породило масу чуток і припущень. Поховали Г. Котовського 11 серпня 1925 р. в Бірзулі (нині місто Котовськ Одеської області), яке планувалося зробити столицею автономної Молдавії. У цьому ж місті створили мавзолей, де під землею у скляному саркофазі аж до приходу румунів у 1941 р. покоїлося тіло комкора, забальзамоване фахівцями

з Москви. Цей мавзолей став третім з існуючих у СРСР. Відтоді розквітнув культ червоного героя. У січні 1939 р. в Молдавському державному театрі ім. Горького (м. Тирасполь) відбулася прем'єра щойно написаної літератором Ю. Дольдом п'єси «Котовський»¹²⁴. Політичної актуальності цим прославленням додавали Бессарабський похід та утворення Молдавської РСР. На початку липня 1940 р. по радіо на всю країну транслювали привітання сестри червоного комкора – 70-річної Софії Котовської, яка жила у с. Ганчешти Кишинівського повіту, до його дружини й дітей, які мешкали в Києві. Український радіокомітет організував також виступ-відпо-

Г. Котовський (1881–1925 рр.)

відь дружини Котовського – Ольги Петрівни, яка привітала «трудящих визволеної Бессарабії й Північної Буковини з початком нового щасливого життя в дружній сім'ї народів СРСР»: «Здійснилася мрія Григорія Івановича, – сказала вона, – Бессарабія стала радянською. Ніколи більше не жити нашим сестрам і братам під п'ятою румунських бояр»^{125*}.

Оскільки Г. Котовський був причетний до розстрілу в листопаді 1921 р. 359 учасників Другого зимового походу армії УНР, узятих у полон біля села Базар на Житомирщині, з його ім'ям пов'язувалася й кампанія шельмування «антигероїв» радянської історії. 22 листопада 1940 р. в УРСР пройшли заходи з відзначення 20-річчя «ліквідації петлюрівщини». У Кам'янці-Подільському, в околицях якого біля річки Збруч відбулися останні бої між загонами Директорії УНР і радянськими військами на чолі з Г. Котовським, райком КП(б)У послав у села агітаторів, які провели бесіди «про визволення від петлюрівців». Газета «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР» умістила на своїх шпальтах статтю старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР В. Дядиченка «20-річчя ліквідації петлюрівщини»,

* На приєднаних землях упроваджувалися радянські історичні традиції. Московський Музей революції в липні 1940 р. відрядив до Бессарабії й Північної Буковини співробітників із завданням збирати матеріали, що стосувалися «окупації» цих земель «румунськими загарбниками», а також про перші заходи влади після «визволення». Усе це передбачалося експонувати в Москві на підготовлений музеєм виставці, присвяченій Бессарабії (див.: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 9 липня).

Герої країни Рад у політичній агітації (кінець 1930-х рр.)

Єфанов В. Незабутня зустріч

*Дамо мільйони кваліфікованих
робітничих кадрів!*

Делегатко, робітниче, ударниця

Семенов І. В мабутній час перед нами
буде справжній противник...

Бродати Л. Країна,
що має таких героїв – переможна!

Хто славний і знаний у країні соціалізму

в якій уряди УНР та Директорії називалися «підлими зрадниками – буржуазними націоналістами», їм закидалися численні злочини, зокрема організація єврейських погромів. «Робітники і селяни України, – робив висновок автор, – керовані славною Комуністичною партією на чолі з Леніним – Сталіним, у тісному союзі з братнім російським народом здобули нову велику історичну перемогу в боротьбі за справу комунізму!»¹²⁶.

Крім історичних постатей часів громадянської війни, образ «великої і вільної соціалістичної Батьківщини» почали формувати й нові герої «країни Рад»: стахановці, буряківниці-п'ятисотенниці, папанінці, челюскінці, вояки Червоної армії, авіатори тощо. Серед останніх помітне місце займав канонізований радянською пропагандою льотчик-випробувач, Герой Радянського Союзу В. Чкалов, який очолював екіпаж, що здійснив у 1937 р. безпосадочний переліт через Північний полюс із Москви до Ванкувера (штат Вашингтон, США). В УРСР подібним героєм-символом стала льотчиця П. Осипенко, яка на початку травня 1939 р. трагічно загинула в авіакатастрофі разом із пілотом А. Серовим. У червні 1939 р. РНК СРСР видав постанову про увічнення їхньої пам'яті. Ім'я П. Осипенко було присвоєне Бердянському учительському інституту, Одеській військовій авіаційній школі і Дніпровському аероклубу; у Бердянську запланували організувати аероклуб ім. П. Осипенко, а у с. Новоспасівка Бердянського району Запорізької області – поставити пам'ятник*. Президія Верховної Ради УРСР також долучилася до меморіальних заходів, ухваливши перейменувати м. Бердянськ на м. Осипенко, а с. Новоспасівку – на с. Осипенко¹²⁷. Також ім'я льотчиці одержав один із дніпровських пароплавів¹²⁸. У місті, названому на честь героїні, відбулися урочистості з нагоди перейменування, а на підприємствах та в установах пройшли мітинги й збори¹²⁹.

Важливе місце в ряду канонізованих радянських героїв із кінця 1930-х рр. почали займати бійці та командири РСЧА – учасники перемог над «японськими мілітаристами», «білополяками», «білофінами» та «румунськими боярами». Під час воєнного конфлікту 1938 р. на Далекому Сході газети багато писали про бої Червоної армії з «японською воячиною», а після їх переможного завершення повідомляли про урочисте нагородження героїв Хасану орденами й медалями, що проходило у Кремлі¹³⁰. Приїзд їх у відпустку до українських міст перетворювався на справжні пропагандистські кампанії. Навесні 1939 р. преса висвітлювала перебування у столиці УРСР Героя Радянського Союзу, уродженця с. Посухівка Ладизенського району Київської області капітана

* Матері та сестрі П. Осипенко передбачалося видати матеріальну допомогу, відповідно 5 тис. і 3 тис. руб., а також призначити довічні пенсії в розмірі 300 руб. і 200 руб. (див.: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 9 червня).

Д. Левченка. Почесного гостя возили на екскурсії по місту та до щойно відкритого пам'ятника Т. Шевченкові, він багато виступав¹³¹.

Із метою посилення військово-патріотичного виховання влада вирішила святкувати перемогу в боях біля оз. Хасан на державному рівні. У 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про увічнення пам'яті героїв Хасану». 6 серпня, день, коли відбулося взяття височини Заозерної та «очищення радянської землі від

П. Осипенко (льотчик, 1907–1939 рр.)

японських загарбників», оголошувалося святом 1-ї окремої Червонопрапорної армії. Було також вирішено збудувати пам'ятник у місцях боїв, перейменувати Посьєтський район Приморського краю на Хасанський та заснувати нагородний знак¹³². Того ж року радянська Україна вперше урочисто відзначала річницю боїв на Хасані. Зокрема, у Києві відбулися збори військового активу, близько 600 учасників яких заслухали доповіді «про бойову й технічну міць Червоної армії, її безмежний героїзм»¹³³. За ініціативою Всесоюзного комітету у справах фізкультури та спорту при РНК СРСР було проведено День оборонних видів спорту «на відзначення переможних боїв Червоної армії біля озера Хасан». У столиці УРСР близько 400 фізкультурників узяли участь у вогнепоясованих спортивних змаганнях, демонструючи свою майстерність у стрільбі, подоланні смуги перешкод, боротьбі. А впродовж 6–16 серпня відбувся «великий військово-річковий перехід»: 20 яхт подолали 563 км за маршрутом Київ – Черкаси – Кременчук – Дніпродзержинськ¹³⁴.

У системі заходів щодо формування радянської ідентичності по-важне місце відводилося новим державним святам, які прийшли на зміну старим релігійним. На це не шкодували ані коштів, ані організаторських зусиль. Зазвичай подібні заходи супроводжувалися масовими народними гуляннями і військовими парадом, урочистим відкриттям нових будівель, пам'ятників, спуском на воду суден тощо. Саме через свою масовість серед усіх комеморативних практик, покликаних упровадити у суспільну свідомість нові трактування минулого, державні урочистості займали тут пріоритетне місце та ставали важливим засобом творення офіційної моделі радянського патріотизму.

Слід згадати, що нову символічну систему більшовики почали створювати відразу після захоплення влади. Важливу роль у ній відігравали червоні зірка й прапор, гімн «Інтернаціонал», відзначення Першотравня, річниць «Жовтневої революції», ювілейних ленинських

дат – днів народження та смерті «вождя світового пролетаріату» тощо¹³⁵. Надалі тематика свят формувалася в контексті сталінської державної політики. Вона була просякнута мілітаризмом, ідеями підготовки до війни, що проголошувалося надважливим державним завданням. Цьому мали слугувати постійні військово-фізкультурні конкурси, змагання зі стрільби, стрибків із парашутом, надівання протигазів і т. ін. Свідченням загального психозу стало те, що навіть під час Дня книжки в Москві (1935 р.) було влаштовано показові маневри артилерійського полку під девізом «Книжка – найкраща зброя!»¹³⁶. Характерною рисою передвоєнних свят стає насильство, основними формами якого були демонстрація сили, ритуальне вбивство, наприклад сценки розправ над «імперіалістами та куркулями»¹³⁷.

Справді, жодні державні урочистості не відбувалися без воєнізованих заходів. У 1939 р. під час святкування Дня міжнародної солідарності трудящих в Києві пройшов військовий парад. За офіційними повідомленнями, у демонстрації у столиці УРСР взяли участь 500 тис., у Харкові – 600 тис., в Одесі – 400 тис. осіб¹³⁸. А під час проведення в Києві в липні 1939 р. Всесоюзного дня фізкультурника близько 20 тис. осіб пройшли в колонах із транспарантами вулицями міста. Відбулися показові виступи фізкультурників, народні гуляння. На стадіоні «Динамо», прикрашеному гаслом «Привіт улюбленому Сталіну!», глядачі спостерігали за змаганнями військовиків із рукопашного бою. Слухачі Київського технікуму фізкультури представили киянам інсценування «Події біля озера Хасан». Близько 800 школярів демонстрували вільні вправи у вигляді зірки, танцювали гопак¹³⁹.

Нагрудний знак учасника боїв
на оз. Хасан

У Севастополі в 1939 р. під час відзначення Дня військово-морського флоту стартував агітаційний автомотопробіг по Криму, було відкрито виставку з історії російського флоту з часів Петра I й до Першої світової війни, проведено багатолюдний мітинг за участю командувача Чорноморського флоту Ф. Октябрського, парад на воді, «зоряний заплив» кількох тисяч червонофлотців і командирів, святковий феєрверк. У Києві в театрі КОВО відбулися урочисті збори, нагородження «відмінників бойової і політичної підготовки» Дніпровської військової флотилії, спортивні змагання¹⁴⁰.

Усі ці масові військово-спортивні заходи не могли не впливати на романтизовану уяву юнацтва великих міст та були дуже популярними. 18 серпня 1939 р. під час відзначення Дня авіації в Києві у масових заходах брали участь близько 150 тис. осіб. Авіачастини КОВО, члени аероклубу влаштували показові повітряні бої та десантування 1200 парашутистів. У парку ім. Першого травня відбувся концерт артистів Державної філармонії. У Дніпропетровську за повітряним парадом спостерігало понад 25 тис. осіб, а у Житомирі у цей день 900 юнаків виявили бажання стати льотчиками, подавши заяви про вступ до авіаційних училищ¹⁴¹.

Зазвичай до таких свят приурочувалися заходи, які мали започаткувати певні патріотичні почини. Наприклад, у серпні 1939 р. у Дніпропетровську відбулася урочиста зустріч екіпажу літака Тризни, який на честь «сталінського дня залізничника» здійснив переліт за маршрутом Дніпропетровськ – Москва – Дніпропетровськ. Сам командир екіпажу машиніст паровоза Тризна, – як повідомляли газети, – оволодів майстерністю пілота без відриву від виробництва. У Москві він доповідав про успіхи «сталінських залізничників» самому наркомові шляхів сполучення Л. Кагановичу¹⁴². Складно сказати, яку практичну цінність могло мати поєднання професій машиніста та авіатора й наскільки такий рух міг стати масовим. Утім, подібні починання вже самі по собі виступали певним чинником патріотичного виховання, а нерідко вони радше імітували масовість, аніж були такими насправді. На початку серпня 1939 р. газети повідомили про те, що група трактористів Куликівської МТС Чернігівської області звернулася до наркома оборони СРСР К. Ворошилова з проханням сформувати з колективу машинно-тракторної станції танковий екіпаж. «Фашистські пси, – йшлося в їхньому листі, – гострять зуби на нашу святу Батьківщину, але ніколи не будуть їм на радянській землі»¹⁴³. Уже 8 серпня заступник командувача військ КОВО комдив В. Герасименко повідомив про задоволення цього прохання та звернувся до громадськості із закликом підтримати «цінний почин»¹⁴⁴. ЦК ЛКСМУ зобов'язав комсомольські організації сприяти цьому руху.

*Кукринікси. «Вирушили до озера Хасан, щоб переповзти через радянський кордон»
(радянська політична карикатура, 1939 р.)*

Військові паради в Києві на Хрещатику*1 травня 1939 р.**7 листопада 1939 р.*

До кінця року сільські механізатори Чернігівщини відзвітувалися про створення 100 танкових екіпажів запасу¹⁴⁵. Залишається невідомим, чи навчалися вони на реальних бойових машинах, і чи не стала ця патріотична ініціатива черговою даниною моді та звичайною «компанійщиною»? Подібні сумніви викликані й тим, що широко закроена у великих містах військово-оборонна робота практично не поширювалася на колгоспників. Зокрема, на липневому 1939 р. пленумі ЦК КП(б)У було піддано критиці діяльність ТСОАВІАХІМ за те, що з 19 764 601 мешканця села відповідними заходами було «охоплено» лише 672 265 осіб¹⁴⁶.

*Єфимов Б. На призовному пункті
(радянська політична агітація, 1940 р.)*

- Нумо, поверніться спиною.
- Навіщо, лікарю? Адже мені ніколи не доведеться цього робити

Партократія та інтелігенція як будівничі українського радянського патріотизму

Творцями нової моделі радянського патріотизму, як у Росії, так і в Україні, виступали представники партійної та творчої еліти. Цей тандем повинен був поєднати «правильну й вірну» ідеологію компартії з творчим запалом «власителів думок», які мали широкий вплив на «народні маси». Сталінське керівництво розуміло, що формування нової радянської ідентичності в Україні було неможливим без зміцнення тут позицій партії. Між тим Й. Сталін був незадоволений непокірливістю ЦК КП(б)У, який на лютнево-березневому пленумі 1937 р. заблокував його рішення про звільнення С. Косіора, П. Любченка, Г. Петровського та ін., і висунення на пост першого секретаря М. Хрущова¹⁴⁷. Тож на початку 1938 р., після проведеної у верхах «чистки», він знов прислав в УРСР свого вірного клеврета, який мав навести тут порядок. М. Хрущов прибув до Києва у супроводі команди партійних бюрократів, дібраних у Москві. Виконуючи настанови вождя, із метою створення слухняної й керованої парторганізації він продовжив «чистки» в партії. Водночас новий перший секретар ЦК КП(б)У доклав чимало зусиль для посилення лояльності населення до влади, що не останньою мірою передбачало «виховання» радянського патріотизму.

У роки «Великого терору» парторганізація республіки зазнала справжнього погрому. На XIV з'їзді КП(б)У в червні 1938 р. зазначалося,

що 2/3 партійного керівництва на міському, районному і сільському рівнях було піддано ґрунтовній «чистці». Серед 59 обраних на цьому з'їзді членів ЦК лише майбутній маршал С. Тимошенко пережив попередній його склад. Усі члени політбюро й ЦК, за винятком Г. Петровського, загинули. Тож спадкоємність керівництва було втрачено¹⁴⁸. «По Україні буцімто Мамай пройшов. Не було ані секретарів обкомів партії в республіці, ані голів облвиконкомів», – згадував М. Хрущов¹⁴⁹. Однак тільки-но сам Микита Сергійович приїхав у республіку, відразу підключився до кампанії боротьби з «ворогами народу». У звітній доповіді на згаданому вище з'їзді він наголошував: «Ми ворогів в основному розбили, але в нас залишилося ще вороже коріння [...]. За допомогою ЦК ВКП(б) та особисто товариша Сталіна, за допомогою всього українського народу ми почистили, чистимо та маємо чистити українську землю від усіх зрадників»¹⁵⁰.

Якими методами боротьби з «ворогами» пропонував йому користуватися «кремлівський горець» дають уявлення мемуари М. Хрущова, котрий, зокрема, писав про таку собі Ніколаєнко, що «трудилася на культурному фронті». Цю особу позитивно згадував у своїх виступах Й. Сталін, який і порадив першому секретареві ЦК КП(б)У скористатися її допомогою в боротьбі з «ворогами народу» в УРСР. М. Хрущов прийняв Ніколаєнко в Києві. Це була молода жінка, випускниця якогось вишу, котра працювала нібито директором музею. «Вона мала стосунки з народним мистецтвом і тому спілкувалася з інтелігенцією. І почала вона говорити мені про ворогів народу. Ну, це була якась маячня божевільної: вона всіх українців уважала націоналістами, усі в її очах були петлюрівцями, ворогами народу, і всіх їх треба арештовувати»¹⁵¹. Як згадував М. Хрущов, Ніколаєнко почала частенько навідуватися до його кабінету. Коли пізніше керівник республіканської парторганізації заявив, що Ніколаєнко, мовляв, «хвора людина, яка абсолютно незаслужено обвинувачує людей в українському націоналізмі», Й. Сталін був незадоволений: «Ось недовіра у вас до цієї людини, це неправильно. 10% правди – це вже правда, це вже вимагає від нас рішучих дій, і ми поплатимось, якщо не будемо так діяти»¹⁵².

Ця ремінісценція у хрущовських мемуарах свідчить також про бажання самого Микити Сергійовича відмежуватися від участі в тих кривавих злочинах, до яких йому довелося долучитися. Між тим, терор в УРСР тривав упродовж усього 1938 р., при цьому відсоток смертних вироків, порівняно з іншими видами покарань, був у тому році особливо високим. У січні – серпні розстріляли 35 563 особи й лише 860 потрапили в табори¹⁵³. Це означало регулярні масові розстріли. Нерідко звинувачених страчували того ж дня. Зокрема, у Вінниці засуджених до смерті зв'язували, затикали кляпом роти і відвозили на мийку автомобілів, де шум двигунів приглушав звуки пострілів. Тіла вантажили на машину і везли

на місце поховання: у сад, парк чи на цвинтар. Наслідком цього стали 87 масових могил, що їх енкавеесівці заповнили трупами у Вінниці та поблизу міста. Загалом у 1937–1938 рр. у ході антикуркульських операцій було розстріляно 70 868 жителів УРСР¹⁵⁴. Але й у 1940 р. на XV з'їзді КП(б)У М. Хрущов продовжував закликати комуністів до «викриття і викорінення ворогів народу – буржуазних націоналістів» та до «нешадної боротьби з ними»¹⁵⁵.

На тлі розгортання масових репресій, у тому числі й у партії, відбувалося розширення її складу. За дворічний період між XIV і XV з'їздами чисельність республіканської парторганізації збільшилася на 82,5%¹⁵⁶, склавши на 1 травня 1940 р. 521 078 осіб (члени партії – 319 523, кандидати – 201 555)¹⁵⁷. Таке стрімке зростання лав КП(б)У виходило з загальної лінії сталінського керівництва, яке напередодні великої європейської війни прагнуло зміцнити свої позиції шляхом полегшення умов прийняття до партії «пролетарсько-селянських низів».

Пришвидшене збільшення кількісного складу КП(б)У за рахунок простих робітників мало свої наслідки. В 1940 р. партія здебільшого складалася з недосвідчених новачків, крім того 70% її членів були малописьменними, маючи лише початкову, або взагалі не маючи жодної освіти¹⁵⁸. Такій партії цілком відповідав і стиль політичного лідерства її керівників. Вульгарний популізм, культурне невігластво, використання просторічної говірки або й брутальної лайки – усе це, на думку пролетарських вождів, мало підкреслювати генетичний зв'язок «верхів» із «широкими народними масами». Уособленням такого типу лідера в УРСР був сам перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов – виходець із народу, не позбавлений гострого природного розуму, міцної хватки і відвертого популізму. Під час роботи XV партз'їзду, намагаючись здобути симпатії залу, він підняв на глум політпрацівників Одеського військового округу за, на його думку, «надмірні вимоги» при перевірці політичних знань комуністів. «Вони запитують, якими словами починається та якими закінчується Комуністичний маніфест, – риторично і навіть із викликом віщав М. Хрущов, – а я й сам не пригадую, з яких!»¹⁵⁹. Отож, лідер комуністів республіки прямо давав зрозуміти молодим партійним кадрам, що знання засадничих основ марксизму не розглядається партією як головна умова для членства в ній. Натомість понад усе цінувалася відданість. Низький освітній та культурний рівень партійців фактично перетворював КП(б)У на партію організованого натовпу. Такою її собі й мислила стара інтелігенція. Академік В. Вернадський записав у своєму щоденнику, що в більшовицьку партію, опору режиму, пробивався «всякий непотріб», «справжніх людей» знайти тут складно. Підбір кадрів, і не тільки партійних, як ніколи раніше визначався «благонадійністю»¹⁶⁰. «Вражає “наживний” настрій, – відзначав відомий учений 5 жовтня 1939 р., – котрий бере гору в масі

Партійно-радянське керівництво УРСР.

Зліва направо: голова НКВС І. Серов, член політбюро, голова РНК (з 28 липня 1939 р.) Л. Корнісць, член політбюро М. Гречуха, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, голова РНК (до 28 липня 1939 р.), член політбюро Д. Коротченко, другий секретар ЦК М. Бурмистренко, заступник голови РНК (з 28 травня 1940 р.) К. Караваєв, секретар Сталінського обкому КП(б)У (до червня 1940 р.) К. Литвин (Київ, травень 1941 р.)

комуністів: добре одягатися, їсти, жити, і всі буржуазні устремління, що яскраво ростуть, вони один одного підтримують [...]. Усі покидьки йдуть у партію»¹⁶¹.

Залучення до компартії місцевого українського населення, зважаючи на переважання в демографічній структурі республіки селянства, завжди являло для влади неабияку проблему. Від самого початку в радянській Україні представники корінного населення не становили в партії вагомій більшості, а на чолі КП(б)У аж до кінця 1940-х рр. українців узагалі не було. Додамо, що у червні 1938 р., після проведення виборів до Верховної Ради УРСР, серед 304 нових її депутатів етнічних українців було 186, а майже третину (111) становили росіяни¹⁶².

Отримавши від Й. Сталіна розпорядження очолити українську парторганізацію, М. Хрущов, за його словами, спочатку попросив самовідвід. «Крім іншого, – мотивував він свою відмову, – існує національне питання. Я – людина російська; хоча й розумію українську мову, проте не так, як треба керівникові. Розмовляти українською я зовсім не можу, а це також має великий мінус. Українці, особливо інтелігенція, можуть прийняти мене дуже холодно, і я би не хотів ставити себе в таке становище». Господар Кремля відреагував на це миттєво: «Ні, що ви! Косіор – узагалі поляк. Чому поляк для українців кращий

за росіянина?». М. Хрущов відказав: «Косіор – поляк, проте він знає українську мову і може виступати українською, а я не можу. Крім того, у Косіора більше досвіду»¹⁶³. Але, попри все, Микита Сергійович добре розумів, що Й. Сталін уже прийняв рішення.

За два роки по приїзді нового вождя кількість українців серед комуністів республіки суттєво збільшилась і вони за своєю чисельністю почали значно перевищувати неукраїнську частину партії. Це дало М. Хрущову можливість на XV з'їзді КП(б)У із задоволенням констатувати, що «корінне українське населення є основним кістком партії». Він неодноразово звертався до залу зі словами: «Ми, українці», «Нам, українцям», і навіть у зв'язку зі своїм призначенням на посаду першого секретаря переказав історію про вибори гетьманів у Запорізькій Січі, коли козаки обкидали обраного багнюкою, щоб не задирав надалі кирпич¹⁶⁴. Попри все, як і в минулому, частка партійців серед українського населення все ж залишалася меншою, ніж серед представників інших національностей – передусім росіян і євреїв. Зокрема, українці, які за переписом 1939 р. становили 73,5% населення УРСР, складали 63,1% членів КП(б)У, росіяни відповідно – 13,4% і 19,1%, євреї – 4,9% і 12,9%¹⁶⁵. До того ж у політбюро з восьми дійсних членів і кандидатів у члени лише троє були представниками корінної нації¹⁶⁶.

Слід зазначити, що, попри зростання відсотку етнічних українців, у партії тривали процеси російщення, які посилилися ще за часів П. Постишева. Не останньою мірою цьому сприяло й те, що новим керівником республіканської парторганізації став саме російськомовний М. Хрущов, а у цій партії звикли брати приклад з керівництва. До того ж призначення М. Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У (водночас він ще обійняв посади секретаря Київського обласного та міського комітетів партії) вочевидь засвідчило посилення контролю Москви над Україною. Після репресій проти «націоналістів-українізаторів» ЦК ВКП(б) самостійно проводив відбір і призначення керівництва партії в УРСР. Така політика мала значний психологічний вплив на місцевих комуністів. Для тих українців, які прагнули зробити кар'єру, розправа з українськими керівними кадрами стала добрим уроком, який мав засвідчити: ніколи не демонструй місцевого патріотизму, а лише прихильність до московського керівництва. Вхожий у високі кабінети О. Довженко доволі відверто висловлювався про культурний і професійний рівень партійно-наркомівської номенклатури УРСР, яку він називав «суржики з начальства». «Сотні наркомів, – писав відомий кінорежисер на початку 1940-х рр. – Усі молоді й середнього віку. Короткошиї, товсті та однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом непогані люди. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржилом»¹⁶⁷.

Творча інтелігенція республіки – другий «антрепренер», який мав творити український радянський патріотизм, також зазнала жахливих репресій. Ураховуючи, що боротьба з «ворогами народу» велася в УРСР під гаслами «винищення українського буржуазного націоналізму», до їх числа потрапило чимало представників національної еліти. Приводом для звинувачень у націоналізмі могло стати будь-що: від участі в національних партіях під час громадянської війни до таких дрібниць, як передплата на українські часописи. Годі й казати, що особливо вражаючими були втрати серед учених-гуманітаріїв і культурних працівників. За деякими підрахунками, із 259 українських письменників, які друкувались у 1930 р., після 1938 р. залишилося тільки 36¹⁶⁸, а з 85 мовознавців загинуло 62¹⁶⁹. Це стосувалося й інших сфер української гуманітаристики, зокрема історії. «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, – зазначав О. Довженко. – Посилали у примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель. А що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу»¹⁷⁰.

З огляду на соціально-політичну значущість і вплив інтелігенції на суспільну свідомість, НКВС приділяв особливу увагу вивченню її настрів. «Соціологи від спецслужб» поділяли цю соціальну страту на ряд категорій (творча, технічна, вузівська тощо), а також за національними та віковими ознаками (стара, нова). Стара інтелігенція вважалася найменш лояльною до радянської влади, позаяк виховувалася за царських

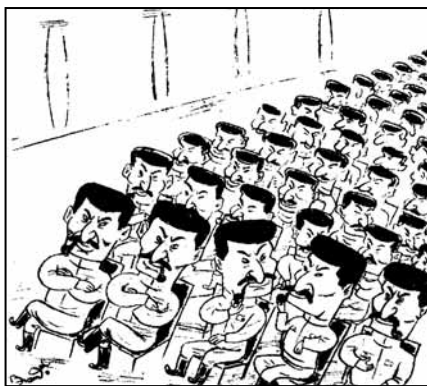

Києво-Печерська лавра (1930-ті рр.)

часів. Після розгрому т. зв. «Спілки визволення України», основу якої становила саме стара українська інтелігенція, чимало з тих, хто тоді залишився у живих, як, приміром, академік А. Кримський («ідеолог антирадянського націоналістичного підпілля на Україні»), перебували в оперативній розробці органів держбезпеки.

«Під софітами спецслужб» опинилися також практично всі більш-менш знані українські письменники. З огляду на те, що деякі з них під час революції й громадянської війни відстоювали ідеї незалежності, служили в петлюрівській чи гетьманській арміях, були членами національних партій, працювали в українській пресі тощо, вони всі розглядалися як приховані вороги радянської влади – «українські націоналісти». Наприклад, поета Максима Рильського в енкавеєсівських документах атестували як «колишнього поміщика», члена «Спілки визволення України». Проти Миколи Бажана в 1935 р. порушили справу у зв'язку з участю в Українській військовій організації. Павлові Тичині пригадували його «боротьбізм» і те, що він «співробітничав із націоналістичним журналом “Рада”». Петро Панч проходив у документах НКВС як «колишній офіцер петлюрівської і гетьманської армій». «Петлюрівське минуле» мали також Олександр Довженко та Володимир Сосюра. Аркадія Любченка характеризували як «колишнього учасника банди та члена повстанкому в одному з районів України». Під постійним спостереженням перебував син видатного українського письменника Івана Франка – Петро, якого вважали пов'язаним із керівництвом Української військової організації¹⁷¹. До числа націоналістів відносили також письменника Ю. Яновського, архітектора В. Заболотного, актора А. Бучму (останнього називали офіцером Української галицької армії) тощо. Органи держбезпеки не обходили увагою і представників національних меншин. За зв'язки з «троцькістами» «розробляли» Л. Первомайського, С. Голованівського, В. Торуна, а також шістьох єврейських літераторів на чолі з І. Фефером – як «законспіроване правотроцькістське підпілля».

Слід зазначити, що хоча йшлося про відносно вузьке коло осіб, проте це був цвіт української інтелігенції, діячі літератури, науки, мистецтва, імена яких були широко відомі в республіці. Перебуваючи «під ковпаком» спецорганів, митці постійно відчували потужний психологічний тиск, а іноді навіть ставали жертвами підступних замахів. Зокрема, наприкінці

Брандель М. З'їзд рад після процесів
(польська політична карикатура,
1930-ті рр.)

*М. Бажан
(поет, перекладач, 1904–1983 рр.)*

серпня 1938 р. під час однієї з поїздок автомобіль, в якому перебували О. Довженко і М. Бажан, раптово втратив керування й вони ледь не загинули. Шофер, прийшовши до тями, виявив, що хтось підпиляв вісь керма, причому так, що залишався лише тонкий шар неушкодженого металу, який і не витримав під час руху. Цей випадок увігнав О. Довженка в депресивний стан¹⁷². Щодо М. Бажана, то він не виходив із нього впродовж 1930-х рр. Для поета не стали індульгенцією навіть вірнопідданські твори про Й. Сталіна та інших вождів («Товариш стоїть в зореноснім Кремлі» (1932 р.), поема-трилогія про С. Кірова «Безсмертя» (1935–1937 рр.),

поема «Клич вождя» (1939 р.)). Очікуючи на приїзд «чорного воронка», він постійно тримав наготові «арештантську валізу» та лягав спати у брюках, щоб не соромитися перед енкавєєсівцями, коли, неодагнений, шукатиме окуляри (з дитинства мав дуже слабкий зір). Декілька разів після «німих дзвінків» М. Бажан тікав із квартири та переховувався у знайомих, а якось навіть провів три дні на київському пляжі, де врешті знайшов газету з інформацією про нагородження його орденом Леніна¹⁷³.

Для української радянської інтелігенції настали лихі часи. Після доби українізації, коли в усіх сферах суспільного життя, передусім у культурі та освіті, панувала українська мова, коли від урядовців, партійців і командирів Червоної армії вимагалось її обов'язкове знання, коли газети й журнали були здебільшого україномовними, настав період великого повороту. Упродовж 1930-х рр. у республіці різко скоротилася кількість періодичних видань українською мовою, натомість збільшилося число російськомовних. Ще у середині 1930-х рр. почалася пропаганда російської як засобу «міжнаціонального спілкування» та мови «комуністичного майбуття», а 13 березня 1938 р. вона стала обов'язковою для вивчення у школах національних республік, починаючи з 2-го класу. Головними винуватцями того, що російська мова досі не вивчалася в національних школах, влада, звісна річ, назвала «буржуазних націоналістів»¹⁷⁴. Відтак мовне питання політизувалося. «Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці йшли на мерзоти й підлоти, – наголошував М. Хрущов на XIV партз'їзді (1938 р.), – щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів»¹⁷⁵. «Вороги

народу, буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури. Вони знали, що це вплив більшовизму, вплив вчення Леніна – Сталіна на уми українського народу», – підкреслював промовець¹⁷⁶. Устами першого секретаря ЦК КП(б)У влада чітко давала зрозуміти, що бути справжнім радянським патріотом означало всіляко демонструвати своє знання і прихильність до російської мови та культури.

Між тим російщення стало настільки помітним явищем, що на це звернув увагу навіть академік В. Вернадський, який навесні 1939 р. приїхав в Україну з Москви. «Надзвичайна експансія великоросійського – за мовою – племені, – зазначав він. – Великі міста, такі, як Харків та Одеса, і меншою мірою Київ – хоча і Київ теж – русифікуються... У Києві тільки рідко почуєш на вулицях, особливо на великих, українську мову, проте у книжкових магазинах вона, поряд із російською, яскраво представлена»¹⁷⁷.

Знову ставав актуальним вислів Великого Кобзаря про те, що українці відчувають себе чужими на своїй землі. Серед інтелігенції часто обговорювалися питання репресій, наступу влади на українську культуру. Улітку 1938 р. в Будинку творчості письменників в Ірпені відбулася бесіда між О. Довженком, М. Бажаном та Ю. Яновським. Стурбовані письменники порушували питання масових арештів митців, яких звинувачували в «націоналізмі». Вони вважали ці справи сфабрикованими, називали їх «липою». Емоційний О. Довженко, доводячи ситуацію до абсурду, говорив: «Що це за нація, українці? Зрадник на зраднику»; «Що це за партія, в якій так багато зрадників? Усі вожді зрадники». Хоча він сам особисто припускав, що, можливо, і «немає диму без вогню» стосовно націоналістів та приязно висловлювався про Й. Сталіна, проте митець був щиро занепокоєний ситуацією з українською культурою. На зустрічі в Ірпені лунали висловлювання про «шалену русифікацію», «загибель української культури» й т. ін. «Української культури нема, українську культуру загнали в гопакі і шаровари. Українською культурою бояться займатися, – твердив О. Довженко. – На кожного творця української культури дивляться, як на потенційного ворога»; «Ми, культурні працівники, що залишилися, – христосики на Голгофі.

Пророков Б. Спільна мова
(радянський політичний плакат, 1939 р.)

Д. Гуменна (письменниця, 1904–1996 рр.)

Щорсу легше було гнати з України окупантів, ніж мені ставити про нього картину». Донощик, від якого й стали відомі ці подробиці, писав у своєму звіті, що кінорежисер навіть погрожував здати власний орден Леніна¹⁷⁸.

Слід зазначити, що для свідомих українців стан, в якому перебувала рідна мова, являв собою хронічну незагоєну рану. На відміну від партійців, для яких мова була лише засобом для просування кар'єрними шаблями, українська інтелігенція вкрай боляче переживала поступове витиснення з ужитку «калинової душі нації». Зокрема, напередодні німецько-радянської війни відомого діяча національного руху Івана Майстренка, який щойно звільнився

із заслання, вразило те, що артисти полтавського українського театру, граючи на сцені п'єсу українською мовою, за кулісами говорили між собою російською¹⁷⁹. «В університеті розмовляли (українською – В.Г.) тільки початківці й поети, – зазначав у своїх щоденниках О. Довженко. – Решта вся по-руськи на радість Гітлеру»¹⁸⁰. Переживаючи проблему втрати українцями мови батьків, митець постійно задавався питанням – хто у цьому винен: «Українському народу стало невідгідно говорити рідною мовою, він не має необхідної кількості культурних заходів, заважають євреї та московські бездарі [...], українська мова у власній країні перетворилася на латину, адже її вживають лише в урочистих випадках та в офіційних документах, і це трагедія українського народу»¹⁸¹.

Антиєврейські та антиросійські висловлювання, що їх припустився О. Довженко, вочевидь слід вважати етнофобійними*. Таку емоційну реакцію спровокував надто напружений психічний стан, в якому перебував Олександр Петрович, а також його особисті конфлікти з колегами по цеху – представниками саме цих національностей. Адже зазначимо, що кіно в УРСР знімалося винятково російською мовою, на кіностудії в Києві ніхто не розмовляв українською. Тож основна причина обурення майстра

* Фобійні висловлювання, однак, самі по собі не означали, що О. Довженко був антисемітом. Див.: *Altshuler M. Were a Majority of the Ukrainian Creative Intelligentsia Anti-semitic? A Letter of the Head of the NKVD to Nikita Khrushchev in 1943 // Jews in Eastern Europe*, 2000. – №2 (42). – Р. 76–85.

щодо персоналій росіян і євреїв полягала в їхній активній участі у процесі російщення України. Тим не менше етнічні стереотипи й упередження були поширеними серед української інтелігенції, зокрема літераторів. Письменниця Докія Гуменна згадувала, що після масових арештів порожнечу серед українських письменників заповнили молоді євреї, вихідці з містечок. «Такі ж самі молоді люди цієї раси у жидівській секції (Спілки письменників – *В.Г.*) (от Зісман, Забара, Копштейн) були скромні, – зазначала вона, – а ці поводитися надзвичайно нахабно. Уже саме оце цинічне вживання лише російської мови у стінах дому літератури й ніколи – української, хоч вони і вважалися українськими письменниками та друкували свої статті, оповідання й вірші дубово-суконною українською»¹⁸².

Серед таких «українських письменників» Д. Гуменна згадувала Л. Смольсона, що писав для «Літературної критики», Адельгейма з «Літературної газети», П. Альтмана, який у 1939 р. за «найкращу біографію» Т. Шевченка отримав премію 2 тис. руб.* До цієї «громадки» належав і майбутній радянський класик Натан Рибак, котрий згодом, на честь 300-річчя «возз'єднання України з Росією», відзначиться кон'юнктурною історичною епопеєю «Переяславська рада». «Верховодою, ідеологом і законодавцем пролетарсько-соціологічного тону та видавцем оцінок» в українській літературі був у цей період Ілля Стебун (Кацнельсон). При дуже скромних творчих талантах цей син остерського рабина спромігся обійняти чи не більшість ключових посад у літературі. Свого брата Абрама він зумів зробити не лише членом Спілки письменників, але й співробітником Науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка. Д. Гуменна згадувала, як у 1940 р. на науковій сесії Академії наук І. Стебун виголосив доповідь про Лесю Українку. «Типова комсомольсько-робфаківська доповідь, – зазначала вона, – без знання матеріалу, без вглиблення з феномен Лесі Українки, але виголошена з нахабним апломбом»¹⁸³.

Парадоксально, але етнічні стереотипи в середовищі українських літераторів підживлювалися особами, які були так само далекими від єврейства, як і від українства. Зокрема, І. Стебун настільки «емансипувався від своєї нації, що гидливо, в інтернаціональному дусі, казав: “От ніх чесноком пахнет!”»¹⁸⁴. По суті представникам «групи Стебуна», яка заправляла у всій Спілці письменників, ішлося передусім про вплив та гроші, що їх можна було отримувати від замовлень на переклади, під організацію ювілеїв, літфондівські блага тощо. До того ж літературна критика І. Стебуна, попри її політичну заангажованість, могла бути ще й дуже небезпечною. Так, у 1939 р. він у своїй статті писав, що М. Рильському та

* Державне літературне видавництво і редакція «Літературної газети» провели закритий конкурс на написання кращої біографії Т. Шевченка. Першу премію журі не присуджувало, другу отримав П. Альтман. Твір переможця було ухвалено надрукувати у центральній газеті (див.: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 11 січня).

«йому подібним», місце «не на Україні, а у Сибіру»¹⁸⁵. Тож сам факт, що такі люди можуть «безкарно торочити українську літературу» не міг не обурювати українців, які сприймали це як «русифікаційну погромну дію всередині української секції спілки»^{186*}.

Міжнаціональну конфліктність провокували й ті шовіністичні настрої, які панували у середовищі російської інтелігенції. Добірку типових «русо-тяпських» ідей щодо України та українців навів у своїй книзі-спогадах Лев Копелев. «Ніякої української нації немає, – говорив йому його приятель – професорський син Роман Самарін. – Її вигадали невігласи-хуторяни, нащадки придніпровських розбійників-запоріжців. Ті були різноплеменним збродом і набивали собі ціну в постійних війнах Росії з Польщею й Туреччиною. Запоріжці зраджували то тих, то інших. А потім їхні онуки і вигадали собі Україну. Проголосили нацією мешканців російської окраїни. Адже “Україна” і означає просто “окраїна”. Українська мова – це міф. Є декілька малоросійських діалектів. Кращі люди Малоросії завжди усвідомлювали себе росіянами, – Розумовський, Гоголь, Щепкін, ваш улюблений Короленко. А нинішня метушня з українізацією довго не протриває. Усі самостійники – майбутні зрадники. Коли почнеться війна з Польщею чи Румунією, їх доведеться розстрілювати. Сьогодні в російській державі при владі російські комуністи. Нехай ця держава зветься Есесер. Проте її столиця – Москва; основа її державної моці – російський народ, російська армія. І нема чого посилатися на різних нацменів. Російська імперія, російська армія завжди були різноплеменними, згадайте Мініха, Баркляя-де-Толлі, Дибича, Нессельроде, Тотлебена [...]. Сотні, тисячі іногородців були офіцерами, чиновниками. Башкири та калмики в Париж входили»^{187**}.

За часів, коли російський великодержавний націоналізм ще не набув владної підтримки, подібні висловлювання могли призвести до публічного скандалу. Так і сталося наприкінці 1920-х рр., коли російський письменник

* Серед літературних пристосувань, які стали на шлях безсоромного догоджання владі, О. Довженко згадував «професора С.», який свого часу нажився на «фашистському» письменнику В. Стефанику (див.: *Довженко О. Україна в огні...* – С. 135–136). Вірогідно, йшлося саме про І. Стебуну.

** Певним дзеркальним відображенням цієї версії було українське бачення російської історії: «Тільки Україна насправді наслідувала спадщину Київської Русі в усьому: мові, національному характері, поезії, – говорив студент-українець з літфаку, що вчився в Москві. – Московщина – це видобуток татарщини, а Петербург будували голландці й німці. Узагалі, Росія ніколи не була слов'янською країною. Вона – мішанина з фінських, туранських, кавказьких, балтійських і германських племен. Правдивих слов'ян новгородських Москва або знищила, або погвалтувала. А після Петра і Катерини почалася німецька “європеїзація”. Петербурзькі царі й Україну закріпачили... Українська література ближча до народу, ніж російська. Шевченко – народний поет, мученик за народ, а Пушкін – камер-юнкер. Він стільки же француз, скільки росіянин. А все, що тепер робиться – це нова фаза русифікаторського натиску. Не потрібні нам усі ці заводи, електровні, емтееси. Вони ж тільки забруднюють і землю, і небо» (див.: *Копелев Л. И сотворил себе кумира...* – Х., 2010. – С. 125–126).

Максим Горький відмовився від перекладу українською мовою його твору «Мати». На запит українського видавництва й відомого українського поета та прозаїка Олекси Слісаренка радянський класик відповів, що йому дивно, чому вони вирішили зайнятися такою «непотрібною справою», адже в період інтернаціоналізму творити «нові мови» марно, натомість фактично всі «малороси» прекрасно можуть читати його в оригіналі, і якщо, мовляв, твори Горького перекладати на всі «наріччя», то від цього вони тільки втраять. Лист письменника з категоричними запереченнями проти перекладу закінчувався фразою: «Кому це потрібно?». О. Слісаренко відповів майстрові слова, що не збирається вступати з ним у філологічну полеміку про українську мову. «“Язык”

це чи “наріччя” – мені байдужісінько, – зазначив він. – Не цікавить мене, як московський міщанин розглядає українську націю та її мову, бо знаю, що за моїми плечима стоїть 40-мільйонний український народ з його тисячорічною літературою, мистецтвом і наукою». Більше вони з М. Горьким не листувалися. А незабаром у паризьких «Українських вістях» В. Винниченко надрукував велику статтю, присвячену поглядам радянського класика на національні українські справи та політику. Уся ця історія викликала чималий розголос і, очевидно, Й. Сталін порадив М. Горькому цю справу якось зам'яти, адже той, урешті, визнав свою «оплошність». Мабуть, тут не було прямого зв'язку, але згодом О. Слісаренка кинули до Лук'янівської тюрми в Києві, а потім загнали на Соловки¹⁸⁸.

Невдовзі стався ще один публічний скандал, коли згадувана вище Д. Гуменна опублікувала у журналі «Плуг» (ч. 10, 1928 р.) «Листи із Степової України», в яких описала свої відвідини у трьох запорізьких комун. Письменниця не приховувала того факту, що пролетарський літератор Ф. Гладков (автор відомого роману «Цемент»), перебуваючи серед комунарів, висловлювався відверто у русифікаторському дусі. «Навіщо відроджувати допетровську епоху, гальванізувати трупи? Говоріть по-російськи!», – закликав москвич. Звісно, українські письменники звинуватили його у великодержавному шовінізмі та розгорнули дискусію. Намагаючись дещо пригасити пристрасті, газета «Известия» надрукувала

*Вітання з їзду радянських письменників!
(радянський політичний плакат,
1930-ті рр.)*

статтю Г. Рикліна, в якій автор у гоголівському стилі докоряв молодій літераторці за «істеричні воплі тітки Хиврі відносно пролетарського письменника» та радив перед ним вибачитися. Водночас, визнаючи наявність певної проблеми, він риторично запитував: «Що ми знаємо один про одного? Майже нічого». І на підтвердження своїх слів навів анекдотичний випадок. Ішлося про те, як у Москві готували до видання якийсь літературний збірник. Знадобилися свідчення про українських письменників. У Харків пішов запит: «Повідомте, де живе і над чим зараз працює тов. Франко». Надійшла відповідь, що І. Франко, а рівно ж і Тарас Шевченко, не можуть дати про себе жодних свідчень із тієї простої причини, що давно померли. Г. Риклін висловив сподівання, що першим, але міцним кроком до більш тісного зближення художників слова союзних республік стане зустріч у Москві українських і російських письменників¹⁸⁹.

Показово, що й цей захід не обійшовся без конфузів. «Де ваша енергійна Леся Українка?», – питали на московському вокзалі у спантеличених українців російські діячі культури. Редактор журналу «Критика» письменник В. Десняк згадував також, як росіяни плутали відомого українського драматурга комуніста Миколу Куліша з його однофамільцем – фундатором «української буржуазної літератури» Пантелеймоном Кулішем тощо¹⁹⁰.

Українська література, яка в першій третині XX ст. зробила потужний прорив і у своїх найкращих проявах сягнула європейського рівня, а такі її творці, як М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський та інші нічим не поступалися, а можливо й перевершували за силою таланту багатьох своїх російських колег, сприймалася в Москві як хлопчик у коротеньких штанцях. Карикатура тих років так і представляла її у вигляді піонера, який салютує велетневі Максимові Горькому. «Великому письменникові російського пролетаріату – привіт від молодого української пролетарської культури» (1928 р.), – наголошував підпис під нею¹⁹¹.

Серед московських літераторів, можливо, лише В. Маяковський намагався застерегти росіян від проявів шовінізму. У вірші «Борг Україні» (1926 р.) він прямо вказував, що «москалі» нічого не знають про Україну, закликаючи їх ставитися до неї та її мови з повагою:

*А что мы знаем
о лице Украины?
Знаний груз
у русского
тощ –
тем, кто рядом,
почёта мало.
Знают вот
украинский борщ,
знают вот
украинское сало...*

*...Говорю себе:
товарищ москаль,
на Україну
шуток не скаль...*

Однак і наприкінці 1930-х рр. ситуація суттєво не змінилася. Це засвідчила зустріч російських і українських літераторів у 1939 р. під час відзначення 125-ї річниці від дня народження Т. Шевченка в Києві. Попри все, частина російських митців продовжувала сповідувати шовіністичні погляди стосовно української мови й культури. Зокрема, під час поїздки на пароплаві до могили Кобзаря у Канев, російський радянський поет С. Городецький, автор нового немонархічного лібрето опери І. Глинки «Іван Сусанін» («Життя за царя»), доводив письменникові І. Ле, що «українська мова така ж тарабарщина, як і китайська». Натомість українських літераторів дратувало нав'язливе домінування російського «культурного фактору» на урочистостях. Коли в Каневі виконувалися концертні номери з фольклорною основою, М. Рильський і В. Торин зауважили: «Чи не можна припинити російську “галіматтю”? У нас, здається, шевченківські дні – чому не співають українських пісень?». На що В. Лебедев-Кумач, звертаючись до письменника В. Іванова, промовив: «Хохляндія бунтує»¹⁹².

Не слід уважати, що всі ці національні комплекси та фобії існували лише на високому рівні – між представниками культурних еліт. Зокрема, етнічні упередження та стереотипи глибоко закоренилися у свідомості селян. Особливо це було помітно в тих регіонах, де російські й українські села існували поряд. Л. Копелев розповідав, як його – комсомольця-інтернаціоналіста, людину, сповнену ілюзорних надій, що в майбутньому можливо створити світ без національних суперечностей, прикро вразив досвід міжнаціонального спілкування. У Вовчанському районі Харківської області, де він перебував деякий час у 1933 р., попри те, що селяни ще пухли від голоду, люди були сповнені етнічних комплексів та упереджень. Наприклад, одна російська селянка говорила, що не дозволить своєму синові одружитися з дівчиною з сусіднього українського села: «Не пущу я в свою избу хохлушку – непряху, неткаху, неряху. Это у них одна видимость, что хаты мелом белят и в праздники выражаются. Ну, как цыганки. А под теми лентами-бусами у них что? Вши да гниды. Там на всё село ни единой баньки. Хорошо, если такая красавица хоть глаза утром помоеет. Они ж только влетку, если жарко невтерпёж, когда-никогда пополощутся. Да и то, пока ещё девки. А бабы ихние, как косу расплела, очіпок свій повязала, так до самой смерти головы не помоеет. Нет, не пущу хохлушку!». В українському селі існувала така ж недоброзичливість і недовіра до росіян: «Якщо мій син візьме кацапку, то хай іде у приймаки, – казала українська мати, – а я з нею під одним дахом не житиму. Вони ж, ті кацапи, як

свині: хати не білені, не метені, скрізь таргани, клопи... Та ще й кури, і телята, і поросля тут само, разом із людьми і жеруть, і серуть... Одна слава, що в баню бігають кожну суботу. Паряться, як скажені, а потім знову у бруді сплять». «Я свою доню за кацапа не віддам, – говорила інша. – Щоб він п'яничка був, щоб вона біля свиней спала! Їхні жінки, бідолахи, цілий рік у постолах і онучах ходять. Вони й на свята чобіт не мають»¹⁹³. Роздуми над побаченим і почутим згодом привели Л. Копелева до думки про те, що мрія про безнаціональну співдружність людей утопічна, а відмова від нації така ж ірреальна, як і відрив від земного тяжіння¹⁹⁴.

Повсякчасно перебуваючи у «групі ризику», українська інтелігенція привчилася виробляти різноманітні прийоми і методи задля виживання. Далеко не всі були здатні знайти у собі достатньо моральних сил, щоби залишатися на позиціях нонконформізму. Тож ставши на стежину вільної чи примусової духовної колаборації митці неодмінно приходили до сталінізму і перетворювалися на його трубадурів. За панування тоталітарного режиму обов'язковим для письменників ставало не лише продукування «ідеологічно витриманих» творів, але й публічна артикуляція своєї відданості «великому вождеві». Наприкінці 1930-х рр. чимало переслідуваних доти українських митців уже стали цілком «вірнопідданими» в очах радянської влади. До їх числа потрапив і поет М. Бажан. Виступаючи 2 квітня 1939 р. в Києві на зборах письменників, художників, композиторів, архітекторів, артистів і кінопрацівників із доповіддю, присвяченою підсумкам XVIII з'їзду партії, митець актуально згадав про «нікчемний Хуст», «жалюгідну [...] швидкоплинну комедію створення якоїсь “теж держави” – Карпатської України», а потім красною мовою виклав офіційну версію моделі радянського патріотизму – «почуття, що живе в народі вічно», гордо відзначивши, що «це наш радянський народ дав світу Леніна та Сталіна – великих перетворювачів суспільства, зодчих нового життя, радісного й щасливого для всіх народних мас»¹⁹⁵.

Прикладом політично вмотивованого і через це дуже успішного літератора можна вважати драматурга О. Корнійчука. Його помітили як автора творів, спрямованих проти «українських буржуазних націоналістів» та інших «ворогів народу». У п'єсі «Правда» (1937 р.) О. Корнійчук уперше зробив В. Леніна персонажем української радянської драматургії. Наступні його п'єси, написані, як то кажуть, «на злобу дня» («В степах України», «Богдан Хмельницький»), винесли їх автора спочатку на київські, а згодом і на кремлівські політичні вершини. Слід зазначити, що не тільки письменницький хист, але й зв'язки зі спецслужбами допомогли тому, що зі скромного сина робітника та драматурга-початківця О. Корнійчук перетворився згодом на «генерала від радянської літератури».

Разом із фактами політичного пристосуванства, свідомого чи не-свідомого, слід згадати ще й про такий феномен, як примусова колаборація, яку можна було б охарактеризувати ще як «дуля в кишені». На XV з'їзді КП(б)У голова Спілки письменників УРСР О. Корнійчук як приклад відданості старої інтелігенції радянській владі згадав академіка А. Кримського. Під час війни з Фінляндією той нібито попросив відправити його на фронт, мовляв, гвинтівку він у руках уже тримати не у силах, а ось фінську мову знає добре й може працювати перекладачем¹⁹⁶. Наскільки щирими були слова знаного науковця і яку мету він насправді ставив перед собою, можна зрозуміти, переречитавши записки, зроблені раніше Сергієм Єфремовим. «Коли ще 1927 року академії було передано новий будинок, а 8 листопада того ж року відбулося святкове засідання, – писав той, – ну й кадили владі, у першу голову Агат[ангел] Юх[имович]! І як і ті, що кадять, і ті, що слухають, не розчовпуть грубої лести та сервілізму, як їх врешті не занудить!». Про те, як ставився А. Кримський до своїх виступів, є запис наступного дня: «Агат[ангел] Юх[имович] сьогодні, згадуючи вчорашнє, промовив, сміючись: “Обязательное сквернословие” я вчора одбув, тепер на півроку дадуть мені спокій”. Істинно філософічний погляд на речі!»¹⁹⁷.

Деякі українські митці, уважаючи подібний конформізм аморальним, намагалися уникати, доки це ще було можливим, панегіриків владі. Після виступу на урочистому пленумі Спілки письменників УРСР на честь 125-ї річниці з дня народження Т. Шевченка поет М. Рильський обурювався тим, що багато літераторів закінчували промови словами «Хай живе товариш Сталін!». Зокрема, він сказав: «Я спромігся побудувати доповідь так, що сказав і не сказав про Сталіна, і дуже задоволений, тому що противне це плазування та улесливість»¹⁹⁸.

Однак за нонконформізм треба було сплачувати і нерідко дуже дорогою ціною. При цьому наслідки такої принципової позиції не представлялися певними. Ніби говорячи за письменників радянської України, редактор Карк з однойменного твору Миколи Хвильового твердив: «Ми погубимо свою душу для перемоги над злом, але нас ніхто не зрозуміє, як ми погубили». Літературознавець Ю. Лавріненко виділив декілька типів морального опору

Андерсен Р. Після процесів у Харкові
(польська політична карикатура, 1930 р.)

Більшовик:

– Брат, українець, ти маєш прийняти мою культуру

української інтелігенції владі – «Як вони губили свої душі задля перемоги над злом», вивівши чотири типи подібного «останнього рішення»: «гра з дияволом» – випадок П. Тичини, який аж до кінця німецько-радянської війни примудрявся не вступати в партію; «смертю смерть...» – самогубство М. Хвильового; «шлях на Голгофу» – загибель у Гулазі М. Куліша; «слабість як остання зброя» – імітація психічної хвороби Т. Осьмачкою з подальшою втечею за кордон¹⁹⁹. Отже хтось заради власної кар'єри був готовий нищити інших, хтось сплачував за свободу життям, а хтось, про очі вихваляючи вождів, образно кажучи, тримав дулю в кишені.

Те, що українська інтелігенція, яка пережила період «Великого терору», перебувала у пригніченому морально-психологічному стані, була зломлена і розчавлена, відразу запитали галичани. «Поводились письменники, – писав у своїх спогадах поет Роман Купчинський, – всі дуже елегантно, так і видно було, що хочуть показати свою товариську огляду. Але... Але ні один з них за весь час щиро, сердечно не засміявся, не був ні один із них хоч раз безжурно веселий, а вже про одвертість то й мови нема. Немовби всюди і все ходив за кожним з них якійсь опікун і здержував вияв щирості. Склалося загальне враження, що крім Корнійчука і деяких наймолодших – усі вони пригнічені якимсь великим гнітом, що мов олов'яна хмара висить над їх головами. Тичина робив враження тіні чоловіка, мумії, що ожила і блукає по світі, що не бачить і не чує, а тільки час по часі пише римовану агітку. Правда, десь між рядками блисне справжній Тичина, але це тільки короткий блиск... Панч робить враження слимака, що скрився у свою шкарлупу. Він навіть голову ховає між рамена, а слово – у найдавший

О. Довгаль. Ілюстрація до вірша
П. Тичини «Арфами, арфами...»
(1938–1939 рр.)

закуток грудей. Сосюра найбільше нестриманий поет у поведінці, і забудькуватий, і розсіяний. Усі вони немов покалічені, шкутильгають по дорозі життя, скриваючи своє каліцтво, одні краще, другі гірше. Думаю, що те каліцтво не вічне. Нехай засвітить сонце, нехай повіє чисте повітря, і випрастуються пригнуті плечі, висунеться з рамен голова, розхмаряться чола і випогодяться очі. Тоді українська література діждеться від них ще не одного твору, що зможе гідно репрезентувати нас перед культурним світом»²⁰⁰.

На галицьку письменницю і гігієнолога Софію Парфанович зустріч

із «живим класиком» П. Тичиною справила буквально приголомшливе враження. «Гостина в його люксовому помешканні виявилася гнітючою, – розповідала вона. – Вислухавши привітання та схвильовані враження з Києва, він вручив збірку своїх поезій “Партія веде” й запропонував “живатися з радянською дійсністю”. Беручи з полиці один з грубих томів Леніна, Павло Григорович сказав: “От що Вам, Софіє Миколаївно, треба читати. Це чудові речі, це сама мудрість. Щойно вони мене зробили людиною”»²⁰¹.

Між тим стосунки української інтелігенції з владою дещо змінилися після приїзду в УРСР М. Хрущова, який фактично захистив ряд провідних митців, котрим загрожували репресії, та брав активну участь в організації українських культурних акцій. Зокрема, він був ініціатором урочистостей на честь Т. Шевченка. При цьому мав на меті не так перетворити республіканську творчу еліту на справжніх комуністів, як, принаймні, використати талант і авторитет знаних у народі майстрів на користь комуністичної влади. Як уже згадувалося вище, задля «приручення» культурних діячів влада застосовувала не лише терор, але й підкуп – високі посади, чималі гонорари за праці, видані великими тиражами, державні нагороди, почесні звання, особливі преференції як для членів творчих спілок тощо.

У січні 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про нагородження ряду діячів культури, у тому числі українських радянських письменників. За «видатні успіхи і досягнення в розвитку радянської художньої літератури» ордени Леніна отримали М. Бажан, О. Корнійчук, П. Тичина; Трудового червоного прапора – М. Рильський, Ю. Яновський; Знак пошани – А. Головко, Д. Гофштейн, П. Панч, І. Фефер²⁰². Щодо М. Бажана подекували, боцімто сам Й. Сталін на засіданні політбюро сказав, що «є такий український поет Бажан. Він відмінно, кажуть, переклав поему грузинського класика Руставелі. Давайте нагородимо його орденом Леніна»²⁰³. А в 1940 р. М. Бажан вступив до лав партії.

Зазначимо, що на цей раз М. Рильському вже не вдалося уникнути палких виявів вдячності «вождеві народів». Поет присвятив цьому нагородженню високопатріотичний вірш «Ми йдемо по дорозі незмірно ясній»:

П. Тичина (поет, перекладач, громадський діяч, 1891–1967 рр.)

*Під сталінським сонцем, в сім'ї трудовій
Ми йдемо по дорозі незмірно ясній.
Учений і сюсар, поет і пілот:
Усі ми – щасливий радянський народ!
Дзвенять наші ріки, сяють моря:
У всіх них відбилась єдина зоря,
І в голосі кожному, як цвіт процвіла
Народові слава! Вождеві хвала!
Як радісно знати, що не марно ти жив,
Не марно трудився, не марно творив.
І шлю я в найкращу з прекрасних хвилин
За почесць високу – глибокий уклін.*

Решта нагороджених також не скупилися на слова подяки «ясному сонцю, нашому великому Сталіну» (П. Тичина), «партії, урядові, Сталіну» (А. Головка) за нагороду²⁰⁴.

Нова «народна, соціалістична інтелігенція», вихована вже за радянський період, викликала у влади більше довіри. Її основу становили вихідці з пролетарсько-селянських низів, культурний рівень яких був не надто високим, натомість індоктринація комуністичними ідеями – значна. Щодо національної свідомості цієї генерації, то на ній позначилися два взаємовиключних впливи – як скрипниківська українізація, так і наступне російщення. Показово, що владні ідеологи зовсім не прагнули виводити тяглість нової інтелігенції від видатних українських просвітників, письменників та культурних діячів XIX ст. Натомість у статті «Радянська інтелігенція», що її було надруковано в «Радянській Україні» 1939 р., професор О. Гейманович назвав попередниками української інтелігенції О. Радищева та російських революціонерів-демократів М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарева. За О. Геймановичем, нова інтелігенція виросла в Україні лише в період радянської влади. Автор нагадав про Академію наук УРСР, яка об'єднала 21 науково-дослідний інститут з 848 науковими працівниками, «цілу армію вчителів у 181 507 школах, понад 23 тис. лікарів» тощо. Проте він так і не наважився назвати прізвищ сучасних діячів мистецтва й культури, вочевидь побоюючись випадково натрапити на якогось до часу прихованого «буржуазного націоналіста».

Стара й нова інтелігенції дійсно кардинально відрізнялися, і не лише за рівнем освіти та культури, а насамперед світоглядно. На відміну від старої інтелігенції, погляди якої були сформовані на основі революційно-демократичних та національно-демократичних ідеалів, і яка вбачала свою головну місію у служінні народу та захисті його прав перед владою, нещадним критиком котрої прагнула виступати, новій сталінській інтелігенції в тоталітарному суспільстві відводилася роль рупора та вправного ретранслятора ідей партії серед «широких

народних мас». Ця керована, слухняна інтелігенція мала замінити незручну стару, якій більшовики не довіряли.

Натомість представники української творчої еліти доволі критично оцінювали молоде покоління, що приходило їм на зміну. О. Довженко, наприклад, ганив його за байдужість до національних справ в ім'я особистого успіху, за те, що це молоде покоління, як він висловився, «плювати хотіло на народ». «Молодь також іде у російську культуру, – стверджував митець, – їй там вигідніше», а головне – «безпечніше», адже вона достатньо надивилася, як саджали батьків, нібито «українських націоналістів [...]». У нас хто любить свій народ, той і націоналіст»²⁰⁵. Особливо прикро його вражала втрата національної свідомості серед вихідців із сімей старої української інтелігенції. «Інженер, киянин, син українського професора медицини Іщенко, – обурювався О. Довженко, – не знає, хто такий кращий прозаїк України Ю. Яновський. Не знає, що він написав. Україно, Україно, оце твої діти, твої квіти бур'янові, бур'яном забиті»²⁰⁶.

Питання щодо оцінки рівня української національної самосвідомості в УРСР напередодні війни з Німеччиною й досі залишається недостатньо дослідженим і дискусійним. З одного боку, не вистачає даних, аналіз яких міг би допомогти скласти більш-менш повну картину цього явища. З іншого, процес формування національної ідентичності за радянських часів був настільки складним і суперечливим, що подекуди за позірною російськомовністю українця важко розгледіти приховану національну ідентичність. Владі навіть не потрібно було особливо активізувати

М. Рильський (поет, перекладач, 1895–1964 рр.)

процеси російщення. За умов радянської дійсності, у силу об'єктивних причин – модернізації та індустріалізації, українська мова ставала просто непотрібною ані функціонально, ані практично. Водночас вона могла слугувати певним маркером для визначення нелояльних до влади груп. Тож розмовляти українською представникові, приміром, інженерно-технічної інтелігенції чи командирові Червоної армії ставало не лише практично незручно, але й політично небезпечно, адже це могло сприйматися як відвертий прояв націоналізму. Водночас в українських мемуарах нерідко містяться згадки про те, як земляки-українці, котрі зустрічалися далеко за межами Батьківщини, не лише радо спілкувалися між собою рідною мовою, але й у важкі хвилини надавали один одному потрібну взаємодопомогу на підставі саме етнічної солідарності.

Вибір етнічної ідентичності за сталінських часів був нелегкою справою, особливо для міської молоді, яка виховувалася в російськомовному середовищі в дусі радянського патріотизму. Подібні складнощі описав киянин Л. Копелев. В анкетних графах «Рідна мова» він писав «російська й українська», а «Національність» – «єврей». Не бажаючи позбуватися своєї єврейськості та водночас відчуючи спорідненість із російською культурою, він уважав себе насамперед «радянським» і щиро вірив, що є одним із представників «нових людей»²⁰⁷.

Проте вибір ідентичності далеко не завжди був добровільною справою самої людини. Багатьом представникам національних меншин, яких влада оголосила ворожими (наприклад, полякам чи німцям), довелося приховувати свою національність, змінювати прізвища. Дехто робив це заради кар'єри. Останнє стосувалося передусім армії. Намагаючись вирватися з тенет безпросвітнього колгоспного життя, чимало селян прагнули піти на службу в РСЧА. Для подальшого успішного просування, крім доброго знання російської мови, було потрібне й російське прізвище, а краще – російська національність. Яскравими прикладами тут є наркоми оборони СРСР маршали К. Ворошилов і С. Тимошенко. Обидва були етнічними українцями, добре знали українську, але в послужних списках значилися росіянами – так було краще для кар'єри. Про те, як радянська пропаганда маніпулювала прізвищем Тимошенка вже згадувалося вище. А ось К. Ворошилов у приватних розмовах не приховував свого українського походження. Про це у своїх споминах писав генерал Петро Григоренко. Улітку 1937 р. вони зустрілися у службових справах:

« – Григоренко? Українець? А мову свою не забув?

– Як ту мову мож забути, котрою учила

Нас всіх мати говорити, ненька наша мила!

– О, та ти Шевченка, певно, знаєш? Правильно! Свою забувати не треба. Я теж українець. Я не Ворошилов. То росіяни приробили мені те “в”. А я Ворошило. У мене дід ще живий, 90 років, то його у селі кличуть

дід Ворошило. (Від слів “А мову свою не забув” і до кінця цього уступу Ворошилов усе сказав українською)»²⁰⁸.

Ще один відомий воєначальник, здається, також приховував свою національність. Ветеран Червоної армії Юрій Коваленко згадував, як під час війни генерал М. Ватутін розповідав йому, що його батько був українцем Ватутею, якого більшовики в 1920-х рр. розкуркулили та відправили на заслання. А йому самому під час навчання у піхотній школі порадили змінити прізвище з Ватуті на Ватутіна, мовляв, тоді перед ним відкривається велике майбутнє²⁰⁹. І такий шлях обирало чимало українців. Серед червоних командирів українського походження було обмаль таких, хто публічно використовував українську мову та не цурався своєї національності. Одним із не багатьох, зокрема, був майбутній нарком оборони УРСР генерал В. Герасименко.

Тож проблема збереження українцями національної свідомості гостро хвилювала українську еліту. О. Довженко, наприклад, у втраті патріотизму звинувачував партію. На початку 1941 р. він дуже гостро висловився з цього приводу, однак об'єктом його гірких звинувачень став на цей раз весь український народ: «Виявляється, наш народ г..., нашому українському народу, виявляється, зовсім байдуже, український він чи не український». За повідомленням сексота, він також навіч чимало прикладів із власних спостережень відносно того, що народ не знає й не цікавиться своєю історією, легко відмовляється від національних традицій,

Ю. Солнцева, О. Довженко, М. Ладиніна (1930-ті рр.)

М. Донець (співак, 1883–1941 рр.)

забуває мову тощо. На заперечення «джерела» щодо «тривалої русифікації», Олександр Петрович роздратовано відповів, що «поляків, ось, теж не менш і русифікували, і оні мечували, а вони лишилися поляками, а наш народ охоче сам іде назустріч втраті своєї національності». «Чому? – задавався він питанням. – Мабуть, ми дійсно поганий народ. Як же бути? Тим більш важливо зберегти своє обличчя, не дати загубити в пісках те, що він має»²¹⁰.

Власне, сам О. Довженко робив чимало задля цього. Останньою його ідеєю на початку 1940-х рр. було переведення республіканської

кіностудії на зйомки фільмів українською мовою, про що він хотів попросити М. Хрущова. Він також щиро переймався кінокартиною «Тарас Бульба», котру режисер прямо протиставляв «Богданові Хмельницькому» І. Савченка. Мету свого фільму Олександр Петрович бачив у тому, щоби «показати український народ красивим, могутнім, а українське військо – організованим і розумним, яким воно й було в дійсності»²¹¹.

Попри все, двадцятирічний період розвитку української квазідержавності, бодай у радянській формі, створив важливі передумови для піднесення національної свідомості. Зокрема, у вищих республіки було виховано чимало національно свідомих українців. Одним із прикладів може слугувати лист, що його отримав народний артист УРСР, неперевершений виконавець ролі Карася з опери С. С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» Михайло Донець у 1940 р. (його підшито до кримінально-слідчої справи співака, заарештованого на початку німецько-радянської війни). «Шановний товаришу Донець! – зверталася до нього група студентів Київського державного університету імені Т. Шевченка. – Нам 19 березня ц. р. довелося слухати Ваш виступ по радіо. Перше, що нас здивувало, що Ви – народний артист України, звертаєтесь до свого ж народу російською мовою. Невже Ви думаєте, що Ви будете більш зрозумілим і близьким українському народові тоді, коли Ви до нього звертаєтесь не його мовою? Згадайте, що говорили Чернишевський і великий російський педагог Ушинський про значення рідної мови в розвитку будь-якого народу. Сьогоднішній Ваш репертуар не цілком відповідає Вашому званню. У Вашому творчому виступі відчувається немовби бідність української пісенної культури. Ви проспівали лише дві українські речі, і то винесли їх на задвірки свого творчого виступу.

Хіба героїчне минуле і сучасне українського народу таке бідне, що воно не дає Вам можливості проявити свій талант, і разом із тим збагачувати українську культуру? Хіба для Вас невідома ленінсько-сталінська постановка питання про розвиток національних культур?». Далі в листі наводилися «геніальні слова нашого вождя» про необхідність розвитку національних культур, що їх Й. Сталін виголосив на XVI партз'їзді²¹².

Цікавим у цьому листі видається передусім те, що студенти головного республіканського вищого навчального закладу відкрито порушили питання про необхідність використання в публічному житті рідної мови. При цьому вони спиралися на «залізобетонні» аргументи «сталінської теорії» національної політики (Посилалися на сталінську роботу «Марксизм і національне питання, що вже згадувалася вище). По-друге, що стосується самого М. Донця, то немає сумнівів, що його уявна «російськомовність» і бідний на українські пісні репертуар стали наслідком побоювань співака бути звинуваченим у «націонализмі». До речі, це не врятувало артиста. На початку німецько-радянської війни його заарештували та невдовзі розстріляли*.

Відносно політики російщення, то, слід зазначити, що радянська влада не ставила собі за нагальну мету повне її проведення в УРСР – це було практично неможливо (зокрема, і з економічних причин) та політично шкідливо. Ці заходи радше являли собою перспективне завдання, котре мало здійснюватися поступово і здебільшого шляхом відступництва самих українців від рідної мови.

Між тим напередодні великої війни українське село продовжувало розмовляти українською, а рівень знання російської був незначним. Ураховуючи, що саме селяни становили більшість призовників до Червоної армії, мовна проблема набула стратегічного значення. 6 червня 1940 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про навчання російській мові призовників, які мають призиватися до Червоної армії й не знають російської мови». Українців це також стосувалося. Рік по тому ЦК КП(б) У здійснив перевірку виконання цього рішення. Своєю постановою від 5 травня 1941 р. ЦК вимагав від обласних парторганізацій до 1 червня вивчити ситуацію зі знанням російської мови та рівнем письменності серед призовників. З'ясувалося, що, приміром, у Запорізькій області серед призовного контингенту 817 малограмотних і неграмотних (86 з них були взагалі неписьменними), з яких 211 не знали російської мови²¹³. Хоча ці дані не дають повного уявлення про стан справ, усе ж

* У документах справи він проходив як «активний український націоналіст, особисто зв'язаний із ворогами народу Любченком П.П. й Хвилею А.А.». Зазначалося, що М. Донець у 1918–1919 рр. у Києві зустрічав петлюрівські війська хлібом-сіллю, вивішував петлюрівський прапор; працюючи в театрі, видав петлюрівцям страйкуючих акторів. Однак ці дії амністовані ще постановою Президії ЦВК СРСР 1927 р., а у 1955 р. припинена кримінальна справа (див.: *Сахно А. Розстріляний романс...* – С. 296–297, 300–301).

можна зробити певні висновки як стосовно проблем із рівнем підготовки призовників, так і наявності у краї Дніпрельстану (та й по республіці загалом) чималого відсотку тих, хто взагалі не володів російською.

До революції робітники в українських містах були здебільшого зросійщеними. Маючи українські прізвища, цілі робітничі династії розмовляли лише російською. Проте коли під час індустріалізації селяни пішли працювати в місто, заводи заговорили українською. Тож українська мова була позірно присутня в містах. Скажімо, у російськомовному Києві вона ніколи й не була чужою. Дітей містян часто виховували няньки – українські селянки, які розповідали їм казки, співали народних пісень. Потім ці діти йшли до українських шкіл і лише на етапі навчання у вишах вони почасти випадали з української мовної стихії.

Слід зазначити, що чимало з тих українців, які послуговувалися рідною мовою, не лише не почувалися меншовартісними, але й були певні її переваг над російською. Крім демократичності (українська мова ніколи не була державно-канцелярською), компактності (достатньо подивитися на українські переклади томів В. Леніна, які зазвичай на 30–40 сторінок тонші за оригінал), лексичне багатство тощо, вона сприймалася українцями ще і як виразно милозвучніша за російську. «Я тебе кличу хлоню, – говорила Л. Копелеву його подруга-галичанка, студентка літфаку, – ти мене клич котечко... Пам'ятаєш, у Міцкевича: “Веселютка, як млоде котечко?”... А Пушкін переклав: “Весела, как котенок у печки”... Как котенок! Ка-ка-ка! Ні, все ж таки наша мова і польщизна милозвучніше від московської... Навіть найпростіші слова... Що ліпше: “Як ся маєш, друже?” чи “Как поживаете, товариш?”. А пісні?! Російські пісні такі сумні, такі довгі й безбарвні. Наче то осінні вітри, чи сніжні завірюхи їх там співати навчають... А слова. Ось тільки послухай, що тобі миліше: “грустить” чи “сумувати”? “Тосковать” чи “журитись”? А ми з тобою хто? “Влюбльонние”? Ні. Ми закохані. Ти мій хлопець, мій хлоню, а не “парень”. Там, у Росії, одне тільки слово є “любить”. Гарне слово, але одне. А в нас – і любити, і кохати, і милувати, і любитися, і кохатися, і милуватися. Або в них “у-ха-живать”, бррр... яке міщанське бридке слово! А в нас “залицятися”. Ти ж не “ухаживал”, ти залицявся до мене»²¹⁴.

Крім усього іншого, престиж української мови забезпечувався ще й тим, що вона була мовою республіканської влади. Тож її знання стало обов'язковим для партійно-радянської номенклатури. Напередодні війни з Німеччиною рішенням від 3 вересня 1940 р. ЦК ВКП(б) вимагав від партрадпрацівників союзних і автономних утворень вивчати мови своїх республік²¹⁵. Українська мова залишалася також помітною у сфері культури. Звісно, досягти рівня 1920-х рр., коли широкий інтелес викликали новинки української літератури, а серед найбільш престижних культурних заходів були вистави театру «Березіль», було вже

нереально. Однак репертуар Київської опери – найулюбленішого театру тоталітарної влади – був суто українським.

Між тим певні заходи в контексті усунення недавніх «націоналістичних перекирвань» у галузі української мови, літератури та історії тривали на офіційному рівні. За завданням ЦК КП(б)У наприкінці 1930-х рр. гуманітарні інститути АН УРСР почали працювати над російсько-українським словником, підручниками з історії України та історії української літератури, а також над удосконаленням правопису. 2 лютого 1939 р. в Києві відкрився розширений пленум державної правописної комісії. Із повідомленням про проведену роботу виступили її голова – заступник наркома освіти УРСР Ф. Редько та відповідальний секретар комісії професор М. Грунський²¹⁶.

Хоча чимало українців були занепокоєні станом національних справ, проте не всі сприймали це так катастрофічно, як, приміром, О. Довженко. Академік В. Вернадський цілковито погоджувався з колегою А. Кримським, який уважав, що позаяк середня школа в УРСР охоплює все населення, а в офіційних закладах присутні дві мови – майбутнє українській мові забезпечене. Академік А. Кримський мешкав тоді у Звенигородці та певний час вагався, чи віддавати свого онука (дитину репресованого сина) до місцевої школи. Урешті-решт він дійшов висновку, що нижча і середня освіти в Україні поставлені добре, національно свідомо²¹⁷. Однак вже у травні 1941 р. А. Кримський, якого ввели до складу спеціальної комісії для редагування «Російсько-українського словника» (за ред. М. Калиновича, М. Грунського, І. Кириченка), створена під головуванням літературознавця Ф. Редька, через неможливість узгодити супротивні підходи, на знак протесту проти схвалених засад вийшов зі складу комісії. Він вважав, що комісія грубо втручається в норми української мови і створює антинауковий і тенденційно-шкідливий «російсько-російський» словник.

Українська політична еміграція в очікуванні на війну

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. за кордон виїхало від 100 до 200 тис. політичних біженців. Здебільшого це були активні діячі національно-визвольного руху. За підрахунками В. Піскун, в еміграції опинилися 8 з 11 осіб, які в різний час очолювали українські уряди, а також 117 зі 158 осіб, котрі обіймали посади міністрів або їх заступників. На кінець квітня 1921 р. український урядовий апарат у Польщі становив 1694 особи²¹⁸.

Одним із найбільш активних осередків еміграції в міжвоєнний період на перших порах був Державний центр УНР на чолі з Симоном Петлюрою, а після його вбивства в 1926 р. (вочевидь, організованого

Кремлем²¹⁹) провід перебрав Андрій Лівичський. Керівні структури організації в різні часи зосереджувалися в Тарнуві, Парижі, Варшаві. Українська еміграція ставила собі за мету збереження традицій національної державності, пропаганду її ідей за кордоном та у Великій Україні, збирання сил для повернення на Батьківщину. Діаспора виступала одним із тих нечисленних каналів, через який на Захід доходила інформація про сталінські злочини в УРСР, у т. ч. Голодомор, масові репресії спочатку у Східній, а згодом і у Західній Україні тощо.

У міжвоєнний період українська політична еміграція в Європі та Північній Америці була представлена чотирма напрямками: соціалістичним (Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська соціалістично-радикальна партія); центристсько-демократичним (Українське національно-демократичне об'єднання, Український національно-державний союз); націоналістичним (Організація українських націоналістів, дві її течії – бандерівська та мельниківська); монархічним (Союз гетьманців-державників). Попри ідеологічні розбіжності, усіх їх об'єднував антибільшовизм, який розглядався як суто російське явище, нав'язане Україні «червоною Москвою».

Чергова хвиля української політичної еміграції опинилася за кордоном після анексії Радянським Союзом східних воєводств II Речі-посполитої, тобто західноукраїнських земель. Слідом за гітлерівським

*Демонстрація українців Істфорда на честь героїв, що полягли за волю України
(США, 1930-ті рр.)*

аншлюсом Австрії та окупацією вермахтом Чехії, Франції й Польщі сотні тисяч українців опинилися вже на території Третього Райху. Тут перебувала також переважна більшість діячів українського політичного руху та громадських організацій. Ті з них, хто мав симпатії до німців, сподівалися, що А. Гітлер звільнить Україну від влади Кремля. «Треба сказати, – згадувала дружина повстанського отамана Юрія Горліса-Горського Галина Талашук, – що всі ми, свідомі українці, покладали великі надії на німців, які до вибуху війни з Советським Союзом, у 1940–1941 рр. дуже прихильно ставилися до українців»²²⁰.

Водночас діячів української еміграції неабияк спантеличив раптовий радянсько-німецький альянс. Громадська діячка Софія Русова доволі лаконічно висловила свої враження від пакту Молотова – Ріббентропа: «Жах один». Водночас вона, як і чимало українських політиків, позитивно сприйняла німецький напад на Польщу. 2 вересня 1939 р. С. Русова записала у щоденнику: «Ну ось учора оголошена війна німецько-польська. Чудову шляхетну промову сказав Гітлер у сеймі (райхстазі – В.Г.), і відправився на фронт»²²¹.

А ось приєднання Західної України до СРСР стало справжнім потрясінням для закордонного українства. «Усе загинуло: совіти зайняли Коломию, Тернопіль і вгору Рівне, Волинь аж до Вільно, – схвильовано писала 19 вересня 1939 р. С. Русова. – У Брест-Литовському сталася зустріч німців і москалів; узагалі “pozdrav”. І ця дурна маса вітає їх, яко “освободителей”! [...] 17 жовтня. Через що у мене в глибині душі така віра в Гітлера, він вижене совіти»²²².

Радянсько-німецька військова співпраця вразила українських політиків позірною нелогічністю і непередбачуваністю. Осип Назарук, близький співробітник колишнього диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича, писав у своїх «Споминах»: «Ніхто не сподівався, що німці, які здобували Львів від поляків і мали в тій боротьбі за Львів жертви в убитих і ранених, відступлять його совітам. Ніхто не сподівався сього не лише тому, що німці свою кров проливали за Львів, але й тому, що Галичина належала колись Австрії, себто була під німецькою владою, а Гітлера всі вважали збирачем німецьких земель і німецьких посілостей [...]. У кінці, то може найважливіше, німці потребують нафти більше, ніж золота, отже (так думав наш загаль), за ніяку ціну не відступлять бодай нафтового терену Східної Галичини, себто Бориславсько-Дрогобицького басейну. А що границя здовж річок Буг – Стрий така природна, отже публічна опінія галицьких українців не сумнівалася, що бодай та частина Галичини остане на Німеччині. Навіть коли 22 вересня 1939 р. коло години 10 рано якийсь наддніпрянець, що був майором у польським війську, сказав Ю. Навроцькому з “Червоної Калини” (а той переповів се мені), що того дня в 3 години пополудні Львів займуть совіти і він перепустить через свою заставу тих українців, які схочуть

У. Самчук (письменник, 1905–1987 рр.)

тікати перед совітами, – ми не вірили в те. Просто тому, що німецьке військо з трьох сторін обступило було Львів і навіть стояло на деяких місцях у передмістях»²²³.

Убачаючи в Німеччині союзника в майбутньому протистоянні з комунізмом певні політичні сили еміграції йшли на співпрацю з військово-політичними й розвідувальними відомствами та організаціями Третього Райху. Своєю чергою німці, маючи власні плани щодо використання українців у боротьбі проти Й. Сталіна, підтримували деякі політичні групи. Між тим, унаслідок альянсу з СРСР, у жовтні 1939 р. в Німеччині було заборонено діяльність українських та інших

східноєвропейських політичних організацій²²⁴. Ще раніше німецька адміністрація отримала від свого уряду розпорядження наглядати за всім, що робиться в українських організаціях у Німеччині й Австрії, а українським лідерам заборонили покидати територію Райху²²⁵.

Слід зазначити, що у вересні 1939 р. уряд УНР у Парижі на чолі з В'ячеславом Прокоповичем задекларував свою солідарність із західними демократичними державами, засудивши тоталітарні режими Німеччини та СРСР²²⁶. Тож за умов домінування у частині Європи Третього Райху унерівський провід втратив будь-які можливості впливати на українську політичну еміграцію. У Німеччині було офіційно дозволене лише Українське національне об'єднання, яке гуртувало українських робітників у Райху і перебувало під впливом мельниківської ОУН. Крім цього, діяла Українська громада, що належала до гетьманської орієнтації. Зокрема, у Берліні вона утримувала велику бібліотеку. У цьому ж місті працював о. Петро Вергун – апостольський адміністратор для українських греко-католиків у Німеччині²²⁷. Тож з усіх національних політичних сил лише гетьманці та націоналісти мали на той час реальну вагу.

Якщо осередком гетьманського руху напередодні німецько-радянської війни був Берлін, то українські націоналісти зосередилися у створеній німцями після окупації частини Польщі Генеральній губернії, центром якої став Краків. У цьому старовинному польському місті – колиці давньої Речі Посполитої – сконцентрувалося до 25 тис. українських активістів та розмішувалися головні сили обох фракцій ОУН²²⁸.

«Тут тепер перебувала добра половина українського Львова, – описував свої враження відомий письменник Улас Самчук, – плюс порядна частин Праги, Берліна, Варшави і багатьох інших провінцій нашої безмежної емігрантської держави [...]. Загальний настрій був бадьорий, дарма, що для цього, здавалося, не було причин. Люди були вигнані зі своїх місць, надій на поворот мало, українська справа неясна. Але це офіційно. Неофіційно всі вірили у чудо, що скоро буде війна, що відкриється дорога назад, що вирине знову визвольна справа [...]. Особливо активними, агресивними і певними були обидві частини ОУН, які рішуче вірили у своє майбутнє і напередими готувалися до перебрання влади в Україні [...]. І велася завзятуша, не на життя, а на смерть, між конкурентами боротьба»²²⁹.

Нагадаємо, що ще наприкінці 1930-х рр., спостерігаючи за зростанням політичного впливу Організації українських націоналістів у Польщі та за її межами (оунівські осередки було утворено практично в усіх європейських столицях, а також у Північній Америці), Й. Сталін надумав втрутитися у ситуацію. Звичайний вирішувати політичні справи за принципом: «Є людина – є проблема. Немає людини – немає проблеми», він доручив співробітникові НКВС уродженцеві Маріуполя П. Судоплатову фізично знищити авторитетного голову Проводу ОУН і полковника Армії УНР Євгена Коновальця. «Не йдеться лише про акт помсти, – писав у своїх спогадах П. Судоплатов щодо настанов, отриманих ним особисто від Й. Сталіна, – хоча Коновалець є агентом німецького фашизму. Наша мета – обезголовити український фашистський рух напередодні війни і змусити цих бандитів себе взаємно знищити в боротьбі за владу [...]. Сталін мене запитав, чи розумію я політичну вагу місії, яку мені довірили?»²³⁰.

23 травня 1938 р. в Роттердамі в результаті терористичного акту Є. Коновалець загинув. Його місце заступив полковник Андрій Мельник. А вже в лютому 1940 р. внаслідок серйозних розбіжностей щодо тактики подальшої боротьби Організація українських націоналістів розкололася на дві окремі частини – мережа в Україні й певною мірою поза нею була підпорядкована новоствореному Револьюційному проводу на чолі зі Степаном Бандерою (ОУН(б)), а старе керівництво під орудою А. Мельника взялося відновлювати власні структури (ОУН(м)).

З уваги радянських спецслужб не випадав і гетьманський рух. Зокрема, 1 липня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія повідомив Й. Сталіну та В. Молотову про агентурні дані щодо Українського наукового інституту в Берліні, який діяв під егідою міністерства пропаганди Райху (цю установу було створено у столиці Німеччини в 1926 р. з ініціативи гетьмана Павла Скоропадського, до 1945 р. вона існувала як державна; директорами в різні часи були відомі історики Дмитро Дорошенко, Іван Мірчук та ін.). Ішлося про те, що інститут

розгорнув широку діяльність, ставши центром дослідницької роботи українських націоналістичних організацій, які мали «науково обґрунтувати контрреволюційні, антирадянські завдання українського націоналізму». Упродовж 1939–1940 рр. заклад видав кілька військових німецько-українських словників – для піхотних частин і люфтваффе, а також військово-топографічні, економічні й політичні описи окремих областей радянської України. До друку було підготовлено ряд військових словників кишенькового формату й нові карти території УРСР. Науково-видавничою справою інституту видав професор Зенон Кузеля (гетьманець, діяч берлінської Української громади, зв'язаний із відомством А. Розенберга). Стосовно німецько-українських планів З. Кузеля говорив: «Я маю відношення до провідних німецьких діячів і говорю прямо – війна за Україну буде». У повідомленні також відзначалося, що в інституті налічується близько 80 студентів-українців, які отримують німецьку стипендію. Загалом же у вищих навчальних закладах Берліна перебувало тоді 400 українських студентів, яким виплачувалася стипендія 110 марок на місяць. За даними інституту, усього під німецьким протекторатом нараховувалося до 1 млн українців, у т. ч. серед польських військовополонених – майже 100 тис. Усі вони отримали свободу та влаштувалися на роботу. 32 тис. українців, котрі втекли із Західної України, перебували в таборах інтернованих. Крім того, близько 15 тис. біженців, головним чином представники української інтелігенції, осіли у Кракові, Відні та Празі²³¹.

М. Глущенко (художник, радянський розвідник, 1901–1977 рр.)

Відомий український живописець і водночас агент НКВС Микола Глущенко («Художник», «Ярема») на початку 1940 р. був відкомандирований до Берліна з метою «встановити зв'язок із керівними колами українських націоналістів і з'ясувати їхню роботу проти СРСР». Робилося це в майже легальний спосіб, адже М. Глущенко мав організувати обмін художніми виставками – у Берліні влаштувати виставку народної творчості, а в Москві – німецького образотворчого мистецтва. До того ж він був особисто знайомий із гетьманом П. Скоропадським, який раніше фінансував його навчання в Німеччині, де М. Глущенко перебував після втечі з польського табору

для інтернованих вояків денікінської армії, а також багатьма іншими діячами української еміграції.

Зазначені культурні заходи пройшли успішно. В останній день роботи радянської виставки в Берліні її відвідали вищі керівники Третього Райху на чолі з міністром закордонних справ Й. фон Ріббентропом. Від імені фюрера той подякував М. Глущенкові за добру організацію заходу й сказав, що А. Гітлер високо цінує його талант, уважає його одним із найкращих пейзажистів Європи та на пам'ять про перебування у столиці Німеччини дарує альбом із власними акварельними малюнками²³². 10 липня 1940 р. агент «Художник» повідомив, що незважаючи на укладений між країнами договір про дружбу, німецький уряд веде активну підготовку до війни проти СРСР із метою відторгнення України, а також дієво використовує українські еміграцію та населення у власних цілях, зокрема задля підготовки кадрів майбутніх державних, військових і політичних діячів «самостійної України»²³³.

У самій українській діаспорі, як уже йшлося вище, панувало відчуття передодня великої війни, яка, імовірно, вирішить питання незалежності України. Мало хто мав сумніви, що А. Гітлер невдовзі воюватиме зі Й. Сталіним, а під час «визвольного походу» Червоної армії в Бессарабію це відчуття тільки посилювалося. Український історик і громадський діяч Михайло Антонович 30 червня 1940 р. писав із Брестлау в листі до своєї родини: «Не вірю, що большевики спиняться над Прутом (дурні були би). На Дністрі мали румуни вибудовані і добрі позиції, і ріка сама по собі надається до оборони. Над Прутом кругом рівнина, на якій перевага в танках і кінноті, яку мають большевики, буде особливо велика. А що червоні старатимуться захопити можливо більше, поки ще німці зайняті – у цьому тут усі переконані. Констернація (сум'яття, збентеження – *В.Г.*) тут узагалі повна і страх перед тим, що може ще зажадати Москва: чи займеться вона ліквідацією Румунії, чи представить ультиматум Мадярщині на Карпатську Україну. Озлоблення на те, що Росія влізла на Балкани і свідомість того, що з нею ще доведеться порахуватися, тут загальне. Але з боку Кремля це надзвичайно рафінований тяг, котрий спрямований на те, щоб посварити Італію і Німеччину. Ця перша, очевидно, не зможе терпіти червоних під оком своїх інтересів. Історично беручи, дає до думання нікчемність буржуазно-національних держав. Там, де держава уміла себе поставити, як у Фінляндії, там – урятувалися незалежність і честь. Але ніяка інша країна, із подібно організованих, ані зуміла домогтися у свій час (хоч над ними висіла та сама небезпека), ані тепер не вміє сама поставитись»²³⁴. А вже 19 липня він написав батькові – Дмитрові Антоновичу – листа про ймовірність німецько-радянського збройного зіткнення та необхідність українцям бути готовими до такого перебігу подій: «Я можу бути нейтральним, поки там термосься між собою всякі захід-

ні народи. Але коли викотиться українське питання, то нейтральним лишатися неможливо. І в Кракові я в такім разі вже на пості. Я тобі писав минулого разу, що не вірю в поголоски про німецькі частини на Мадярщині, але несподівано дістав блискуче підтвердження цього з дуже компетентного джерела, і не тільки про Мадярщину, але й про Румунію. І то твердження це прийшло в такій формі, що, мовляв, нам би було дуже бажано, коли б совіти щось почали тепер, будете бачити, що з цього вийде. Через Бресляу стало йдуть війська на схід і вояки переконані, що це проти “руссен”. Ситуація така, що дійсно може все ринутись кожної хвилини, а тоді сором бути у запічку – треба буде і свого носа всадити. Розуміється, я ніякий вояк, чудес не робитиму і не збираюсь робити, але обов’язок є обов’язок»²³⁵.

За таких умов українська політична еміграція сподівалася й плекала надії на те, що національний дух на Великій Україні за роки сталінщини не вдалося зламати, і що українці в майбутній війні підтримають ідею творення власної держави. Під час запеклих боїв на Карельському перешийку українські емігрантські організації намагалися сформувати з числа радянських військовополонених загони, які мали стати зародком національної армії «задля визволення України з СРСР». У грудні 1939 р. в Парижі відбулися переговори міністра закордонних справ та голови уряду УНР в екзилі Олександра Шульгина з акредитованими у Франції дипломатами Фінляндії. А 30 грудня голова Товариства вояків УНР в еміграції генерал Олександр Удовиченко звернувся до фінського посланника з проханням відрядити до його країни одного свого офіцера «з метою відібрати з числа російських військовополонених надійних українських солдатів для формування з них військової частини національної української армії, яка поповнювалася б, частково, українцями, що знаходяться у Франції». При цьому в уряді Фінляндії висловили припущення, що «від українців усе ж може бути користь у пропагандистській діяльності й за лінією фронту в Радянському Союзі для виконання завдань, оскільки серед них можна знайти згодних на це людей». Генштаб фінських збройних сил навіть підготував листівку українською мовою для бійців РСЧА²³⁶. О. Шульгин невдовзі особисто прибув до таборів радянських військовополонених у Фінляндії²³⁷. Серед заходів, які він підтримував, була, зокрема, організація з колишніх вояків 44-ї стрілецької дивізії Червоної армії народного хору, що мало сприяти пробудженню національної свідомості бранців української національності. У тюрмах міста Турку крім українського було створено карельський, грузинський, комі, татарський хори, а також мусульманські, головним чином татарські, організації²³⁸.

Відносно військових формувань, то є свідчення, що письменник і отаман Холодного Яру Ю. Горліс-Горський сформував із полонених українців (і, вірогідно, емігрантів – *В.Г.*) загін «для боротьби за звільнення України

від російських загарбників». Його добровольці були обмундировані по-різному – хто у військову форму фінської армії та чорні кашкети із синьо-жовтим околишком і тризубом, а хто і в радянські однострої й мазепинки. Синьо-жовті пов'язки українці не носили, адже ними вже користувалися шведські добровольці²³⁹. Своє національне військове формування у збройних силах Фінляндії – Російську народну армію – із числа військовополонених почала створювати також російська політична еміграція²⁴⁰.

Утім, оскільки війна невдовзі скінчилася, цей український проект так і залишився незавершеним. Складно сказати, наскільки популярним був серед українців цей захід і який ефект він міг мати надалі. Водночас еміграція щиро вірила, що в Україні за роки радянської влади кількість «національно свідомого елементу» значно збільшилася. Зокрема, син відомого українського громадсько-політичного діяча й публіциста Андрія Жука – Юрій написав листа М. Антоновичу, в якому висловив думку про неминучість розриву між Німеччиною та СРСР і надію на те, що більшість населення УРСР сповідує національні ідеали. «Батько мій розказує, – зазначав Ю. Жук, – що ціла генерація українців між 30–40 роками, яка виросла у большевії, отже не має поняття про Європу, це 100% українські націоналісти, не у партійному, але в національному розумінні. Це люди, партійці, комісари, старшини Червоної армії, з якими батько мав до роботи, які виховані різними Шумськими, Скрипниками тощо. Отже національна свідомість під більшовицькою доктриною не зменшилась, а навпаки, росте [...]. Чи там є якісь організації, звичайно, не знати, але що є найголовнішим, є національна стихія, яка у відповідний момент виросте верх». Автор також висловив поширену в емігрантському середовищі думку про те, що якщо радянсько-фінська війна затягнеться, то у СРСР можуть статися революційні події, як 1905–1907 рр. в Російській імперії після поразки у війні з Японією²⁴¹.

Громадсько-політичний діяч української еміграції Юрій Русов також переймався зростанням рівня національної свідомості в УРСР. У листі від 7 грудня 1940 р. до генерала Всеволода Петріва він розповів про свої враження від спілкування з перебіжчиками з СРСР. Як голові Комітету українців у Румунії Ю. Русову час від часу доводилося влаштовувати їх на роботу. Бессарабців та буковинців він не вважав «цікавим елементом», адже ті, на його думку, «не могли зрозуміти, чого це т. зв. “наші” забирають у них майно, арештовують навіть тих, хто їм співчуває, вивозять кудись і всячески удручають». Значно цікавішими здавалися Ю. Русову втікачі з Наддніпрянщини, які «добре знають на власній шкурі “наших”, знають від чого і від кого тікають, і яким пояснювати зло Москви не треба». Він розповів про одного такого – хлопця 22 років, який мав 8 класів «десятирічки», був розвиненим і здібним, говорив доброю українською мовою. Хлопець утік свідомо, позаяк «бачив, як ми звільняли Галичину, де у сто разів ліпше, як у нас». Він накинувся на книжки й,

по-перше, попросив Євангеліє: «Бо у нас про то невільно навіть говорити», потім повний «Кобзар» Т. Шевченка: «Бо у нас сильно цензурований навіть “Заповіт”». Наддніпрянець «проковтнув» усі квартальними (донцовського – В.Г.) «Вісника». «Є багато слів і виразів, – говорив цей уродженець Східної України, – які я не знаю й не розумію, але головна думка це ж те, про що я думав і вдома, і тут у в’язниці». «Цікаво, що 105% буковинців, – наголошував Ю. Русов, – читали Донцова з примусу по кілька сторінок обов’язково (!) на тиждень і ні черта не зрозуміли, або зрозуміли все догори ногами». Автор листа розповів, як наддніпрянець вступив у суперечку з одним місцевим хлопцем-більшевізаном і дуже здивувався, що «єсть тут такі дурні, що не знають, що там робиться, ще мене беруться учити; та нас там цьому вчать 20 літ, і ми віримо, хоч і не знаємо, як тут у вас живуть, а він мені каже, що у совітах Україна і всі народи свободні! Каже, що нас німець буде визискувати, а то не знає, що там народ просто виморюють, я ж знаю, який є голод, а йому добре тут говорити: все має, і одержу, і їжу, і свободу, а каже, що совіти на Україні рис розводять; а ми не то рису, і хліба такого, як тут у тюрмі дають, не бачимо. Він мені каже, що Україна може жити лише у Союзі, а не знає того, що там нас, українців, зводять до якогось племені мужиків, учать, що наша мова це другорядна, що культура є лише всесоюзна, що є лише одно Советское Атечество [...]. Каже, що совіти мусять зброїтися, бо кругом вороги, тому й нема одержу, їжі; та ж усі зброються, але мають і зброю [...], і люде не голодають»²⁴².

Поширеними у середовищі емігрантів були також думки щодо зниження у СРСР духовного й культурного рівня та занепаду суспільної моралі, що красномовно підтвердилося під час «визвольних походів» Червоної армії. Той самий Ю. Русов, котрий перебував у Румунії, 6 вересня 1940 р. писав генералові В. Петріву про те прикре враження, яке викликали радянські люди на щойно приєднаних до СРСР землях Бессарабії та Буковини: «Найзвичайніших речей обіходу не бачили і не знають, як ними користуватися. Нічні сорочки одягають замість плаття, не знають, що таке конфітюри, дивуються білому хлібу, все скуповують, дивуючись, що можна купувати – повне варварство і здичавіння, страх щось сказати і часто сльози при виді, як добре їдять мужики і робітники тут. Солдати молоді й до подиву наївні, старшини молоді та недоучені. Виразне розділення на “ми” – населення і “вони” – комуністи. Очевидно, по інерції кажуть, що “ідьом бити фашистів і націоналістів”. *Coterum censeo moskoviam delendum esse*. Німці, що виїхали з окупованих місцевостей, прямо дивуються дикунству підданих “найбільш передової держави”, що хоче “московського босяцтва зливи перехлюпнуть за океан”. Німцям добре – їх визволяють свої, а як тим, що там лишаються! Арешти, висилки – маємо вже цілий новий мартиролог»²⁴³.

Між тим українська еміграція перебувала у стані перманентного конфлікту, що дедалі посилювався. Непримиренні політичні сили, нерідко ідеологічно антагоністичні, не могли дійти згоди не лише поміж собою, а подеколи вели руйнівну боротьбу й у середовищі своїх власних партій і фракцій. Це викликало занепокоєння багатьох політичних діячів, особливо з огляду на доленосні перспективи, які мали відкритися перед Україною в разі великої війни. Наприклад, редактор гетьманського часопису «Нація в поході» Борис Гомзин у своєму листі до генерала В. Петріва від 26 квітня 1940 р. наголошував на необхідності співпраці та подальшого згуртування національно-державницьких сил: «Время ми переживаємо люте. Треба тісніше ставати рамя до рамені, лікоть до ліктя, інакше бо нас розкладуть і пожеруть. А можливості повторення 1917 р. далеко не виключені. Тричі будемо прокляті, коли ми їх змарнуємо так, як це вже з успіхом ми зробили тому понад 20 літ. Тоді винуватих не було, бо перед 1917 роком не було того, що було перед 1940, а саме сумного досвіду й 20 років на передумування й обмін думок. Тоді не було свідомості ні національної, ні державно-національної, тепер це все є. Лишається тільки в обличчі невідомого зробити всі висновки та створити щільно замкнену для спроб зназверху її розкласти спільноту»²⁴⁴.

Кроки до об'єднання намагалися робити різні сили й у різний спосіб. Скажімо, націоналісти з ОУН розуміли цей процес як підпорядкування всіх своєму Революційному проводові. Гетьманці також старалися зблизити політичні сили та поставити їх під оруду одного керманіча, передусім морального авторитета. Як би там не було, проте домінувала ідея авторитаризму. 21–22 вересня 1940 р. в Берліні відбувся Перший делегатський з'їзд Української громади в Німеччині, де було ухвалено ряд резолюцій, у тому числі «про загальні напрямні Української громади у справі переходу її з демократичних організаційних форм на форму авторитарну», про християнські церкви в Україні, усі з яких «мають бути оточеними якнайбільшою опікою та пошаною з боку української держави та громадянства». Водночас зазначалося, що «православна церква перебуває поки що в надзвичайно важкому стані, а тому з'їзд стверджує, що Українська громада стремить до унезалежання – автокефалії Української православної церкви від інших церков [...]. Ця церква мусить мати національний український характер». У резолюції про місцевий патріотизм та загальнодержавні інтереси йшлося про те, що «не заперечуючи місцевих патріотизмів, Українська громада рішуче засуджує спроби розширення і роздування місцевих патріотизмів в якісь самостійні сепаратні явища з тенденцією вести свою власну українську політику, або ще гірше, вважати себе єдино покликаними робити взагалі українську політику».

У резолюції про традиціоналізм стверджувалося, що «Українська громада стоїть на засадах національних, державних і моральних і не

видвигає стислійшої політичної програми, і тому не є організацією якоїсь політичної партії [...]. Українська громада свідомо того, що будучина української землі та нації залежить тепер від того, чи зуміємо ми дати синтезу поступу революційного націоналізму, нової політичної віри, із прив'язанням наших народних мас і їх культурніших мас до старої віри та старих форм. Ідея такої синтези в наших часах найбільш яскраво виявляється в особі того, кого ми проголосили почесним керманичем Української громади»²⁴⁵. Неважко здогадатися, що такою людиною став гетьман П. Скоропадський. 22 вересня 1940 р. в Берліні на спільному обіді учасників Першого делегатського з'їзду Української громади в Німеччині він виступив із промовою, заявивши: «Ми повинні багато питань собі з'ясувати й поставити все на належне місце! Так, для нас усіх не повинно бути – “Україна понад усе”. Ні! У нас понад усім – Бог, він всемогутній, він для нас – понад усе, а вже потім Україна, а далі – ми всі. Без Бога, без вищих ідеалів у нас не буде й України [...]. Далі – ми знаємо ціну нашій молоді, добре відчуваємо, що за нею будучність нашої Батьківщини. Але розподіл, як у декого, на “молодь – цінність”, а “старі – нікчемність”, ми не визнаємо [...]. Треба пам'ятати, що чужинці позбавляли нас волі у власній хаті тоді, коли ми самі втрачували внутрішню національну єдність та починали самопоборювання та самовирізування. Нема чого, панове, обвинувачувати чужинців; здебільшого ми самі винні, винна наша внутрішня незгода, сварня та колотнеча, бо це дає можливість ворожим силам нас нашими ж власними руками нищити та представляти перед світом, як нездібних до самостійного життя та нікчемний нарід. І тільки наша єдність дасть нам змогу витримати тиск зовнішнього світу на нас та рівночасно змусить той чужий світ ставитися до нас із повагою»²⁴⁶.

П. Скоропадський (1930-ті рр.)

Заклик гетьмана до єдності прозвучав саме в той час, коли фракція С. Бандери в ОУН розгорнула боротьбу проти старого провідника А. Мельника. Розчарована діями «батьків», які нібито через власну пасивність програли в боротьбі за створення української держави та згаяли таким чином свій шанс, молода генерація націоналістів – «синів» – вирішила рішуче взяти на себе відповідальність за майбуття України. Яке прикре враження справляв цей конфлікт на певну частину політичної еміграції, демонструє

лист члена Українського центрального комітету Михайла Демковича-Добрянського до М. Антоновича від 13 листопада 1940 р.: «Націоналісти зробили з політичної організації секту, а з кількох засад свого “світогляду” – догму. І хто не визнає тих догм, це поганник, еретик, засуджений на знищення, бо не має права жити між людьми вибраної віри. Ані з одними, ані з другими дискусія безплідна, а порозуміння немислиме [...] На верхи нашого національного життя в останніх десятиліттях вийшла верства людей, які репрезентували собою тип людини з черні, людини, яка органічно не у силі видіти і розуміти процеси громадського життя з гори [...]. У самій суті нема різниці між роками 1914–1919 і 1939–1940, хоч треба признати, що “провідна верства” з 1914–1919 була багато культурніша й розумна, ніж наша сучасна. Бо культурне середовище Австрії було зовсім інше, як атмосфера галицьких загумінків з 1930 і слідуючих років та атмосфера різних Варшав. Отже це світосприймання черні тяжить зловіщою рукою над табором українського націоналізму й до сьогодні і через це здається [...] постигне його катастрофа. А може ця катастрофа вже прийшла, бо та македонська боротьба, яка тепер ведеться в таборі ОУН між поклонниками Мельника та Бандери, не має собі рівної в нашій історії. Це страшна пляма, жахливе пятно! Каби боги безсмертні помогли їй якнайскоріше змити! Психологія черні в людей, що широкими ліктями пхаються у верхи і туди дістають, закриває їм очі перед дійсністю. А вони своїм тупетом і безличністю не дозволяють на ніякий самостійний осуд і тверезу думку в других»²⁴⁷.

Слід зазначити, що традиційні українські політичні партії, як і табір націоналістів, поділяли спільні ідеали незалежної самостійної держави. Проте, як стверджує В. Косик, їх роз’єднував різний теоретичний (ідеологічний) і тактичний підхід до реалізації остаточної мети²⁴⁸. При цьому найбільш радикальну та рішучу позицію тут займала ОУН. У грудні 1940 р. у своєму маніфесті бандерівці закликали до боротьби за звільнення українського й усіх «поневолених Москвою» народів. Провідники ОУН(б) сподівалися, що Кремль усе ж утягнеться невдовзі у війну і це створить зручні умови для боротьби за незалежну Україну. При цьому йшлося про всі окуповані українські землі, у тому числі й німцями. Організація українських націоналістів уважала своїми союзниками будь-які сили, «заінтересовані в розвалі СРСР та у створенні ні від кого не залежної української суверенної соборної держави». У травні 1941 р. ОУН уже конкретно передбачала, що у випадку

*Емблема Гетьманської
управи Об'єднаних
хліборобських
та інших класових
організацій (1929 р.)*

війни з СРСР на звільнених частинах української землі, «не ждучи ні на що», вона «проголошує відбудову української держави»²⁴⁹.

Від моменту появи ОУН на політичній арені її вороги завжди накидали їй ярлик «фашизму». Натомість самі члени націоналістичної організації категорично від цього відхрещувалися, адже головним мотивом їхньої співпраці з фашистами була не тотожність ідеології та цілей (українські націоналісти добре усвідомлювали, що, приміром, німецькі нацисти розглядають їх як представників «нижчої раси» і мають неприховані претензії на землі й ресурси України), а прагнення використати допомогу Німеччини в боротьбі проти своїх ворогів із метою відновлення української державності.

Водночас не слід ігнорувати той факт, що у середовищі українських націоналістів існували симпатії до фашизму. Після Першої світової війни ця ідеологія була у числі найбільш популярних серед європейських правих, позаяк демонструвала успішний націоналістичний рух, який зумів об'єднати націю й подолати комуністичну загрозу. Розчарована в демократичних цінностях та ідеалах «батьків» українська молодь убачала в ньому вдалий приклад для наслідування. Відтак ідеологія, організаційні засади та політичний стиль ОУН зазнали помітного впливу фашизму, особливо італійського. Причому в період між 1929 і 1939 рр. цей вплив неухильно зростав. Найбільше на ідеології та цілях Організації українських націоналістів, як відзначає О. Зайцев, позначилися фашистські концепції корпоративної держави й тоталітаризму, на організаційних принципах – вождизм і модель ієрархічної політичної організації, на політичному стилі – культ героїзму та воєнних чеснот. На кінець 1930-х рр. під впливом націонал-соціалізму (німецького різновиду фашизму) серед частини членів ОУН посилювався войовничий антисемітизм. Крім того, перебуваючи у спільній із фашизмом мережі інтелектуального дискурсу, український організований націоналізм більш-менш самостійно розвинув деякі риси, які також зближували його з фашизмом: волюнтаристський світогляд, культивування міфу «палінгенезу» (національного відродження), ворожість до комунізму і «демолібералізму», свідоме загострення конфлікту поколінь²⁵⁰.

Однак усі ці риси залишалися, так би мовити, недорозвиненими, не досягши, як доводить О. Зайцев, навіть рівня протофашизму. Якщо для ОУН можна вважати характерними інтегральний націоналізм і міф прийдешнього відродження упослідженої нації, то такі типові фашистські риси, як тоталітаризм, вождизм, імперіалізм, культ насильства і воєнних чеснот виглядають доволі спірними, як і теза про ідеологічний антисемітизм ОУН.

Тож маючи чимало спільних із тоталітарними рухами Італії, Німеччини, а також СРСР, позірних атрибутів і функціональних ознак, Організація українських націоналістів усе ж відрізнялася від них

*Битинський М. Алегорія боротьби України за незалежність
(з журналу «Гуртуймося», 1935 р.)*

національно-визвольним спрямуванням своєї боротьби. До того ж суттєвою розбіжністю між фашизмом та українським інтегральним націоналізмом було те, що, у першому випадку, це був націоналістичний рух державних, а в другому – бездержавної нації. Нарешті слід відзначити, що українські націоналісти так і не спромоглися створити власну державу фашистського типу, а конфлікт із німецькою окупаційною владою на початку німецько-радянської війни спонукав їх до ґрунтовного перегляду своєї ідеології в бік її демократизації.

Висновки

Наприкінці 1930-х рр. відбулися кардинальні зміни у зовнішній політиці Радянського Союзу, який уже не бажав залишатися осторонь від участі у вирішенні світових проблем, а навпаки, намагався активно на них впливати. Зовнішня політика сталінського керівництва була логічним продовженням його внутрішньої політики. Після згорання НЕПу, «революції згори», Голодомору і масштабних репресій комуністична влада наприкінці 1930-х рр. вдалася до відверто агресивних, експансіоністських дій на міжнародній арені. Апогеєм цього стали дії, пов'язані з укладанням у серпні 1939 р. пакту Ріббентропа-Молотова і подальшою військово-політичною, економічною співпрацею двох тоталітарних режимів.

В радянській Україні перші звістки про раптове радянсько-німецьке зближення спричинили емоційний шок і розгубленість у середовищі лояльно налаштованої до сталінського режиму частини населення та водночас породили настрої розчарування й роздратування серед його противників, які з антикомунізмом А. Гітлера стало пов'язували сподівання на падіння радянської влади. Виявлений у подальшому спектр політичних оцінок цих подій варіювався від категоричного засудження до цілковитого схвалення нового зовнішньополітичного курсу Кремля. Загалом же у ставленні українського суспільства до сталінської міжнародної політики і перспектив майбутньої війни проглядалися дві протилежні й водночас взаємопов'язані тенденції. З одного боку, спостерігалось т. зв. «відчуття воєнної тривоги» – навіяні пропагандою жахи відносно загрози з боку ворожого «світу капіталізму» та неминучості війни. З іншого – були поширені й «очікування на війну», у ході якої міг бути знищений комуністичний режим. Сприйняття міжнародних подій і зовнішньополітичних акцій радянської влади значною мірою відбивало ставлення населення УРСР до самої цієї влади, свідчило про рівень лояльності до неї.

Кампанії кінця 1930-х – початку 1940-х рр., зокрема участь у двох війнах (із Польщею та Фінляндією), двох воєнних конфліктах (на озері Хасан і річці Халхін-Гол), двох «походах» (у прибалтійські країни та Румунію) дозволили здобути значний бойовий досвід збройним силам СРСР. Він не поступався досвіду, набутому вермахтом під час західноєвропейських кампаній. За лаштунками широко розрекламованих успіхів РСЧА, утім, залишились низька бойова ефективність основних родів військ, їх слабка підготовка, недостатнє забезпечення. Маючи значно більше бойової техніки та озброєння, яке за своїми тактико-технічними характеристиками переважало аналогічні зразки армій противника, РСЧА не змогла ефективно ним скористатися. Бійцям і командирам подеколи бракувало знань і загальної культури, що мінімізувало роль

військово-технічного переоснащення армії. Для перемоги над переважно слабшим супротивником вимагалася значно більша за оптимальну кількість сил і засобів, а головне – втрати, яких зазнавали радянські війська під час цих кампаній, були невиправдано високими*.

Участь РСЧА у війнах та воєнних конфліктах початкового етапу Другої світової війни цілком і повністю вписувалась у контекст радянської воєнної доктрини, яка у другій половині 1930-х рр. набула виразно наступального характеру. Переконаність вищого керівництва в тому, що в майбутніх війнах СРСР воюватиме «малою кров'ю на чужій території» ще більше посилилася під впливом переможних кампаній 1939–1940 рр.**

Тим часом ці кампанії суттєво вплинули на політичні настрої і морально-психологічний стан суспільства. Дезорієнтація стосовно визначення ворогів і союзників (передусім альянс із А. Гітлером), очевидна невідповідність між гаслами і реальною практикою радянської зовнішньої політики породжувала й поглиблювала серед людей сумніви стосовно щирості декларованого сталінською владою миролюбного курсу СРСР. Частиною військовослужбовців і цивільних проголошені «визвольними» походи РСЧА характеризувалися як «агресія», «загарбання», «провокація» й т. ін. Водночас серед певних прошарків населення – прокомуністичної молоді великих міст, частини партійно-радянської, військової еліт, почасти представників творчої інтелігенції – експансіоністська політика сталінської влади підживлювала великодержавні настрої. Більше того, масштаби анексій, легкість, з якою здебільшого захоплювалися нові території, провокували зростання й такого специфічного явища, як «червоний імперіалізм» – дивну суміш реваншистських, імперіалістичних та радикально-комуністичних ідей та настроїв.

А проте «визвольні походи» зіграли зі сталінським режимом злий жарт. Природа тоталітаризму полягала в тому, що він міг творити свої міфи про переваги радянського способу життя лише за умов існування «залізної завіси». Як тільки вона припіднялась – стало очевидним, що «король голий». Побачивши незрівнянно вищий рівень життя людей у «капіталістичному світі», червоноармійці не приховували свого

* Незворотні й санітарні втрати Червоної армії в Польщі, Фінляндії, Румунії склали близько 420 тис. убитими, пораненими, обмороженими та полоненими. Вермахт, що вів у цей час більш інтенсивні бойові дії, втратив 210 тис. осіб (див.: Актуальные проблемы новейшей истории. – Москва, 1991. – С. 116; *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 69).

** Поширеність настроїв щодо ідеї наступальної війни виразно ілюструють слова учасника фінляндської кампанії генерала К. Мерецкова, який у середині 1940 р. заявив: «Наша армія готується до нападу, і цей напад нам потрібен для оборони». Однак майже цілковито зосередившись на наступальних задумах (у 1940–1941 рр. Генштаб РСЧА розробив як мінімум чотири плани превентивної війни з Німеччиною), радянське військово-політичне керівництво практично повністю занедбало питання стратегічної оборони, що надалі відіграло свою роль у катастрофі 1941 р. – *В.Г.*

подиву і розчарування власним життям-буттям. Поряд із цим, попри встановлений жорсткий політико-ідеологічний контроль, деякі бійці з селян широко розповідали «визволеним братам» про реалії життя у самому СРСР, зокрема згадували про трагедію голоду 1932–1933 рр. у колективізованому українському селі.

Місцеве населення на новоприєднаних територіях неоднозначно сприймало радянську владу. Його настрої коливалися від позитивних або стриманих та очікувальних до приховано чи виразно негативних. Виявлена частиною населення, зокрема етнічними українцями, ейфорія у зв'язку зі включенням Західної України до складу УРСР–СРСР переважно мотивувалася радістю звільнення від непопулярного варшавського режиму, а зовсім не прорадянськими чи прокомуністичними вподобаннями.

Несприйняття нового режиму помітною частиною місцевого населення виявила проведена під контролем влади виборча кампанія. Хоча вона прогнозовано й дала очікувані організаторами результати, багато людей або взагалі не з'явилися на виборчі дільниці, або голосували проти всіх кандидатів. Чимало західноукраїнців, хоча на словах і визнали нову владу, ще довгий час продовжували вагатися і не виявляли активності, оскільки не вбачали для себе в майбутньому жодних позитивних перспектив. Було й немало таких, хто, побоюючись за власне життя, під зовнішньою лояльністю приховував свої справжні почуття, антирадянські погляди й настрої.

Під впливом здійснюваних сталінською владою соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів політичні настрої на приєднаних територіях значною мірою змінювалися. Масштабні репресії посилили антирадянські погляди переважної частини західноукраїнського населення, сприяли піднесенню авторитету та розширенню соціальної бази ОУН, а також, почасти, зростанню пронімецьких (прогітлерівських) симпатій. Водночас український політичний націоналізм почав організаційно просуватися на Схід, завойовуючи там своїх прихильників.

Було б неправильно стверджувати, що радянізація Західної України не мала жодних позитивних наслідків. Безумовно, населення не могло не вітати заходи боротьби з безробіттям, наділення найбіднішого селянства землею, поліпшення медичного обслуговування, розвиток системи освіти й культури. Однак якими б не були досягнення нової влади у соціальній чи економічній сферах, вони не можуть перекрити страшні злочини, учинені нею. Нищення традиційного способу життя, жорстокі методи радянізації, терор та репресії сіяли страх і ненависть до комуністичного режиму. У цілому ж платнею за сумнівні соціальні експерименти став справжній гуманітарний колапс, який перманентно тривав на ново приєднаних територіях з початку радянського

правління. Усе це не лише призводило до численних людських втрат, а й спричиняло загострення міжетнічних взаємин у регіоні, готуючи ґрунт для участі частини поляків та українців у нацистському Голокості та Волинській трагедії.

Войовничий атеїзм закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найгірших психологічних переживань доби «першої радянської окупації». Зрівнятися з ним могло хіба що почуття загальної непевності й щоденного страху за своє життя, викликане систематичним терором із боку органів державної безпеки. Водночас розгортання антирелігійної пропаганди наражалося на міцні побожні почуття населення. З одного боку, радянська влада врешті спромоглася значною мірою послабити позиції релігійних громад у Західній Україні, проте з іншого боку – це лише посилювало несприйняття «безбожного» режиму традиційно релігійним населенням.

Культурно та ідеологічно нова влада була й залишалася чужою для переважної більшості мешканців західноукраїнського регіону. «Наша зустріч з більшовиками, – зазначав о. Г. Костельник, – це була зустріч двох культур, двох світів, в яких діють інші моральні, політичні й економічні закони. До першої світової війни все цивілізоване людство мало одну мораль, однакові етичні критерії. Тепер світ розбитий на дві ворожі системи, між якими нема й не може бути порозуміння, бо в них затратилося спільне значення основних понять. Жодна держава так не мучила своїх підданих, як більшовицька, що мучить не тільки тіло, але й душу в найглибших її глибинах. Це чортівський млин, що меле людей. Як не сьогодні, то завтра. Як не завтра, то післязавтра на кожного мусить прийти черга загибелі. Як же нам було не бажати, щоб цей чортівський млин розпався вкінці на наших очах!»¹.

У Східній Україні рівень лояльності населення до радянської влади також був значною мірою умовним. Період 1939–1940 рр. позначився різким погіршення умов життя людей у зв'язку з економічними негараздами, спричиненими вступом СРСР у Другу світову війну (товарним дефіцитом, продуктовою кризою, чергами й т. ін.). Запровадження «драконівського законодавства» щодо посилення дисципліни у країні та крайнощі «другої хвилі колективізації» ще більше поглибили прірву між сталінським режимом і українським суспільством.

Звичайно сталінізм мав свою соціальну опору в Україні. Симпатизували йому чисельно незначні, проте досить впливові, активні й помітні групи населення, зокрема комунізована, зросійщена молодь великих міст, пролетарські висуванці, деякі обрані групи робітників, як, наприклад, стахановці тощо. Саме серед цієї категорії людей, а також і самих представників влади – партійно-радянської номенклатури, командного складу РСЧА, працівників силових органів та ін. – і варто було б шукати тип тієї «нової радянської людини», яку прагнули

створити більшовики. Однак свідомий радянський актив в Україні загалом був не значним, охоплюючи, імовірно, не більше 10% населення.

Загалом же кажучи, комуністичний світогляд не вкорінився серед широких верств населення радянської України, а серед його переважної більшості – селянства – продовжувала панувати приватновласницька психологія, виступаючи альтернативою державній ідеології. Серед широких мас селянства було стійким невдоволення радянською владою. І це мало неабияке значення, адже наприкінці 1930-х рр. українське суспільство усе ще залишалося переважно селянським*. На відміну від великих міст, де робітники та службовці перебували під контролем комуністичної системи, у селі партія не могла похвалитися своїм впливом. У 1940 р. селян від плугу в партійних лавах було лише 21% (понад 100 тис.)². Не вражала своєю чисельністю й українська комсомольська організація на селі, кількість членів якої становила 560 тис. осіб³. Відтак і комуністична пропаганда, і вага комуністичної партії на селі залишалися здебільшого ілюзорними. Натомість цілком реальним було невдоволення селян перманентно здійснюваними соціальними експериментами. Закарбувався у пам'яті людей Голодомор 1932-1933 рр., який стало пов'язуватися з комуністичною владою. Тож питання, чи могла вона сподіватися на лояльність із боку українських селян в разі війни, аж ніяк не виглядало риторичним.

Серед проблем, які визначали ступінь лояльності українського суспільства до сталінської влади, і які остання так і не спромоглася вирішити, слід назвати націоналізм та релігію. Ігноруючи саму природу релігійності, комуністи вважали, що шляхом просвіти та економічного прогресу вони зможуть подолати цей «релікт донаукового минулого». Дві декади брутальної антирелігійної пропаганди, нищення церков і репресії проти священників не зняли гостроти питання. За переписом 1937 р., 57% (56 млн осіб) дорослого населення СРСР назвали себе віруючими, 42 млн з них були православними християнами⁴.

Комуністичний режим не зміг подолати й впливу на широкі верстви населення націоналізму, який після приєднання західних областей отримав можливість підпільно діяти у східних регіонах. Інтелектуальна обмеженість панівної ідеології з її вульгарним матеріалізмом і догматом про класову боротьбу, а також брутальні методи, за допомогою яких влада здійснювала наступ на вищезазначені явища, лише ускладнювали

* Згідно з даними перепису населення СРСР 1939 р., із майже 31 млн мешканців УСРР лише 11,195 млн проживали в містах і селищах міського типу, причому останні не надто відрізнялися від сіл. Фактично у селах мешкало понад 2/3 всього українського населення. Беручи до уваги те, що в період з 1926 до 1939 рр. чисельність міських жителів зросла майже вдвічі, можна стверджувати, що 50% городяни складали вчорашні селяни, багато з яких рятувалися в містах від сталінської аграрної політики. За рахунок селянства відбувалося збільшення кількості промислових працівників. Так само й у Червоній армії вихідці з села становили більшу її частину.

вирішення цих проблем. Відтак релігійний і націоналістичний дискурс продовжували впливати на український соціум. Натомість нав'язана суспільству «класова ненависть» не стала пануючим явищем – значна частина людей були незадоволені діями самих владних органів, аніж «підступами» реальних чи міфічних «класових ворогів». Радянський мілітаризм, за винятком «вражених червоним імперіалізмом», також широко не вітався, адже через стрімке падіння рівня життя, що стало наслідком війн, які вів СРСР, його ідеологічно не сприймала переважна частина населення, передусім селянство. Отже, змусити всіх «думати по-більшовицькому», установити контроль над свідомістю переважної більшості населення сталінський режим виявився неспроможним.

Загалом напередодні німецького вторгнення негативні для влади суспільно-політичні настрої населення УРСР визначалися кількома чинниками: по-перше, несприйняттям значною масою населення комуністичної ідеології та сталінської влади; по-друге, що більш важливо, украй низьким рівнем життя.

Спробою відшукати втрачений контакт із «масами» можна пояснити ті зміни в національній політиці та ідеології, що відбулися напередодні війни з Німеччиною. Оскільки влада виявилася нездатною реально вирішити нагальні соціально-економічні проблеми, було взято курс на посилення лояльності населення шляхом активізації національної свідомості та творення специфічної моделі радянського патріотизму.

Наприкінці 1930-х рр. відбулася трансформація сталінської політики та ідеології, суть котрої полягала в поступовій відмові від малозрозумілих широкому загалу комуністичних гасел і виразній апеляції до російського патріотизму/націоналізму, концентрованою формулою чого стала ідеологічна теза «великий російський народ – старший брат народів СРСР».

До початку війни радянські ідеологи у цілому завершили формування засад українського радянського патріотизму – певної офіційної моделі лояльності населення республіки до союзного центру. Українська історія у цій інтерпретації починалася від «спільної колиски трьох братніх народів» – Київської Русі, далі акцент робився на «добровільному» приєднанні України в 1654 р. до Росії, а також на спільній боротьбі двох «братніх народів» з іноземними інтервентами та «класовими ворогами», «славною віхою» якої стала перемога під час революції й громадянської війни. Апогеєм усієї історії України проголошувалося «велике возз'єднання українського народу в єдиній українській соціалістичній державі», яка «знайшла своє щастя і розквіт у Радянському Союзі під керівництвом великого Сталіна».

Зауважимо, що у цій моделі українського радянського патріотизму культурний націоналізм допускався, проте йому відводилося дуже обмежене місце. Зокрема, в історії його репрезентували вправні державні діячі та полководці – князь Данило Галицький (після приєднання

Західної України), гетьман Богдан Хмельницький, а також головний творець національної міфології Тарас Шевченко вкупі з доволі скромною галереєю «революційних демократів». Натомість домінуюче місце тут займав образ «великого російського народу» як «вічного захисника» України, котрий упродовж століть завжди приходив їй на допомогу та врешті наставив на шлях соціалізму. При цьому українцям навіювалася думка про те, що радянська влада являє собою самостійний, свідомий, добровільний та єдино правильний їхній вибір.

Тим часом офіційний наратив громадянської війни цілковито ігнорував боротьбу України за незалежність, незмінно трактуючи її учасників як «буржуазних націоналістів» та «контрреволюціонерів». Незважаючи на це, пам'ять про Українську революцію 1917–1921 рр., її героїв та символи (Центральну Раду, В. Винниченка, С. Петлюру, П. Скоропадського, ЗУНР, Директорію, прапор, герб, гімн, армію тощо) були ще живими у суспільній свідомості, а серед населення залишалося чимало учасників тих буремних подій. Те, що ідеї української революції пустили глибоке коріння у суспільну свідомість, засвідчували як перманентні «чистки» НКВС усіх колишніх учасників національно-визвольної боротьби чи запідозрених у «націонализмі», так і спроби вичавити ці спогади з пам'яті українців шляхом творення нової ідентичності.

Унаслідок здійснення радянської політики пам'яті українська національна топоніміка постійно втрачала свої історичні назви, які замінювалися іменами радянських героїв та партійних діячів. У цьому ж форматі творилися й нові свята, в яких подеколи зустрічалися національні, здебільшого декоративні традиційні елементи. Натомість постулати про «спільні Вітчизну та походження», «спільність історії й культури», «дружбу народів» тощо радянські ідеологи використовували як підвалини теорії «єдиного радянського народу», що мав витворитися шляхом «злиття націй».

«Антрепренерами», котрі формували нову «уявлену спільноту» в радянській Україні, виступав тандем партійної та творчої еліт. Однак жодна з цих груп не була певна своєї місії. Залякана розправою з представниками республіканської комуністичної верхівки партократія остерігалася відверто демонструвати «регіональні» почуття й ні на крок не відходила від офіційного курсу. Обпікшись на гарячому, вони дмухали на холодне. Українські радянські митці, спостерігаючи, як унаслідок репресій та терору звужується коло найближчих друзів і колег, як дедалі більших обертів набирає російщення, як на них намагаються накласти небезпечне тавро «буржуазних націоналістів», були загнані у глухий кут і мали дуже обмежений вибір: або загинути в таборах, або перетворитися на слухняних приспівників режиму. Переважна більшість інтелігенції співпрацювала з владою у творенні

моделі українського радянського патріотизму, сподіваючись, що після возз'єднання всіх українських земель національна культура отримає додаткові стимули для розвитку.

Кремль ставився до українських культурних діячів як до типової колоніальної еліти корінного населення. Він дозволяла їм підтримувати культурну спадщину свого регіону до тієї межі, доки це не завдавало шкоди єдності імперії. Концепція «великого російського народу», тобто російської домінації, виступала тут таким собі «прокрустовим ложем» для стримування надлишків українського радянського патріотизму, що формувався. Від цього він завжди виглядав якимось урізаним, неповноцінним, меншовартісним.

Ця нова версія «малоросійства» не була для української інтелігенції добровільно обраною формою ідентичності на кшталт, скажімо, В. Кочубея чи зросійщеної козацької старшини, яка робила свій вибір на користь імперського дворянства заради персональних вигод. За умов існування УРСР це виглядало як примусово нав'язане малоросійство. Саме тут приховувалася докорінна відмінність між українською партократією й представниками творчої еліти. Перші виступали по суті в ролі церберів Москви, які дбали про чистоту «лінії партії», обереігаючи її від різноманітних «націоналістичних викривлень». Натомість інші, перманентно стикаючись із невідповідністю проголошеної політики інтернаціоналізму та реальною політикою, мали можливість на власному плачевному досвіді переконатися, що ця лінія давно вже втратила свою «прямизну».

Загалом формування українського радянського патріотизму відбувалося за двома основними напрямками – етнічним та етатистським. У першому перед вели представники творчої інтелігенції, котрі, попри все, робили спроби, як образно висловився Ентоні Сміт, «відшукати національне коріння в етнічній минувшині, намагаючись через філологію, історію тощо виявити свою автентичну ідентичність під чужими нашаруваннями сторіч»⁵.

На відміну від культурницької моделі патріотизму/націоналізму, яку намагалася творити українська інтелігенція, партократи здебільшого «працювали» у цивільному чи державницькому полі, що по суті мало для України не менш вагомі наслідки. Найважливіше місце у цьому контексті обіймала ідея «об'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі», що набула актуальності після приєднання західноукраїнських теренів⁶.

Як відомо, ідея єдності має виразне націоналістичне значення, оскільки вона означає об'єднання національної території або рідного краю, повернення «невизволених» земель («irredenta»)⁷. Тут немовби сходилися культурницький і державницький націоналізми – історична спадщина та єдина етнічно-історична територія. «Історизм, – відзначав

із цього приводу американський дослідник Олександр Мотиль, – забезпечує нації місце у плині часу, тоді як кордони гарантують їй сьогоденну визначеність»⁸.

Інша річ, що специфіка «українського радянського іредентизму» полягала в тому, що насправді він не був природним, тобто не виходив з внутрішніх процесів, притаманних нації, яка пробуджується, а відбувався радше завдяки потугам сталінського імперіалізму. Відтак «соборність і незалежність» – ці провідні гасла українського національно-визвольного руху – сприймалися партократами як ворожі та «націоналістичні». Натомість вони воліли вживати визначення «об'єднана та вільна» Україна у складі СРСР.

У цілому ж радянський іредентизм мав не лише політичні наслідки. За двадцять років існування української радянської квазідержавності на сході республіки (з певною регіональною специфікою) було сформовано єдину ідентичність. Не склалося чітко визначеної національної ідентичності передусім у тих українців, які після проведення кордонів союзних республік опинилися за межами Української РСР. Наприклад, навіть у сусідніх з Україною регіонах РРФСР місцеві українці продовжували називати себе «хохлами», на що звертав увагу і О. Довженко⁹.

До 1939 р., коли Польща розглядалася радянськими ідеологами як ворожа країна, у зведеннях органів держбезпеки західних українців називали суто «галичанами» (і це попри те, що пропаганда постійно оплакувала «тяжку долю братів-українців»). Після 1939 р., коли до складу УРСР увійшли нові території, тут розпочалися потужні інтеграційні процеси, не лише політичні та економічні, а й духовні. Отже, сталінська «irredenta України» сприяла ще й творенню єдиної української ідентичності.

Коли йдеться про націоналізм української творчої еліти та партократії ми фактично говоримо про різні типи націоналізму. Більшість визначень вкладаються у три семантичні поля – націоналізм як ідеологія, як соціальний рух і як групова свідомість, або, інакше кажучи, як ідеали, колективні дії та культура¹⁰. Тож якщо у випадку творчої еліти націоналізм виступав у формі колективної свідомості, то для партократії це була передусім ідеологія, такий собі «націоналістичний неп», нетривалий ідеологічний відхід від «чистоти вчення» з метою міцнішого закріплення при владі.

Питання про те, хто був у цей час основним агентом національної мобілізації, тобто хто інспірував процес активізації націоналізму/патріотизму – влада чи національна еліта – має у випадку України свою специфіку. У Росії серед представників вищої партійно-радянської верхівки було чимало російських націонал-патріотів, і вони відверто демонстрували свої погляди. До їх числа належали такі відомі партійні діячі, як А. Жданов, О. Щербаков та багато інших. Серед представників вищої політичної еліти було чимало й таких, хто, афішуючи

російський патріотизм, анітрохи ним не захоплювався та ставився до нього як до тимчасового відходу від інтернаціоналізму. Здебільшого це були представники етнічних меншин – приміром, чільний політпрацівник Червоної армії Л. Мехліс, головний редактор «Красной звезды» Д. Ортенберг, керівник ТАРС Я. Хавінсон та ін.

Водночас чимало росіян-партократів, які працювали в національних республіках, перебирали на себе роль «пробуджувачів нації» та архітекторів місцевого етнічно забарвленого патріотизму. Зокрема, ініціатором і натхненником творення українського радянського патріотизму виступав М. Хрущов. Як і вся комуністична національна політика, його діяльність у цій сфері була сповнена суперечностей. З одного боку, вона була відверто проросійською. Проте, з іншого, процес нищення українського націоналізму, як він собі це розумів, та насадження натомість українського радянського патріотизму залишав певні можливості, люфти для збереження та формування відмінної від росіян подвійної української радянської ідентичності.

Хоча українці й посіли другу сходинку в ієрархічній піраміді «дружби народів», усе ж, попри свою історичну, культурну, етнічну та мовну «близькість» до росіян, вони не розглядалися владою як цілком надійні. Те, що серед цієї переважно селянської нації продовжувала домінувати «контрреволюційна, приватновласницька психологія», а також те, що за часів громадянської війни, а наділі в умовах здійснення політики українзації значно зросла національна свідомість українців, яка внаслідок масового опору колективізації підживлювалася ще й антирадянськими настроями та етнічними фобіями (антиросійськими, антисврейськими), робило їх ненадійними в очах вищого керівництва. Зважаючи на кількісний фактор, а також на потужну індустріалізацію й урбанізацію, що тривали в республіці, союзний центр намагався не стільки зросійшити, скільки перетворити українців на «другу імперську націю» СРСР (на кшталт шотландців у Великобританії). Невипадково під час «возз'єднання українських земель» у 1939–1940 рр. ця тенденція знайшла своє вираження в наданні українському народові почесного титулу «великого»¹¹, який досі застосовувався лише щодо росіян. По суті через нібито «молодшість», «меншість», «слабкість», «політичну недорозвинутість» тощо «великому українському народові» як «молодшому братові великого російського народу» накидалася неоімперська комуністична версія малоросійства – радянського проєкту лояльності для української нації.

А проте комуністичний світогляд не закріпився серед широких верств українського населення, а широко закросена владна пропаганда значною мірою залишалася неефективною. В Україні продовжувала існувати множинна, плюралістична народна думка, яка відображала доволі широкий спектр суспільно-політичних поглядів, у тому числі

релігійний і націоналістичний дискурси. Проявлялася вона насамперед в усній формі, нерідко висловлювалася пошепки, у вигляді чуток. Однак вона також відбивала альтернативні політичні ідеї, серед яких були і популістські, ленінські, троцькістські, націоналістичні, антикомуністичні, фашистські та ін.

Ця книга має на меті відтворення й аналіз різноголосся українського суспільства, яке комуністичний режим протягом усього міжвоєнного періоду намагався приборкати. Усталена політико-ідеологічна теза про «морально-політичну єдність радянського народу» напередодні «Великої Вітчизняної війни», про «беззастережну віру радянських людей в ідеали комунізму, їх відданість комуністичній партії» не відповідали дійсності. Українське суспільство увійшло в Другу світову війну значною мірою розколотим. Спектр суспільно-політичних настроїв, що існували у цей період, був широким: від повної аполітичності, соціальної інертності, до пасивних та активних форм підтримки чи опору заходам сталінського режиму. Однак головне полягало в тому, що комуністичні владі так і не вдалося сформувати в УРСР гомогенне суспільство з єдиною радянською ідентичністю. Переважно селянська за своїм соціальним складом Україна, переживши Голодомор – колосальну за масштабами й наслідками гуманітарну катастрофу, жертвами якої стали мільйони людей, – залишалася потенційно «слабкою ланкою» сталінської імперії.

Ex post facto можна стверджувати, що саме нелояльністю вагомої частини її населення до сталінської влади була зумовлена й катастрофа 1941 р.

Примітки

До розділу I

¹ *Taylor A.J.P.* The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918. – Oxford; New York, 1991. – P. 17.

² Див.: *Уледов А.К.* Структура общественного сознания. – Москва, 1968; *Ольшанский Д.В.* Основы политической психологии. – Екатеринбург, 2001.

³ *Уледов А.К.* Общественное мнение советского общества. – Москва, 1963. – С. 10.

⁴ Див.: Там же.

⁵ Там же. – С. 91.

⁶ Там же. – С. 13.

⁷ Див.: *Childs H.* Public Opinion: Nature, Formation and Role. – Princeton, 1965.

⁸ *Липпман У.* Общественное мнение. – Москва, 2004.

⁹ Див.: *Уледов А.К.* Общественное мнение советского общества. – С. 88.

¹⁰ Там же. – С. 89.

¹¹ Там же. – С. 29. Загалом слухне визначення відомого радянського науковця А. Уледова нами дещо підкореговане: слово «публічно» вжите замість «громадськість».

¹² Там же.

¹³ Цит. за: *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное сталинское общество: политика и повседневность: 1945–1953. – Москва, 1999. – С. 4.

¹⁴ Див.: *Inkeles A.* Public Opinion in Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion. – Cambridge, 1950; *Bauer R., Inkeles A., Kluckhohn C.* How the Soviet System Works. – Cambridge, 1956; *Inkeles A., Bauer R.* The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society. – Cambridge, 1959.

¹⁵ *Нозль-Нойман Э.* Общественное мнение: Открытие спирали молчания. – Москва, 1996. – С. 26.

¹⁶ Під умонастроями розуміємо «особливий вид настроїв, що має відносно стійкий характер і являє собою певну спрямованість як несвідомих почуттів і переживань, так і більш-менш прозоро висловлених думок, ідей і переконань» (див.: *Парыгин Б.Д.* Общественное настроение. – Москва, 1966. – С. 31).

¹⁷ *Ольшанский Д.В.* Массовые настроения в политике. – Москва, 1995. – С. 97–98.

¹⁸ Див.: *Ольшанский Д.В.* Политико-психологический словарь. – Москва; Екатеринбург, 2002. – С. 271.

¹⁹ Политология: Энциклопедический словарь. – Москва, 1993. – С. 193.

²⁰ *Bordiugov G.* The Popular Mood in the Unoccupied Soviet Union: Continuity and Change During the War // The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union / Ed. R.W. Thurston, B. Bonwetsch. – Urbana; Chicago, 2000. – P. 54–70.

²¹ Див.: *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1997; *Brovkin V.* Russia After Lenin: Politics, Culture and Society, 1921–1929. – London, 1998; *Brooks J.* Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. – Princeton, 2000; *Petrone K.* Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin. – Bloomington, 2000; *Hoffman D.L.* Stalinist Values: The Cultural Norm of Soviet Modernity, 1917–1941. – Ithaca; London, 2003; *Stalinism as a Way of Life* / Ed. L. Siegelbaum, A. Sokolov. – New Haven, 2000;

Lenoe M. Closer to the Masses: Stalinist Culture, Social Revolution and Soviet Newspapers. – Cambridge, 2004.

²² Mass Culture in Soviet Russia: Tales, Poems, Songs, Movies, Plays and Folklore, 1917–1953 / Ed. J. von Geldern, R. Stites. – Bloomington, 1995.

²³ Culture / Power / History: A Reader in Contemporary Social Theory / Ed. N.B. Dirks, G. Eley, Sh. Ortner. – Princeton, 1994.

²⁴ *Shternshis A.* Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939. – Bloomington; Indianapolis, 2006.

²⁵ Див.: *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР: Большевики и крестьяне: 1917–1933. – Москва, 2001.

²⁶ Одна з робіт виконана в рамках цього проекту, що висвітлює суспільні настрої в Баварії за часів націонал-соціалізму: *Broszant M., Frohlich E.* Alltag und Widerstand. Bayern im Nationalsozialismus. – Munchen; Zurich, 1987.

²⁷ *Werth N.* Forms of Autonomy in “Socialist Society” // *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared* / Ed. H. Rousso. – Lincoln; London, 2004. – P. 111–141.

²⁸ *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* / Ed. I. Kershaw, M. Lewin. – Cambridge, 1997; *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared*. – Lincoln; London, 2004.

²⁹ *Popular Opinion in Totalitarian Regimes: Fascism, Nazism, Communism.* / Ed. P. Corner. – Oxford, 2009.

³⁰ Див.: *Kershaw I.* Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945. – Oxford, 2002. – P. 286–304.

³¹ *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 8–9.

³² *Зельдин Т.* Социальная история как история всеобъемлющая // *Thesis (Москва)*. – 1993. – Т. 1. – С. 161.

³³ Як приклад серед сотень подібних див.: *Вторая мировая война 1939–1945: Военно-исторический очерк*. – Москва, 1958.

³⁴ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное сталинское общество... – С. 5.

³⁵ *Feinsod M.* How Russia is Ruled. – Cambridge, 1953.

³⁶ Див. докл.: *Gleason A.* Totalitarianism: The Inner History of The Cold War. – New York; Oxford, 1995.

³⁷ *Feinsod M.* Smolensk Under Soviet Rule. – Cambridge, 1958.

³⁸ *Inkeles A.* Public Opinion in Soviet Russia. – Cambridge, 1958.

³⁹ *Inkeles A., Bauer R.* The Soviet Citizen: Daily Life in Totalitarian Society. – Cambridge, 1961.

⁴⁰ *Dallin A.* German Rule in Russia: A Study in German Occupation Policy. – London, 1957.

⁴¹ Ibid. – P. 65.

⁴² *Reitlinger G.* The House Built on Sand: The Conflicts of German Policy in Russia, 1939–1945. – New York, 1960.

⁴³ *Armstrong G.* Ukrainian Nationalism: 1939–1945. – New York, 1955.

⁴⁴ *Sullivant R.S.* Soviet Politics and the Ukraine: 1917–1957. – New York, 1962.

⁴⁵ Ibid. – P. 242.

⁴⁶ *Dmytryshyn B.* Moscow and the Ukraine: 1918–1953: A Study of Russian Bolshevik National Policy. – New York, 1956; *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви. – Мюнхен, 1956; *Kostiuk H.* Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939). – New York; London; Munich, 1960; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні

(Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження учасника. – К., 1995; *Майстренко ІІ*. Национальная политика КПСС в её историческом развитии. – Мюнхен, 1978.

⁴⁷ *Houhg J.* How the Soviet Union is Governed. – New York, 1979.

⁴⁸ *Malia M.* Soviet Studies After The Soviet Union: The Archives of Evil // *The New Republic*. – 2004. – №21.

⁴⁹ Див., прим.: *Ukraine During World War II: History and its Aftermath: A Symposium* / Ed. by Yu. Boshyk. – Edmonton, 1988; *Ukraine: The Challenges of World War II* / Eds. T. Hunczak, D. Shtohryn. – University Press of America, 2003; *Marples D.K.* Stalinism in Ukraine in the 1940-s. – Toronto, 1991.

⁵⁰ *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. – New York, 1985 (укр. переклад див.: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997).

⁵¹ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 199.

⁵² *Malia M.* Soviet Studies After The Soviet Union...

⁵³ Див.: *Gomstyn A.* Were the Cold War Still Rages: “Totalitarian” and “Revisionist” Historians Debate Who Was Right; Some Way It’s Time to Move On // *The Chronicle of Higher Education*. – 2004. – February, 6.

⁵⁴ *Kotkin St.* Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. – Berkeley; Los Angeles; London, 1995.

⁵⁵ Питання, що їх порушив у своїй праці С. Коткін, розглядаються також у: *Hoffman D.* Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929–1941. – Ithaca, 1994; *Straus K.* Factory and Community in Stalin’s Russia: The Making of Industrial Working Class, 1928–1933. – Pittsburgh, 1998.

⁵⁶ *Kershaw I.* Popular Opinion...; *Burrin Ph.* Nazi Regime and German Society: The Prism of Acceptance // *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared*. – P. 142–153.

⁵⁷ Див.: *Фицпатрик Ш.* Советские крестьяне: Социальная история советской России в 30-е годы: деревня. – Москва, 2001. – С. 320–348, 351.

⁵⁸ *Fitzpatrick Sh.* Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. – Oxford, 1999 (рос. переклад: *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история советской России в 1930-е годы: город. – Москва, 2001).

⁵⁹ *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм... – С. 268.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ *Viola L.* Peasants Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – Oxford, 1996; *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s* / Ed. by L. Viola. – Ithaca; London, 2002

⁶² *Rimmel L.A.* Svodki and Popular Opinion in Stalinist Leningrad // *Cahiers du Monde Russe*. – 1999. – 40/1-2. – P. 221.

⁶³ *Davies S.* Popular Opinion in Stalin’s Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941. – Cambridge, 1997.

⁶⁴ *Ibid.* – P. 94.

⁶⁵ *Hellbeck J.* Tagebuch aus Moskau, 1931–1939. – Munich, 1996; *Idem.* Revolution in My Mind: Writing a Diary Under Stalin. – Cambridge, 2006. Див. також: *Halfin I.* Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial. – Cambridge, 2003.

⁶⁶ *Kuromiya H.* Stalin and His Era // *The Historical Journal*. – 2007. – №3 (50). – P. 711–724; *Idem.* How do We Know What the People Thought Under Stalin? // *Советская власть – народная власть? Очерки истории восприятия советской власти в СССР*. – Санкт-Петербург, 2003.

- ⁶⁷ *Hagen M. von. States, Nations, and Identities: The Russian-Ukrainian Encounter in the First Half of the Twentieth Century // Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945 / Eds. by A. Kappeler, Z. Kohut, M. von Hagen. – Edmonton; Toronto, 2003.*
- ⁶⁸ *Hagen M. von. Soviet Soldiers and Officers on the Eve of German Invasion: Towards a Description a Social Psychology and Political Attitudes // The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union / Ed. R.W. Thurston, B. Bonwetsch. – Urbana; Chicago, 2000. – P. 200–201.*
- ⁶⁹ *Rees R.R. Stalin's Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army 1925–1941. – Lawrence, 1996.*
- ⁷⁰ *Ibid. – P. 207–208.*
- ⁷¹ *Overy R. The Dictator: Hitler's Germany, Stalin's Russia. – New York, 2004. Щоправда, це доволі суперечливе твердження викликало гостру критику рецензентів (див.: *Lacqueur W. Time for Tyranny // Moscow Times. – 2004. – October 1).**
- ⁷² *Thurston R.W. Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941. – Yale University, 1996.*
- ⁷³ *The People's War: Responses to World War II...*
- ⁷⁴ *Barber J. War, Public Opinion, and the Struggle for Survival, 1941–1945: The Case of Leningrad // Russia in the Age of Wars / Ed. S. Pons, A. Romano. – Milan, 2000. – P. 274.*
- ⁷⁵ *Martin T. The Affirmative Action Empire: Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca; London, 2001.*
- ⁷⁶ Серед нових західних праць зі сталінської національної політики слід згадати: *Edgar A. Tribal Nation. – Princeton, 2004; Northrop D. Veiled Empire. – Ithaca; New York, 2004; Hirsch F. Empire of Nations. – Ithaca; New York, 2005.*
- ⁷⁷ *Brandenberger D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. – Cambridge; London, 2002.*
- ⁷⁸ *Ibid. – P. 2.*
- ⁷⁹ *Yekelchik S. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. – Toronto; Buffalo; London, 2004 (укр. переклад: Стельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008).*
- ⁸⁰ *Miner S.M. Stalin's Holy War: Religion, Nationalism and Alliance Politics, 1941–1945. – Chapel Hill; London, 2003.*
- ⁸¹ *Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002.*
- ⁸² *Волгогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна: у 2 кн. – Кн. 2. – К., 1990; Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. – Москва, 2000; Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001; Семиряга М.И. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – Москва, 2000 та ін.*
- ⁸³ *Томан Т. 1941–1942: Дни великих бедствий в сознании современников // Трудные вопросы истории: Поиски. Размышления: Новый взгляд на события и факты. – Москва, 1991. – С. 158–173.*
- ⁸⁴ *Шинкарук С.А. Общественное мнение в советской России в 30-е годы (по материалам Северо-Запада). – Санкт-Петербург, 1995.*
- ⁸⁵ *Советская власть – народная власть? Очерки истории народного восприятия советской власти в СССР / The Soviet Union – A Popular State? Studies on Popular Opinion in the USSR / Под ред. Т. Вихавайнена. – Санкт-Петербург, 2003.*

⁸⁶ Ломагин Н. Дискусии о сталинизме и настроениях населения в период блокады Ленинграда: историография проблемы // Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования / Под ред. М.В. Лоскутовой. – Москва, 2006.

⁸⁷ Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – Москва, 1999.

⁸⁸ Там же. – С. 249.

⁸⁹ Див.: Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941: Документы. Факты. Суждения. – Москва, 2000; *Его же*. Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939. – Москва, 2001; Зимняя война, 1939–1940: В 2 кн. – Кн. 1: Политическая история. – Москва, 1998; Соколов Б. Тайны финской войны. – Москва, 2000; *Осьмачко С.Г.* Красная армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999.

⁹⁰ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 92.

⁹¹ Невежин В. «Если завтра в поход...»: Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х годах. – Москва, 2007. Див. також перше видання: *Его же*. Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии «священных боёв» 1939–1941. – Москва, 1997.

⁹² Див., прим.: Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина...; *Его же*. Советско-польские войны...; Зимняя война, 1939–1940. – Кн. 1; Соколов Б. Тайны финской войны; *Осьмачко С.Г.* Красная армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941)...; *Руккас А.О.* Польско-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень – жовтень 1939 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.

⁹³ Невежин В. Синдром наступательной войны...; Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина...

⁹⁴ *Осьмачко С.Г.* Красная армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941)...

⁹⁵ Cygan W.K. Kresy w ogniu: Wojna polsko-sowiecka, 1939. – Warszawa, 1990; Szawłowski R. (Liszewski K.). Wojna polsko-sowiecka, 1939: W 2 t. – Warszawa, 1996; Grzelak Cz. Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. – Warszawa, 1998.

⁹⁶ Пор.: Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. – К., 1991; Катюнь: Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – Москва, 1999; Мельтюхов М. Советско-польские войны...; *Осьмачко С.Г.* Красная армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941)...; *Руккас А.О.* Польско-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях...

⁹⁷ Упродовж останніх років автор активно використовує цю назву, див.: Військове будівництво в Україні у XX ст.: Історичний нарис, події, портрети. – К., 2001. – С. 141; Політична історія України: XX століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – К., 2003. – С. 65; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 729.

⁹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1363. – Арк. 21–40.

⁹⁹ В кабинетах аппарата ЦК царил полный хаос... (эвакуация аппарата ЦК ВКП(б)) // Старая площадь. – 1995. – №5. – С. 152; О политических настроениях населения Москвы в связи с уменьшением нормы выдачи хлеба // Служба безопасности. – 1993. – №3 – С. 32–33; Первые месяцы войны: эвакуация (по материалам «особой папки») Политбюро ЦК ВКП(б)) // Отечественные архивы. – 1995. – №2. – С. 8–37; По агентурным данным... (о политических настроениях советских писателей) // Родина. – 1992. –

№1. – С. 92–96; Правительство и ЦК Литвы позорно бежали (о первых днях войны в Литве) // Старая площадь. – 1995. – №2. – С. 103–106; Чрезвычайная тройка проводит добровольную мобилизацию (документы народного ополчения в годы Великой Отечественной войны) // Там же. – С. 47–51; Ближний тыл (документы ЦК ВКП(б) июля 1941 г.) // Там же. – С. 112–114; Военный голод (докладные записки Л.П. Берии о положении в освобождённых районах) // Родина. – 1995. – №11. – С. 45–47; Документы о Великой Отечественной войне (Белоруссия, Сибирь, Украина) // Старая площадь. – 1995. – №3. – С. 134–148; Смятение осени сорок первого года (документы о волнениях ивановских текстильщиков) // Исторический архив. – 1994. – №2. – С. 111–136; Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП(б) в 1944 году // Вопросы истории. – 1996. – №9. – С. 47–77; «Только авторитетный командир сможет заставить преодолеть страх и инстинкт самосохранения»: Докладные записки секретаря ЦК ВКП(б) П.К. Пономаренко И.В. Сталину: 1940–1942 гг. // Исторический архив. – 2004. – №6. – С. 44–78.

¹⁰⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: Документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К., 2009; Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – К.; Л., 2003.

¹⁰¹ Werth N. Forms of Autonomy in “Socialist Society” // Stalinism and Nazism: History and Memory Compared. – P. 112–113.

¹⁰² Аксютин Ю. Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964. – Москва, 2004. – С. 10.

¹⁰³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953 рр.: У 2 кн. – К., 1994; Сергійчук В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи та матеріали. – К., 1998; Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 // Літопис УПА: Нова серія. – Т. 3. – К.; Торонто, 2001; Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ: 1943–1959. – Кн. перша: 1943–1945. – К.; Торонто, 2002; Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ: 1943–1959. – Кн. друга: 1946–1947. – К.; Торонто, 2002 та ін. Деякі документи з «особливих папок» уже побачили світ як у комплексі з іншими матеріалами, так і в окремих тематичних збірках, див.: НКВД и польское подполье (по «особым папкам И.В. Сталина») / Отв. ред. А.Ф. Носкова. – Москва, 1994; Материалы «Особой папки» Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений: 1923–1944 гг.: Сб. док. – Москва, 1997 та ін.

¹⁰⁴ Rossi P.H., Bauer R.A. Some Patterns of Soviet Communication Behavior // Public Opinion Quarterly. – Vol. 16. – №4 (Winter 1952–1953). – P. 653–670; Bauer R.A., Gleicher D.B. Word of Mouth Communication in the Soviet Union // Ibid. – Vol. 17. – №4 (Winter 1953–1954). – P. 297–310.

¹⁰⁵ Див., прим.: По обе стороны фронта: Письма советских и немецких солдат 1941–1945 гг. – Москва, 1995.

¹⁰⁶ Расстрелян по ст. 58... (Письма с фронта, погубившие солдата Ермолова) // Отечественные архивы. – 1995. – №3. – С. 86–89.

¹⁰⁷ Зензинов В. Встреча с Россией: Как и чем живут в Советском Союзе: Письма в Красную армию 1939–1940. – Нью-Йорк, 1944.

¹⁰⁸ Підраховано автором.

¹⁰⁹ Зензинов В. Встреча с Россией... – С. 7–8.

¹¹⁰ Дорогой наш товарищ Сталин и другие товарищи: Обращение родственников репрессированных командиров Красной армии к руководителям страны / Сост.

Н.С. Черушев. – Москва, 1995; *Снеткова Е.М.* Письма веры, надежды, любви: Письма с фронта. – Москва, 1999; Солдатские письма (из семейных архивов) // Слово. – 1995. – №5. – С. 4–36 та ін.

¹¹¹ Советское руководство: Переписка: 1928–1941 гг. / Сост. А.В. Квашонкин, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, О.В. Хлевнюк. – Москва, 1999.

¹¹² *Лившин А.Я., Орлов И.Б.* Власть и общество: Диалог в письмах. – Москва, 2002; Письма во власть: 1928–1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов, О.В. Хлевнюк. – Москва, 2002.

¹¹³ Советская повседневность и массовое сознание: 1941–1945 / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – Москва, 2003.

¹¹⁴ Там же. – С. 6–7.

¹¹⁵ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К., 2008.

¹¹⁶ Літопис Української повстанської армії: У 32 т. / Відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. – Торонто, 1977–2002.

¹¹⁷ *Чуковский К.И.* Дневник (1930–1969). – Москва, 1995.

¹¹⁸ *Вернадский В.И.* Дневники: 1935–1941. – Кн. 2: 1939–1941. – Москва, 2006; *Его же.* Дневники 1938–1940 // Дружба народов. – 1991. – №2. – С. 219–248; 1992. – №11/12. – С. 5–44; 1993. – №9. – С. 173–194.

¹¹⁹ *Довженко О.* Україна в огні: Кіноповість, щоденник / Упор. і авт. передмови О.М. Підсуха. – К., 1990.

¹²⁰ Щоденник Аркадія Любченка. – Л.; Нью-Йорк, 1999.

¹²¹ *Гончар О.* Катарсис. – К., 2000. Див. також: *Бурбан В.* 14 июля минуло 10 лет, как не стало Олеся Терентьевича Гончара; «Книга бытия» украинского писателя XX века: «Дневники» Олеся Гончара // Зеркало недели. – 2005. – №27. – 16–29 июня.

¹²² Автор висловлює подяку студентці Києво-Могилянської академії Юлії Кислій за допомогу в підборі матеріалів по щоденниках О. Гончара.

¹²³ Див. про це: *Шайкан. В.* Архівні щоденники як живе авторське бачення Другої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2003. – С. 98–114.

¹²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 344.

¹²⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 347.

¹²⁶ Там само. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 84.

¹²⁷ *Хрущёв Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4 кн. – Т. 1. – Москва, 1999.

¹²⁸ Див.: *Вершигора П.* Люди с чистой совестью. – Москва, 1951; *Ковпак С.* Від Путивля до Карпат. – К., 1949; *Попудренко М.* Щоденник. – К., 1949; *Руднєв С.* Щоденник про Карпатський рейд. – К., 1948; *Федоров А.* Подпольный обком действует. – Москва, 1949 та ін.

¹²⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю. Шаповала. – К., 2003; В час испытаний: Воспоминания ветеранов. – Москва, 1989; *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении, 1941–1943: Воспоминания командарма. – Москва, 1979; *Береговой Г.Т.* Три высоты. – Москва, 1986; *Баграмян И.Х.* Так начиналась война. – Москва, 1977; *Ковпак С.А.* Воспоминания, очерки, статьи. – К., 1987.

¹³⁰ *Матяш І.* «Той час не був часом чудес...» («Спомини» Андрія Яковлєва «3 років всесвітньої війни 1935–1945») // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2007. – Т. 7. – С. 75–78.

¹³¹ Советское общество в воспоминаниях и дневниках. – Т. 4: Советские Вооружённые силы в Великой Отечественной войне: Партизанское движение и подпольные организации. – Москва, 2000; Великой Победе – 60: воспоминания преподавателей и сотрудников Донецкого государственного медицинского университета им. М. Горького. – Донецк, 2005; Говорят живые и погибшие фронтовики 1941–1945: Книга воспоминаний фронтовиков. – К., 2002; Годы и судьбы (воспоминания ветеранов Великой Отечественной войны, участников боевых действий, преподавателей и сотрудников университета). – Херсон, 2000 та ін.

¹³² Григоренко П. Спогади. – Детройт, 1984.

¹³³ Бендер В. Фронтові дороги. – Торонто; Нью-Йорк, 1987; Височенко А. СССР без маски. – Вінніпег, 1952; Григоренко П.С. Спогади; Його ж. В подполье можно встретить только крыс. – Москва, 1997; Дорошенко М.І. Українська трагедія: Спогади з Другої світової війни. – Нью-Йорк, 1980; Західна Україна під большевиками: IX.1939 – VI.1941 / Збірник за ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк, 1958; Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Кн. перша. – Едмонтон; Торонто, 1987; Його ж. Зустрічі і прощання: Спогади. – Кн. друга. – Едмонтон; Торонто, 1998; Лащенко Г. Поворот // Самостійна Україна. – 1958. – Ч. 10. – С. 9–13; Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985; Приходько М. На роздоріжжях смерті. – Вінніпег, 1949; Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя. – К., 1995; Яцишин І. Один рік у Червоній армії: Спогади. – Торонто, 1982.

¹³⁴ Матяш І. «Той час не був часом чудес...»... – С. 76.

¹³⁵ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002.

¹³⁶ Див., прим., ревью Мартіна Блеквелла в: Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2006. – 7, 1. – Р. 143–152.

¹³⁷ Краківський О. «Визволителі»: Описи-спогади. – Дрогобич, 1998; Наконечний Є. «Шоа» у Львові: Спогади. – Л., 2004.

¹³⁸ Коваленко Ю. «Я жалкую, що не воював в УПА» [Електронний ресурс]: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=562; Дімаров А. «На жаль, я не був бандерівцем!» // День. – 2007. – 16 листопада.

¹³⁹ Джилас. М. Лицо тоталитаризма. – Москва, 1992.

¹⁴⁰ Werth A. Russia at War: 1941–1945. – London, 1964. – Р. 590.

¹⁴¹ Леонгард Д. Шок от пакта между Гитлером и Сталиным: Воспоминания современников из СССР, Западной Европы и США / Пер. с нем. – Москва, 1989.

¹⁴² Королёв А. Войны справедливые и несправедливые // Большевик. – 1938. – №23/24. – С. 69–76; Бажан М. Доповідь на зборах письменників, художників, композиторів, архітекторів, артистів і кінопрацівників, присвячена підсумкам XVIII з'їзду партії (2 квітня 1939 р., Київ) // Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 4 квітня.

До розділу II

¹ У 1920-х рр. Німеччина, у супереччя положенням Версальського договору, таємно співпрацювала з СРСР у військовій сфері. Докладніше про це див.: Дьяков Ю.Л., Бушугева Т.С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная армия и рейхсвер: Тайное сотрудничество: 1922–1933: Неизвестные документы. – Москва, 1992. – 384 с.; Шевченко О.Т. Військово-технічне співробітництво Червоної армії та рейхсверу (1922–1933 рр.):

Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с.; *Ветров І.Г., Шевченко О.Т.* Червона армія і рейхсвер: Військово-технічна співпраця у 1922–1933 рр. – К., 2008. – 247 с.

² Советско-польские договоры и соглашения // Дипломатический словарь: в 3 т. Изд. 4-е, пер. и доп. – Москва, 1986. – Т. 3. – С. 273–274.

³ *Кен О.Н., Рупасов А.И.* Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.): Проблемы: Документы: Опыт комментария. – Ч. 1: Декабрь 1928 – июль 1934 гг. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 620–621.

⁴ *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім. – К., 2011. – С. 9.

⁵ Докладніше про це див.: *Кулешова Н.Ю.* Репресии в Красной армии конца 30-х гг.: Чего же добивался Сталин? // Проблемы российской истории. – Вып. 2. – Магнитогорск, 2003. – С. 312–331. Із питань сталінської воєнної доктрини також див.: *Кулешова Н.Ю.* Военно-доктринальные установки сталинского руководства и репрессии в Красной армии 1930-х годов // Отечественная история. – 2001. – №2. – С. 61–72; *Петров Б.Н.* «От революционной чесотки» к военной катастрофе. Эволюция военной доктрины советского государства (1918–1941 гг.) // Военно-исторический архив. – 2001. – №3. – С. 18–63; *Бушуева Т.С.* Военная политика СССР 1939–1941 годов: достижения и просчёты // Великая война, Великая победа: К 65-летию победы в Великой Отечественной войне: В 2 кн. / Отв. ред. А.Н. Сахаров, ред.-сост. Л.П. Колодникова. – Москва, 2010. – Кн. 1. – С. 191–213.

⁶ Военные архивы России. – 1993. – Вып. 1. – С. 25.

⁷ История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. – Москва, 1946. – С. 318.

⁸ Там же. – С. 261.

⁹ «На штурм капитализма к мировой Коммуне»: Стенограмма доклада Л.З. Мехлиса на собрании партийного актива Киевского особого военного округа. 1939 г. // Исторический архив. – 2005. – №2. – С. 84.

¹⁰ Там же. – №3. – С. 88.

¹¹ *Кокошин А.А.* Армия и политика. Советская военно-политическая и военно-стратегическая мысль, 1918–1991. – Москва, 1995. – С. 195.

¹² Полевой устав РККА (проект). – Москва, 1939. – С. 9.

¹³ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 9. – Оп. 29. – Д. 385. – Л. 164. Тут цит. за: *Кулешова Н.Ю.* Репресии в Красной армии конца 1930-х гг. ... – С. 330.

¹⁴ *Кокошин А.А.* Армия и политика... – С. 195.

¹⁵ Дані про цей танковий парк старанно замовчувалися в СРСР аж до 1990 р., адже це, на думку радянських ідеологів, могло негативно вплинути на морально-психологічний клімат у суспільстві (див.: Там же. – С. 196).

¹⁶ Там же. – С. 197–198.

¹⁷ *Невежин В.А.* Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии «священных боёв», 1939–1941 гг. – Москва, 1997. – 288 с. Також див.: *Его же.* «Если завтра в поход...»: Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х годах. – Москва, 2007. – 320 с.

¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 30. – Арк. 118.

¹⁹ *Яковлев А.С.* Цель жизни. – Москва, 1974. – С. 237.

²⁰ *Невежин В.А.* Синдром наступательной войны... – С. 53; *Его же.* «Если завтра в поход...»... – С. 313. Автор стверджує, що курс на зближення з нацистською

Німеччиною, яка у СРСР досі сприймалася суто як «фашистська країна», спричиняв у суспільній свідомості складні процеси.

²¹ Кравченко В. Я вибрав волю: Особисте й політичне життя советського урядовця. – Торонто, 1948. – С. 338.

²² Голубев А. Межвоенная Европа глазами советской карикатуры // Европа (журнал Польского института международных дел). – Т. 3. – 2003. – №3 (8). – С. 162–167.

²³ Див.: Кучер В.І., Гриневич В.А., Коваль В.С. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) // Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І.Ф. Курас (гол.) та ін. – К., 2003. – Т. 4. – С. 26–27.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 30. – Арк. 36.

²⁵ Там само. – Арк. 37.

²⁶ Там само. – Арк. 43

²⁷ Там само. – Спр. 79. – Арк. 6–7.

²⁸ Там само. – Спр. 30. – Арк. 38.

²⁹ Там само. – Арк. 39.

³⁰ Там само. – Спр. 77. – Арк. 427.

³¹ Там само. – Арк. 428.

³² Там само. – Спр. 30. – Арк. 119.

³³ Там само. – Спр. 79. – Арк. 22.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – Спр. 30. – Арк. 46.

³⁶ Там само. – Арк. 45.

³⁷ Там само. – Спр. 77. – Арк. 104.

³⁸ Там само. – Спр. 30. – Арк. 124–125.

³⁹ Там само. – Арк. 86.

⁴⁰ Там само. – Арк. 90.

⁴¹ Там само. – Арк. 84–85.

⁴² Там само. – Арк. 106.

⁴³ Там само. – Арк. 90.

⁴⁴ Там само. – Арк. 89.

⁴⁵ Там само. – Арк. 46.

⁴⁶ Там само. – Спр. 79. – Арк. 45.

⁴⁷ Там само. – Спр. 30. – Арк. 86.

⁴⁸ Там само. – Арк. 132.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – Арк. 133.

⁵¹ Там само. – Спр. 79. – Арк. 9.

⁵² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: Документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К., 2009. – С. 953.

⁵³ Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Сучасність. – 1993. – №4. – С. 63.

⁵⁴ Маркусь В. Закарпаття (Закарпатська Україна) // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 2. – Л., 1993. – 715 с.

- ⁵⁵ Звітна доповідь тов. Сталіна на XVIII з'їзді партії про роботу ЦК ВКП(б) // Партробітників України. – 1939. – №6. – С. 10.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Див.: Кучер В.І., Гриневич В.А., Коваль В.С. Україна у Другій світовій війні (1939–1945)... – С. 37–38.
- ⁵⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 956.
- ⁵⁹ Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. – Москва, 2000. – С. 290.
- ⁶⁰ Там же. – С. 291.
- ⁶¹ Мировые войны XX века: Вторая мировая война: Документы и материалы. – Кн. 4. – Москва, 2002. – С. 76.
- ⁶² Снайдер Т. Криваві землі... – С. 125.
- ⁶³ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 24 серпня; Мировые войны XX века... – Кн. 4. – С. 80–81.
- ⁶⁴ Мировые войны XX века... – Кн. 4. – С. 81–82.
- ⁶⁵ Цит. за: Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР: Секретные речи. Дневники: Воспоминания / Сост. Г.Я. Рудой. – Москва, 1996. – С. 60.
- ⁶⁶ Радянсько-німецьке зближення залишається одним із найбільш контрверсійних питань у сучасній історіографії ще й через те, що воно прямо стосується проблеми підготовки Й. Сталіним превентивного удару (див.: Городецкий Г. Миф «Ледокола»: Накануне войны. – Москва, 1995. – 352 с.; Его же. Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз. – Москва, 1999. – 384 с.; Случ С.З. Сталин и Гитлер, 1933–1941... – С. 98–119; Вторая мировая война. 1940 год: дискуссионные и неразработанные проблемы (Материалы круглого стола) // Славяноведение. – 2001. – №6; Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941 гг. – Москва, 1999. – 526 с.; Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера?: незапланированная дискуссия: Сб. мат. / Г.А. Бордюгов (ред.), В.А. Невежин (сост.). – Москва, 1995. – 185 с.; Carley M.J. Soviet Foreign Policy in the West, 1936–1941: A Review Article // Europe-Asia Studies. – 2004. – Vol. 56. – №7. – P. 1081–1100; Pons S. Stalin and the Inevitable War, 1936–1941. – London; Portland, 2002. – 240 p.; Weeks A. L. Stalin's Grand Strategy, 1939–1941. – Oxford; Lanham, 2002. – 201 p.; Raaks R. C. Stalin's Drive to the West, 1938–1945: The Origins of the Cold War. – Stanford, 1995. – 265 p.; Roberts G. The Soviet Union and the Origins of the II World War. Russo-German Relations and the Road to the War, 1933–1941. – London, 1995. – 192 p.).
- ⁶⁷ Фляйшхауэр И. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии: 1938–1939. – Москва, 1990. – С. 296, 463, прим. №128; Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР... – С. 65.
- ⁶⁸ Правда. – 1939. – 24 августа.
- ⁶⁹ Там же. – 1 сентября.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 52. – Арк. 242.
- ⁷² РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 107.
- ⁷³ Там же. – Д. 74. – Л. 166.
- ⁷⁴ Див.: Леонгард В. Шок от пакта между Гитлером и Сталиным: Воспоминания современников из СССР, Западной Европы и США. – Москва, 1989. – 278 с.
- ⁷⁵ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 52. – Арк. 260.

- ⁷⁶ Там само. – Арк. 241.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 242.
- ⁷⁸ Там само. – Арк. 259.
- ⁷⁹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 166.
- ⁸⁰ Там же.
- ⁸¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 52. – Арк. 253.
- ⁸² Там само. – Арк. 254.
- ⁸³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 969.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Там само. – С. 970.
- ⁸⁷ Правда. – 1939. – 1 сентября.
- ⁸⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3587. – Л. 173.
- ⁸⁹ Там же. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 163.
- ⁹⁰ Там же. – Д. 70. – Л. 173.
- ⁹¹ Там же. – Д. 74. – Л. 160.
- ⁹² Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 165.
- ⁹³ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 47.
- ⁹⁴ Там же. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 170–171.
- ⁹⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 981.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 52. – Арк. 256.
- ⁹⁸ Там само. – Арк. 169–170.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 134.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 242.
- ¹⁰¹ Там само. – Арк. 243.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Там само. – Арк. 244.
- ¹⁰⁴ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 979.
- ¹⁰⁵ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 52. – Арк. 244.
- ¹⁰⁶ *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. – С. 23.
- ¹⁰⁷ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 70. – Л. 187.
- ¹⁰⁸ Там же. – Л. 209.
- ¹⁰⁹ Там же. – Д. 74. – Л. 170–171.
- ¹¹⁰ Там же. – Л. 166.
- ¹¹¹ Там же. – Л. 162.
- ¹¹² Там же. – Л. 160.
- ¹¹³ Там же. – Д. 75. – Л. 581.
- ¹¹⁴ Див.: Коминтерн и Вторая мировая война. – Москва, 1994. – Ч. 1 (до 22 июня 1941 г.). – С. 194–195; Мировые войны XX века... – Кн. 4. – С. 157–158.

- ¹¹⁵ *Байерляйн Б.* «Предатель – ты, Сталин!»: Коминтерн и коммунистические партии в начале Второй мировой войны (1939–1941): Утраченная солидарность левых сил. – Москва, 2011.
- ¹¹⁶ Мировые войны XX века... – Кн. 4. – С. 157–158.
- ¹¹⁷ Там же.
- ¹¹⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3358. – Л. 12.
- ¹¹⁹ Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 44.
- ¹²⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 987.
- ¹²¹ Там само. – С. 988.
- ¹²² Там само. – С. 989.
- ¹²³ *Заворотный С., Новиков А.* Пакт: Сталин и Гитлер // Комсомольская правда. – 1990. – 23 января. – С. 2. Цит. за: *Ліпкан А.* Воєнна агресія Німеччини і СРСР проти Польщі і українське питання // Воєнна історія. – №3/4. – 2002: *Фельштинский Ю.* Оглашению подлежит: СССР – Германия 1939–1941 (Документы и материалы). – Москва, 1991. – С. 94–95.
- ¹²⁴ Див.: *Халип И.* Советско-фашистская дружба // Новая газета. – 2008. – 22 сентября.
- ¹²⁵ Правда. – 1939. – 18 сентября.
- ¹²⁶ Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упор. М.М. Кучерепа. – Луцьк, 2005. – С. 15.
- ¹²⁷ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 18 вересня.
- ¹²⁸ РГВА. – Ф. 35086. – Оп. 1. – Д. 190. – Л. 1–4.
- ¹²⁹ Цит.: Катинь: пленники необъявленной войны. – Москва, 1997. – С. 64.
- ¹³⁰ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 123–124.
- ¹³¹ Там же. – Оп. 39. – Д. 78. – Л. 452.
- ¹³² Там же.
- ¹³³ Там же. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 189.
- ¹³⁴ Там же. – Л. 316. Цей самий червоноармієць Гитман критикував також «горе-агітаторів», які місцевому населенню обіцяли, що скоро «з церков зроблять клуби».
- ¹³⁵ Там же. – Л. 201.
- ¹³⁶ *Токарев В.А.* Советское общество и польская кампания 1939 г.: «романтическое ощущение войны» // Человек и война. Война как явление культуры. – Москва, 2001. – С. 419–441.
- ¹³⁷ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 187.
- ¹³⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939– червні 1941 рр. ... – С. 1018.
- ¹³⁹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 54. – Арк. 132.
- ¹⁴⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1032.
- ¹⁴¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 54. – Арк. 133.
- ¹⁴² *Токарев В.А.* Советское общество и польская кампания 1939 г. ... – С. 403.
- ¹⁴³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 90. – Л. 240.
- ¹⁴⁴ Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 5.
- ¹⁴⁵ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 170.
- ¹⁴⁶ Там же. – Л. 171.

- ¹⁴⁷ Там же. – Л. 182.
- ¹⁴⁸ Там же. – Оп. 36. – Д. 4191. – Л. 264.
- ¹⁴⁹ Там же. – Д. 3773. – Л. 132.
- ¹⁵⁰ Там же. – Л. 133.
- ¹⁵¹ Там же. – Л. 172.
- ¹⁵² Там же.
- ¹⁵³ Там же. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 293.
- ¹⁵⁴ Там же. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 42.
- ¹⁵⁵ Там же. – Л. 43. Таку ж думку озвучив інтендант 3-го рангу Кашкаров із Військово-транспортної академії РСЧА ім. Л. Кагановича (див.: Там же. – Л. 68).
- ¹⁵⁶ Там же. – Л. 8.
- ¹⁵⁷ Там же. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 181.
- ¹⁵⁸ Там же. – Л. 155.
- ¹⁵⁹ Там же. – Л. 158.
- ¹⁶⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1019.
- ¹⁶¹ РГВА. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 77.
- ¹⁶² Там же. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 8.
- ¹⁶³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1003.
- ¹⁶⁴ РГВА. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 128.
- ¹⁶⁵ Там же. – Д. 70. – Л. 234.
- ¹⁶⁶ Там же. – Д. 71. – Л. 101.
- ¹⁶⁷ Там же. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 123.
- ¹⁶⁸ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 169.
- ¹⁶⁹ Там же. – Л. 170.
- ¹⁷⁰ Там само. – Л. 106.
- ¹⁷¹ Там же. – Л. 181.
- ¹⁷² Як заявив після оголошення по радіо спільного німецько-радянського комюніке від 27 вересня 1939 р. член ВКП(б) Бутько, маючи на увазі зайняття радянськими військами Західної Білорусії та Західної України (див.: Там же. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 2).
- ¹⁷³ Там же. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 181.
- ¹⁷⁴ Там же. – Л. 129.
- ¹⁷⁵ Там же. – Д. 70. – Л. 246.
- ¹⁷⁶ Там же. – Л. 229.
- ¹⁷⁷ Там же. – Д. 74. – Л. 179.
- ¹⁷⁸ Там же. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 78.
- ¹⁷⁹ Там же. – Оп. 39. – Д. 70. – Л. 239.
- ¹⁸⁰ Там же. – Д. 72. – Л. 3.
- ¹⁸¹ Там же. – Д. 75. – Л. 566.
- ¹⁸² Там же. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 77.
- ¹⁸³ Там же. – Л. 112.
- ¹⁸⁴ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941 гг.): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999. – С. 18.

- ¹⁸⁵ Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4 кн. – Т. 1. – Москва, 1999. – С. 250–251.
- ¹⁸⁶ Грачев С. Лев сражается с мышонком, или Россия, кровью умытая. Советско-финляндская война [Электронный ресурс]: <http://www.vestnik.com/issues/1999/0216/win/grachev.htm>
- ¹⁸⁷ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. – Москва, 2000. – С. 150.
- ¹⁸⁸ «Зимняя война» 1939–1940 (неизвестные страницы) // Родина. – 1995. – №12. – С. 38–39; Зимняя война, 1939–1940: В 2 кн. – Кн. 1: Политическая история. – Москва, 1998. – С. 375.
- ¹⁸⁹ Правда. – 1939. – 3 декабря.
- ¹⁹⁰ Див.: Коллонтай А. М. Дипломатические дневники. – Т. 2. – Москва, 2001. – С. 489.
- ¹⁹¹ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 156.
- ¹⁹² РГВА. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 296. – Л. 233.
- ¹⁹³ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 87. – Л. 338.
- ¹⁹⁴ Там же. – Д. 89. – Л. 119.
- ¹⁹⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1095.
- ¹⁹⁶ Там само. – С. 1097.
- ¹⁹⁷ Там само. – С. 1098.
- ¹⁹⁸ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна» ... – С. 26.
- ¹⁹⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1112–1113.
- ²⁰⁰ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 4 березня.
- ²⁰¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 89. – Л. 119.
- ²⁰² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1096.
- ²⁰³ Там само. – С. 1097–1098.
- ²⁰⁴ Правда. – 1940. – 13 марта; Комуніст. – 1940. – 14 березня.
- ²⁰⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1113.
- ²⁰⁶ Там само.
- ²⁰⁷ Там само. – С. 1114.
- ²⁰⁸ Там само.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 1119.
- ²¹⁰ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 99. – Л. 20.
- ²¹¹ Там же. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 80.
- ²¹² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1114–1115.
- ²¹³ Там само. – С. 1115.
- ²¹⁴ Там само. – С. 1119.
- ²¹⁵ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 99. – Л. 55.
- ²¹⁶ Там же. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 80.
- ²¹⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1119.
- ²¹⁸ Правда. – 1940. – 30 марта.
- ²¹⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1125.
- ²²⁰ Там само. – С. 1126.
- ²²¹ Там само. – С. 1125.

- 222 Там само. – С. 1126.
- 223 Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1127.
- 224 Там само.
- 225 Там само. – С. 1132.
- 226 Там само. – С. 1131.
- 227 Див.: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина... – С. 210.
- 228 РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 282.
- 229 Там же.
- 230 *Городецкий Г.* Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз. – Москва, 1999. – С. 48.
- 231 Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 4 липня.
- 232 Там само.
- 233 *Мельтюхов М.* Освободительный поход Сталина: Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – Москва, 2006. – С. 421.
- 234 РГВА. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 5. – Л. 106.
- 235 Складно погодитися з логікою М. Мельтюхова, який вважає, що «оскільки ідея “оборонної місії” Румунії тяжіє до другої половини XIX ст., вочевидь ясно, що саме ці агресивні устремління штовхнули її на союз із Німеччиною, а зовсім не вирішення бессарабського питання влітку 1940 р.» (див.: *Мельтюхов М.* Освободительный поход Сталина... – С. 462).
- 236 ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 83. – Арк. 252–253.
- 237 Там само. – Арк. 253.
- 238 Там само.
- 239 Там само. – Спр. 57. – Арк. 47–48.
- 240 Там само. – Арк. 48.
- 241 Там само. – Арк. 52.
- 242 Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 30 червня.
- 243 Там само.
- 244 ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 83. – Арк. 255.
- 245 Там само. – Арк. 265.
- 246 Там само. – Арк. 256.
- 247 Там само. – Арк. 167.
- 248 Там само. – Арк. 267.
- 249 Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф. 477. – Оп. 1. – Д. 8. – Л. 170.
- 250 РГВА. – Ф. 35083. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 2.
- 251 Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 70. – Л. 246.
- 252 Там же. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 310.
- 253 Там же. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 161.
- 254 Там же. – Л. 153.
- 255 Там же. – Л. 134.
- 256 Там же. – Л. 149.
- 257 Внеочередная третья сессия Верховного Совета БССР: 12–14 ноября 1939 г.: Стенографический отчет. – Минск, 1940. – С. 65.

- ²⁵⁸ Токарев В.А. Советское общество и польская кампания 1939 г. ... – С. 407.
- ²⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 54.
- ²⁶⁰ Там само. – Арк. 56.
- ²⁶¹ Там само. – Арк. 57.
- ²⁶² Там само. – Арк. 50.
- ²⁶³ Там само.
- ²⁶⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 149.
- ²⁶⁵ Там же. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 31.
- ²⁶⁶ Там же. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 151.
- ²⁶⁷ Там же. – Д. 89. – Л. 176.
- ²⁶⁸ Там же. – Д. 74. – Л. 149.
- ²⁶⁹ Там же. – Л. 134.
- ²⁷⁰ Там же. – Оп. 36. – Д. 3592. – Л. 266.
- ²⁷¹ Там же. – Л. 272.
- ²⁷² Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 300. – Л. 276.
- ²⁷³ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4252. – Л. 262.
- ²⁷⁴ Долматовский Е.А. Предвоенные годы // Страницы воспоминаний о Луговском. – Москва, 1962. – С. 191; Токарев В.А. Советское общество и польская кампания 1939 г. ... – С. 403.
- ²⁷⁵ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 165. – Л. 35.
- ²⁷⁶ Там же. – Л. 38.
- ²⁷⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1127.
- ²⁷⁸ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 57. – Арк. 1–2.
- ²⁷⁹ Там само. – Арк. 49–52.
- ²⁸⁰ Там само. – Оп. 33. – Спр. 83. – Арк. 253.
- ²⁸¹ Там само. – Арк. 255.
- ²⁸² Werth A. Russia at War. 1941–1945. – London, 1964. – P. 590.
- ²⁸³ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 54. – Арк. 68.
- ²⁸⁴ Вернадский В.И. Дневники. 1935–1941. – Кн. 2: 1939–1941. – Москва, 2006. – С. 55.
- ²⁸⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1025.
- ²⁸⁶ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 54. – Арк. 125.
- ²⁸⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 998–999.
- ²⁸⁸ Там само. – С. 1010.
- ²⁸⁹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 54. – Арк. 53.
- ²⁹⁰ Там само. – Арк. 126.
- ²⁹¹ Там само. – Арк. 127.
- ²⁹² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 977.
- ²⁹³ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна» ... – С. 27.
- ²⁹⁴ Там само.
- ²⁹⁵ Мировые войны XX века... – Кн. 4. – С. 153.
- ²⁹⁶ Там же. – С. 153–155.
- ²⁹⁷ Правда. – 1939. – 30 сентября.

- ²⁹⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 47.
- ²⁹⁹ Із приводу дезорієнтації радянського суспільства союзом з А. Гітлером див. також лист учительки О. Гехтман до В. Молотова: Советская повседневность и массовое сознание: 1941–1945 / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – Москва, 2003. – С. 17.
- ³⁰⁰ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 298.
- ³⁰¹ Там же. – Ф. 40780. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 52.
- ³⁰² Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 134.
- ³⁰³ Там же. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 48.
- ³⁰⁴ Там же. – Оп. 39. – Д. 72. – Л. 44.
- ³⁰⁵ Там же. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 109.
- ³⁰⁶ Там же. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 177.
- ³⁰⁷ Висловлена О. Осокіним ідея щодо спільного походу вермахту та РСЧА проти Великої Британії поки що залишається лише гіпотезою (див.: *Осокин А.* Великая тайна Великой Отечественной: Новая гипотеза начала войны. – Москва, 2008. – 2-е изд., испр. – 672 с.).
- ³⁰⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 982–983.
- ³⁰⁹ *Кравченко В.* Я вибрав волю... – С. 342.
- ³¹⁰ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3370. – Л. 61.
- ³¹¹ Там же. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 220. – Л. 23.
- ³¹² Див.: *Altshuler M.* The Distress of Jews in the Soviet Union in the Wake of the Molotov – Ribbentrop Pact // *Yad Vashem Studies* (Jerusalem). – 2008. – №2. – Р. 73–114.
- ³¹³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 109.
- ³¹⁴ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 12 червня.
- ³¹⁵ Комуніст. – 1940. – 20 січня.
- ³¹⁶ *Кравченко В.* Я вибрав волю... – С. 340.
- ³¹⁷ *Бендер В.* Фронтові дороги. – Торонто; Нью-Йорк, 1987. – С. 16.
- ³¹⁸ Правда. – 1940. – 18 лютого; Комуніст. – 1940. – 20 лютого.
- ³¹⁹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 47.
- ³²⁰ Там же. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 148.
- ³²¹ Там же. – Д. 73. – Л. 284.
- ³²² Там же.
- ³²³ Там же. – Оп. 36. – Д. 3773. – Л. 8.
- ³²⁴ *Токарев В.А.* Советское общество и польская кампания 1939 г. ... – С. 413.
- ³²⁵ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 152.
- ³²⁶ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 52. – Арк. 256.
- ³²⁷ Там само. – Спр. 95. – Арк. 117.
- ³²⁸ Там само. – Спр. 90. – Арк. 240.
- ³²⁹ Там само. – Спр. 74. – Арк. 153.
- ³³⁰ Там само. – Спр. 70. – Арк. 179.
- ³³¹ Там само. – Спр. 74. – Арк. 152.
- ³³² Там само. – Спр. 90. – Арк. 310.
- ³³³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1071.
- ³³⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 91. – Л. 166.

- ³³⁵ Там же. – Д. 75. – Л. 535.
- ³³⁶ Там же. – Л. 239.
- ³³⁷ Там же. – Л. 241.
- ³³⁸ *Davies S. Popular opinion in Stalin's Russia...* – P. 97.
- ³³⁹ Ibid.
- ³⁴⁰ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 90. – Л. 240.
- ³⁴¹ Там же. – Л. 239.
- ³⁴² Там же. – Л. 310.
- ³⁴³ Там же.
- ³⁴⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 243.
- ³⁴⁵ Там же. – Д. 95. – Л. 74.
- ³⁴⁶ Там же. – Д. 96. – Л. 31.
- ³⁴⁷ *Кравченко В. Я выбрав волю...* – С. 340.
- ³⁴⁸ Документы внешней политики, 1940–22 июня 1941. – Москва, 1995–1998. – Т. XXIII. – Кн. 2. – С. 136–137.
- ³⁴⁹ *Молодяков В.Э. Несостоявшаяся ось: Берлин – Москва – Токио.* – Москва, 2004. – 480 с.
- ³⁵⁰ *Случ С.З. Сталин и Гитлер, 1933–1941: расчёты и просчёты Кремля // Отечественная история.* – 2005. – № 1. – С. 112.
- ³⁵¹ Див.: *Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России: Современная историография.* – Москва, 2009. – С. 178–206, 309–316; *Мельтюхов М.И. Предыстория Великой Отечественной войны в советской историографии // Историография сталинизма: Сб. ст. / Под ред. Н.А. Симония.* – Москва, 2007. – С. 227–245.

До розділу III

- ¹ *Reese R.R. Stalin's Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army 1925–1941.* – Lawrence, 1996. – 268 p.
- ² Щодо мотивації українців служити у Червоній армії див.: *Шаров О. Щоденник репресованого краскома.* – К., 2010. – 224 с.
- ³ *Кулешова Н.Ю. Репрессии в Красной армии конца 1930-х гг.: чего же добивался Сталин? // Магнитогорский государственный университет: Проблемы российской истории.* – Вып. 2. – Магнитогорск, 2003. – С. 313.
- ⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 2530. – Л. 208.
- ⁵ Там же. – Д. 2611. – Л. 42. Див. також: *Гриневич Л.В. Морально-психологічний аспект державного терору // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси.* – К., 2002. – С. 534–541.
- ⁶ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 2611. – Л. 43.
- ⁷ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 78. – Арк. 251.
- ⁸ РГВА. – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 1001. – Л. 4.
- ⁹ Там же. – Ф. 9. – Оп. 29. – Д. 358. – Л. 21.
- ¹⁰ Там же. – Л. 22.
- ¹¹ Там же. – Ф. 4. – Оп. 18. – Д. 62. – Л. 40.

- ¹² Петров Ю.П. Строительство политорганов, партийных и комсомольских организаций армии и флота. – Москва, 1968. – С. 244.
- ¹³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 2530. – Л. 175; Д. 3219. – Л. 283.
- ¹⁴ Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941 гг.): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999. – С. 41.
- ¹⁵ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3219. – Л. 7.
- ¹⁶ Там же. – Л. 28.
- ¹⁷ Там же. – Л. 13.
- ¹⁸ Там же. – Л. 31.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Там же. – Д. 46. – Л. 184.
- ²² Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооруженных сил: Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева. – [Электронный ресурс]: <http://lib.ru/MEMUARY/1939-1945/KRIWOSHEEW/poteri.txt#w04.htm-005>
- ²³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 46. – Л. 189.
- ²⁴ Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 28–29.
- ²⁵ Там же. – С. 11.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (Документы. Факты. Суждения). – Москва, 2000. – С. 110.
- ²⁸ РГВА. – Ф. 35077. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 159. Див.: Литвин М.Р., Луцкий О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Л., 1999. – С. 47.
- ²⁹ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 117.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война: 1939–1945. – Москва, 1996. – С. 249.
- ³² Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 118.
- ³³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3358. – Л. 249.
- ³⁴ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 118.
- ³⁵ Руккас А.О. Бої між польськими та радянськими військами на західноукраїнських землях у вересні – жовтні 1939 р. [Електронний ресурс]: http://warhistory.ukrlife.org/5_09_7.html
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само. Див. також: Руккас А.О. Збройний опір польських військ проти Червоної армії у вересні 1939 року на Волині. – К., 1997. – 31 с.; Його ж. Підготовка до військової операції Червоної армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 року, західноукраїнський напрям) // Питання нової і новітньої історії. – К., 1996. – Вип. 42. – С. 92–100; Його ж. Взаємодія німецьких військ та Червоної Армії на початку Другої світової війни на території Західної України // Там само. – Вип. 43. – С. 69–75.
- ³⁸ РГВА. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 586.
- ³⁹ Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши... – С. 247.
- ⁴⁰ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 66, 86–87.

- ⁴¹ Там же. – Д. 3358. – Л. 272.
- ⁴² Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 132.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 406.
- ⁴⁵ Там же. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 281.
- ⁴⁶ Там же. – Оп. 39. – Д. 82. – Л. 149.
- ⁴⁷ Там же. Див. також: Там же. – Д. 70. – Л. 220.
- ⁴⁸ Там же. – Д. 73. – Л. 249.
- ⁴⁹ Там же. – Д. 70. – Л. 221.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 296. – Л. 129.
- ⁵³ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 282.
- ⁵⁴ Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 296. – Л. 220.
- ⁵⁵ Там же. – Оп. 39. – Д. 70. – Л. 222.
- ⁵⁶ Там же. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 281.
- ⁵⁷ Там же. – Д. 4245. – Л. 222.
- ⁵⁸ Там же. – Оп. 29. – Д. 394. – Л. 217.
- ⁵⁹ Там же. – Д. 82. – Л. 152; Оп. 39. – Д. 70. – Л. 221.
- ⁶⁰ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 223.
- ⁶¹ Там же. – Л. 206, 224.
- ⁶² Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 214–215.
- ⁶³ Там же. – Л. 213.
- ⁶⁴ Мешканця с. Курчинськ поляка Гохту, який 23 вересня 1939 р. намагався викрасти підводу зі зброєю, за присудом військової прокуратури було розстріляно (див.: РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 213.)
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ Там же. – Л. 224.
- ⁶⁷ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 279.
- ⁶⁸ Gross J. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. – Princeton, 1988. – P. 40.
- ⁶⁹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 82. – Л. 155.
- ⁷⁰ Там же. – Оп. 29. – Д. 432. – Л. 124.
- ⁷¹ Там же. – Оп. 36. – Д. 3370. – Л. 353.
- ⁷² Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 29.
- ⁷³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3383. – Л. 120.
- ⁷⁴ Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 149.
- ⁷⁵ Мельтюхов М. Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939. – Москва, 2001. – С. 404. Про втрати див. також: Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 42; Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши... – С. 246. За іншими джерелами, безповоротні втрати склали 1475 осіб (див.: Россия и СССР в войнах XX века...).
- ⁷⁶ Правда. – 1939. – 1 ноября.

- ⁷⁷ Там же. – 23 декабря.
- ⁷⁸ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – С. 66.
- ⁷⁹ Там само. – С. 68.
- ⁸⁰ Руккас А.О. Взаємодія німецьких військ та Червоної армії на початку Другої світової війни... – С. 71.
- ⁸¹ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – С. 66.
- ⁸² РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 231.
- ⁸³ Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 132.
- ⁸⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 29. – Д. 394. – Л. 226.
- ⁸⁵ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – С. 71–72.
- ⁸⁶ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 110. Колишній червоноармієць Г. Темкін у своїх мемуарах розповідав про аналогічні знущання з євреїв із боку солдатів вермахту й місцевих фольксдойче у Лодзі (див.: *Temkin G. My Just War: The Memoir of a Jewish Red Army Soldier in World War II.* – Novato, 1998. – P. 5).
- ⁸⁷ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – К., 2009. – С. 33.
- ⁸⁸ Органи ГБ СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов в 2 кн. – Кн. I. – Т. 1: Накануне: Ноябрь 1939 – декабрь 1940 гг. – Москва, 1990. – С. 120. Я. Грицак зазначає, що серед 600–700 загиблих від рук німців у Перемишлі були лікарі, адвокати, рабини та ін. (див.: *Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.* – К., 1996. – С. 212).
- ⁸⁹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3370. – Л. 411.
- ⁹⁰ Там же. – Оп. 29. – Д. 504. – Л. 2–3.
- ⁹¹ Там же. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 228.
- ⁹² Там же. – Л. 229.
- ⁹³ Там же. – Л. 230.
- ⁹⁴ Там же. – Д. 3792. – Л. 344.
- ⁹⁵ Там же. – Д. 4245. – Л. 230.
- ⁹⁶ Там же. – Д. 3792. – Л. 344.
- ⁹⁷ Руккас А.О. Взаємодія німецьких військ та Червоної армії на початку Другої світової війни... – С. 72.
- ⁹⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 238.
- ⁹⁹ Там же. – Д. 3792. – Л. 110.
- ¹⁰⁰ Див., напр.: *Gross J. Revolution from Abroad...*; Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941 гг. – Москва, 1999. – С. 167–197; *Лебедева Н.С.* Катынь: преступление против человечества. – Москва, 1994. – С. 22–34; *Её же.* Четвёртый раздел Польши... – 265–291; *Её же.* Польша между Германией и СССР в 1939 г. // Война и политика, 1939–1941 гг. – Москва, 1999. – С. 65–84; *Марков А.Д.* Военно-политические аспекты присоединения к СССР Западной Украины и Западной Белоруссии. – Москва, 1997.
- ¹⁰¹ Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941 гг. – С. 184.
- ¹⁰² Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 380.
- ¹⁰³ Про антипольську пропаганду див.: *Невежин В.А.* Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии «священных боёв», 1939–1941. – Москва, 1997. – С. 67–80.
- ¹⁰⁴ *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталіним. – К., 2011. – С. 111.

- ¹⁰⁵ Филоненко С.И. Воронеж – Сталинград – Берлин: История боевого пути 45-й танковой роты (74-й гвардейской Нижнеднепровской ордена Богдана Хмельницкого П ст. дивизии). – Воронеж, 2000. – С. 22; Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 293.
- ¹⁰⁶ Див.: РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 70. – Л. 111.
- ¹⁰⁷ Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 294.
- ¹⁰⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 70. – Л. 111.
- ¹⁰⁹ Там же. – Оп. 29. – Д. 394. – Л. 202.
- ¹¹⁰ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 574.
- ¹¹¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 29. – Д. 394. – Л. 205.
- ¹¹² Gross J. Revolution from Abroad... – P. 43.
- ¹¹³ Ibid.
- ¹¹⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 29. – Д. 394. – Л. 414; Д. 4245. – Л. 244.
- ¹¹⁵ Gross J. Revolution from Abroad... – P. 43.
- ¹¹⁶ Ibid. – P. 44.
- ¹¹⁷ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 246.
- ¹¹⁸ Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 375.
- ¹¹⁹ РГВА. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 151.
- ¹²⁰ Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 237.
- ¹²¹ Gross J. Revolution from Abroad... – P. 44.
- ¹²² Див.: Катень. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – Москва, 1999. – С. 14.
- ¹²³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3383. – Л. 118.
- ¹²⁴ Gross J. Revolution from Abroad... – P. 44.
- ¹²⁵ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 186; Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 223; Д. 4245. – Л. 243.
- ¹²⁶ Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 374.
- ¹²⁷ Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. – Москва, 1994. – Т. 13 (2-1). – С. 125; Мировые войны XX века: В 4 кн. – Москва, 2002. – Кн. 4: Вторая мировая война: Документы и материалы. – С. 155–157.
- ¹²⁸ Мировые войны XX века... – С. 156.
- ¹²⁹ Там же. – С. 156–157; Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 376–380.
- ¹³⁰ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 269.
- ¹³¹ Там же. – Л. 246.
- ¹³² Там же. – Л. 269. Див. також: Осмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 110.
- ¹³³ Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 376.
- ¹³⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3358. – Л. 53.
- ¹³⁵ Там же. – Д. 4245. – Л. 209.
- ¹³⁶ Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 381.
- ¹³⁷ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 225; Оп. 29. – Д. 432. – Л. 128.
- ¹³⁸ Там же. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 215.

- ¹³⁹ Там же. – Д. 3370. – Л. 392.
- ¹⁴⁰ Там же.
- ¹⁴¹ *Гривул Т.Т.* Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів на території західних областей України (вересень 1939– червень 1941 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. – Л., 2010. – С. 13.
- ¹⁴² РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3370. – Л. 406.
- ¹⁴³ *Gross J.* Revolution from Abroad... – Р. 36–40.
- ¹⁴⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 244.
- ¹⁴⁵ Там же. – Д. 3792. – Л. 84.
- ¹⁴⁶ Там же.
- ¹⁴⁷ Там же. – Д. 4245. – Л. 224; Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 181.
- ¹⁴⁸ Там же. – Д. 3792. – Л. 392, 400.
- ¹⁴⁹ Там же. – Оп. 29. – Д. 504. – Л. 4.
- ¹⁵⁰ *Мельтюхов М.* Советско-польские войны... – С. 404.
- ¹⁵¹ Див.: Катень: Пленники необъявленной войны... – С. 5, 7, 24. Загинуло 21 892 польських громадянина (див.: *Снайдер Т.* Криваві землі... – С. 148).
- ¹⁵² *Снайдер Т.* Криваві землі... – С. 132.
- ¹⁵³ Див., напр.: *Аптекарь П.А.* Советско-финские войны. – Москва, 2004; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина...; *Невежин В.Н.* Если завтра в поход. – Москва, 2007; *Соколов Б.В.* Тайны финской войны. – Москва, 2000; *Солонин М.* 25 июня: Глухость или агрессия? – Москва, 2008.
- ¹⁵⁴ Серед останніх праць див.: К 70-летию начала Второй мировой войны: Исследования, документы, комментарии. – Москва, 2009. – С. 257–363; *Дьяков Ю.Л., Колоднікова Л.П.* Неусвоенный урок советско-финляндской войны – пролог трагедии сорок первого года // Великая война и Великая Победа народа: К 65-летию победы в Великой Отечественной войне: В 2 кн. – Москва, 2010. – Кн. 1. – С. 250–274.
- ¹⁵⁵ *Reese R.* Why Stalin's Soldiers Fought: The Red Army's Military Effectiveness in WWII. – University press of Kansas, 2011. – Р. 28–29.
- ¹⁵⁶ *Ibid.* – Р. 54; *Дьяков Ю.Л., Колоднікова Л.П.* Неусвоенный урок советско-финляндской войны...
- ¹⁵⁷ Див.: *Гриневич В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007. – С.290–323.
- ¹⁵⁸ Комсомольская правда. – 1989. – 14 ноября.
- ¹⁵⁹ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 34–35.
- ¹⁶⁰ *Дьяков Ю.Л., Колоднікова Л.П.* Неусвоенный урок советско-финляндской войны... – С. 264.
- ¹⁶¹ Там же. – С. 263.
- ¹⁶² Житомирська делегація в Фінляндії відкрила пам'ятник загиблим радянським воїнам [Електронний ресурс]: <http://ruporzt.com.ua/fotoreportazhi/5829-zhitomirska-delegaciya-v-finlyandiyi-vidkrila.html>
- ¹⁶³ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 43.
- ¹⁶⁴ Житомирська делегація в Фінляндії відкрила пам'ятник... [Електронний ресурс]: <http://ruporzt.com.ua/fotoreportazhi/5829-zhitomirska-delegaciya-v-finlyandiyi-vidkrila.html>
- ¹⁶⁵ РГВА. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 296. – Л. 232.

- ¹⁶⁶ Там же. – Л. 235.
- ¹⁶⁷ Там же.
- ¹⁶⁸ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 29.
- ¹⁶⁹ *Дьяков Ю.Л., Колоднікова Л.П.* Неусвоенный урок советско-финляндской войны... – С. 263.
- ¹⁷⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К., 2009. – С. 1099–1111.
- ¹⁷¹ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 44.
- ¹⁷² РГВА. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 22.
- ¹⁷³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1099–1100.
- ¹⁷⁴ Там само. – С. 1104–1105.
- ¹⁷⁵ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 86. – Л. 194.
- ¹⁷⁶ Там же. – Л. 195.
- ¹⁷⁷ Там же. – Л. 194.
- ¹⁷⁸ Там же.
- ¹⁷⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939– червні 1941 р. ... – С. 101.
- ¹⁸⁰ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 119.
- ¹⁸¹ Радянські органи державної безпеки у 1939– червні 1941 р. ... – С. 101.
- ¹⁸² Там само. – С. 850–853.
- ¹⁸³ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 118.
- ¹⁸⁴ РГВА. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 5. – Л. 271.
- ¹⁸⁵ Там же. – Л. 272.
- ¹⁸⁶ Там же. – Л. 274.
- ¹⁸⁷ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 92. – Л. 17.
- ¹⁸⁸ *Сазонов О.Н., Сенченков В.А.* Вооруженные силы советской России, СССР в период с 1917 по 1941 гг. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 83.
- ¹⁸⁹ Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941–1945. – К., 2000. – С. 36.
- ¹⁹⁰ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 30.
- ¹⁹¹ Там же. – С. 42.
- ¹⁹² Там же. – С. 45.
- ¹⁹³ Див.: Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К., 2004. – Т. 2. – 968 с.; *Гаєвська Г.* «Полягли в снігах Суомі»: До 65-річчя радянсько-фінської війни агентство «Книга пам'яті України» презентувало видання, де увічнено імена загиблих дев'яти тисяч українців. – 2005. – 25 лютого [Електронний ресурс]: <http://www.kreschatic.kiev.ua/print/art/24085.html>
- ¹⁹⁴ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 46.
- ¹⁹⁵ Там само. Див. також: *Соколов Б.* Тайны финской войны. – С. 342.
- ¹⁹⁶ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 46.
- ¹⁹⁷ К 70-летию начала Второй мировой войны: Исследования, документы, комментарии. – С. 307.
- ¹⁹⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 87. – Л. 4.
- ¹⁹⁹ Там же. – Д. 88. – Л. 13.

- ²⁰⁰ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 218.
- ²⁰¹ Там же. – С. 221.
- ²⁰² Там же. – С. 219.
- ²⁰³ РГВА. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 5. – Л. 432.
- ²⁰⁴ Там же. – Л. 435.
- ²⁰⁵ Там же. – Л. 436.
- ²⁰⁶ Там же. – Л. 282.
- ²⁰⁷ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 89. – Л. 178.
- ²⁰⁸ Там же. – Д. 90. – Л. 259.
- ²⁰⁹ Там же. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 5. – Л. 2.
- ²¹⁰ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 230.
- ²¹¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 88. – Л. 101–102.
- ²¹² Крикніцький О.П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії (червень – липень 1940 р.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 153.
- ²¹³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 88. – Л. 101–102.
- ²¹⁴ Там же. – Оп. 36. – Д. 4191. – Л. 303.
- ²¹⁵ Там же.
- ²¹⁶ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С. 232.
- ²¹⁷ Крикніцький О.П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії... – С. 151.
- ²¹⁸ Хаджирадєва В. Операція Червоної армії в Бессарабії та Північній Буковині (28 червня – 5 липня 1940 р.) // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: Історичні нариси: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 202–203.
- ²¹⁹ РГВА. – Ф. 4. – Оп. 15. – Д. 30. – Л. 589.
- ²²⁰ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 90. – Л. 392.
- ²²¹ Там же. – Л. 293.
- ²²² Там же.
- ²²³ Там же. – Л. 292.
- ²²⁴ Там же. – Л. 285.
- ²²⁵ Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 10.
- ²²⁶ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 87. – Л. 252.
- ²²⁷ Там же.
- ²²⁸ Там же. – Д. 95. – Л. 134.
- ²²⁹ Там же.
- ²³⁰ Там же. – Л. 149.
- ²³¹ Там же. – Д. 90. – Л. 93.
- ²³² Там же. – Д. 87. – Л. 192.
- ²³³ Там же.
- ²³⁴ Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 306.
- ²³⁵ Там же.
- ²³⁶ Там же.

- ²³⁷ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 224.
- ²³⁸ Там же. – Оп. 39. – Д. 90. – Л. 89.
- ²³⁹ Там же. – Д. 88. – Л. 552.
- ²⁴⁰ Крикніцький О.П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії... – С. 152.
- ²⁴¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 141.
- ²⁴² Там же. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 98.
- ²⁴³ Там же. – Л. 147.
- ²⁴⁴ Пастернак С. Боротьба за Підляшшя. – На чужині, 1947 // Архів Осередку української культури й освіти у Вінніпезі. – Спр. 31. – Арк. 92–93.
- ²⁴⁵ Див.: Яцишин І. Один рік у Червоній армії: Спогади. – Торонто, 1982. – С. 8–9.
- ²⁴⁶ Там само. – С. 53.
- ²⁴⁷ Там само. – С. 21.
- ²⁴⁸ Там само. – С. 47.
- ²⁴⁹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 88. – Л. 225.
- ²⁵⁰ Там же.
- ²⁵¹ Там же.
- ²⁵² Там же. – Д. 96. – Л. 68.
- ²⁵³ Там же. – Оп. 35084. – Д. 188. – Л. 17.
- ²⁵⁴ Там же. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 132.
- ²⁵⁵ Там же. – Д. 89. – Л. 305.
- ²⁵⁶ Там же. – Д. 73. – Л. 45.
- ²⁵⁷ Там же. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 116.
- ²⁵⁸ Там же. – Д. 3589. – Л. 244.
- ²⁵⁹ Там же. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 85.
- ²⁶⁰ Там же.
- ²⁶¹ Там же. – Д. 88. – Л. 345.
- ²⁶² Там же. – Д. 73. – Л. 266–267.
- ²⁶³ Там же. – Л. 244. Цікаво, що в російськомовному документі цей вислів наведено українською.
- ²⁶⁴ Там же. – Д. 96. – Л. 341.
- ²⁶⁵ Там же. – Л. 346.
- ²⁶⁶ Див.: Сверстюк Є. Пам'яті полеглих: Моя позиція у Фінській війні (до 70-річчя) // Український тиждень. – 2010. – 29 січня [Електронний ресурс]: <http://www.ut.net.ua/Columns/50/594>
- ²⁶⁷ Кислиця Д. Світе ясний. Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 163.
- ²⁶⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 275.
- ²⁶⁹ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – С. 17.
- ²⁷⁰ Вернадский В.И. Дневники: 1935–1941. – Кн. 2: 1939–1941. – Москва, 2006. – С. 57.
- ²⁷¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 41.
- ²⁷² Там же. – Д. 4191. – Л. 92.

- ²⁷³ Там же.
- ²⁷⁴ Там же. – Д. 3792. – Л. 463.
- ²⁷⁵ Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 151.
- ²⁷⁶ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 228; Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 152.
- ²⁷⁷ Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 237, 266. За іншою версією, загинули батько, троє синів і донька (див.: Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 51).
- ²⁷⁸ Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 375.
- ²⁷⁹ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 240.
- ²⁸⁰ Там же. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 146. У книзі М. Мельтюхова прізвище курсанта подано як Харченко, і зазначено, що він провів «обшук» у вчительки з с. Добровляни, забравши у неї два годинника та велосипед, за що був засуджений до розстрілу (див.: Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 373).
- ²⁸¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 4245. – Л. 223.
- ²⁸² Там же. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 55.
- ²⁸³ Мельтюхов М. Советско-польские войны... – С. 374.
- ²⁸⁴ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 9.
- ²⁸⁵ Там же. – Д. 90. – Л. 85.
- ²⁸⁶ Троцкий Л. Перспективы и задачи военного строительства. – Москва, 1923. – С. 19.
- ²⁸⁷ Trotsky L. The Revolution Betrayed. – New York, 1965. – P. 222.
- ²⁸⁸ Про українізацію у Червоній армії див.: Історія українського війська (1917–1995) / Упор. Я. Дашкевич; авт. кол.: В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. – Л., 1996. – С. 298–318.
- ²⁸⁹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4190. – Л. 1.
- ²⁹⁰ Там же. – Л. 55.
- ²⁹¹ Там же. – Оп. 39. – Д. 75. – Л. 55.
- ²⁹² Там же. – Л. 56.
- ²⁹³ Там же. – Л. 23.
- ²⁹⁴ Там же. – Оп. 36. – Д. 4190. – Л. 37.
- ²⁹⁵ Там же. – Л. 48.
- ²⁹⁶ Там же. – Л. 57.
- ²⁹⁷ Там же. – Оп. 29. – Д. 358. – Л. 88.
- ²⁹⁸ Там же. – Ф. 39. – Оп. 86. – Л. 125.
- ²⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 12. – Арк. 93.
- ³⁰⁰ Там само. – Арк. 94.
- ³⁰¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 89. – Л. 210.
- ³⁰² Там же. – Оп. 36. – Д. 4190. – Л. 9.
- ³⁰³ ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 12. – Арк. 93.
- ³⁰⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 75. – Л. 56.
- ³⁰⁵ Там же. – Л. 55.
- ³⁰⁶ Там же. – Л. 56.
- ³⁰⁷ Там же. – Д. 77. – Л. 221.
- ³⁰⁸ Там же. – Л. 220.

- ³⁰⁹ Там же. – Д. 75. – Л. 56.
- ³¹⁰ Там же.
- ³¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 12. – Арк. 94.
- ³¹² РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Спр. 87. – Арк. 265.
- ³¹³ Там же. – Л. 193.
- ³¹⁴ Там же. – Д. 76. – Л. 473–479.
- ³¹⁵ Там же. – Д. 86. – Л. 126.
- ³¹⁶ Там же. – Оп. 36. – Д. 4190. – Л. 53–54.
- ³¹⁷ Там же. – Л. 1.
- ³¹⁸ Там же. – Оп. 39. – Д. 89. – Л. 1–3.
- ³¹⁹ Там же. – Оп. 29. – Д. 542. – Л. 32–45.
- ³²⁰ Там же. – Оп. 39. – Д. 86. – Л. 4.
- ³²¹ Там же. – Д. 81. – Л. 223–224.
- ³²² Там же. – Д. 75. – Л. 59.
- ³²³ Там же. – Оп. 29. – Д. 542. – Л. 85, 87, 89–90.
- ³²⁴ Там же. – Л. 93–94.
- ³²⁵ Там же. – Л. 87.
- ³²⁶ Там же. – Оп. 29. – Д. 542. – Л. 86.
- ³²⁷ Там же. – Оп. 39. – Д. 96. – Л. 138.
- ³²⁸ Там же. – Л. 249–250.
- ³²⁹ Там же. – Л. 255.
- ³³⁰ Там же. – Д. 90. – Л. 265.
- ³³¹ Там же. – Д. 96. – Л. 114–115.
- ³³² *Shayakhmetov M.* The Silent Steppe: The Memoir of a Kazakh Nomad under Stalin. – New York, 2006. – P. 258.
- ³³³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 89. – Л. 21–22.
- ³³⁴ Там же. – Л. 18.
- ³³⁵ Там же. – Д. 86. – Л. 336.
- ³³⁶ Там же. – Л. 338.
- ³³⁷ Там же. – Л. 346.
- ³³⁸ Там же. – Д. 96. – Л. 26.
- ³³⁹ Там же. – Д. 97. – Л. 124.
- ³⁴⁰ Там же. – Д. 95. – Л. 11.
- ³⁴¹ Там же. – Д. 96. – Л. 92–93, 99, 106–108, 119–120, 124, 177–179, 221, 227, 231.
- ³⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 627. – Арк. 74.
- ³⁴³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 88. – Л. 225.
- ³⁴⁴ Там же. – Л. 227.
- ³⁴⁵ *Яцишин І.* Один рік у Червоній армії: Спогади. – С. 47.
- ³⁴⁶ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 88. – Л. 64.
- ³⁴⁷ Там же. – Д. 95. – Л. 96–97.
- ³⁴⁸ Там же. – Л. 97.

- ³⁴⁹ Там же. – Д. 96. – Л. 68.
- ³⁵⁰ Там же. – Л. 71–72.
- ³⁵¹ Там же. – Д. 94. – Л. 8–9.
- ³⁵² Там же. – Д. 96. – Л. 259.
- ³⁵³ Там же. – Л. 110.
- ³⁵⁴ Бубнов *И.В.* Борьба КП(б)У с антисемитизмом в Красной армии в годы гражданской войны: Дисс. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1990; Гриневич *Л.* Військове будівництво в радянській Україні (1917– початок 30-х років ХХ ст.) // Історія українського війська 1917–1995. – С. 302–304.
- ³⁵⁵ РГВА. – Ф. 1. – Оп. 20. – Д. 2102. – Л. 28.
- ³⁵⁶ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 70. – Л. 97.
- ³⁵⁷ Там же. – Д. 75. – Л. 606.
- ³⁵⁸ Там же. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 229.
- ³⁵⁹ Там же. – Оп. 29. – Д. 433. – Л. 2.
- ³⁶⁰ Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 274. – Л. 6.
- ³⁶¹ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 70. – Л. 166.
- ³⁶² Там же. – Д. 77. – Л. 265.
- ³⁶³ Там же. – Д. 90. – Л. 340.
- ³⁶⁴ Там же. – Д. 73. – Л. 49.
- ³⁶⁵ Там же. – Д. 88. – Л. 435.
- ³⁶⁶ Там же. – Д. 88. – Л. 343.
- ³⁶⁷ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 95. – Л. 61.
- ³⁶⁸ Див.: *Altshuler M.* A Note on Jews in the Red Army on the Eve of the WWII // *Jews and Jewish Topics in the SU and Eastern Europe.* – 1992. – №2. – Р. 37–38.
- ³⁶⁹ Див., напр.: *Ethnic Minorities in the Red Army: Asset or Liability?* / Ed. A. Alexiev, E. Wimbush. – Boulder, Colorado, 1988.

До розділу IV

- ¹ Див.: *Яцук Т.* Люди і долі: Спомини. – Л., 2000. – С. 27.
- ² Є. Пастернак також уважав, що «прихід більшовиків на Підляшшя прискорив падіння Варшави, адже не бажаючи поділяти лаври зі своїми союзниками німці три дні поспіль бомбардували польську столицю і примусили її впасти доки Червона армія не перейшла Віслу. Більшовики були тут лише два тижні» (див.: *Пастернак Є.* Боротьба за Підляшшя. – На чужині, 1947 // Архів Осередку української культури й освіти у Вінніпезі. – Спр. 31. – Арк. 92).
- ³ *Гриньків І. [Дніпро]. «Коли в жилах кров холодне»:* Спогади (рукопис з архіву автора).
- ⁴ Див.: *Баран В.К., Токарський В.В.* Україна: західні землі: 1939–1941 рр. – Л., 2009. – С. 25.
- ⁵ Див.: *Західня Україна під большевиками* / Збірник за ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – С. 16–17.
- ⁶ Цит. за: *Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали.* – Т. 1 (1939–1953). – К., 1994. – С. 126.

- ⁷ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та повоєнного Відня. – Вид. третє, переглянуте та виправлене. – К., 2011. – С. 68.
- ⁸ Там само. – С. 67.
- ⁹ Див.: Західня Україна під большевиками. – С. 18.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само. – С. 18–19.
- ¹² Назарук О. Зі Львова до Варшави: Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939 р. – Л., 1995. – С. 16.
- ¹³ Керсновская Е.А. Сколько стоит человек: Повесть о пережитом: В 6 т. и 12 тетрадах. – Т. 1, тетр. 1, 2: В Бессарабии; Исход, или Пытка стыдом [Електронний ресурс]: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=11433>
- ¹⁴ Пастернак С. Боротьба за Підляшшя. – Арк. 93.
- ¹⁵ Див.: Західня Україна під большевиками. – С. 20.
- ¹⁶ Там само. – С. 28.
- ¹⁷ Щоденник Аркадія Любченка. – Л.; Нью-Йорк, 1999. – С. 156.
- ¹⁸ Цит. за: Культурне життя в Україні. Західні землі... – С. 131–132.
- ¹⁹ Західня Україна під большевиками. – С. 28–29.
- ²⁰ Керсновская Е.А. Сколько стоит человек... [Електронний ресурс]: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=11433>
- ²¹ Див.: Західня Україна під большевиками. – С. 25.
- ²² 1939-й. Хроніки повсякденного Львова [Електронний ресурс]: <http://www.zaxid.net/article/27341/>
- ²³ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова... – С. 67.
- ²⁴ Див.: Західня Україна під большевиками. – С. 19.
- ²⁵ Гонта Д. Друкарство Західної України під час окупації // Архів Осередку української культури й освіти у Вінніпезі. – Спр. 40. – Арк. 4.
- ²⁶ Західня Україна під большевиками. – С. 60–61.
- ²⁷ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова... – С. 67.
- ²⁸ Див.: Західня Україна під большевиками. – С. 19–20.
- ²⁹ Гребенівський С. Між серпом і молотом, або Поза межами основних прав і вільностей людини // Архів Осередку української культури й освіти у Вінніпезі. – Спр. 57. – Арк. 88–89.
- ³⁰ Щоправда, не завжди це ставало запорукою успіху. Так, політрук Таран із політвідділу 17-го стрілецького корпусу 5 жовтня 1939 р. виступив перед місцевим населенням із доповіддю. Як зазначалося у політповідомленні, він говорив три з половиною години, без будь-якої системи, закінчивши свою невдалу промову словами: «Отак про все потрошку, як-то кажуть, що робиться на білому світі» (див.: РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 110).
- ³¹ Гребенівський С. Між серпом і молотом... – Арк. 88–89.
- ³² Там само. – Арк. 89.
- ³³ Одрач Ф. На непевному ґрунті: Спогади. – Торонто, 1962. – С. 56–57.
- ³⁴ Там само. – С. 61–62.
- ³⁵ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3370. – Л. 384.
- ³⁶ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 23 вересня.

- ³⁷ Загалом до новоприєднаних регіонів було доправлено 48,7 т вантажів, у тому числі кіноустановки, медикаменти та ін. (див.: Там само. – 9 жовтня).
- ³⁸ Там само. – 22 вересня.
- ³⁹ Там само. – 21, 23, 26 вересня.
- ⁴⁰ Там само. – 23 вересня.
- ⁴¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4245. – Л. 201.
- ⁴² Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 22, 24 вересня.
- ⁴³ Там само. – 23 вересня.
- ⁴⁴ РГВА. – Ф. 35083. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 181.
- ⁴⁵ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3581. – Л. 101.
- ⁴⁶ Там же. – Д. 3792. – Л. 477.
- ⁴⁷ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941 гг.): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999. – С. 193; О работе Политуправления Красной армии: Из доклада ПУ Красной армии в ЦК ВКП(б) от 23 мая 1940 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №3. – С. 192–201.
- ⁴⁸ Органы ГБ СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов: В 2 кн. – Кн. 1: Накануне (ноябрь 1939–декабрь 1940). – Москва, 1995. – С. 70–73; *Льюшин І, Пищенников О.* Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 424–433. Станом на 1 жовтня 1939 р. чекістські групи заарештували у Західній Україні 3914 осіб (не враховуючи військовополонених) – колишніх жандармів, поліцейських, агентів поліції й розвідки (2539 осіб), поміщиків і представників «великої буржуазії» (293 особи), офіцерів та осадників (381 особа), керівників УНДО, ОУН, інших партій (144 особи), «петлюрівців» і «учасників бандугруповань» (74 особи) та інших (483 особи). За наступний місяць оперативно-чекістські групи взяли під варту ще 2058 осіб, а загальна кількість заарештованих на території Західної України досягла 5972 осіб (див.: *Токарський В.В.* Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк. 2011. – С. 8–9).
- ⁴⁹ *Шановал Ю.І.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 145–148.
- ⁵⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К., 2009. – С. 46–49.
- ⁵¹ *Ковалюк В.* Нові архівні документи про Народні збори Західної України (жовтень 1939 р.) // Архіви України. – 1991. – №5/6. – С. 88.
- ⁵² РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3370. – Л. 370.
- ⁵³ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. – Л., 1999. – С. 110–111.
- ⁵⁴ Там само. – С. 111.
- ⁵⁵ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 160.
- ⁵⁶ Там же. – Л. 167.
- ⁵⁷ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. – С. 123–124.
- ⁵⁸ Там само. – С. 124.
- ⁵⁹ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 167.
- ⁶⁰ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 303; Комуніст. – 1939. – 9 жовтня.
- ⁶¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 303.

- ⁶² Там же.
- ⁶³ Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 96.
- ⁶⁴ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах... – С. 110.
- ⁶⁵ *Яцук Т.* Люди і долі: Спомини. – Л., 2000. – С. 28.
- ⁶⁶ Там само. – С. 29.
- ⁶⁷ Там само. – С. 40.
- ⁶⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 8.
- ⁶⁹ Там же. – Л. 18.
- ⁷⁰ Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Л., 1996. – С. 289.
- ⁷¹ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України... – С. 127.
- ⁷² *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова... – С. 68.
- ⁷³ Цит. за: *Павлишин О.* Сприйняття радянської влади мешканцями Львова восени 1939 року (рукопис статті). – С. 11.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Див.: Західня Україна під більшовиками... – С. 57.
- ⁷⁷ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 47.
- ⁷⁸ Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 276. – Л. 287.
- ⁷⁹ Там же. – Л. 128. Викликає подив категоричне твердження М. Мельтюхова нібито радянська політика у Західній Україні та Західній Білорусії не мала антипольського характеру, що дослідник і намагається продемонструвати на прикладі показників депортацій та інших репресій (див.: *Мельтюхов М.* Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939. – Москва, 2001. – С. 414).
- ⁸⁰ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України... – С. 127.
- ⁸¹ Там само. – С. 128.
- ⁸² РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 21; Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 416.
- ⁸³ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3581. – Л. 132.
- ⁸⁴ Там же. – Д. 3370. – Л. 408.
- ⁸⁵ Там же. – Д. 3588. – Л. 26.
- ⁸⁶ Там же. – Л. 93.
- ⁸⁷ Там же. – Л. 26.
- ⁸⁸ Там же. – Д. 3370. – Л. 407.
- ⁸⁹ Там же. – Л. 408.
- ⁹⁰ Там же. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 416.
- ⁹¹ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3774. – Л. 73.
- ⁹² Там же. – Д. 3370. – Л. 409.
- ⁹³ Там же. – Д. 3774. – Л. 73.
- ⁹⁴ Там же. – Д. 3370. – Л. 409.
- ⁹⁵ Там же. – Л. 408.
- ⁹⁶ Там же. – Д. 3774. – Л. 73.
- ⁹⁷ Там же. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 276. – Л. 287.
- ⁹⁸ Там же. – Д. 3358. – Л. 239.

- ⁹⁹ Див.: *Mick Ch.* “Only the Jews Do Not Waver...”. *L’viv Under Soviet Occupation // Shared History– Divided Memory: Jews and Others in Soviet Occupied Poland* / Eds. E. Barkan, E.A. Cole, K. Struve. – Leipzig, 2007. – P. 257.
- ¹⁰⁰ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3558. – Л. 151.
- ¹⁰¹ *Mick Ch.* “Only the Jews Do Not Waver...”. *L’viv Under Soviet Occupation...* – P. 257.
- ¹⁰² РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 20.
- ¹⁰³ Там же. – Л. 420.
- ¹⁰⁴ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 150.
- ¹⁰⁵ Там же. – Д. 3588. – Л. 15.
- ¹⁰⁶ Там же. – Л. 43.
- ¹⁰⁷ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 29 лютого.
- ¹⁰⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1121–1122.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 1122.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Там само. – С. 1123.
- ¹¹² Див.: *Павлишин О.* Сприйняття радянської влади мешканцями Львова восени 1939 року. – С. 12.
- ¹¹³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1123–1124.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 22.
- ¹¹⁵ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4191. – Л. 71.
- ¹¹⁶ Там же. – Л. 70.
- ¹¹⁷ Там же. – Л. 76.
- ¹¹⁸ Там же. – Л. 75.
- ¹¹⁹ Там же. – Л. 39.
- ¹²⁰ Там же. – Л. 71.
- ¹²¹ Там же. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 5. – Л. 434.
- ¹²² *Кожоляно Г.* Населення Буковини у ХІХ – 40-х рр. ХХ ст. // 1939 рік в історичній долі України і українців: Мат. Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1939 р. – Л., 2001. – С. 48.
- ¹²³ *Лебеденко О.М.* Українське Подунав’я: минуле та сучасне. – Одеса, 2002. – С. 106; *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: Історичні нариси.* – К., 2011. – Кн. 1. – С. 205.
- ¹²⁴ *Яковлев В.Н., Бабилунга Н.В., Бомешко Б.Г.* Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. – Тирасполь, 1993. – С. 64; *Июль 1940: Бессарабия и Северная Буковина в составе СССР: Мат. Междунар. науч.-практ. конф.* – Москва, 2010. – С. 16.
- ¹²⁵ РГВА. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 5. – Л. 355.
- ¹²⁶ Там же. – Л. 401.
- ¹²⁷ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4191. – Л. 89.
- ¹²⁸ Там же. – Л. 73.
- ¹²⁹ Там же. – Л. 363.
- ¹³⁰ Там же. – Л. 89–90.

- ¹³¹ Цит. за: *Гребенівський С.* Між серпом і молотом, або Поза межами основних прав і вільностей людини // Архів Осередку української культури й освіти у Вінніпезі. – Спр. 57. – Арк. 88–89.
- ¹³² Цит. за: *Велика історія України* / Вид. І. Тиктор. – Вінніпег, 1948. – С. 475.
- ¹³³ *Косик В.* Боротьба за незалежність України в роках 1938–1941 (рукопис). – С. 3.
- ¹³⁴ *Гребенівський С.* Між серпом і молотом... – Арк. 47.
- ¹³⁵ Там само. – Арк. 47–48, 56.
- ¹³⁶ *Паньківський К.* Від держави до комітету (літо 1941 у Львові). – Торонто, 1957. – С. 22.
- ¹³⁷ 1939-й. Хроніки повсякденного Львова [Електронний ресурс]: <http://www.zaxid.net/article/27341/>
- ¹³⁸ Див.: *Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали.* – Т. 1 (1939–1953). – К., 1994. – С. 74.
- ¹³⁹ *Гребенівський С.* Між серпом і молотом... – Арк. 44.
- ¹⁴⁰ 1939-й. Хроніки повсякденного Львова [Електронний ресурс]: <http://www.zaxid.net/article/27341/>
- ¹⁴¹ Там само.
- ¹⁴² *Гребенівський С.* Між серпом і молотом... – Арк. 100–101.
- ¹⁴³ Див.: *Мишак І.М.* Історіографія інкорпорації та радянізації західноукраїнських земель (1939–1941 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2010. – С. 151.
- ¹⁴⁴ *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова та повоєнного Відня. – Вид. третє, переглянute та виправлене. – К., 2011. – С. 74–75.
- ¹⁴⁵ Там само. – С. 75.
- ¹⁴⁶ Там само. – С. 76–77.
- ¹⁴⁷ Там само. – С. 68.
- ¹⁴⁸ Див.: *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття (Історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – С. 63.
- ¹⁴⁹ Цит. за: *Культурне життя в Україні: Західні землі.* – С. 128–129.
- ¹⁵⁰ Там само. – С. 130.
- ¹⁵¹ 1939-й. Хроніки повсякденного Львова [Електронний ресурс]: <http://www.zaxid.net/article/27341/>
- ¹⁵² *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова... – С. 69–70.
- ¹⁵³ *Гребенівський С.* Між серпом і молотом... – Арк. 99.
- ¹⁵⁴ Цит. за: *Культурне життя в Україні: Західні землі.* – С. 130.
- ¹⁵⁵ *Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик.* – 1940. – №25. – Ст. 618.
- ¹⁵⁶ Див.: *Західня Україна під більшовиками* / Збірник за ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – С. 21.
- ¹⁵⁷ *Німчук І.* 595 днів советським в'язнем. – Торонто, 1950. – С. 24–25.
- ¹⁵⁸ Цит за: *Павлишин О.* Сприйняття радянської влади мешканцями Львова восени 1939 року (рукопис статті). – С. 5.
- ¹⁵⁹ Там само.
- ¹⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 102.

- ¹⁶¹ Там само. – Спр. 627. – Арк. 217.
- ¹⁶² Там само. – Арк. 24.
- ¹⁶³ *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталінім. – К., 2011. – С. 148.
- ¹⁶⁴ Цит. за: Культурне життя в Україні: Західні землі. – С. 77.
- ¹⁶⁵ Цит. за: Західня Україна під більшовиками. – С. 20.
- ¹⁶⁶ *Одрач Ф.* На непевному ґрунті: Спогади. – Торонто, 1962. – С. 287.
- ¹⁶⁷ Цит. за: Культурне життя в Україні: Західні землі. – С. 76–77.
- ¹⁶⁸ Там само. – С. 78.
- ¹⁶⁹ Див.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1152.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 1172.
- ¹⁷¹ *Домбровський О.* До історії Львівського університету в 1939–1941 рр. (спогад у 20-ті роковини // Київ: Журнал літератури і мистецтва (Філадельфія). – 1960 (березень – квітень). – Ч. 2. – С. 35.
- ¹⁷² *Кислиця Д.* Світе ясний: Спогади: Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 165.
- ¹⁷³ Див.: *Волчук. Р.* Спомини з передвоєнного Львова... – С. 72–73.
- ¹⁷⁴ Див.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1172.
- ¹⁷⁵ *Гребенівський С.* Між серпом і молотом... – С. 88–89.
- ¹⁷⁶ Див.: *Розенблат Е.* Антисемітизм и политика советской власти в западных областях Беларуси в 1939–1941 годах (на примере Пинской области) // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1997. – №3 (16). – С. 61–72.
- ¹⁷⁷ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 133.
- ¹⁷⁸ Там само. – Арк. 134.
- ¹⁷⁹ Там само. – Арк. 135.
- ¹⁸⁰ РГВА. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 266. – Л. 278.
- ¹⁸¹ Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.). – Л., 1964. – С. 28.
- ¹⁸² *Нрысиук G.* Polacy we Lwowie 1939–1944: Życie codzienne. – Warszawa, 2000. – S. 44–49.
- ¹⁸³ Див.: Культурне життя в Україні: Західні землі. – С. 130.
- ¹⁸⁴ Про економічні перетворення радянської влади у Західній Україні див.: *Sword K.* Soviet Economic Policy in the Annexed Areas // The Soviet Take Over of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941. – London, 1991. – P. 86–101; *Marples D.R.* The Ukrainians in Eastern Poland under Soviet Occupation, 1939–1941: A Study in Soviet Rural Policy. – P. 236–252; *Idem.* Stalinism in Ukraine in the 1940-s. – Edmonton, 1991. – P. 27–33; *Півоварчук В.М.* Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939– червень 1941 років): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2000. – 16 с.
- ¹⁸⁵ *Magocsi P.R.* A History of Ukraine. – Toronto, 1996. – P. 618.
- ¹⁸⁶ Радянська Буковина 1940–1945: Документи і матеріали. – К., 1967. – С. 53.
- ¹⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 576. – Арк. 65.
- ¹⁸⁸ Там само. – Арк. 66.
- ¹⁸⁹ *Робітницький С.* Серед неправди на землі: Спогади та роздуми. – Рівне, 2001. – С. 34.
- ¹⁹⁰ Там само. – С. 16–17.
- ¹⁹¹ Див.: Західня Україна під більшовиками... – С.314.
- ¹⁹² Там само. – С.317.

- ¹⁹³ Там само. – С.321.
- ¹⁹⁴ Там само. – С.322.
- ¹⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 602. – Арк. 60.
- ¹⁹⁶ Там само. – Спр. 627. – Арк. 75.
- ¹⁹⁷ *Magocsi P.R.* A History of Ukraine. – Р. 618.
- ¹⁹⁸ *Пастернак С.* Боротьба за Підляшшя. – На чужині, 1947 // Архів Осередку української культури й освіти у Вінніпезі. – Спр. 31. – Арк. 96.
- ¹⁹⁹ *Німчук І.* 595 днів советським в'язнем. – Торонто, 1950. – С.230.
- ²⁰⁰ *Сеньків М.В.* Політика радянської влади щодо західноукраїнського селянства 1939–1941 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 241.
- ²⁰¹ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. – Л., 1999. – С. 136.
- ²⁰² *Гуменюк О.В.* Радянізація західноукраїнських земель у 1939–1941 рр.: методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2009. – С. 12.
- ²⁰³ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 77.
- ²⁰⁴ Там само.
- ²⁰⁵ *Кислиця Д.* Світе ясний... – С. 163–164.
- ²⁰⁶ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 184.
- ²⁰⁷ Политическое руководство Украины: 1938–1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – Москва, 2006. – С. 74–75.
- ²⁰⁸ *Гребенівський С.* Між серпом і молотом... – С. 88.
- ²⁰⁹ Див.: *Пітоварчук В.М.* Соціально-економічні процеси у західних областях України...
- ²¹⁰ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 226–227; Радянська Україна (Станіслав). – 1939. – 4 жовтня.
- ²¹¹ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 29. – Д. 394. – Л. 234.
- ²¹² Там само. – Л. 235.
- ²¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 627. – Арк. 21.
- ²¹⁴ *Одрач Ф.* На непевному ґрунті. – С. 165.
- ²¹⁵ Там само. – С. 164–165.
- ²¹⁶ *Пастернак С.* Боротьба за Підляшшя. – Арк. 96.
- ²¹⁷ Див.: Культурне життя в Україні: Західні землі. – С. 76.
- ²¹⁸ Див.: *Нрусцзун М. R.* God Save Me From My Friends... – Р. 72–73.
- ²¹⁹ Див.: Культурне життя в Україні: Західні землі. – С. 73.
- ²²⁰ *Гуменюк О.В.* Радянізація західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. ... – С. 10.
- ²²¹ Радянські органи державної безпеки у 1939– червні 1941 р. ... – С. 1111–1112.
- ²²² Там само. – С. 1095–1099.
- ²²³ Дискусію з цього приводу див.: Коммунизм, террор, человек: Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма» / Сост. С. Кройцберг, И. Маннтойфель, А. Штейнигер, Ю. Унзер. – К., 2001. – 195 с.
- ²²⁴ *Баберовскі Й.* Червоний терор: Історія сталінізму. – К., 2007. – С. 174.

- ²²⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1073.
- ²²⁶ Там само. – С. 23.
- ²²⁷ *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму. – С. 174–175.
- ²²⁸ Там само. – С. 175.
- ²²⁹ *Безталанный М.* Спомин // Архів Осередку української культури й освіти у Вінніпезі. – Спр. 36. – Арк. 2–3.
- ²³⁰ За матеріалами виставки «Львів. 1939–1941» (демонструвалася у Львові в 2010 р.), підготовленої Українським інститутом національної пам'яті та Інститутом національної пам'яті Польщі; автори експозиції Олег Павлишин і Маріуш Зайончковський, концепція Ярослава Грицака, Ольги Гнатюк, Рафала Внука.
- ²³¹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 23.
- ²³² *Токарський В.В.* Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2011. – С. 13.
- ²³³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 23.
- ²³⁴ *Токарський В.В.* Політичні репресії в західних областях України... – С. 18. Див. також: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 23; *Надольський Й.Е.* Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Луцьк, 2007. – 16 с.
- ²³⁵ *Нрусиук G.* Repression in the Soviet-Occupied Territories of the Polish Second Republic, 1939–1941 // *Shared History– Divided Memory: Jews and Others in Soviet Occupied Poland.* – Р. 195; *Гурьянов А.Е.* Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. // Исторические сборники «Мемориала». – Вып. 1: Репрессии против поляков и польских граждан. – Москва, 1997. – С. 114–136.
- ²³⁶ *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталінім. – К., 2011. – С. 159.
- ²³⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 17.
- ²³⁸ *Токарський В.В.* Політичні репресії в західних областях України... – С. 11.
- ²³⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 1117–1119.
- ²⁴⁰ *Парсаданова В.С.* Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – №2. – С. 29; *Мельтюхов М.* Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939. – Москва, 2001. – С. 415.
- ²⁴¹ *Токарський В.В.* Політичні репресії в західних областях України... – С. 11.
- ²⁴² Там само. – С. 10–11.
- ²⁴³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 313–319.
- ²⁴⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 90. – Л. 251.
- ²⁴⁵ *Гривул Т.Т.* Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів на території західних областей України (вересень 1939 – червень 1941 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010. – С. 12.
- ²⁴⁶ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 528–583.
- ²⁴⁷ *Гривул Т.Т.* Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів... – С. 8.
- ²⁴⁸ Там само. – С. 8–9.
- ²⁴⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 220–221.
- ²⁵⁰ *Німчук І.* 595 днів советським в'язнем. – Торонто, 1950. – С. 55.

- ²⁵¹ Павлишин О. Сприйняття радянської влади мешканцями Львова восени 1939 року (рукопис статті). – С. 10.
- ²⁵² Цит. за: Там само.
- ²⁵³ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та повоєнного Відня. – Вид. третє, переглянуте та виправлене. – К., 2011. – С. 71.
- ²⁵⁴ Там само. – С. 70.
- ²⁵⁵ Сверстюк Є. Пам'яті полеглих: Моя позиція у Фінській війні (до 70-річчя) [Електронний ресурс]: <http://www.ut.net.ua/Columns/50/594>
- ²⁵⁶ Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2. – С. 476.
- ²⁵⁷ Керсновская Е.А. Сколько стоит человек: Повесть о пережитом: В 6 т. и 12 тетрадях. – Т. 1, тетр. 1, 2: В Бессарабии; Исход, или Пытка стыдом. – Москва, 2000. – С. 137 [Електронний ресурс]: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=11433>
- ²⁵⁸ Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині. – С. 473.
- ²⁵⁹ Там само. – С. 479.
- ²⁶⁰ Там само. – С. 480.
- ²⁶¹ Там само. – С. 482.
- ²⁶² Там само. – С. 474.
- ²⁶³ Там само. – С. 478.
- ²⁶⁴ Цит. за: Соколов Б. Тайны Второй мировой войны. – Москва, 2001. – С. 152–153.
- ²⁶⁵ Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині. – С. 478.
- ²⁶⁶ Гребенівський С. Між серпом і молотом, або Поза межами основних прав і вільностей людини // Архів Осередку української культури й освіти у Вінніпезі. – Спр. 57. – Арк. 53.
- ²⁶⁷ Пастернак Є. Боротьба за Підляшшя. – На чужині, 1947 // Там само. – Спр. 31. – Арк. 93.
- ²⁶⁸ Там само. – Арк. 94.
- ²⁶⁹ Там само. – Арк. 95.
- ²⁷⁰ Там само. – Арк. 96.
- ²⁷¹ Там само.
- ²⁷² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7308. – Арк. 1–15.
- ²⁷³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3588. – Л. 16–17.
- ²⁷⁴ Гриневич В.А. Українські німці в період Другої світової війни (1939–1945 рр.) // Діалог: Україна–Німеччина. – 2000. – №1. – С. 158.
- ²⁷⁵ Magocsi P.R. A History of Ukraine. – Toronto, 1996. – Р. 630. Див. також: Осадчук С.Д., Заполовський В.М., Хлодницький В.Ф. «Додому в Райх»: Переселення німців з Північної Буковини 1940 року (Матеріали, свідчення, документи). – Чернівці, 2004. – 132 с.
- ²⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 627. – Арк. 195.
- ²⁷⁷ Гірш М., Шнітцер Л. «Російський рік» // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2010. – №2. – С. 51.
- ²⁷⁸ Нині Герцаївський район входить до складу Чернівецької області.
- ²⁷⁹ РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 216.
- ²⁸⁰ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 303.

- ²⁸¹ *Безталанний М.* Спомин. – Арк. 1.
- ²⁸² РГВА. – Ф. 40780. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 146–147.
- ²⁸³ Там же. – Л. 146.
- ²⁸⁴ Там же. – Л. 147.
- ²⁸⁵ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 44. – Л. 25.
- ²⁸⁶ Там же. – Л. 26.
- ²⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 578. – Арк. 75.
- ²⁸⁸ Там само. – Арк. 76.
- ²⁸⁹ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 44. – Л. 27.
- ²⁹⁰ Там же. – Л. 19.
- ²⁹¹ *Парсаданова В.С.* Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. – С. 29.
- ²⁹² Див.: *Марчук В.* Війна і християнська мораль: суспільна місія греко-католицької церкви у 40-і роки ХХ ст. // Українська повстанська армія– феномен національної історії: Мат. Всеукр. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 107–108.
- ²⁹³ *Місінкевич Л.Л.* Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). – К.; Хмельницький, 2009. – С. 103.
- ²⁹⁴ Там само.
- ²⁹⁵ *Кондратюк К., Кондратюк С.* Репресії органів НКВС проти населення західних областей // Наукові зошити Львівського національного університету ім. І. Франка: Історичний факультет. – 2000. – Вип. №3. – С. 149.
- ²⁹⁶ Там само.
- ²⁹⁷ Див.: Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки: У 2 т. – Т. I. – К., 2006. – С. 100–101.
- ²⁹⁸ *Борищевіч В.Т.* Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2000. – С. 122–123.
- ²⁹⁹ Див.: Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т. 3: Православ'я в Україні. – К., 1999. – С. 404.
- ³⁰⁰ *Міненко Т.* Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). – Вінніпег; Л., 2000. – Т. I. – С. 163.
- ³⁰¹ Див.: *Гридіна І.М.* Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 20 с.
- ³⁰² *Крайківський О.* Визволителі: Описи-спогади. – Дрогобич, 1998. – С. 271.
- ³⁰³ Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали. – Т. 1 (1939–1953). – К., 1994. – С. 78.
- ³⁰⁴ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 90. – Арк. 86–87.
- ³⁰⁵ *Altshuler M.* Distress of Soviet Jews in the Wake of the Molotov – Ribbentrop Pact // *Yad Vashem Studies* (Jerusalem). – 2008. – №2. – P. 77.
- ³⁰⁶ *Александров К.* Подружитесь с врагом. Как советская пропаганда создавала положительный образ фашизма [Електронний ресурс]: <http://newtimes.ru/articles/detail/4849/>
- ³⁰⁷ Інтерв'ю з Ароном Вайсом від 26.01.2012 р. з особистого архіву автора.
- ³⁰⁸ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 43. – Арк. 14.
- ³⁰⁹ Там само.

- ³¹⁰ Musial B. Jewish Resistance in Poland's Eastern Borderlands During the Second World War, 1939–41 // Patterns of Prejudice. – 2004. – Vol. 38. – №4. – P. 376–378.
- ³¹¹ Див. докл.: Фальков М. Роковой декабрь сионистского подполья Украины и Белоруссии [Електронний ресурс]: <http://izrus.co.il/history/article/2011-12-30/16596.html>
- ³¹² Levin D. The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry Under Soviet Rule, 1939–1941. – Philadelphia, 1996. – P. 245.
- ³¹³ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 43. – Арк. 12.
- ³¹⁴ Там само. – Арк. 16–18.
- ³¹⁵ Musial B. Jewish Resistance in Poland's Eastern Borderlands... – P. 382. У списках заарештованих УНКВС Львівської області громадян, яких утримували у львівських в'язницях і які були розстріляні 26 червня 1941 р., автор нарахував принаймні 44 єврейських прізвища (див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2. – С. 317–318).
- ³¹⁶ Див.: Mick Ch. Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv Under Soviet and German Occupation, 1939–44 // Journal of Contemporary History. – 2011. – Vol. 46 (2). – P. 343.
- ³¹⁷ Про складнощі, що супроводжували процес становлення лівосіонистського руху, див.: Фальков М. Роковой декабрь сионистского подполья...
- ³¹⁸ Гіриш М., Шнітцер Л. «Російський рік» // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2010. – №2. – С. 57–58.
- ³¹⁹ Див.: Бруно Шульц. Життєпис [Електронний ресурс]: <http://www.dialog.lviv.ua/schulz/zhyttepys/>
- ³²⁰ Див.: Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1992. – С. 393.
- ³²¹ Dallin A. German Rule in Russia: A Study in German Occupation Policy. – London, 1964. – P. 116 (f).
- ³²² РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 3792. – Л. 53.
- ³²³ Там же.
- ³²⁴ Там же. – Д. 3774. – Л. 64.
- ³²⁵ Гіриш М., Шнітцер Л. «Російський рік». – С. 47.
- ³²⁶ Токарський В.В. Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2011. – С. 14.
- ³²⁷ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Л.; Нью-Йорк, 2002. – С. 42.
- ³²⁸ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – С. 43–44.
- ³²⁹ Там само. – С. 42–43; Депортації. – Т. 1: 1939–1945. – Л., 1996. – С. 105–109.
- ³³⁰ Гіриш М., Шнітцер Л. «Російський рік». – С. 60–61.
- ³³¹ Там само. – С. 61.
- ³³² Там само.
- ³³³ Там само. – С. 47.
- ³³⁴ Див.: Altshuler M. Distress of Soviet Jews in the Wake of the Molotov–Ribbentrop Pact. – P. 93.
- ³³⁵ Гіриш М., Шнітцер Л. «Російський рік». – С. 59.
- ³³⁶ Там само. – С. 53.
- ³³⁷ Цит. за: Mick Ch. Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv... – P. 346.
- ³³⁸ Гіриш М., Шнітцер Л. «Російський рік». – С. 60.

До розділу V

- ¹ Докл. про це див.: *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1930–1941. – Москва, 1999. – 272 с.
- ² Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 1 січня.
- ³ Там само. – 3 січня; 4 січня.
- ⁴ Там само. – 4 січня.
- ⁵ Там само. – 10 січня.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само. – 17 січня.
- ⁸ Там само. – 5 березня.
- ⁹ Там само. – 17 січня.
- ¹⁰ Там само. – 8 січня.
- ¹¹ Там само. – 6 січня.
- ¹² 1941 год: В 2 кн. – Кн. 1. – Москва, 1998. – С. 57–59.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же. – С. 59–61.
- ¹⁵ Див.: Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1940. – № 16. – Ст. 385.
- ¹⁶ Там же. – Ст. 386.
- ¹⁷ Там же. – № 18. – Ст. 438.
- ¹⁸ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 42 (105).
- ¹⁹ РГВА. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 290.
- ²⁰ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 9 липня.
- ²¹ Там само. – 10 липня.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 585. – Арк. 101.
- ²³ Там само. – Арк. 102.
- ²⁴ Див.: *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ. – К., 2002. – С. 363–369. Див. також: *Сувениров О.С.* «Приказ отменяет не будем» // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 4. – С. 32–39; *Хлевнюк О.* 26 июня 1940 года: иллюзии и реальности администрирования // Коммунист. – 1989. – № 9; 30-е годы: Взгляд из сегодня. – Москва, 1990. – С. 26.
- ²⁵ Цит. за: *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі ... – С. 365.
- ²⁶ *Вернадский В.И.* Дневники. 1935–1941. – Кн. 2: 1939–1941. – Москва, 2006. – С. 122–123.
- ²⁷ Народний комісар озброєнь Б. Ванников згадував, що Й. Сталін неохоче погодився із цими законодавчими новаціями (див.: *Ванников Б.Л.* Из записок наркома // Новая и новейшая история. – 1988. – № 1. – С. 88; Записки наркома // Знамя. – 1988. – № 2. – С. 148–149).
- ²⁸ *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі ... – С. 367.
- ²⁹ *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі ... – С. 366. Див. також: *Хлевнюк О.* Принудительный труд в экономике СССР: 1921–1941 годы // Свободная мысль. – 1992. – № 13. – С. 81; Гулаг в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический

журнал. – 1991. – №6. – С. 17. Докладний аналіз криміналізації робітничих порушень див: *Solomon P.H. Soviet Criminal Justice Under Stalin*. – Cambridge, 1996. – Ch. 9.

³⁰ *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия» ... – С. 214.

³¹ Там же. – Л. 241.

³² *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі ... – С. 369.

³³ РГВА. – Ф. 40334. – Оп. 1. – Д. 278. – Л. 257.

³⁴ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 79. – Л. 397.

³⁵ Там же. – Д. 99. – Л. 87.

³⁶ Там же. – Д. 75. – Л. 261.

³⁷ *Паперно Е.* Обложение облигациями [Електронний ресурс]: <http://ko.ru/issues/409>

³⁸ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 17 травня.

³⁹ Там само. – 2 липня.

⁴⁰ Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1940. – №16. – Ст. 384; Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 2 липня.

⁴¹ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 3 липня.

⁴² Там само. – 2 липня.

⁴³ Там само. – 5 липня.

⁴⁴ Там само. – 9 липня; 10 липня.

⁴⁵ Там само. – 13 липня.

⁴⁶ Там само. – 14 липня.

⁴⁷ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 90. – Л. 270.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 78. – Арк. 14.

⁴⁹ Там само. – Арк. 10.

⁵⁰ Там само. – Оп. 32. – Спр. 52. – Арк. 213, 215-217, 219, 220.

⁵¹ Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1940. – №27. – Ст. 637

⁵² РГВА. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 290.

⁵³ Там же. – Д. 296. – Л. 98.

⁵⁴ Там же. – Л. 98.

⁵⁵ Зокрема, подібні висловлювання фіксувалися серед слухачів військових академій (див.: Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 91. – Л. 162).

⁵⁶ Там же. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 290.

⁵⁷ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 91. – Л. 162.

⁵⁸ Там же. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 290.

⁵⁹ Там же. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 91. – Л. 160.

⁶⁰ Там же. – Ф. 25900. – Оп. 6. – Д. 297. – Л. 538.

⁶¹ Там же. – Д. 296. – Л. 98.

⁶² Там же. – Д. 297. – Л. 290.

⁶³ Там же. – Д. 296. – Л. 98.

⁶⁴ *Вернадский В.И.* Дневники... – С. 130.

⁶⁵ Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1940. – №25. – Ст. 603.

- ⁶⁶ Історія Української РСР: Короткий нарис. – К., 1981. – С. 538–539.
- ⁶⁷ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 187.
- ⁶⁸ Там само. – С. 198.
- ⁶⁹ *Романець Н.* Голод 1934–1935 рр. і репресії // Український історичний збірник. – Вип. 14. – К., 2011. – С. 138–151.
- ⁷⁰ Там само. – С. 151.
- ⁷¹ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Док. и мат.: В 5 т. – Т. 4: 1934–1936 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Москва, 2002. – С. 69.
- ⁷² *Романець Н.* Голод 1934–1935 рр. і репресії. – С. 139.
- ⁷³ Доповідні про настрої селян радянської України, висловлені в листах, адресованих рідним, котрі проходили службу в армії в 1934–1935 рр. див.: ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк. 1–133. Серед 381 961 листа, що надійшли з 1 липня 1934 по 1 березня 1935 рр. від сільських відправників на адреси військових частин, таких, що містили негативну інформацію, було вдвічі більше за позитивні: 5,3% до 2,3% (див.: Там само. – Арк. 6). За 1 березня – 1 квітня 1935 р., відповідно, 4,7% до 1,5% (див.: Там само. – Арк. 55). За 1 травня – 1 червня негативні настрої ще зросли на 1,2% від попередньої цифри (див.: Там само. – Арк. 92).
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 7–8.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 8.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 9.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 18.
- ⁷⁸ Там само. – Арк. 100.
- ⁷⁹ Там само. – Арк. 56.
- ⁸⁰ Там само. – Арк. 16.
- ⁸¹ Там само. – Арк. 66.
- ⁸² Там само. – Арк. 77–78.
- ⁸³ Там само. – Арк. 133.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 59.
- ⁸⁵ Згідно з підрахунками спецорганів, кількість негативних висловлювань у перлюстрованій кореспонденції знизилася з 3776 у вересні до 1829 у жовтні 1935 р. (див.: Там само. – Арк. 133).
- ⁸⁶ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 198.
- ⁸⁷ *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история советской России в 30-е гг.: деревня. – Москва, 2001. – С. 155.
- ⁸⁸ *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»... – С. 220.
- ⁸⁹ *Зеленин И.Е.* Был ли колхозный неонэп? // Отечественная история. – 1994. – №2. – С. 118.
- ⁹⁰ *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»... – С. 219.
- ⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.589. – Арк. 91, 94.
- ⁹² *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»... – С. 220.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Москва, 1971. – Т. 5. – С. 403.

- ⁹⁵ ЦДАГО України– Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 7.
- ⁹⁶ Там само. – 589. – Арк. 4.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ *Levin M. The Soviet Century.* – London; New York, 2005. – P. 67–68.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 589. – Арк. 19.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ *Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне...* – С. 154.
- ¹⁰² Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 10 червня.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 592. – Арк. 19.
- ¹⁰⁴ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 2 липня.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 34.
- ¹⁰⁶ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 11 липня.
- ¹⁰⁷ Історія Української РСР: Українська РСР в період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства 1921–1941. – Т. 6. – К., 1977. – С. 464.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 589. – Арк. 7.
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 8.
- ¹¹⁰ Там само. – Спр. 592. – Арк. 5; Там само. – Спр. 589. – Арк. 8.
- ¹¹¹ Там само. – Арк. 7.
- ¹¹² Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 20 липня.
- ¹¹³ История крестьянства СССР. – Т. 3. – Москва, 1987. – С. 26.
- ¹¹⁴ *Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне...* – С. 179.
- ¹¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 30. – Арк. 20.
- ¹¹⁶ Історія Української РСР: Короткий нарис. – К., 1981. – С. 321.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 592. – Арк. 41–42.
- ¹¹⁸ Там само. – Спр. 590. – Арк. 14.
- ¹¹⁹ Там само. – Спр. 587. – Арк. 11.
- ¹²⁰ *Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне...* – С. 186. На початку 1939 р. у СРСР нарахувалося майже 1 млн хуторів – як колективізованих, так і неколективізованих (див.: Там же. – С. 185).
- ¹²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 12. Згідно з даними, наведеними на червневому 1939 р. пленумі ЦК КП(б)У, найбільше хуторів, що підлягали зселенню, налічувалося у Житомирській (33 тис.), Київській (11 тис.), Полтавській (21 тис.), Чернігівській (8 тис.), Кам'янець-Подільській (7 тис.) областях (див.: Там само).
- ¹²² Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – Т. 1: 1918–1941 гг. – К., 1976. – С. 966.
- ¹²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 590. – Арк. 14.
- ¹²⁴ Там само. – Арк. 29.
- ¹²⁵ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 75. – Л. 245.
- ¹²⁶ Там же. У зведеннях політорганів ці листи зазвичай характеризувалися як такі, що мають «провокаційний зміст і відбиваються на настроях військовослужбовців» (див.: Там же. – Л. 244).
- ¹²⁷ Там же. – Л. 260.
- ¹²⁸ Історія Української РСР... – Т. 6. – С. 464.

- ¹²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 590. – Арк. 28.
- ¹³⁰ Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1940. – №5. – Ст. 147.
- ¹³¹ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1940 гг. – Москва, 1940. – С. 41–47. Див. також.: *Безнин М.А., Димон Т.М.* Повинности российских колхозников в 1930–1960-е годы // Отечественная история. – 2002. – №2. – С. 97.
- ¹³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 590. – Арк. 5.
- ¹³³ Там само. – Арк. 6.
- ¹³⁴ Там само. – Спр. 589. – Арк. 112.
- ¹³⁵ Там само. – Спр. 590. – Арк. 13.
- ¹³⁶ Історія Української РСР... – Т. 6. – С. 463.
- ¹³⁷ Там само. – Т. 6. – С. 464.
- ¹³⁸ *Безнин М.А., Димон Т.М.* Повинности российских колхозников в 1930–1960-е годы. – С. 99.
- ¹³⁹ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1940 гг. – С. 365–373, 383.
- ¹⁴⁰ *Безнин М.А., Димон Т.М.* Повинности российских колхозников в 1930–1960-е годы. – С. 99.
- ¹⁴¹ Там же.
- ¹⁴² ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 79. – Арк. 9.
- ¹⁴³ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1940 гг. – С. 118–119.
- ¹⁴⁴ Нарис історії КПУ. – Вид. 4-те, доп. – К., 1977. – С. 482.
- ¹⁴⁵ Там само. – С. 483.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 589. – Арк. 108–109.
- ¹⁴⁷ Там само. – Оп. 6. – Спр. 582. – Арк. 83.
- ¹⁴⁸ Там само. – Спр. 588. – Арк. 145–146.
- ¹⁴⁹ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 17 січня.
- ¹⁵⁰ Комуніст. – 1940. – 18 жовтня.
- ¹⁵¹ *Костеров А.* Принимай нас Суоми-красавица... [Електронний ресурс]: <http://region.mogilev.by/ru/printable/node/7992>
- ¹⁵² Комуніст. – 1940. – 18 жовтня.
- ¹⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 588. – Арк. 84–85.
- ¹⁵⁴ *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»... – С. 206 .
- ¹⁵⁵ Там же. – С. 220.
- ¹⁵⁶ Там же. – С. 236.
- ¹⁵⁷ Там же. – С. 235.
- ¹⁵⁸ Там же. – С. 212.
- ¹⁵⁹ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941 гг.): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999. – С. 63.
- ¹⁶⁰ *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия»... – С. 207.
- ¹⁶¹ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 16 вересня.
- ¹⁶² Там само. – 17 вересня.
- ¹⁶³ Там само. – 21 вересня; 22 вересня.

- ¹⁶⁴ Там само. – 17 вересня.
- ¹⁶⁵ Там само. – 21 вересня; 22 вересня.
- ¹⁶⁶ Там само. – 23 вересня.
- ¹⁶⁷ Там само. – 20 вересня.
- ¹⁶⁸ Там само. – 3 жовтня.
- ¹⁶⁹ *Осокина Е.* За фасадом «сталинського изобилія»... – С. 210.
- ¹⁷⁰ Там же. – С. 210–211.
- ¹⁷¹ Там же. – С. 211.
- ¹⁷² Там же. – С. 208.
- ¹⁷³ *Тримпонець П.* Тернистий шлях життя. – 2-ге вид. – Вінніпег, 2006. – С. 147–148.
- ¹⁷⁴ Див.: *Осокина Е.* Кризис снабжения 1939–1941 гг. в письмах советских людей // Вопросы истории. – 1996. – № 1. – С. 3–23.
- ¹⁷⁵ *Осокина Е.* За фасадом «сталинського изобилія»... – С. 210.
- ¹⁷⁶ Там же.
- ¹⁷⁷ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 86. – Л. 194.
- ¹⁷⁸ Там же. – Д. 87. – Л. 316.
- ¹⁷⁹ *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – С. 20–21.
- ¹⁸⁰ Там само. – С. 22.
- ¹⁸¹ *Вернадский В.И.* Дневники... [Електронний ресурс]: <http://www.srcc.msu.ru/unipersona/site/authors/vernadsky/1939.htm>
- ¹⁸² *Вернадский В.И.* Дневники... [Електронний ресурс]: <http://www.srcc.msu.ru/unipersona/site/authors/vernadsky/1941.htm>
- ¹⁸³ Там само.
- ¹⁸⁴ *Сиполс В.Я.* Торгово-экономические отношения между СССР и Германией в 1939–1941 гг. в свете новых архивных документов // Новая и новейшая история. – 1997. – № 2. – С. 29–41.
- ¹⁸⁵ *Вернадский В.И.* Дневники... [Електронний ресурс]: <http://www.srcc.msu.ru/unipersona/site/authors/vernadsky/1941.htm>
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Там само.
- ¹⁸⁸ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 90. – Л. 188.
- ¹⁸⁹ Там же. – Д. 91. – Л. 119.
- ¹⁹⁰ Там же. – Д. 75. – Л. 242.
- ¹⁹¹ Там же. – Л. 255.
- ¹⁹² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К., 2009. – С. 1105.
- ¹⁹³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 74. – Л. 244.
- ¹⁹⁴ Там же. – Л. 255.
- ¹⁹⁵ Там же. – Л. 244.
- ¹⁹⁶ Там же. – Д. 75. – Л. 261.
- ¹⁹⁷ Там же. – Д. 73. – Л. 256–257.
- ¹⁹⁸ Там же. – Д. 87. – Л. 316.

- ¹⁹⁹ Там же. – Л. 294.
- ²⁰⁰ Там же. – Оп. 36. – Д. 3358. – Л. 138.
- ²⁰¹ Там же. – Д. 3581. – Л. 217.
- ²⁰² Там же.
- ²⁰³ Там же. – Д. 3792. – Л. 269.
- ²⁰⁴ Там же. – Оп. 39. – Д. 95. – Л. 1–2.
- ²⁰⁵ Там же. – Д. 105. – Л. 19.
- ²⁰⁶ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення: У 2 кн. – Кн. 2 / Упор. О. Веселова, О. Нікілев. – К., 2009. – С. 436–440.
- ²⁰⁷ Там само.

До розділу VI

- ¹ Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. 2-е изд. – Т. 4. – Москва, 1955. – С. 459.
- ² Див. докл.: Дзюба Я.С. Марксизм-ленинизм об обществе и его защите. – Москва, 1965; Патриотизм и интернационализм советского народа (Исторический опыт и современная деятельность КПСС). – Москва, 1975; Хромов С.С. Интернационализм и патриотизм: история и современность. – Москва, 1977; Олейников О.Ю. Интеллигенция и отечество: Проблемы патриотизма в советском обществе и русском зарубежье в 30-е гг.: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 1999 та ін.
- ³ Олейников О.Ю. Интеллигенция и отечество... – С. 137.
- ⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. – Т. 4. – С. 435; Т. 19. – Москва, – С. 22.
- ⁵ Олейников О.Ю. Интеллигенция и отечество... – С. 138.
- ⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. – Т. 39. – Москва, 1966. – С. 74.
- ⁷ Там же. – С. 460.
- ⁸ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 17. – Москва, 1968. – С. 190; Т. 37. – Москва, 1969. – С. 213.
- ⁹ Олейник О.Ю. Советский патриотизм: проблемы генезиса в партийно-государственной идеологии // Земства и советы: исторический опыт и современные проблемы местного самоуправления: Сб. ст. – Иваново, 1995. – С. 126–136.
- ¹⁰ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 36. – Москва, 1974. – С. 82.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Сталин И.В. Вопросы ленинизма. 10-е изд. – Москва, 1939. – С. 218; История ВКП(б): Краткий курс. – Москва, 1941. – С. 218, 236.
- ¹³ Див. докл.: Brandenberger D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. – Cambridge; London, 2002. – 378 p.
- ¹⁴ Сталин Й. Марксизм і національно-колоніальне питання. – К., 1934. – С. 179.
- ¹⁵ Martin T. The Affirmative Action Empire: Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca; London, 2001. – P. 15.
- ¹⁶ Martin T. The Affirmative Action Empire... – P. 432.
- ¹⁷ Правда. – 1936. – 1 февраля.
- ¹⁸ Див.: Авторханов А. Империя Кремля. – Минск; Москва, 1991. – С. 30–45; Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина... – С. 162–164; Каннелер А. Мазепинці, малороси,

хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – №5. – С. 8–20.

¹⁹ Щодо проблем дослідження радянської соціальної ідентичності див: *Fitzpatrick Sh. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Stalinism: New Directions / Ed. by Sh. Fitzpatrick. – London; New York, 2000. – P. 20–46; Davies S. “Us Against Them”: Social Identity in Soviet Russia, 1934–1941 // Ibid. – P. 47–70.*

²⁰ *Сталин И.В. Собрание сочинений. – Т. 13. – М., 1951. – С. 39. Див. також: Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина... – С. 140–177.*

²¹ Цит. за: *Уткин А. Россия над бездной: 1918 – декабрь 1941. – Смоленск, 2000. – С. 119.*

²² *Молотов В.М. Статьи и речи. – Москва, 1937. – С. 91.*

²³ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилем Людвигом. – Москва, 1938. – С. 3–4.

²⁴ *Невежин В.А. Застольные речи Сталина: Документы и материалы. – Москва; Санкт-Петербург, 2003. – С. 148.*

²⁵ *Уткин А. Россия над бездной... – С. 119.*

²⁶ *Волин Б. Великий русский народ // Большевик. – 1938. – №9. – С. 33–48.*

²⁷ *Сталин И. В. Сочинения. – Т. 2. – М, 1946. – С. 290–367.*

²⁸ *Martin T. The Affirmative Action Empire... – P. 451–461.*

²⁹ *Покровский М.Н. Русская история с древних времён. – Т. III. – Москва, 1933. – С. 198.*

³⁰ *Юркова О.В. Документи про створення і перші роки...; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956): 36. док. і мат.: У 2 ч. – Ч. I (1936–1944 pp.). – К., 1996.*

³¹ Див.: *Краткий курс истории СССР / Под ред. А.В. Шестакова. – Москва, 1937.*

³² *Авторханов А. Империя Кремля. – С. 17. Див. також: Tillet L. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969. – 484 p.; Yekelchuk S. Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian «Heroic Pasts,» 1939–1945 // Kritika. – 2002. – Vol. 3. – №1. – P. 51–80.*

³³ *Багдасарян В. Образ врага в исторических фильмах 1930–1940-х гг. // Отечественная история. – 2003. – №6. – С. 35.*

³⁴ *Эйзенштейн С. Патриотизм – наша тема // Кино. – 1938. – №3/4.*

³⁵ *Багдасарян В. Образ врага в исторических фильмах 1930–1940-х гг. – С. 36.*

³⁶ *Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2000. – С. 1025–1026.*

³⁷ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 1 лютого.

³⁸ Комуніст. – 1940. – 21 лютого.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 17.

⁴⁰ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 20–22 грудня.

⁴¹ *Дусаविцький Г. Соціалістичний патріотизм // Більшовик України. – 1940. – №3/4. – С. 49.*

⁴² Див.: *Весенин Е.Н. Советский патриотизм. – Москва, 1938. – С. 61.*

⁴³ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 73. – Л. 129.

⁴⁴ Там же. – Оп. 36. – Д. 4252. – Л. 7.

⁴⁵ Полевой устав РККА. – Москва, 1939. – С. 4.

⁴⁶ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4252. – Л. 7.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же. – Оп. 36. – Д. 4252. – Л. 7.

- ⁴⁹ Там же. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 5. – Л. 436.
- ⁵⁰ Там же. – Ф. 9. – Оп. 36. – Д. 4252. – Л. 11.
- ⁵¹ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941 гг.): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999. – С. 71.
- ⁵² *Ганичев П.П.* Воинские звания. – Москва, 1989. – С. 61.
- ⁵³ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 165. – Д. 75. – Л. 187. Див. також: *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах... – С. 69.
- ⁵⁴ РГВА. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 90. – Л. 292–293.
- ⁵⁵ Там же. – Оп. 36. – Д. 4191. – Л. 265.
- ⁵⁶ Там же. – Л. 263.
- ⁵⁷ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 27. – Л. 56.
- ⁵⁸ Там же. – Л. 1–17, 54–71.
- ⁵⁹ Там же. – Л. 54.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Там же. – Л. 73.
- ⁶² Там же. – Л. 100.
- ⁶³ Там же.
- ⁶⁴ Див., приміром: *Другая война. 1939–1945.* – Москва, 1996. – С. 76–106; *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (Документы. Факты. Суждения). – Москва, 2000. – 608 с.; *Солонин М.* Бочка и обручи или когда началась Великая Отечественная война. – Дрогобыч, 2004. – 446 с. *Его же.* 25 июня: Глупость или агрессия? – Москва, 2008. – 640 с.
- ⁶⁵ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 27. – Л. 12.
- ⁶⁶ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 5 січня.
- ⁶⁷ Там само. – 4 квітня.
- ⁶⁸ *Дусавицький Г.* Соціалістичний патріотизм. – С. 49.
- ⁶⁹ Цит. за: *Кокошин А.А.* Армия и политика: Советская военно-политическая и военно-стратегическая мысль, 1918–1991 гг. – Москва, 1995. – С. 117.
- ⁷⁰ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 25. – Л. 54.
- ⁷¹ Там же. – Л. 55.
- ⁷² Там же. – Л. 71.
- ⁷³ *Эренбург И.* Люди, год, жизнь. – Кн. 3/4. – Москва, 1963. – С. 775.
- ⁷⁴ Див. докл.: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalité and Russocentrism on the Eve of War, 1936–1941 // *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas.* – 2000. – №48. – P. 391.
- ⁷⁵ Ibid. – P. 388; РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 120. – Д. 348. – Л. 63–65.
- ⁷⁶ Россия. – 1992. – №25 (84). – 17–23 июня; Оглашению подлежит: СССР и Германия: 1939–1941: Док. и мат. / Сост. Ю. Фельштинский. – Москва, 1991. – С. 29–31; *Безыменский Л.А.* Гитлер и Сталин перед схваткой. – Москва, 2000. – С. 271.
- ⁷⁷ *Rossi A.* Deux ans D’Lliance Germano-Sovietique. – Paris, 1949. – P. 90.
- ⁷⁸ *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С. 9; Винайдення традицій / За редакцією Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера. – К., 2005. – С. 59.
- ⁷⁹ Докл. див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – 545 с.; *Єсельчик С.*

Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – 304 с.

⁸⁰ Греков Б.Д. Киевская Русь. Изд. 3-е– Москва; Ленинград, 1939. – С. 281.

⁸¹ Большая советская энциклопедия. – Москва, 1935. – Т. 59. – С. 816–819.

⁸² Там же. – С. 817. Див. також: Гриневич В. Як гетьман-зрадник став героєм // Пам'ятки України. – 1991. – №5. – С.4–7.

⁸³ Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника истории СССР // К изучению истории. – Москва, 1938. – С.37–38.

⁸⁴ Федотов Г. Александр Невский и Карл Маркс // Вопросы философии. – 1990. – №8. – С. 157–158.

⁸⁵ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 5 березня.

⁸⁶ Див., прим.: Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: 1648–1654 рр. – К., 1939.; Його ж. Іван Богун – К., 1941; Його ж. Военное прошлое украинского народа. – Москва, 1939; Гуслистий К. Нариси з історії України. – Вип. 3: Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI – першій половині XVII ст. 1569–1639 рр. – К., 1941.

⁸⁷ Белоусов С.М. Крах польської держави і возз'єднання великого українського народу в єдиній українській державі УРСР // Західна Україна / За ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С.97–109.

⁸⁸ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 5 липня; 8 липня.

⁸⁹ Там само. – 10 червня.

⁹⁰ Там само. – 5 липня; 9 липня.

⁹¹ Там само. – 6 березня.

⁹² Там само. – 16 травня.

⁹³ Цит. за: Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine After World War II. – New Brunswick, 1964. – Р. 191.

⁹⁴ Виступ першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У І. Грушецького на урочистих зборах у Дніпропетровську, присвячених 125-річчю з дня народження Т. Шевченка (див.: Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19. – Оп. 3. – Спр. 292. – Арк. 2).

⁹⁵ Правда. – 1939. – 4 мая.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 8 січня.

⁹⁸ Троцкий Л. Об украинском вопросе // Бюллетень оппозиции (большевиков-ленинцев). – 1939. – Май – июнь; Комсомольское знамя. – 1990. – 2 ноября.

⁹⁹ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 28 квітня.

¹⁰⁰ Там само. – 17 травня.

¹⁰¹ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С. 298–299.

¹⁰² Литвин М. Розстріляний з'їзд кобзарів [Електронний ресурс]: http://barvinok.ucoz.net/publ/istorija/rozstriljanij_z_39_jizd_kobzariv/4-1-0-80. Свідчення про репресії проти народних митців за спогадами очевидців див.: Черемський К. Повернення традиції. – Х., 1999. – С. 84–110.

¹⁰³ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 16 квітня; 17 квітня.

- ¹⁰⁴ Литвин М. Розстріляний з'їзд кобзарів [Електронний ресурс]: http://barvinok.ucoz.net/publ/istorija/rozstriljanij_z_39_jizd_kobzariv/4-1-0-80.
- ¹⁰⁵ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 16 квітня.
- ¹⁰⁶ Там само. – 20 квітня.
- ¹⁰⁷ Там само. – 21 квітня.
- ¹⁰⁸ Там само. – 11 січня.
- ¹⁰⁹ Сталин И. Украинский узел // Известия ВЦИК. – 1918. – 14 марта. Див. також: Белоусов С. Вітчизняна війна українського народу // Комуніст. – 1938. – 17 листопада.
- ¹¹⁰ Сталин И. Украинский узел...
- ¹¹¹ Там само. – 4 березня.
- ¹¹² Там само. – 28 квітня.
- ¹¹³ Там само. – 5 лютого.
- ¹¹⁴ Там само. – 16 травня.
- ¹¹⁵ Там само. – 20 травня.
- ¹¹⁶ Там само. – 30 серпня.
- ¹¹⁷ Там само. – 4 серпня.
- ¹¹⁸ Там само. – 15 серпня.
- ¹¹⁹ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Д. 68. – Л. 81–82.
- ¹²⁰ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1940. – 18 липня.
- ¹²¹ Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1940. – №21. – Ст. 521.
- ¹²² Див.: Бабюх Ю.А. Створення Автономної Молдавської СРР: причини і наслідки // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С. 80–86.
- ¹²³ Сичевський А. Дайте спокій «Отаману пекла»... // Меркурій: Житомирська обласна газета. – 2008. – №48 (679). – 3 грудня.
- ¹²⁴ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 22 січня.
- ¹²⁵ Там само. – 1940. – 4 липня.
- ¹²⁶ Там само. – 22 листопада.
- ¹²⁷ Там само.
- ¹²⁸ Там само. – 2 червня.
- ¹²⁹ Там само. – 9 червня.
- ¹³⁰ Там само. – 8 січня.
- ¹³¹ Там само. – 18 травня.
- ¹³² Там само. – 6 червня.
- ¹³³ Там само. – 6 серпня.
- ¹³⁴ Там само. – 5 серпня; 6 серпня.
- ¹³⁵ Stites R. The Origins of Soviet Ritual Style: Symbol and Festival in Russian Revolution// Symbols of Power: The Esthetics of Political Legitimization in Soviet Union and Eastern Europe/ Ed.C. Arvidsson and L. Blomqvist. – Stockholm, 1987. – P. 38.
- ¹³⁶ Захаров А. Массовые праздники в системе тоталитаризма // Тоталитаризм как исторический феномен. – Москва, 1989. – С. 296.
- ¹³⁷ Кисла Ю. Український «радянський» патріотизм: формування офіційної моделі радянської ідентичності в УРСР (1930–1960 рр.): Кваліфікаційна робота ... магістра

історії. – К., 2006. – С. 90; *Її ж.* Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті рр.) // Міжкультурний діалог. – Т. 1: Ідентичність. – К., 2009. – С. 221–244.

¹³⁸ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 4 травня.

¹³⁹ Там само. – 5 липня; 12 липня; 14 липня.

¹⁴⁰ Там само. – 17 липня; 22 липня; 26 липня.

¹⁴¹ Там само. – 8 серпня; 16 серпня; 18 серпня; 20 серпня.

¹⁴² Там само. – 10 серпня.

¹⁴³ Там само. – 4 серпня.

¹⁴⁴ Там само. – 8 серпня.

¹⁴⁵ *Литвин В.* Україна у Другій світовій війні 1939–1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті академіка НАН України Ю.Ю. Кондуфора. – Т. 2. – К., 2004. – С. 25.

¹⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 595. – Арк. 164.

¹⁴⁷ Див.: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С. 193–194.

¹⁴⁸ Там само. – С. 194.

¹⁴⁹ *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4 кн. – Т. 1. – Москва, 1999. – С. 147.

¹⁵⁰ Политическое руководство Украины: 1938–1989. – Москва, 2006. – С. 35–36.

¹⁵¹ Там же. – С. 122.

¹⁵² Там же. – С. 122–123.

¹⁵³ *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. – К., 2011. – С. 95.

¹⁵⁴ Там само. – С. 95–96.

¹⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 1. – Спр. 610. – Арк. 115.

¹⁵⁶ Там само. – Спр. 604. – Арк. 102.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 98–99.

¹⁵⁸ Там само. – Арк. 101.

¹⁵⁹ Там само. – Спр. 627. – Арк. 60.

¹⁶⁰ *Вернадский В.И.* Дневник 1940 года / Публ. подгот. И.И. Мочалов // Дружба народов. – 1993. – №9. – С. 173–194.

¹⁶¹ *Вернадский В.И.* Дневники: 1935–1941. – Кн. 2: 1939–1941. – Москва, 2006. – С. 57.

¹⁶² *Екельчик С.* История Украины: Становление современной нации. – К., 2010. – С. 172.

¹⁶³ *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. – С. 146.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1–Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 111.

¹⁶⁵ Там само. – Арк. 98, 100.

¹⁶⁶ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість... – С. 195.

¹⁶⁷ *Довженко О.* Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С. 130.

¹⁶⁸ Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 3 кн. – Кн. 2. – К., 1994. – С. 19

¹⁶⁹ *Субтельний О.* Україна: Історія. – 2-е вид. – К., 1992. – С. 364.

¹⁷⁰ *Довженко О.* Україна в огні... – С. 135–136. Про репресії проти співробітників академічного Інституту історії України див.: *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН України: 1936–1941. – К., 2001. – С. 3–17.

- ¹⁷¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 40. – Арк. 10, 13, 17–19. Див. також: *Васильєв В.* «Беріївська відлига» в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №2 (33). – С. 131–132; *Цалик С., Селигей Ф.* Без канонів, или о чѣм умолчали биографы Мыколы Бажана: Из будущей книги «Ролит и его славне жители» // Зеркало недели. – 2004. – 2 октября.
- ¹⁷² Заслужений кінорежисер практично все життя перебував під пильною увагою органів держбезпеки (див.: Під софітами секретних служб (документи з папки-формуляру на О.П. Довженка) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1/2 (2/3). – С. 272.
- ¹⁷³ *Цалик С., Селигей Ф.* Без канонів, или о чѣм умолчали биографы Мыколы Бажана...
- ¹⁷⁴ Див.: *Блитстейн П.Э.* Национальное строительство или русификация: Обязательное изучение русского языка в советских нерусских школах: 1938–1953 // Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / Под. ред. Р.Г. Суни, Т. Мартина. – Москва, 2011. – С. 311–335.
- ¹⁷⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т. 1: 1918–1941. – К., 1976. – С. 893–894.
- ¹⁷⁶ Цит. за: *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979. – С. 170.
- ¹⁷⁷ *Вернадский В.И.* Дневники: 1935–1941. – Кн. 2. – С. 96.
- ¹⁷⁸ Під софітами секретних служб... – С. 241.
- ¹⁷⁹ *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 322.
- ¹⁸⁰ *Довженко О.* Україна в огні... – С. 136.
- ¹⁸¹ Див.: Під софітами секретних служб... – С. 245.
- ¹⁸² *Гуменна Д.* Дар Евдотії: Іспит пам'яті. – Книга друга: Жар і крига. – Балтимор; Торонто, 1990. – С. 312–313.
- ¹⁸³ *Гуменна Д.* Дар Евдотії... – С. 312–313.
- ¹⁸⁴ Там само.
- ¹⁸⁵ Див.: *Тихий О.* Роздуми: Збірник статей, документів, спогадів [Електронний ресурс]: http://zustrich.quebec-ukraine.com/lib/tyhyi_reflections.html
- ¹⁸⁶ *Гуменна Д.* Дар Евдотії... – С. 313–314.
- ¹⁸⁷ *Копелев Л.* И сотворил себе кумира... – Х., 2010. – С. 125.
- ¹⁸⁸ *Пристайко В., Пищенников О., Шаповал Ю.* Остання адреса. – К., 1997. – С. 970–972. Див. також: [Електронний ресурс]: http://novamova.org/blog/2010/12/solovetska_dolja/
- ¹⁸⁹ Известия. – 1929. – 3 февраля. Див. також: *Гуменна Д.* Дар Евдотії... – С. 35–70.
- ¹⁹⁰ Комуніст. – 1929. – 24 лютого.
- ¹⁹¹ Див.: *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – Т. І: Початок надзвичайних заходів: Голод 1928–1929 років. – Кн. 1. – К., 2008. – С. 362.
- ¹⁹² *Васильєв В.* «Беріївська відлига» в УРСР... – С. 130.
- ¹⁹³ *Копелев Л.* И сотворил себе кумира... – С. 127.
- ¹⁹⁴ Там же. – С. 138.
- ¹⁹⁵ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 4 квітня.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 602. – Арк. 55.
- ¹⁹⁷ *Єфремов С.* Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С. 543.
- ¹⁹⁸ Див.: *Васильєв В.* «Беріївська відлига» в УРСР... – С. 130.

- ¹⁹⁹ Лаврінченко Ю. Література межевої ситуації // *Його жс*. Зруб і парости: Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. – Б. м., 1971. – С. 18–19.
- ²⁰⁰ Цит. за: Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали. – Т. 1 (1939–1953). – К., 1994. – С. 132.
- ²⁰¹ Цит. за: Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та повоєнного Відня. – Вид. третє, переглянуте та виправлене. – К., 2011. – С. 72.
- ²⁰² Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 1 лютого.
- ²⁰³ Цалик С., Селигей Ф. Без канонів, или о чём умолчали биографы Микола Бажана... – К., 2011. – С. 132.
- ²⁰⁴ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 2 лютого.
- ²⁰⁵ Під софітами секретних служб... – С. 276–277.
- ²⁰⁶ Довженко О. Україна в огні... – С. 141.
- ²⁰⁷ Копелев Л. И сотворил себе кумира... – С. 128–129.
- ²⁰⁸ Григоренко П. Спогади. – Детройт, 1984. – С. 191.
- ²⁰⁹ Юрій Коваленко: «Я жалкую, що не воював в УПА» [Електронний ресурс]: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=562
- ²¹⁰ Під софітами секретних служб... – С. 276.
- ²¹¹ Там само.
- ²¹² Сахно А. Розстріляний романс, або Чи міг Хрущов не знати правди? // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 296–297.
- ²¹³ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 550. – Арк. 26.
- ²¹⁴ Копелев Л. И сотворил себе кумира... – С. 125–126.
- ²¹⁵ ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 549. – Арк. 23.
- ²¹⁶ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 3 лютого.
- ²¹⁷ Див.: Вернадский В.И. Дневники: 1935–1941. – Кн. 2: 1939–1941. – С. 96.
- ²¹⁸ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX ст.). – К., 2006. – С. 72–73, 133, 558.
- ²¹⁹ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 317–324.
- ²²⁰ Коваль Р. Коли кулі співали: Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу: Осадул Залізник (Юрій Горліс-Горський) [Електронний ресурс]: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/kuli31.htm>
- ²²¹ Кентій А., Лозицький В. «Антибільшовицька позиція об'єднує всю українську еміграцію...» // Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 48.
- ²²² Там само.
- ²²³ Назарук О. Зі Львова до Варшави: Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939 року. – Л., 1995.
- ²²⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Л., 1993. – С. 486–487.
- ²²⁵ Косик В. Боротьба за незалежність України в роках 1939–1941: Втрати України у другій світовій війні (рукопис).
- ²²⁶ Плав'юк М.В. Державний центр УНР на еміграції (ДЦ УНР) // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004. – С. 353–354.
- ²²⁷ Косик В. Боротьба за незалежність України...
- ²²⁸ Кентій А., Лозицький В. «Антибільшовицька позиція... – С. 25.

- ²²⁹ Самчук У. На білому коні: Спомини і враження. – Вінніпег, 1972. – С. 32.
- ²³⁰ Цит. за: Косик В. Спецоперації НКВД–КГБ проти ОУН: Боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. – Л., 2009. – С. 74–79.
- ²³¹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: Документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К., 2009. – С. 424–425.
- ²³² Скрипник А. Разведчик и художник Николай Глушенко [Електронний ресурс]: <http://blog.i.ua/community/1952/538535/>
- ²³³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. ... – С. 425–426.
- ²³⁴ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 619–620.
- ²³⁵ Там само. – С. 620.
- ²³⁶ Див.: Барышников Н.И., Барышников В.Н. Рождение и крах «терийокского правительства» (1939–1940 гг.). – Санкт-Петербург; Хельсинки, 2003. – С. 357–358.
- ²³⁷ Российский государственный военный архив. – Ф. 9. – Оп. 39. – Д. 87. – Л. 5.
- ²³⁸ Там же. – Л. 6. Див. також: Спецсообщение Л.П. Берии И.В. Сталину о разработке советских военнопленных от 23 мая 1940 г. // Лубянка: Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш» 1939 – март 1946: Документы. – Москва, 2006. – С. 158; Фролов Д.Д. Советско-финский плен: 1939–1944: По обе стороны колючей проволоки. – Хельсинки; Санкт-Петербург, 2009. – С. 381.
- ²³⁹ Коваль Р. Коли кулі співали: Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу...
- ²⁴⁰ Сутулин П. Русская народная армия: Финский опыт создания коллаборационистских формирований в Зимнюю войну [Електронний ресурс]: <http://gezesh.livejournal.com/37549.html>
- ²⁴¹ Українська політична еміграція... – С. 615–616.
- ²⁴² Там само. – С. 632–633.
- ²⁴³ Там само. – С. 621–623.
- ²⁴⁴ Там само. – С. 617–618.
- ²⁴⁵ Там само. – С. 624–625.
- ²⁴⁶ Там само. – С. 626–627.
- ²⁴⁷ Там само. – С. 629–630.
- ²⁴⁸ Косик В. Вплив подій Другої світової війни на українську політичну думку // Український світ. – 1995. – № 1/3. – С. 34.
- ²⁴⁹ Там само.
- ²⁵⁰ Зайцев О.Ю. ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 101–102.

До висновків

- ¹ Західня Україна під большевиками / Збірник за ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – С. 27.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 99–100.
- ³ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 6. – С. 466.

⁴ Miner S. Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945. – Chapel Hill; London, 2003. – P. 33.

⁵ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 83.

⁶ У короткому курсі історії України, що вийшов напередодні війни з Німеччиною, окремий розділ було присвячено саме «об'єднанню великого українського народу в єдиній українській державі» (див.: Історія України: короткий курс. – К., 1941).

⁷ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 83.

⁸ Motyl A.J. Revolution, Nation, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. – New York, 1999. – P. 76.

⁹ Див.: Довженко О. Україна в огні... – С. 191.

¹⁰ Motyl A.J. Revolution, Nation, Empires... – P. 79.

¹¹ Уперше цей вислів з'явився у відкритому листі Верховної Ради УРСР до Й. Сталіна, опублікованому газетою «Комуніст» 15 листопада 1939 р. У цей період М. Хрущов та інші представники республіканської партійної й творчої еліт почали активно використовувати словосполучення-титул «великий український народ» (див.: *Бабій Б.М.* Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954. – С. 174, 183). У лютому 1940 р. М. Хрущов скористався ним у здоров'ї, якою завершив свій виступ на нараді передовиків сільського господарства (див.: *Більшовик України.* – 1940. – № 3). Звучав цей вислів і на XV з'їзді КП(б)У 13–17 травня 1940 р. (див.: ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 13).

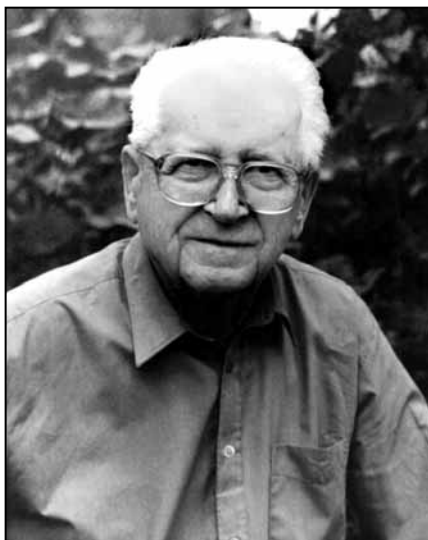
До ілюстративного ряду

¹ В книжці використано карикатури радянських, польських, англійських та російських (еміграційних) художників: Див.: «Крокодил» 1938–1941 pp.; колекція карикатур Девіда Лоу [Електронний ресурс]: http://www.cartoons.ac.uk/search/cartoon_item/david%20low; *Лазарі А. де, Рябов О.В.* Русские и поляки глазами друг друга: Сатирическая графика. – Иваново, 2007; Сатира и юмор русской эмиграции [Електронний ресурс]: <http://fishki.net/comment.php?id=76220> та ін.

² Фотографічний ряд див., зокрема: [Електронні ресурси]: <http://hvylya.org/analytics/history/vtoraja-mirovaja-vojna-v-foto-vtorzhenie-v-polshu-i-zimnjaja-vojna-chast-ii.htm>; <http://waralbum.ru/>; <http://humus.livejournal.com/2463375.htm> 1; <http://archive.gelos.ru/month/2009/march2009book/karti.shtml> та ін.

Список скорочень

АН – Академія наук	ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівців; бандерівська)
БОВО – Білоруський особливий військовий округ	ОУН(м) – Організація українських націоналістів (мельниківців; мельниківська)
БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка	ППО – протиповітряна оборона
ВМС – військово-морські сили	РГК – резерв Головного командування
ВПС – військово-повітряні сили	РНК – Рада народних комісарів
ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів	РПЦ – Російська православна церква
ГУДБ НКВС – Головне управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ	РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
ГУЛАГ (рос.) – Главное управление исправительно-трудовых лагерей	РСЧА – робітничо-селянська Червона армія
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка	СРПУ – Спілка радянських письменників України
КОВО – Київський особливий військовий округ	СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
КОП – Корпус охорони прикордоння	ТАРС – Телеграфне агентство Радянського Союзу
КПЗУ – Комуністична партія Західної України	ТСОАВІАХІМ – Товариство сприяння обороні, авіаційному й хімічному будівництву
ЛВО – Ленінградський військовий округ	УГКЦ – Українська греко-католицька церква
МВО – Московський військовий округ	УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
МОДР – Міжнародна організація допомоги борцям революції	УНКВС – управління (в областях) Наркомату внутрішніх справ
МТС – машинно-тракторна станція	УНО – Українське національне об'єднання
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ	УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ	ХВО – Харківський військовий округ
НКО – Народний комісаріат оборони	ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ОдВО – Одеський військовий округ	ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ОЗОН (пол. OZON; Obóz Zjednoczenia Narodowego) – Табір національного єднання	
ОУН – Організація українських націоналістів	

Пилип Миколайович Тараненко народився 27 листопада 1913 р. на хуторі Ганно-Томаківці Верходніпровського району Дніпропетровської області. У 1930 р. його багатодітну родину було розкуркулено і примусово виселено до Вологди. Після втечі із заслання під чужим ім'ям приїхав в Україну, звідки під час Другої світової війни був відправлений на примусові роботи до Німеччини. Надалі доля закинула його до Великої Британії. В серпні 2002 р. П.М. Тараненко повернувся на Батьківщину. Нині – відомий благодійник, зокрема ініціював і у листопаді 2008 р. втілив у життя проект спорудження у Запоріжжі пам'ятника жертвам Голодомору 1932-1933 рр.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса Національної академії наук України
Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума»
Канадський інститут Українських студій
Програма вивчення модерної української історії і суспільства ім.Петра Яцика
Альбертського університету,
Львівського національного університету ім. Івана Франка,
Українського католицького університету (Львів)

Наукове видання

Гриневич Владислав

НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ:

**Друга світова війна
і суспільно-політичні настрої
в Україні, 1939 – червень 1941 рр.**

Відповідальний за випуск: *І.Я. Щупак*
Науковий редактор: *В.В. Григор'єв*
Літературний редактор: *Н.В. Островська*
Технічний редактор, комп'ютерна верстка: *У.П. Густей*
Коректор: *Д.В. Назаренко*
Дизайн обкладинки: *М.І. Щупак*

Підписано до друку 30.08.2012. Формат 70х100/18
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 44,41
Наклад 1000 прим. Зам. №242

ВБФ «НПЦ єврейської історії та культури
«Ткума» («Відродження»)
Свідectво про державну реєстрацію БО №000503

Видавництво і друкарня «Ліра»
49038, м. Дніпропетровськ, пл. Десанників, 1
Свідectво про внесення до Держреєстру
ДК №188 від 19.09.2000

**Київ – Дніпропетровськ
2012**